

TC
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İsa ÇELİK

ÂBİDİN PAŞA (1259/1843-1324/1906)'NİN MESNEVÎ ŞERHİ VE
TASAVVUFÎ DÜŞÜNCELERİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Osman TÜRER

ERZURUM – 2001

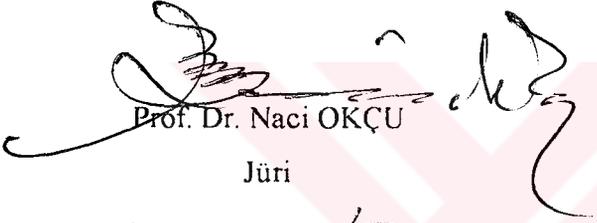
SOSYAL BİLİMLER ENSTITÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Temel İslâm Bilimleri Tasavvuf (Tasavvuf Tarihi) Bilim Dalında jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Osman TÜRER

Danışman/Jüri

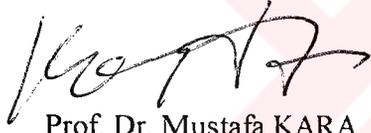
Prof. Dr. Naci OKÇU

Jüri

Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER

Jüri

Prof. Dr. Mustafa KARA

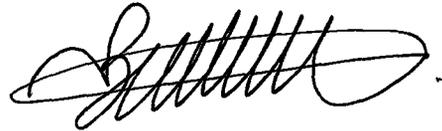
Jüri

Yrd. Doç. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU

Jüri

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 27/12/2001

Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
I. ÂBİDİN PAŞA’NIN YAŞADIĞI DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİNİN GENEL DURUMU	1
1. İdarî ve Askerî Durum.....	1
2. Dinî ve Fikrî Durum.....	2
3. İlmî ve Edebî Durum.....	4
4. Tasavvufî Durum.....	7
II. ÂBİDİN PAŞA ÖNCESİ TARİKATLAR VE HALVETİYYE TARİKATI	10
1. Genel Olarak Tarikatlar.....	10
2. Halvetiyye Tarikatı.....	17
a. Halvet Kavramı.....	17
b. Halvetiyyenin Ortaya Çıkışı.....	18
c. Halvetiyyenin Kolları.....	20
d. Cemaliyyenin Bir Kolu Olarak Sünbülüyye Tarikatı.....	20
e. Sünbülüyye Tarikatı Silsilesi.....	23
f. Sünbülüyye Tarikat’ının Genel Esasları.....	27
g. Sünbülîlik’te Zikir Usulü.....	29
h. Âbidin Paşa’nın Mürşidi Şeyh Nureddin Efendi (1299/1881).....	33
BİRİNCİ BÖLÜM.....	35
1. ÂBİDİN PAŞA’NIN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	35
1.1. Hayatı.....	35
1.1.1. Doğum Yeri ve Tarihi.....	35
1.1.2. İsmi ve Künyesi.....	36
1.1.3. Ailesi.....	36
1.1.4. Tahsil Hayatı.....	37

1.1.5. Devlet İdaresinde Aldığı Görevler	38
1.1.6. Çocukları.....	44
1.1.7. Vefatı	44
1.1.8. Türbesi.....	44
1.2. Şahsiyeti.....	46
1.2.1. İlmî, Edebî ve Tasavvufî Şahsiyeti.....	46
1.2.2. İdare Anlayışı.....	48
1.2.3. Yaşadığı Dönemde Hakkında Yazılanlar.....	50
1.3. Eserleri.....	56
1.3.1. “Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf”	57
1.3.2. “Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde”	57
1.3.3. “Âlem-i İslâmiyye (Müdâfaa)”	58
1.3.4. “Meâlî-i İslâmiyye”	59
1.3.5. “Saâdet-i Dünya”	60
1.3.6. “Türkçe Nahv-ı Arabî”	61
1.3.7. “Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât”	61
1.3.8. Diğer Eserleri:	61
İKİNCİ BÖLÜM	63
2. MEVLÂNÂ’NIN MESNEVÎ’Sİ VE ÂBİDİN PAŞA’NIN MESNEVÎ ŞERHİ	63
2.1. Mesnevî.....	63
2.1.1. Edebî Bir Tür Olarak Mesnevî.....	63
2.1.2. Mevlânâ’nın Mesnevî’sinin Yazılış Sebebi ve Yedinci Cilt Meselesi	63
2.1.3. Muhtevası ve Üslûbu	66
2.1.4. Kaynakları.....	69
2.1.5. Önemi ve Tesirleri.....	71
2.1.6. Tercüme ve Şerhleri	74
2.1.7. Yazma ve Basma Nüshaları	81
2.1.8. Mesnevî’nin Mukaddimesi	82
2.1.9. Âbidin Paşa’nın Kaleminden Mevlânâ’nın Hayatı.....	84
2.2. Âbidin Paşa’nın <i>Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf</i> İsimli Eseri	89
2.2.1. Eserin Nüshaları ve Nüsha Farklılıkları.....	90
2.2.2. Eserin Muhtevası:.....	93
2.2.3. Eserde Kullanılan Metod:	97
2.2.4. Eserin Kaynakları:	101
2.2.5. Şerhin Diğer Mesnevî Şerhleri Arasındaki Yeri	101

2.2.6. Eserin Yazımında Kullanılan Mesnevî Nüshaları	105
2.2.7. Eserde Geçen Âyet-i Kerîme ve Hadîs-i Şerîfler:	109
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	117
3. ÂBİDİN PAŞA'NIN TASAVVUFÎ DÜŞÜNCELERİ.....	117
3.1. Seyr ü Sülûk İle İlgili Kavramlar	117
3.1.1. İnsanî Unsurlar	117
3.1.1.1. Sâlik	117
3.1.1.2. Veli	128
3.1.1.3. Ârif	136
3.1.1.4. Şeyh, Mürşîd ve İnsân-ı Kâmil	143
3.1.1.5. Sahte Şeyh.....	152
3.1.2. Diğer Unsurlar.....	158
3.1.2.1. Şeytan	158
3.1.2.2. Nefis	160
3.1.2.3. Dünya	173
3.1.2.4. Kalp	178
3.2. Ahlâk İle İlgili Kavramlar.....	184
3.2.1. Ahlâk	184
3.2.1.1. Ahlâk-ı Hamîde	185
3.2.1.2. Ahlâk-ı Zemîme	190
3.2.2. Aşk	202
3.2.3. Sabır	214
3.3. Vahdet-i Vücûd İle İlgili Görüşleri.....	219
3.4. Tasavvuf İle İlgili Görüşleri.....	228
SONUÇ	237
KAYNAKLAR	241
ÖZGEÇMİŞ	270

ÖZET

DOKTORA TEZİ
ÂBİDİN PAŞA (1259/1843-1324/1906)'NİN MESNEVİ ŞERHİ VE TASAVVUFİ
DÜŞÜNCELERİ

İsa ÇELİK

Danışman: Prof. Dr. Osman TÜRER

2001-Sayfa: 270+X

Jüri: Prof. Dr. Osman TÜRER

Prof. Dr. Naci OKÇU

Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER

Prof. Dr. Mustafa KARA

Yrd. Doç. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU

1843-1906 yılları arasında yaşayan Âbidin Paşa, İstanbul Borsa Komiserliği; Adana, Sivas, Ankara, Selanik ve Bahr-i Sefid Vilâyeti (Akdeniz adaları)'ndeki valilik görevlerinin yanı sıra, Hariciye Nazırlığı da yapmıştır. Arapça, Farsça, Arnavutça, Fransızca ve Yunanca dillerine vakıf bir devlet adamıdır.

XIX. asır Türk âlim ve mutasavvıflarından olan Âbidin Paşa, yöneticiliği yanında ilme, tasavvufa ve edebiyata yatkınlığı sebebiyle, ikisi tercüme ve şerh olmak üzere, yedi tane eser kaleme almıştır. Eserleri şunlardır: “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*”, “*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*”, “*Saâdet-i Dünya*”, “*Meâlî-i İslâmiyye*”, “*Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât*”, “*Türkçe Nahv-i Arabî*” ve “*Âlem-i İslâmiyye (Mudâfaa)*”.

Âbidin Paşa'nın şeyhi -hayatı ile ilgili bilgi bulamadığımız- Halvetiyye Tarîkatı şeyhlerinden Merkez Efendi dergâhı Post-nişîni Nureddîn Efendi'dir.

Bu çalışmamızda, Âbidin Paşa'nın en önemli eseri olan ve Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin birinci cildini altı cilt olarak tercüme ve şerh ettiği, “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli eserini ve tasavvufî düşüncelerini incelemeye çalıştık.

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

ÂBİDİN PASHA'(1259/1843-1324/1906) COMMENTARY of MATHNAWI AND MYSTIC
THOUGHTS

İsa ÇELİK

Supervisor: Prof. Dr. Osman TÜRER

2001-Page: 270+X

Jury: Prof. Dr. Osman TÜRER

Prof. Dr. Naci OKÇU

Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER

Prof. Dr. Mustafa KARA

Yrd. Doç. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU

Abidin Pasha, who lived between 1843 and 1906, has been Minister of Foreign Affairs and the commissioner of Istanbul Stockexchange besides working as the major of Adana, Sivas, Ankara, Selanik and Bahr-i Sefid. He has a statesman who knew Arabic, Persian, Albanian, French and Greek.

Abidin Pasha, the Turkish scholar and mystic philosopher lived in 19th century, wrote seven books two of which are translation and commentary, due to having scientific, mysticism and literary talent. The names of his works are as follows: The Translation and Commentary of Sacred Poems (*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*), The Translation and Commentary of Panegyric (*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*), The World Happiness (*Saâdet-i Dünya*), The Meaning of Islam (*Meâlî-i İslâmiyye*), Consolidated Depts-The Games of Desire-National Loans, (*Konsolid, Hava Oyunları, İstikrâzât*), Syntax of Arabic in Turkish (*Türkçe Nahv-i Arabî*) and The Defense of Islamic Universe (*Âlem-i İslâmiyeti Müdâfaa*).

Abidin Pasha's sheikh is Nureddin Effendi who is a sheikh (head) of Khalwatiyya Tariqa. In fact we could not find anything about his life in sources.

In our study, we attempted to investigate Abidin Pasha's most important work The Translation and Commentary of Sacred Poems (*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*) that he translated and commented on the first volume of Mevlana's Sacred Poems (Mathnawi) and focused on his mystic thoughts.

ÖNSÖZ

İnsanlığın kendi geleceğine daha güvenle bakabilmesi, öncelikle ilmî ve fikrî yönden gelişmesiyle ilgili ise, bu da geçmişteki kültür değerlerine, bu değerleri üreten, yaşatan ve bize aktaran kişilerin düşünce mirasları ve zihinsel çabalarına sahip çıkmasına, bunları değerlendirmesine bağlıdır.

İslâm kültürü içerisinde, kendine özgü bir karakteri ve zenginliği olan tasavvufî düşünce ve yaşayış tarzının birey ve toplumlar üzerindeki derin etkisi açıkça görünmekte olan bir realitedir.

Toplumların çeşitli ekonomik, fikrî, siyasal ve sosyal buhranlarla çıkmazlara saplandığı bunalımlı dönemlerde, Allah dostları yol gösterici, manevî sığınak ve moral kaynağı olmuşlardır. Mevlânâ'nın Moğol işgali döneminde toplumun ayakta durması noktasında oynamış olduğu rol buna bir örnek olarak verilebilir. Şeyh Edebali de küçük bir beylik olan Osmanlı Beyliğini ve onun genç liderini isabetli görüşleriyle yönlendirerek, Osmanlı Devleti gibi, yüzyıllar boyu hüküm sürmüş İslâm Medeniyetinin en parlak sahifelerine damgasını vurmuş bir devletin tarih sahnesine çıkmasında mühim bir rol oynamıştır.

Bu manevî feyiz kaynağından hemen hemen herkes şu veya bu şekilde istifade etmiştir. Geniş halk kitleleri Yûnus Emre gibi zatlardan bu kültürü alırken, toplumun üst tabakasındaki insanlar da Mevlânâ gibi Allah dostu, hatta başlı başına irfân mektebi olan zatlara yönelmişlerdir. Böylece insanlara arınmayı, derûnî coşkuyu, yaşama sevincini, kulluğun zevkini tattıran tasavvufî düşünce bütün bir toplumu çepeçevre sarmış, sınıflar arasında bir sevgi ve şefkat köprüsü olmuştur.

XIX. asırda Mevlânâ'nın maneviyâtından istifade eden, bununla da kalmayıp *Mesnevî-i Şerîf*'in birinci cildini kendine özgü bir bakış açısıyla şerhederek bize aktaran zatlardan birisi de Âbidin Paşa'dır. Âbidin Paşa, Osmanlı devletinin en bunalımlı dönemlerinden birinde yurdun bir çok yerinde başarılı valilikler yapmış, yönetim anlayışıyla, ârifâne ve samimî mümin kişiliğiyle halka ışık tutmuştur. Tasavvufî düşünüş tarzı onda çağdaşlarından daha geniş bir perspektif oluşmasına yol açmıştır.

Verdiği mesajla, bütün insanlığın ortak eseri haline gelen *Mesnevî-i Şerîf*, her asırda üzerinde kafa yoran insanlara yeni yeni ufuklar açtığı gibi, bugün de onun sunduğu evrensel mesaja kulak verilecek olursa, bunalım içinde ve yaşama sevincini kaybetmiş günümüz insanına çok şeyler verecektir.

Bu düşünceden hareketle bu çalışmamızda, hakkında kapsamlı bir araştırma bulunmayan XIX. asır Mesnevî şârihi ve mutasavvıfı Âbidin Paşa'nın hayatı, şahsiyeti, tasavvufî düşünceleri

ve en önemli eseri olan *Mesnevî Şerh*ini incelemeye çalıştık. Şu ana kadar hakkında yapılmış olan incelemeler ise, sadece Nuri Şimşekler'e ait şu iki çalışmadan ibarettir: “Âbidin Paşa ve “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” (I. Cilt)” (Yüksek Lisans tezi) “Devlet Adamı ve Mesnevî Şârihi Âbidin Paşa Hayatı İdareciliği Eserleri” (Makale)

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Âbidin Paşa'nın yaşadığı dönemde Osmanlı Devletinin idarî, askerî, dinî, fikrî, ilmî, edebî ve tasavvufî durumlarıyla ilgili malumât verdik. Bununla birlikte genel olarak tarîkatlar ve müellifimizin mensubu bulunduğu Halvetiyye tarîkatı, bu tarîkatın bir şubesi olan Cemâliyye ve bu şubenin de bir kolu olan Sünbüliyye ile alakalı bazı bilgiler de sunuldu.

Birinci bölümde Âbidin Paşa'nın hayatı, eserleri ve şahsiyetini inceledik. Bu maksatla onun hayatı hakkında ulaşılabildiğimiz bilgileri vermeye çalıştık. Ancak onun tasavvufî hayatı ile ilgili olarak bütün çalışmalarımıza rağmen, eserlerindeki ‘tercüme-i hâl’inde geçen “Halvetiyye Tarîkatından Merkez Efendi dergâhı Post-nişini Nureddîn Efendi, kendisinin (Âbidin Paşa'nın) şehidir” cümlesinin haricinde bir malumâta rastlayamadık. Eserlerini verirken muhtevaları ve yapılan baskıları hakkında bilgiler vermeye çalıştık. Ayrıca bu bölümde Âbidin Paşa'ya ait olmadığı halde ona nisbet edilen eserlerden de kısaca söz ettik.

İkinci bölümde ise, Mevlânâ'nın *Mesnevî*si, telif sebebi, yazma ve matbû nüshaları, tercüme ve şerhleri, önemi, konusu, üslûbu ve kaynakları hakkında bilgiler verdik. Yine bu bölümde müellifimizin, “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli eseri, yazma ve matbû nüshaları, eserin telif sebebi, muhtevası, metodu, kaynakları, özellikleri, eserde geçen âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîfler verilmek suretiyle tanıtılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Âbidin Paşa'nın, başta *Mesnevî Şerhi* olmak üzere bütün eserlerinden istifade etmek suretiyle, tasavvufî görüşlerini vermeye çalıştık.

Çalışmamız esnasında âyet-i kerîmelerin meâllerini, başta müellifin eserlerindeki âyet-i kerîmelerin meâlleri olmak üzere, çeşitli meâllerden istifade etmek suretiyle vermeğe gayret ettik. Önce sûre ismini, sonra sûre numarasını, daha sonra da âyet numarasını vererek âyetlerin yerlerini gösterdik. Hadîs-i şerîflerin kaynaklarını ise *Kütüb-i Tis'a*'dan tesbit etmeye çalıştık. Bunlardan hadîs kaynaklarında bulamadıklarımız için, gerekli izahlarda bulunduk. Müellifin “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli eseri haricindeki eserleri tek cilt halinde olduğundan ismen zikrettik. *Mesnevî Şerh*ini dipnot verirken ise, (Age., I-VI) şeklinde vermeyi, her dipnotta müellif ve eser ismini yazmaya tercih ettik. *Mesnevî Şerh*inden ve diğer eserlerinden istifade ederken yazarın kendi üslûbunu korumaya çalışarak sadeleştirme yaptık.

Âbidin Paşa'nın bir kaç baskısı bulunan “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli

eserinin tezde kullanılan nüshası şudur:

- c.I. Kütüphane-i İrfân, 1324/1906, 376s.
- c.II, Kütüphane-i İrfân, 1324/1906, 186s.
- c.III, Kütüphane-i İrfân, 1324/1906, 269s.
- c.IV, Kütüphane-i İrfân, 1325/1907, 240s.
- c.V, Kütüphane-i İrfân, 1326/1908, 254s.
- c.VI, Dersaâdet, 1306/1888, 294s.

Bu çalışmanın tamamlanmasını nasip eden Yüce Allah'a hamd, Sevgili Peygamberimiz'e, âline ve ashâbına salât ve selâmdan sonra, her aşamada yardım ve himmetlerini eksik etmeyen muhterem hocam Prof. Dr. Osman Türer Bey'e minnet ve şükranlarımı arz ediyorum. Yine bu konuyu seçmem hususunda teşviklerinden ötürü kıymetli hocam Prof. Dr. Mustafa Tahralı başta olmak üzere, çalışma esnasında bir çok yardımlarını gördüğüm Yrd. Doç. Dr. Cengiz Gündoğdu, Yrd. Doç. Dr. Nuri Şimşekler ve Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Güllüce Beylere teşekkürü bir borç biliyorum. Ayrıca yardımını gördüğüm diğer hoca ve arkadaşlarıma da şükranlarımı sunuyorum.

İsa ÇELİK

Erzurum-2001

KISALTMALAR

Age	Adı geçen eser
Agm	Adı geçen makale
A.mlf	Aynı müellif
Ank	Ankara
AÜB	Ankara Üniversitesi Basımevi
AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
as	Aleyhi's-selâm
b	Bin, ibn
BGBTK	Başlangıçtan Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri
bkz	Bakınız
bs	Baskı
c	Cilt
cc	Celle celâluh
ç	Çoğulu
Çev	Çeviren
DBİA	Dünden Bu Güne İstanbul Ansiklopedisi
DEÜİFD	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H	Hicri
Haz	Hazırlayan
Hz	Hazreti
İA	İslâm Ansiklopedisi
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İst	İstanbul
KB	Kültür Bakanlığı
Krş	Karşılaştırınız
Ktp	Kütüphanesi
kv	Kerremallâhu vecheh
ks	Kuddise sirrûh
M	Miladî

MEB	Milli Eğitim Basımevi
MÜİFD	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
no	Numara
ra	Radiyâllâhu anh
s	Sayfa
SGAD	Sahabeden Günümüze Allah Dostları,
Ss	Sayfa sayısı
Sad	Sadeleştiren
sav	Sallallâhu aleyhi ve sellem
SÜFEFD	Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi
Tah	Tahkîk
Tdv	Türkiye Diyanet Vakfı
Trc	Tercüme
TTK	Türk Tarih Kurumu
UÜİFD	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
V	Vefat
vd	Ve devamı
vr	Varak
Yay	Yayınları, Yayıncılık, Yayınevi

GİRİŞ

I. ÂBİDİN PAŞA'NIN YAŞADIĞI DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİNİN GENEL DURUMU

Âbidin Paşa'nın hayatı ve eserlerine geçmeden önce, XIX. Yüzyıl Osmanlı toplumunun idarî-askerî, dinî-fikrî, ilmî-edebî ve tasavvufî durumu hakkında bilgi vermemiz faydalı olacaktır.

1. İdarî ve Askerî Durum

Müellifimiz, Osmanlı Padişahlarından Sultan Abdülmecid (1839-1861),¹ Sultan Abdülazîz (1861-1876),² V. Murâd (1876)³ ve II. Abdülhamid (1876-1909)'in saltanat dönemlerinde yaşamış bir şahsiyettir.⁴

XVIII. yüzyıl, Türk tarihinde acılar ve sıkıntılarla dolu bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Türk dünyâsı için gün dönmektedir. Orta Asya havzası kendi içine kapalı ve belli bir zamanda donmuş gibidir; yeni bir hamle, yeni bir güç aramak âdetâ imkansızdır. Rusya'nın ise ateşli zamanlarıdır; bir yanda Osmanlı'ya sıkıntılı anlar yaşatırken, doğuda da Türk illerini çevirmeye başlamakta; adım adım itaat altına almakta ve işgal etmektedir. Çin bu asırda Doğu Türkistan'a girmiştir. Hindistan'da Babüroğulları taht kavgaları, Nadir Şah'ın işgali ve Hindu isyanları içinde çalkantılı bir yüzyıl yaşarlar; sonunda İngilizler buraya hakim olurlar. Osmanlı hâlâ ve durmadan dış dünya ile çetin bir kavga sürdürmektedir.

İstanbul Lale devrini kısa bir rüya gibi yaşar. Osmanlı bu asrın başlarından itibaren Avrupa Devletleri ile ittifaklar aramaya ve gittikçe artan bir ölçüde onların siyasetlerinin tesir sahasına girmeye başlar. Düvel-i ecnebiye bu dev çınarı yere sermeye, Osmanlı'yı Avrupa'dan çıkarmaya karar vermişlerdir. Çünkü Osmanlı Avrupa'ya yöneldiği, onlardan bir şeyler almaya çalıştığı bu çağda da Osmanlı'dır; onlardan farklıdır; ayrı bir dünyâdır ve esastaki bu hâliyle kalarak yıkılacaktır. XVIII. asra girdiğimizde Devlet-i Aliyye'nin ordusu Silivri önlerinde karşılıklı siperlere girmiş, ihtilâl halindedir. Bu ihtilâl havası asır boyunca hiç eksilmeyecektir. Ordunun hâli perişandır; Tımarlı Sipahi çökmüş, Kapı Kulu'nun kadim kanunu bozulmuş, asker itaatten çıkmıştır.⁵

¹ Vasfi Mahir Kocatürk, *Osmanlı Padişahları*, 3.bs., Buluş Yay., Ank., 1957, s.369-374; Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Padişahları*, Ana Yay., İst., 1981, s.393-402.

² Kocatürk, *Age.*, s.357-367; Koçu, *Age.*, s.403-416.

³ Kocatürk, *Age.*, s.369-374; Koçu, *Age.*, s.417-419.

⁴ Kocatürk, *Age.*, s.377-387; Koçu, *Age.*, s.420-432.

⁵ Nevzat Kösoğlu, "XVIII. Yüzyıl'da Türk Dünyası", *Başlangıçtan Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri: Tarih- Antoloji-Ansiklopedi*, Ötügen Neşriyat, İst., 1985, VI, 121-122.

XIX. yüzyıla gelindiğinde, bir yandan Avrupa'daki kuvvet dengesinin şartları ve unsurları büyük bir değişim geçirmiş, bir yandan da Osmanlı Devletinin kendisi zayıflamıştır.⁶

Bu şahsiyet çözülmesinin bir işareti olarak, esasen epey zamandan beri başa çıkılamayan rüşvet, memurun bir vasfı haline gelir. Meclis-i Vükelâya giren nâzırlar ve yüksek dereceli memurlar, Şeyhülislâmın huzurunda Kur'ân'a el basarak, Pâdişah ve Devlet-i Aliyye'ye sadakatten sonra, rüşvet almayacaklarına ve su-i istimalde bulunmayacaklarına yemin ederler. Daha sonra bu yemin, ulemâya da teşmil edilir. Sultan III. Selim Han, Sadrazamını çok sert bir şekilde ikaz eder: "Rüşvet alıp zulmedenleri bilüp, li-garazin ketmederseniz, vallahî ben elbet duyarım, âbâ ve ecdadım ervâhı için evladım dahi olsa kıyarım ve siyâset ederim." Fakat iman zayıflayınca ferman çare olmaz; herkes bildiğini işlemeye devam eder.⁷

Bu yüzyıl Osmanlı'nın yıkılma devridir. Bu yüzyılın hususiyetlerini şöylece sıralayabiliriz: Bu yüzyıl içerisinde yapılan savaşlarda toprak kaybetmekle birlikte, bilhassa Fransız ihtilalinin doğurduğu Nasyonalizm akımının tesiriyle, kendi sınırları içindeki yabancı milletler birer birer bağımsızlıklarını alarak Osmanlı Devletinden kopmuşlardır. Bu ise, devletin dağılma ve çöküşünü hızlandıran bir faktör olmuştur. Meselâ 1829'da Yunanistan, 1878'de Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsızlıklarını almışlardır. Bunlar Müslüman olmayan azınlıklardır. Fakat milliyetçilik akımının tesiri bu kadarla kalmış değildir. Daha geç de olsa, bu akım, Osmanlı'nın Müslüman azınlıkları, yani Araplar üzerinde tesir yapmaktan geri kalmamıştır. Osmanlı'nın sonu yaklaştığında, Arap halklar arasında da bir bağımsızlık hareketi başlamış bulunmaktaydı. Böylece XIX. yüzyılın milli bağımsızlık hareketleri Osmanlı'nın dağılma ve yıkılmasına giden yolu açmıştır. Osmanlı idarecilerinin bunu önlemek için başvurdukları tedbirler ve çareler ise, onu yıkılmaktan kurtaramamıştır.⁸

2. Dinî ve Fikrî Durum

XIX. asırda, Türk dünyasının rûh gücü tümüyle tükenmek üzeredir; koruyucu zümreler gittikçe daralan dünyalarında kemikleşmiş, dünyaya açılmaya çalışanlar ise, imanlarını kaybetmiş gibidirler. Kültürel soğuma esas itibarıyla yüreklerin soğumasıdır; imanın zaafa uğramasıdır; bu da insanların ahlâkî şahsiyetlerinde çözülme olarak açığa çıkar. İman zayıflayınca ahlâkî şahsiyetin mihveri ortadan kalkmış olur ve değerler parçalanır. Böyle düşkünlük zamanlarında,

⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyılın Siyasî Tarihi (1914-1980)*, 6.bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ank., 1989, s.43.

⁷ Kösoğlu, Agm., VIII, 84.

⁸ Fahir Armaoğlu, *Age.*, s.41-42; Bu dönemin Askerî durumu için bakınız: M. Kemâl Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT)*, I-XV, Çağ Yay., İst., 1993, XII, 239.

her gün yeniden kurulması gereken dünyayı kim kuracaktır? Hangi güç insanlardaki uykuya yatan o sonsuz potansiyeli açığa çıkartacaktır?

Osmanlı'nın yaşadığı sarsıcı kültür değişimleri içinde, koruyucu zümreler yaratıcılıklarını kaybetmiş olsalar da, geleneğe sadakatten beslenen şahsiyet direncini bir ölçüde muhafaza ederler. Bu zümrelerde davranış sapmaları, iman-amel çelişkileri bolca olmakla beraber, kendi hayat planlarında fevkalâde yüksek ahlâkî şahsiyetler de az değildir. Ancak, imanından kopmuş ve şahsiyetine mihver olacak ölçüde yeni bir imana da bağlanmamış olan, arayış safhasındaki yenilikçi zümrelerde aynı şahsiyet sağlamlığını bulmak daha zordur. Birinci zümrenin, tamamen sahtekar, iki yüzlü istisnaları gibi, yenilikçilerin de, ülkücülükten doğan fevkalâde yüksek ahlâkî şahsiyetlileri vardır. Kendi milli ahlâkî mihverlerini kaybeden yenilikçiler, Avrupa hayranı olarak, Batı kültürünün yüksek ahlâkî değerleri hakkında bilgi sahibi olabilirler; ama, o ahlâkın imanına sahip olamadıkları, o imanla ölçülenip şahsiyet bulmadıkları için, bu bilgileri, sadece bilgi seviyesinde kalır. Vazife ahlâkı, iş ahlâkı, ilim ahlâkı gibi konularda pek güzel ve Avrupai nutuklar çekebilirler ama, kendilerinin eylem olarak bu değerleri gerçekleştirdiklerini görmek zordur.⁹

XIX. yüzyılda tamamen ortaya çıkmıştır ki, kaybolmakta olan insandır; yani, iman ve onun hayatı dokuyan amelleridir. Osmanlı XX. asra girerken bile teknik ve iktisadî imkanlar bakımından Batıya yetişmesi ân meselesidir, bir tek hamle meselesidir. Ama o hamleyi yapacak olan insan gittikçe kurumaktadır.

Koruyucu kesimleri oluşturan Osmanlı ahali üstüne düşeni yapmaya çalışmakta, huduttan hududa koşmaktadır. Onlar kendi kapalı ve dar dünyalarında Âl-i Osman'ın zaafını anlamaya, ona dua etmeye ve varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadırlar. Ama yönetenler, okumuşlar, imanı sallantıya düşmüş olanlar için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Bu zümrelerde iman zaafi, bir başka kültüre tam teslimiyet mertebesinde ve medeniyet denince Avrupa'yı anlamaktadırlar. Kitaplarından, kıyafetlerinden, yazılarından ürkmeye başlamış, kendilerine ait olandan nefret etme noktasına gelmişlerdir. Yeni açılan okullar milli imanı reddetmez, ama, onu mihrak edinen bir şahsiyet oluşturma gücünü de gösteremez. Batı'ya yönelik eğitim gayretleri Avrupa'yı bir iman olarak veremezse de, hayranlık-tutkunluk seviyesinde benimsetir. Şark-Garp tartışmaları başlar. Bu iman zaafi ve mukaddes değerlere yönelen saldırılar, bir kısım okumuşları İslâm'ı savunmaya yöneltecektir. Onlar da, Batı'nın

⁹ Nevzat Kösoğlu, "XIX. Yüzyıl'da Türk Dünyası (Osmanlı'ya Bakış)", *BGBTK.*, VIII, 84.

üstünlüğünü kabul etmekle beraber, İslâm'ın nazari imkanlarının savunmasını yaparlar. XX. yüzyılın eşiğinde pek güzel şeyler söylenecektir; ancak, bunlar bir iman hamlesini gerçekleştirecek yapıda değildir; uzun vadeli kültürel oluşum içinde payları olacaktır.

İman-amel ilişkileri çığırından çıkmıştır. İman, o ölçüde sarsılınca, amel, üslûbunu şaşırılmış, başı bozuk, trajik ve komik şahsiyetler, gelişmekte olan roman ve hikâyelerin konusu olmuştur. Şahsiyet çözülmesi devletin her kademesinde görülmektedir.¹⁰

3. İlmî ve Edebî Durum

Türklerin İslâmiyet'i kabul edip Müslüman olmalarından sonra, daha çok XII. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden tekke ve dergâhlarda tasavvuf erbabı, medreselerde din bilginleri vasıtasıyla ortaya konan edebî nitelikli eserler, genel anlamda dinî ve tasavvufî bir hüviyet arz etmektedirler.¹¹

Türk Edebiyatı, XI. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş etkisinde kaldığı ve zamanla tamamıyla benimsediği İslâmî yapıdaki Arap ve özellikle Fars edebiyatlarından sonra, XIX. yüzyılın ikinci yarısından yani 1860'tan itibaren Fransız edebiyatı kanalı ile Batı Avrupa etkisi altına girer.¹²

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti siyâsî gücünü iyiden iyiye kaybetmesine, mâlî, iktisâdî türlü sıkıntılar içinde zor bir devir geçirmesine rağmen bilim ve kültür hayatıyla edebiyat siyâsî çöküntüden fazla etkilenmemiş ve büyük bir sarsıntı geçirmemiştir. XVIII. yüzyıl Edebiyatı genel olarak XVII. yüzyılın devamı olarak gelişmesini sürdürmüştür.¹³

Bu asrın ilk yarısından itibaren Osmanlı şiiri hemen tamamen İran tesirinden kurtulup kendi çerçevesi içinde kemâle doğru yürümeğe ve hece vezni de Divân Edebiyatında yer almaya başlamıştır.¹⁴ Bu yüzyılda toplumumuzu etkileyen düşünür ve şâirlerimizin sayısı hayli kabardır. Nâbî (v.1712), Fennî Mehmet Dede (v.1715), Tarihçi Naîmâ (v.1715), Vanlı Dürrî (v.1722), Nedîm (v.1730), Sâmî (v.1733) İbrahim Müteferrika (v.1745)¹⁵ bunlardan bazılarıdır. Bu yüzyıldaki tekke şiiri mümessillerinden bazıları da şunlardır: Gülşenî Şeyhi Sezayî (v.1738), Keşan'lı Zâfî (v.1738), Halvetî Şeyhlerinden Denizli'li Mustafa Nüzûlî (v.1744), Cemâleddin

¹⁰ Kösoğlu, Agm., VIII, 85.

¹¹ Abdullah Uçman, "Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı," *DGBİT.*, XIV, 534, ss.534-548.

¹² K. Akyüz, "Yeni Türk Edebiyatı", *Türk Ansiklopedisi*, I-XXXIII, MEB., Ank., 1983, XXXII, 134.

¹³ Haluk İpekten ve Arkadaşları, "XVIII. Yüzyıl Divân Edebiyatına Toplu Bakış", *BGBTK.*, VI, 195.

¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I-XI, Türk Tarih Kurumu, Ank., 1973, IV/II, 541.

¹⁵ Şâkir Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakka*, Er-Tu Matb., İst., 1980, s.22-23; Uzunçarşılı, Age, IV/II, 542.

Uşşâkî: Cemâlî (v.1750),¹⁶ Şeyh Rızâ Efendi (v.1746)¹⁷ ve Selim Kırımî (v.1756).¹⁸

Yine bu asrın başlarında Halvetî ricâlinden Muhammed Nâsûhî Efendî (v.1718)¹⁹, Karagümrük'te Nûreddin Cerrâhî (v.1721) ve Malatyalı Niyâzî-i Mısırî (v.1737) kendi adlarına izâfe olunan Tarîkat şubeleri tesis etmişlerdir. Sarı Abdullah Efendi (v.1661)'nin torunu Lâ'lî-zâde Abdülbâkî (v.1746) hem Nakşî hem de Melâmî'dir. *Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayrâmiyye* adıyla kaleme aldığı eseriyle dedesi Sarı Abdullah Efendi'nin yolunda olduğunu göstermiştir. Balıkesirli Abdullah Salâhî Uşşâkî (v.1782), pek çok tarîkattan icâzet almış, altmışa yakın eseri bulunan velûd bir müelliftir. Hâşim Baba (v.1787) önceleri Celvetî iken Mısır'da Bektâşîliği de meşk edip iki tarîkatı birleştiren ve Üsküdar İnâdiye'de bir tekke açan şâir-süfidir. *Dîvân*'ı edebî ve tasavvufî açıdan büyük bir önemi haizdir.²⁰

Nahîfî Dede'nin (v.1738) Mevlânâ'nın altı ciltlik büyük eserini aynı vezinde ve beyit beyit Türkçe'ye çevirerek 1730 yılında tamamladığı *Mesnevî* çevirisi bu asrın ve Türk Edebiyatı'nın önemli eserlerindedir. *Dârende'li Bekâyî'nin* (v.1785) yaklaşık 7000 beyitli *Battalnâmesi* de oldukça tanınmış çok okunan bir mesnevîdir. Şeyh Gâlip (v.1789)'in *Dîvân*'ını tertipledikten iki yıl sonra ve altı ay içinde yazıp bitirdiği 2101 beyitli *Hüsn ü Aşk* mesnevîsinde hüsn, aşk, gayret, ismet, hayret gibi mücerret ve tasavvufî terimler kişileştirilerek bir hikâye içinde anlatılmıştır. Sâlikin fenâ-fillâha ulaşma yolunda çektiği çileleri sembollerle anlatan *Hüsn ü Aşk*, hikâyenin işleniş bakımından Fuzûlî'nin *Leyla ve Mecnûn*'u ve tasavvufî yönüyle de "*Hüsn ü Aşk*" mesnevîsiyle benzerlik gösterir.

Yine bu asırda Esrâr Dede (v.1797) "*Tezkire-i Şuarâ-yı Mevlevîye*"sinde Mevlânâ'dan başlayarak ilk kez bütün Mevlevî şâirleri bir araya toplamış ve 217 şâir hakkında bilgi vermiştir. Bu eserin diğer bir önemli yanı da şii örneklerinin Gâlip Dede tarafından seçilmiş olmasıdır. Gâlip Dede Mevlevî şâirlerinin beğendiği şiiirlerini bir defterde toplamış, Esrâr Dede de bu şâirlerin hayatını yazmıştır.²¹

XIX. yüzyılda vuku bulan önemli olaylar, devlet kademelerinde olduğu kadar, sosyal hayatta da yeni bir dönemin, batı modeline göre yeni bir kültür ve edebiyat hayatının başlangıcını teşkil etmektedir. İdarî, sosyal, kültürel ve edebiyat gibi bir çok sahada başlayan batılılaşma,

¹⁶ Vasfi Mahir Kocatürk, *Tekke Şiiri Antolojisi*, Edebiyat Yay., Ank., 1968, s.391-417.

¹⁷ Haluk İpekten ve Arkadaşları, Agm., BGBK., VI, 344.

¹⁸ Bkz: İsa Çelik, "*Kırım'lı Selim Baba ve Burhânu'l-Ârifin*" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1997, s.5.

¹⁹ Bu zat, Halvetiyye Tarîkatinin Şabaniyye şubesinin Nasûhiyye kolunun kurucusudur. Üsküdar'da, Doğancılar'da, önceleri dergâh da denilen ve kendi ismi ile anılan Cami-i Şerif yanındaki türbede medfundur.(Kemâl Edip Kürkçuoğlu, *Şeyh Muhammed Nasûhî Hayatı Eserleri Dîvânı Mektupları*, Âlem Ticaret ve Yay., İst., 1996, s.9.)

²⁰ H. Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, Ensar Neşriyat, İst., 1994, s. 155.

yüzyılın ortalarında edebiyatta yeni örneklerini vermeye başlar. Bu yüzyılda her ne kadar muhteva ve tür bakımından yeni bir edebiyat doğmaya başlamışsa da, dinî ve tasavvufî içerikli edebiyat geleneği de varlığını devam ettirmiştir. Bu yüzyılda eski edebiyat geleneğini sürdürmeye çalışanların başında “Encümen-i Şuarâ”yı meydana getiren şâirlerden Leskofça’lı Galib’i (v.1867); Hersek’li Arif Hikmet Bey’i (v.1903); üslûp itibariyle çağdaşlarının hepsinden farklı, derin bir tasavvufî heyecana sahip Mevlevî şâiri Yenişehir’li Avnî’yi (v.1883) ve yine bu geleneğin son büyük temsilcilerinden biri olan Osman Şems Efendi’yi (1813-1893) anabiliriz.²²

Bu yüzyılda dinî-tasavvufî alanda eser veren belli başlı şahsiyetler arasında şunları görürüz: “*Bahâr-ı Efkâr*” adlı Dîvân’ındaki şiirleri ve “*Gülşen-i Aşk*” adlı tasavvufî mersiyesiyle Keçeci-zâde İzzet Molla (1775-1829);²³ Edirneli Kabûlî Mustafa Efendi (v.1829),²⁴ *Dîvân*’ı ve tasavvufî içerikli eseri *Tuhfetü’s-Sülûk* ile Mevlevî şeyhi Nazif Dede (1794-1861); “*Âl-i Abâ*” mersiyesiyle şöhret bulan Kâzım Paşa (1821-1889); tekke muhitlerinde çok meşhur *Dîvân*’ı ile Kuddûsî (1760-1848); İstanbul Merdivenköyü’ndeki Bektaşî tekkesi şeyhlerinden Mehmet Ali Hilmi Dede (1842-1897); onun müridlerinden Edip Harabî (1853-1918); Üsküdarlı Sâfi (1862-1901); Hanya Mevlevîhânesi şeyhi Kara Şemsî (1828-1884);²⁵ daha ziyade Erzincan çevresinde tanınan Terzi Baba lakaplı Hayyat Vehbî (1779-1847)²⁶ ve *Mesnevî* şârihî Âbidin Paşa (v.1906).²⁷

Yine bu yüzyıl içinde batı edebiyatı tesiri altındaki eserleri yanında dinî içerikli manzumeleri de bulunan Ziyâ Paşa (1825-1880); Muallim Naci (1850-1893); İsmail Safâ (1867-1901); Bahriye Mevlevîhanesi şeyhi Hüseyin Fahreddîn Dede (?-1911); Üsküdarlı Talat

²¹ İpekten ve Arkadaşları, Agm., *BGBTK*, VI, 199-201.

²² Uçman, Agm., s.547.

²³ Uçman, Agm., s.547-548.

²⁴ Bkz: Selami Şimşek, “Edirneli Kabûlî Mustafa Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1998, s.52.

²⁵ Uçman, Agm., s.547-548.

²⁶ Orhan Aktepe, *Terzi Baba Hayatı ve Miftah-ı Kenz*, Muştu Yay., Erzincan, 1979, s.I.

²⁷ Bkz: Ali Canib, “Ankaravî İsmail Efendi”, *Hayat*, Cilt: I, Sayı: 21, (23 Nisan 1927), Ankara, s.5, ss.3-5.; İbrahim Alâettin G.övsâ, *Meşhur Adamlar*, I-IV, Sedat Simavî Yay., İst., 1933-1935, I, 18-19; A.mlf., *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi (Ansiklopedik Sözlük)*, I-V, Tan Matb., Basım yeri ve tarihi yok, I, 19; Heyet, *Ansiklopedik Sözlük Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-III, Milliyet, 1967, I, 15; Kasım Gülek, “Dünya Literatüründe Mevlânâ ve Mesnevî Tercümeleleri” (Konuşma Hülasası), *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci*, Haz., Fevzi Halıcı, Turizm Derneği, Konya, 1978, s.245; Abdullah Öztemiz Hacıtahiroğlu, *Mesnevî-Mevlânâ Kendi Vezni İle Manzum Tercüme*, Ötügen Yay., İst., 1972, s.8; Mehmed Ali Kırboğa, *Kâmûsu’l-Kütüb ve Mevzuâtı’l-Müellefât*, Yeni Kitap Basımevi, I-II, Konya, 1974, I, 265; Ziyâ Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I-VI, Ötügen Yay., İst., 1994, VI, 432; Amil Çelebioğlu, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB., İst., 1998, s.545; Taha Toros, “Âbidin Dino”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 121, (Ocak 1994), s.30, ss.28-34; Neclâ Pekolcay, *İslâmî Türk Edebiyatı*, Fatih Matb., İst., 1967, I, 109; Veled İzbudak, *Mesnevî*, Gözden Geçiren: A. Gölpinarlı, MEB., İst., 1991, Önsöz, Y; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV Yay., 4.bs., İst., 1994, s.325; Şefik Can, *Mevlânâ Hayatı Şahsiyeti Fikirleri*, Ötügen Neşriyat, İst., 1995, s.381; Emine Yeniterzi, *Mevlânâ Celaleddin Rûmî*, TDV. Yay., Ank., 1995, s.95; Cemal Aksu, “Âbidin Paşa”,

(1858-1926); Tokadî-zâde Şekib (1871-1932); Abdülazîz Mecdî (1865-1941)²⁸ ve Şeyh Vasfî'yi (1851-1890) anabiliriz. Abdurrahman Güzel'e göre, XIX. asırda fazla bir gelişme olmamış, tekke şâirleri eskileri tekrarlamakla yetinmişlerdir.²⁹

Bu asırda yetişen mutasavvıflardan ikisi ise, Müderris bir sûfî olan Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî (1813-1893)³⁰ ve *Tibyânı Vesâilî 'l-Hakâyik fî Beyânı Selâsili 't-Tarâik* isimli eserin sahibi olan Harîrî-zâde Kemaleddîn Efendi (1850-1882)'dir.³¹ Büyük bir kısmı Arapça olan bu eserde 200 kadar tarîkat tanıtılır. Tarîkatlar tanıtılırken kurucu şeyhlerin hâl tercümeleleri, tarîkatın kolları, evrâd-ezkârı ve temel kitapları hakkında bilgiler verilir. Tarîkatın önemli bazı risâleleri aynen iktibas edilir.³²

4. Tasavvufî Durum

XIX. yüzyılın padişahları da diğerleri gibi mutasavvıflara karşı iltifatlı tavırlarını devam ettirmişlerdir. Bunlar içerisinde tasavvuf erbabına karşı durumu en dikkat çekici olan II. Abdülhamid Han'dır. O bizzat Şâzeliye tarîkatına mensup bulunduğu gibi, devlet otoritesini temin hususunda tasavvuf erbabından istifade etmeyi de bilmiştir. Bozulan tekke nizâmını ıslaha çalışmış, meclis-i meşâyihî kurdurmuş ve tasavvuf erbabını pek çok hizmetlerde çalıştırmıştır.³³

II. Abdülhamid'in "Osmanlı gemisini" sahil-i selâmete çıkarmak için yardım ve desteğini aldığı insanların bir grubu da dervişlerdi. Sultanla iyi ilişkileri olan sûfilerin en meşhurları şunlardır: Şazelî Zafir Medenî (v.1903), Rifaî Ebü'l-Hüdâ (v.1909), Mevlevî Osman Selaheddîn Efendi (v.1886) ve Nakşi Süleyman Efendi.³⁴

Tanzimat dönemi diye isimlendirilen 1839-1908 yılları arasında tarîkatlar tarihini yakından ilgilendiren iki önemli oluşum bulunmaktadır:

1. Halidiyye: Mevlânâ Halid Bağdadî'nin (v.1826) isminden kaynaklanan bu terim Nakşibendîyyenin bir kolu olup, günümüz Türkiye'sinde en yaygın olan tasavvufî ekollerden

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, I-II, Yapı Kredi Yay., İst., 1999, I, 77.

²⁸ Uçman, Agm., s.548.

²⁹ Abdurrahman Güzel, "Türk-İslâm Edebiyatının Orijinalitesi ve Zenginliği (Dini-Tasavvufî Halk Edebiyatı)", *Millî Kültür ve Gençlik Sempozyumu*, (13-14-15 Kasım 1985), Gazi Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ank., 1985, s.186, ss.174-203.

³⁰ Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bakınız: İrfan Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddîn*, Seha Neşriyat, İst., 1984; Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, AÜB. Ank., 1991, s.151.

³¹ Yakup Çiçek, "Harîrî-zâde Muhammed Kemaleddîn Efendi," *MÜİFD*, Sayı: 7-10, İst., 1995, s.407-413, ss.407-451; A.mlf., "Harîrî-zâde", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, XVI, ss.192-193.

³² Mustafa Kara, "Tasavvuf," *DGBİT*, XIV, 440, ss.309-440; Bu dönemin İlmî durumu için bakınız: M. Kemâl Öke, Agm., Age., XII, 239.

³³ Kâmil Yılmaz, "Osmanlı Sultanları ve Mutasavvıflar", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984), s.99, ss.92-100.

birisidir. Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî (v.1893) ile yeni bir ivme kazanan Halidiyye bölgede hızla yayılarak İmam Rabbânî'ye (v.1625) nisbet edilen Müceddidiyye'yi içinde eritmiştir.

2. Melâmiyye: III. dönem Melamileri diye tanınan ve Muhammed Nuru'l-Arabî'ye (v.1887) nisbet edilen bu kol da Balkanlar'da ortaya çıkmış, daha sonra Anadolu'da yaygınlık kazanmıştır. "*Tıbyân*" sahibi Harîrî-zâde (v.1882) ve Bursalı Mehmed Tahir Efendi (v.1925) bu meşrebe mensuptur.

Yine bu dönemde eser ve fikirleriyle tesirli olan sûfilerden birkaçı da şunlardır: Kuşadalı İbrahim Efendi (1774-1845), Çerkeşî Mustafa Efendi (v.1814),³⁵ Ali Örfî Efendi³⁶ ve Muhammed Tevfik Halvetî (v.1866).³⁷

Osmanlı tarihinde, bozulmanın ıslahı konusunda yönetime sunulan raporlar içinde Koçibey'in risâlesi ünlüdür. IV. Murat ve Sultan İbrahim'e sunulan raporlardan oluşan bu risâlede, bozulmuşluğundan ve sonuç olarak da ıslahından söz edilen kurumlar içinde tekke ve tarikatlar yoktur. İlmiyye ve ulemânın çeşitli açılardan bir çok yerde bozuluşundan bahsedilmişken, gönül ocağı tekke ve tarikatlardan söz edilmemesi bu ocakların o devirde hâlâ rollerini icra edecek sağlamlıkta olduklarını göstermektedir. Esasen bu kurum, siyasal-askerî bir ocak olan Yeniçerilik'le irtibatını kuran Bektaşiliğin tepelenmesi bir yana bırakılırsa, Osmanlı tarihi boyunca bir bozulmanın, bir musibetin kaynağı olmamıştır denilebilir. Kabul etmek gerekir ki, çöken bir medeniyet ve nizâmın bütün kurumlarının bu çöküş ve bozulmadan nasiplenmesi oldukça tabî'dir. Bu bir kâinat kanunudur. Fakat şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, bu kâinat kanunundan, Osmanlının çöküşü süresinde en az etkilenen veya bu çöküşe en az konu olan kurum tekke-tarikat kurumu olmuştur.³⁸

Bu sebeple cemiyetin, çözülen ve çöken diğer müesseseleri gibi, tekke ve tarikat erbabının da, bundan nasibini almakta olduğunu gören meşâyih, müsbet mazileri ve içtimâî hayattaki itibarları ile bu durumu bir müddet gizleyebilmiş bile olsalar, istikbalden endişe duyarak bunu zamanında teşhis ve tesbit edebilmiş, bütün gücü ile bu gidişin durdurulması için gayret sarfetmişlerdir. XIX. Asır meşâyihinden, Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, Muhammed Nuri Şemsüddîn Nakşbend, Mevlânâ Halidî Bağdâdî, Harîrî-zâde Kemaleddîn, Ebü'l-Hüdâ Efendi gibi

³⁴ Mustafa Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Yayınlanmamış Ders Notları, s.7-10.

³⁵ Hayatı için bakınız: Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", *DİA*, Güzel Sanatlar Matb., İst., 1993, VIII, 272-275.

³⁶ Kara, *Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, s.17-18.

³⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Bosnalı Muhammed Tevfik Halvetî*, 2.bs., Yeni Boyut, İst., 1992, s.22.

³⁸ Öztürk, *Age*, s.11.

bir çok meşayih, telifleri ile bu konuda açık birer misal teşkil edebilir.³⁹

Gümüşhanevî, "*Câmi'ü'l-Usûl*" isimli eserinin telif sebebini, "İnsanların tarîkat usûlünü kaybettiklerini görünce, onları bu menfi gidişin akibetinden korumak için, bütün tarîkatların usûlü, vasıfları, vefler ve neveleri, onların kendilerine has ıstılâh ve etvârî ve bunlarla alâkalı bazı esrâr, adâb, meslek ve şartlarını ihtiva eden bir eser yazmayı arzu ettim"⁴⁰ diyerek, bunu bizzat ifade etmiş, kendini böyle bir telife sevkeden sebepler ile, zamanının tasavvufî atmosferini şu tesbitlerle dile getirmiştir:

"Bu asır tasavvuf erbabını beş şeyle iştigal eder gördüm.

Cehalet ve bilgisizliği, ilim üzerine tercih ediyorlar.

Çevrelerindeki insanlardan gelecek tenkitlerden çekinerek, ilâhî emir ve yasaklara riâyette kusur ediyorlar.

Azîmet yolunun güçlüklerine göğüs gerip, gerçekleştirecekleri yerde, ruhsat yolunun kolayına sapıyorlar.

Kuru ve laftan öteye gitmeyen intisâplarını, kendilerine bir gurûr vesilesi yaparak, şartlarını yerine getirmeden bağlandıkları tarîkatları ile lüzumsuz yere böbürlenip kibirleniyorlar.

Usûl ve âdâbına tevessül edip, esaslarını yerine getirmeden, hem seyr ü sülûklarında, hem de sair işlerinde çok aceleci ve teennisiz davranıyorlar. Dolayısı ile bu beş ibtilaya maruz kalan tasavvuf erbabı, şu beş ayrı felakete mahkum oluyorlar:

1. Bidat ve hurafeleri birer hakikatmış gibi, sünnet-i seniyyeye tercih ediyorlar.
2. Allah yolunda olanların yanında olmaktan çekinerek, batıl yolda olanların peşine takılıyor ve onlara tabi oluyorlar.
3. Hakikat ve gerçek olan şeyleri bırakıp, yerine sahte ve uydurma olanlarını alıyorlar.
4. Bütün işlerinde Allah'a değil, nefislerine hoş gelen şeylere sarılıyorlar.
5. Hakk'ın rızâsı için değil de, yalnız nefsî davalarının kabul görmesi için mücadele ettiklerinden, Rızâ-yı Bârî'yi bir kenara itip halkın iğreti itibarını tercih ediyorlar.

Bu yüzden bu musibetlere mübtela olan, dalkavuk âlim, gafil ve cahil sûfiler, halkın iltifatına mazhar olmanın gayreti içinde olduklarından, bu davranışlarının Hak'tan ve Hakk'ın rızâsından uzaklaşmak olduğunu bilemiyorlar."⁴¹

Gümüşhânevî'den nakledilen bu fikir ve tesbitler, XIX. asrın tasavvufî çehresindeki

³⁹ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke Mîtnasebetleri*, 3.bs., Seha Neşriyat, İst., 1989, s.183-184.

⁴⁰ Gümüşhânevî, *Câmiü'l-Usûl*, s.2-3.

⁴¹ Gündüz, *Age.*, s.184-185.

bulanıklığı tebarüz ettirdiği kadar, bu bozukluklara karşı meşâyihin hassasiyetini ve bizzat kendileri tarafından lüzumlu gördükleri tedbirleri de apaçık ifade etmektedir.⁴²

Müellifimiz, toprakların kaybedildiği, yabancı milletlerin birer birer bağımsızlıklarını kazandığı, devletin zayıflama ve yıkılma devresi diyebileceğimiz XIX. yüzyılda yaşamış bulunmaktadır. Onun yaşadığı çağın hadiselerinden etkilendiği muhakkaktır. Bununla birlikte, incelemiş olduğumuz “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli eseri de devrinin hususiyetlerini içermesi açısından ayrı bir önem arz etmektedir.

II. ÂBİDİN PAŞA ÖNCESİ TARİKATLAR VE HALVETİYYE TARİKATI

Gerek Âbidin Paşa'nın ve gerekse eserlerinin yeterince anlaşılabilmesi için, asıl konumuza geçmeden önce, genel olarak tasavvuf ve tarikat ve bilhassa müellifimizin mensubu bulunduğu Halvetiyye tarikatı ile ilgili bilgiler vermeyi faydalı buluyoruz.

1. Genel Olarak Tarikatlar

Tarîk ve tarikat lügatte, yol, hâl, gidişat ve durum gibi mânalar ifade etmektedir.⁴³ Bu kelimenin mutasavvıflara göre mânası, sûfiyi “Allah'a kavuşturan yol”dur.⁴⁴ Tarikat, Allah yoluna girmiş derviş ve sâliklerin ona ulaşınca kadar çeşitli menziller ve makamlar kat etmesidir⁴⁵ ki, bu da ameller, riyâzât ve akaid-i mahsûsaya tabidir.⁴⁶

Tasavvuf ıstılâhında tarikat, önceleri ahireti kazanmak için bu dünyadan yüz çevirerek, rûhî kuvvetleri terbiye, nefis ve tabiata ait güçleri kontrol altına alabilmek için zâhidâne bir yaşayış mânasında kullanılırken daha sonra kurulmaya başlayan ve kalbî tasfiye ve nefsi tezkiye metotları üzerine bina edilen hususî müesseselerin adı olmuştur.⁴⁷ Bir başka deyişle sûfiyye ıstılâhında tarikat, ilâhî merasimlerden ve kendisinde ruhsat bulunmayan azîmet mânasında olan şer'î tekliflerden ibarettir.⁴⁸

Tarikat, şer'î emir ve hükümleri fiilen yaşayarak, Allah ve Resûlüne gönülden tam bağlılık, şer'at dairesi içinde meşâyihin vazettikleri râbita, zikir, murâkabe ve huzur gibi usûl ve

⁴² Gündüz, Age., s.184-186.

⁴³ Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Sözlüğü*, s.299;

⁴⁴ Muhammed A'la b. Ali et-Tehânevî, *Kitabu Keşşâfi Istılâhâtı'l-Fünûn*, I-II, Tashîh, Muhammed Vecîh-Abdülhak-Gulam Kadir, ez-İntişarât-ı Hayyam ve Şurekâu, Kalkûta, 1862, I, 919-920.

⁴⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabü't-Târifât*, Basım yeri ve tarihi yok, s.141; Hasan Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyî Hayatı Eserleri Tarikatı*, Erkam Yay., İst., 1990, s.143; Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İst., 1995, s.98.

⁴⁶ Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügati Türk Dillerinin İştikala ve Edebî Lügatları*, I-IV, Maarif Matbaası, İst., 1943, III, 412; Tarîk kavramı için bakınız: İrfan Başkurt, “Kur'an'da Eğitim Açısından Tarîk (Yol) Kavramı”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, Yıl: 2000, ss.349-379.

⁴⁷ Louis Massignon, “Tarikat”, *İA*, XII/I, 1, (Bu madde Tahsin Yazıcı tarafından tadil ve ikmal edilmiştir.); Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyî*, s.143.

âdâbı tatbik etmek, Resûlullah'a kalben ve fiilen tam bağlılık, Allah ve Resûlünün emirlerine gerçek mânada ittiba etmektir.⁴⁹ Tarîk kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de 11 yerde geçmektedir.⁵⁰

Tasavvuf kavramını ilgili bölümde ele aldığımız için burada lügat ve ıstilahî anlamları ile bu kelimenin nereden geldiği ve bu zümreye niçin sûfiyye isminin verildiği konularına girmeyeceğiz.

Tasavvufî düşüncenin, başlangıcından günümüze kadar bir takım dönemler geçirdiği ve tarihî seyri içerisinde olgunlaşıp geliştiği muhakkaktır. Asrı saâdette bugünkü şekliyle bir tasavvuf ilminden söz edilemez. Ashap zamanında da durum böyledir.⁵¹ Hz. Osman zamanında baş gösteren ve Hz. Ali zamanında daha da şiddetlenen fikrî ve içtimaî çalkantı, siyasî kavgalar ve idarecilerin halka yaptığı adaletsizlikler Müslümanları rahatsız etmiştir.⁵² Bütün bu hareketler zühdî hayatın doğmasını kolaylaştırmıştır. Zühdî hayatın müesseseseleşmesi, doğrudan doğruya, bidatlere, saptırmalara ve özellikle Hz. Peygamberin en büyük düşmanı olan dünya-perestliğe bir karşı çıkıştır.⁵³ Bir başka ifade ile, bu hareket, Hz. Peygamberin yaşayışını örnek alanların bir reaksiyonudur.⁵⁴ Sûfiler bunu, bu şuurla ve sünnet-i Muhammediyeye tam olarak uymak gayesiyle yürütmüşlerdir. Bu devrede tasavvuf, dinî tefekkürün öz mecrasını tıkayan katılığın önüne diyalektik bir hüviyetle dikilmiştir.⁵⁵

İslâm tasavvufunun günümüze kadar geçen zaman dilimi içerisinde geçirdiği safhalar birkaç şekilde tasnife tabi tutulursa da en yaygın olanı şu şekildedir.

a. Zühd devri. b. Tasavvuf devri. c. Vahdet-i vücûd devri. d. Tarîkatlar devri⁵⁶

Zühd dönemi: Bu dönem Asr-ı saâdetle başlayan, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn devrini ve ilk iki asrı içine alan ve tasavvuf kavramının zuhuruna kadar olan dönemdir.

Tasavvuf dönemi: Sûfî ve tasavvuf kavramlarının kullanılmaya ve ilk sûfî adlarının duyulmaya başladığı hicrî II. asrın sonlarından, tarîkatların zuhur ettiği devre kadar olan

⁴⁸ Abdullah Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofiyye Kasîde-i Taiyye Şerhi*, Ahmed Sait Matb., İst., 1961, s.87.

⁴⁹ İz, Age., s.14. (Ahmed Muhtar Büyükçınar'ın "Tasavvuf ve Tarîkat Hakkında Birkaç Söz" başlıklı yazısı.)

⁵⁰ Muhammed Fuad Abdûlbakî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İst, 1984, s.425.

⁵¹ Şeyh Hüseyin Sadeddîn, *İlm-i Tasavvuf*, Kader Matbaası, İst., 1341, s.18; Erhan Yetik, *İsmail-i Ankaravî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İşaret Yay., İst., 1992, s.35.

⁵² Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.75.

⁵³ Öztürk, *Tarih Boyunca Tasavvufî Düşünce*, s.27.

⁵⁴ Öztürk, Age., s.25.

⁵⁵ Öztürk, Age., s.27-28.

⁵⁶ Kara, *Tasavvuf ve Tarîkatlar Tarihi*, s.101; Yılmaz, Age., s.87; Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.76-77; Yıldırım, Age., s.12.

dönemdir.⁵⁷ Bu dönemde yetişen bazı meşhur mutasavvıflar şunlardır: Ma'ruf-i Kerhî (v.200/815), Zünnûn-i Mısrî (v.245/859), Bayezîd-i Bistâmî (v.261/874), Sehl b. Abdillâh-i Tüsterî (v.283/896), Cüneyd-i Bağdadî (v.297/909), Ebu'l-Hüseyn Nûrî (v.295/907), Ebû Bekir-i Şiblî (v.334/945), Hallâc-ı Mansûr (v.309/921), Süleyman-ı Dârânî (v.215/830), Bişr-i Hafî (v.227/841), Seriyî-i Sakatî (v.257/870), Amr b. Osman-ı Mekkî (v.291/903), İbrahim Havvâs (v.291/903), Ebû Said Harrâz (v.297/892), Hamdun Kassar (v.271/884), Ruveym (v.330/941) ve Abdullah b. Hafîf (v.328/939).⁵⁸

Vahdet-i vücûd dönemi: Başlangıçta ferdî bir zühd özelliği taşıırken, giderek bir taraftan kolektif bir yapı kazanan, diğer taraftan da pratiğin yanında teoriye de intikal eden ve ilâhî aşk, ma'rifet, fenâ ve bekâ gibi mücerred konulara giren tasavvuf, Muhyiddin Arabî (v.638/1240) ile, kendisine has metodu ve izah tarzları olan müstakil bir felsefe karakteri kazanmıştır. İbn Arabî'nin sistemleştirdiği bu tasavvufî felsefenin adı vahdet-i vücûd'dur. Bu felsefe, Allah'tan başka varlığın bulunmadığı, diğer bütün varlıkların O'nun isim ve sıfatlarının tezahürü olduğu esasına dayanır.⁵⁹

İkinci dönemde tasavvufî düşünce büyük şahsiyetler elinde sistemleşmiş ve tasavvuf cereyanı, dergâhlar, tekke ve zâviyeler kurarak teşkilatlanmıştır. Tarikatlar öncesi ekilen manevî tohumlar gelişip başak vermiş, bu başaklardan alınan yeni tohumlar İslâm âleminin hemen her tarafına taşınmış ve oralarda yeni gelişmelere vesile olmuştur.⁶⁰ Bu dönemden sonra bu yolun yolcuları organize bir şekilde ve daha disiplinli olarak irşâd faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Başlangıçta ferdî, dinî bir hareket olarak gelişen tasavvuf, ikinci ve üçüncü asırlarda diğer ekoller gibi şekillenmiş, velîler yetiştiren, mürîdlerin sîretlerine, ibâdet, zikir ve virdlerine özel nizâmlar koyan bir okul haline gelmiştir.⁶¹ Fakat, tarikat sahipleri, tarikat kurmaya özenmiş değillerdir. Bunlar halkın hürmet ve sevgisini kazanmış, ilim ve irfân sahibi kişilerdi. Onların etrafında toplanıp sohbetlerinde bulunanlar, bu sohbetlerde mevzubahis edilen düşünceleri benimsediler, o zatın öğütlerini tuttular, hareket ve zikirlerini aynen yapmaya çalıştılar. Ve böylece o şahsa nisbet edilen tarikat doğmuş oldu.⁶²

Tarikat dönemi: Hicrî VI. miladî XII. asırda kurulmaya başlayan tasavvuf müessesesi

⁵⁷ Yılmaz, Age., s.87.

⁵⁸ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s.84vd; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.117-128; Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.83-87; Dilaver Selvi, *Kur'ân ve Tasavvuf: Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı*, Şule Yay., İst., 1997, s.25.

⁵⁹ Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.93.

⁶⁰ Kemâl Edip Kürkçüoğlu, "Tasavvufa Dair", *AÜİFD.*, I/IV, Ank., 1953, s.40.

⁶¹ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s.109; Yetik, Age., s.38.

⁶² Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s.110; Yetik, Age., s.38.

olan tarikatların ortaya çıkışı, sosyal hayatın bir parçası haline geldiği yıllardan itibaren başlayarak günümüze kadar devam edegelen dönemdir.⁶³

Tarikatların ortaya çıkış ve yayılışında, manevî ve içtimâî olmak üzere, iki esaslı âmilden söz edilir. Bu âmillerden manevî olanı, İslâm dininin yapısıdır. Kur'ân ve sünnetin özünde bulunan ashâb ve diğer zâhidlerin hayatlarında görülen zühdi, rûhî ve manevî eğilimdir. İçtimâî âmîl ise tasavvuf ve rûhî hayata yönelik yaşayışının zamanla halk kitlelerine mal olması ve her sınıf insanın bu yola ilgi duymaya başlamasıdır.⁶⁴

Tarikatlar aslında tek kaynaktan çıkmakla beraber, sonradan bir çok tasavvuf imamlarının getirdikleri bazı metod ve evrâd değişiklikleriyle çeşitli kollara ayrılmış ve böylece pek çok tarikat ortaya çıkmıştır.⁶⁵

Emevî ve Abbâsî dönemlerinden sonra başlayan Selçuklular dönemi, bu gün mevcut olan tarikatların tohumlarının atıldığı asırları içine almaktadır. Sadece Nakşibendî ve Halvetî tarikatlarının pîrleri Osmanlı döneminin ilk asrında, diğerleri ise daha önceki asırlarda yaşamışlardır.⁶⁶

Tarikatların sayısı hakkında tasavvufî eserlerde genel olarak kabul edilen görüş on ikidir. Bu tarikatlar ve kurucularını şöyle sıralayabiliriz.

Kadiriyye: Abdulkâdir-i Geylânî (v.562/1166)

Yeseviyye: Ahmed-i Yesevî (v.562/1166)

Rifâiyye: Ahmed-i Rifâî (v.578/1182)

Kübreviyye: Necmüddin-i Kübrâ (v.618/1221)

Medyeniyye: Ebû Medyen Şuayb b. Hüseyin el-Mağribî (v.590/1194)

Desûkiyye: İbrahim Burhâneddin ed-Desûkî (v.676/1277)

Bedeviyye: Ahmed el-Bedevî (v.675/1276)

Şâzeliyye: Ebu'l-Hasan el-Mağribî eş-Şâzelî (v.656/1258)

Ekberiyeye: Muhyiddin İbnu'l-Arabî (v.638/1240)

Mevleviyye: Celâleddin-i Rûmî (v.672/1273)

Sa'diyye: Sa'düddin b. Mûsâ el-Cibâvî (v.700/1300)

⁶³ Yılmaz, Age., s.87.

⁶⁴ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.245-246.

⁶⁵ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s.110.

⁶⁶ Mustafa Kara, "Tarikatlar Dünyasına Genel Bakış", *İslâmiyat*, Cilt: 2, Sayı: 3, (Temmuz-Eylül 1999), s.68 ss.67-78; Krş., Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.169.

Nakşibendiyye: Bahaüddin Nakşibend (v.791/1389).⁶⁷

Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması Selçuklular devrinde başlamış, Osmanlılar döneminde ise tamamlanmıştır. XIV. yüzyıla kadar devam eden Türk göçleri başlıca iki safhada gerçekleşmiştir. Birincisi XIII. asrın başlarında Karahıtaylar'la Harzemliler arasındaki mücadeleler sebebiyle Fergana'daki şehirlerin harap olup, yaşanır olmaktan çıkması ve hemen hemen aynı dönemde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Harzemliler tarafından yıkılması üzerine, bu mıntıkadaki halkın büyük çoğunluğunun Anadolu'ya gelmesi; ikincisi de, Moğol istilası sebebiyle Cengiz'in orduları önünden kaçan Türklerin Anadolu'ya sığınmasıdır. İşte özellikle bu iki safhadan sonra pek çok şeyh ve dervîşin göç ettiği Anadolu'da tasavvufun temelleri atılmıştır.⁶⁸

İslâm âleminin içtimai nizamının Moğol taziyik ve baskısı altında tamamen sarsıldığı yıllarda, Moğollardan kaçan âlimler, sanatkarlar, şeyhler ve dervîşler o zaman sığınılacak bir yer arıyorlardı. O devirde bu yer hiç şüphesiz Alaaddîn Keykubad'ın memleketiydi. Moğol felaketini yaşayarak Anadolu'ya gelenler, orada huzur ve sükun buldular. Böylece Anadolu bir bakıma devrinin en büyük kültür ve fikir canlılığına kavuştu. Türkistan dervîşleri, Horasan erleri, Buharâ kelâmcıları Anadolu'da fikirlerini yaydılar. Bu devir Anadolu Selçuklularının altın devriydi. Fakat daha sonra gelen Keyhüsrev'in çocukluğundan dolayı, Moğol ordusuyla Köseadağı'nda karşılaşması ve adeta çarpışmadan kaçması neticesinde meydana gelen bozgun Anadolu'yu bilfiil Moğol hakimiyetine soktu. Bu durum, halk ve ümerâ arasında büyük bir ümitsizlik doğurdu. İşte böyle bir hengamede büyük mürşîdler zuhur etmeye başladı. Mevlânâ da bu mürşîdlerden biridir.⁶⁹

İslâm irfânının tarihini incelediğimiz zaman çoğu kez şu hakikatle karşılaşırız: Ne zaman insanlar dara düşmüşlerse kendi kabuğuna çekilmiş, iç âlemlerine yönelmiş, tasavvuf ve tarikatların irfân metodu ile huzur bulmuşlardır. Bu durum onları dışa karşı pasifleştirmiş ama iç âlemdeki aktifliği meydana çıkarmıştır. Derûnî aktiflik, güç ve kuvvet fırsat buldukça dış âleme

⁶⁷ Necmüddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat (Usûlu Aşere Risâle ile'l-Hâim Fevâihu'l-Cemâl)*, Çev., Mustafa Kara, Dergah Yay., İst., 1980, s.12; Mahir İz, *Tasavvuf Mahiyeti Büyükleri ve Tarikatlar*, Türdav, İst., ts., s.195-196; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yay., İst., 1985, s.68, 280-300; Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s.110-111; Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.172-201; Nazif Velikahyaoğlu, *Sümbüliyye Tarikati ve Kocamustafapaşa Külliyesi*, Çağrı Yay., İst., 2000, s.32.

⁶⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı*, 2.bs., Dergah Yay., İst., 1996, s.56vd.

⁶⁹ Aksun, *Age.*, VI, 427-428; Harzem'de Necmüddîn-i Kübrâ, Nişabur'da Feridüddîn-i Attar Moğol kılıçlarıyla şehid olan insan-ı kâmillerdir. (Kul Sadi, *Mevlânâ'yı Anlamak*, Vahdet Yay., İst., 1984, s.20.)

yansıymış, nice zaferler elde edilmiştir.⁷⁰

Âlimlere ve mutasavvıflara karşı eskiden beri büyük bir hürmet ve iltifat gösteren Selçuklu hükümdarları, aynı şekilde, Anadolu'ya gelen dervişlere de sahip çıktılar.⁷¹

Osmanlı Devletinin kuruluşu esnasında Anadolu'da Mevlevî, Halvetî ve Rifaî tarikatları şehirlerde faaliyet gösterirken,⁷² Ahî ve Bâbâî tarikatları da, daha çok kırsal bölgelerde yaygın durumda idi.⁷³ Padişahlar ya da devlet ricali tarafından yaptırılan pek çok tekke ve zâviye, bunlara ayrılan zengin vakıflar bu desteği açıkça göstermekle birlikte, I. Murâd Hüdâvendigâr (1359-1389)'ın bizzat zamanında Ahîlerin reisliğini yapmış olması,⁷⁴ Yıldırım Bâyezid (1389-1402)'in Emir Sultan diye tanınan Şeyh Şemseddîn b. Ali el-Hüseynî (833-1429)'ye kızı Hunda Sultan'ı vermesi,⁷⁵ II. Murâd (1421-1451)'in sefere giderken adı geçen Şeyh'in elinden kılıç kuşanarak, beraberinde tarikat erbabını da savaşa götürmesi, Fatih Sultan Mehmed (1444-1446/1451-1481)'in İstanbul'un fethinde Hacı Bayram-ı Vefî (v.1430)'nin halifelerinden Akşemseddîn (v.1459) ile Akbıyık (v.1456)'ı beraberinde buldurması,⁷⁶ Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566)'ın Mevlânâ dergâhına yaptıkları hizmetler,⁷⁷ Osmanlı Padişahlarının tasavvuf erbabına karşı gösterdikleri saygı ve hürmeti açıkça göstermektedir.⁷⁸

Kuruluş döneminde adı geçen tarikatların yanı sıra, Muhyiddîn İbn Arabî'ye nisbet edilen Ekberîyye tarikatı Davûd-i Kayserî (v.1349) vasıtası ile Osmanlı ülkesine girmiş, özellikle Şemseddîn Molla Fenârî (v.1431)'nin gayretleri sayesinde yayılabilmıştır.⁷⁹ Keza, Bayezîd-i Bistamî'ye nisbet edilen Bistamîye tarikatı de Somuncu Baba namıyla tanınan Hamîdüddîn Aksarayî (v.1412) tarafından Anadolu'ya getirilmiştir. Zeyniyye tarikatı ise, Abdüllatif Makdisî (v.1452) ile Osmanlı diyarına girmiş, Makdisî'nin halîfesi, Vefâ mahlasıyla tanınan Şeyh Muslihiddîn (v.1491) zamanında altın çağını yaşamış⁸⁰ ve Şeyh Vefâ tekkesi, Zembilli Ali Efendi (v.1525), Molla Lutfî (v.1494), Sinan Paşa (v.1486) gibi meşhurların toplandığı yer olmuştur.⁸¹ Hacı Bayram-ı Vefî'ye nisbet edilen Bayrâmîyye tarikatı, kurucusu zamanında yayılamamış

⁷⁰ Kul Sadi, Age., s.24.

⁷¹ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, 2.bs., AÜB. Ank., 1966, s.200.

⁷² Fuat Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, 5.bs., TTK. Basımevi, Ank., 1994, s.95; J. Spencer Trimingham, *The Sûfî Order in Islam*, Oxford University Press, London, 1971, s.40, 60vd.

⁷³ Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler, *Vakıflar Dergisi*, Cilt: II, İst., 1974, s.282, ss.279-304.

⁷⁴ Uzunçarşılı, Age., I, 531.

⁷⁵ Uzunçarşılı, Age., I, 532.

⁷⁶ Uzunçarşılı, Age., I, 534vd.

⁷⁷ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, 2.bs., İnkılap ve Aka Kitabevleri, İst., 1983, s.153vd.

⁷⁸ Yetik, Age., s.43-44.

⁷⁹ Uzunçarşılı, Age., I, 533.

⁸⁰ Uzunçarşılı, Age., I, 533.

olmakla birlikte, daha çok Akşemseddîn vasıtasıyla neşrolunan Şemsiyye-i Bayrâmiyye, Bursalı Bıçakçı Ömer Dede (v.1474) vasıtasıyla neşrolunan Melamiyye-i Bayrâmiyye ve Şeyh Üftade (v.1589) ile Azîz Mahmud Hüdâî (v.1628) ma'rifetiyle tesis edilen Celvetiyye şubeleriyle yaygınlaşmıştır.⁸²

Osmanlı topraklarında en çok yayılan tarîkatlardan biri de Halvetî tarîkatı ve bu tarîkatın muhtelif şubeleridir. Kırk kadar şubesi ile daha çok Anadolu'da faaliyet göstermiş olan bu tarîkatın en meşhur temsilcileri arasında, Ruşeniyye kolunun kurucusu Aydın'lı Ömer Rûşenî (v.1486)'yi, Çelebî Halîfe denilen Cemaliyye şubesinin kurucusu Cemâl Halvetî (v.1493)'yi, Sünbül Sinan diye bilinen Sünbülüyye kolunun kurucusu Yûsuf Sinanüddîn Efendi (v.1529)'yi, Sinaniyye kolunun kurucusu Ümmî Sinan Efendi (v.1551)'yi, Gülşeniyye kolunun kurucusu İbrahim Gülşenî (v.1533)'yi zikredebiliriz.⁸³

XVI. asrın sonlarında Sivas'tan İstanbul'a gelen Ahmed Şemseddîn Sivâsî (v.1597) ile onun halîfeleri ve yeğenleri Abdülmecîd Sivâsî (v.1639) ile Abdülahad Nûrî (v.1651) Sivâsîler adıyla anılan bir Halvetî-sûfî ekolünü oluşturdular.

XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunda tarîkatlar değişik yerlerde kurulan kol ve şubelerle mürid halkalarını genişletmekte ve bu sebeple tarîkatların tesir ve yaygınlığı artmaktadır.⁸⁴ Bu asırdaki mutasavvıflardan bazıları ise şunlardır: Azîz Mahmud Hüdâyî (v.1628), İsmail-i Rûmî (v.1631), İsmail-i Ankaravî (v.1630), Bosnalı Abdullah Efendi (v.1644) ve Sarı Abdullah Efendi (v.1661).⁸⁵

XVIII. asrın mutasavvıfları arasında, İsmail Hakkı Bursevî (v.1725) ile çağdaşı halvetî ricalinden Üsküdar'da Muhammed Nasûhî Efendi (v.1718), Nureddîn Cerrâhî (v.1721), Hasan Sezâî (v.1738), Niyâzî-i Mısırî (v.1737) ve Haşim Baba (v.1783) gibi zatlar bulunmaktadır.⁸⁶

XIX. asra gelince, Hıfzî Efendi (v.1837), Hüsameddîn Efendi (v.1863), Muhammed Nûrî Şemseddîn (v.1863), Murad Buhârî (v.1848), Karabağlı Hamza Nigârî (v.1887), Hakkârili Şeyh

⁸¹ Uzunçarşılı, Age., III/I, 345.

⁸² Uzunçarşılı, Age., III/I, 344-345.

⁸³ Yetik, Age., s.45.

⁸⁴ Mustafa Kara, *Bursa'da Tarîkatlar ve Tekkeler*, I-II, Uludağ Yay., Bursa, 1990, II, 176.; "Osmanlı Devletinin Kuruluşunda Tasavvufun Rolü" için bakınız: (Osman Nuri Topbaş, *Abide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle Osmanlı*, Erkam Yay., İst., 1999, s.255vd.); Osmanlı Devletinin Kuruluş Sürecinde Tasavvuf ve Tarîkatlar için bakınız: (M. Necmettin Bardakçı, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Sürecinde Tasavvuf ve Tarîkatlar" *Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl: 1, Sayı: 2, 1999/2, ss.1-16; Osman Türer, "Osmanlı'nın Temelindeki Manevî Harç: Kuruluş Döneminde Anadolu'da Tasavvuf", *Osmanlı*, Cilt: 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.375-383.)

⁸⁵ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarîkatlar*, s.153-154.

⁸⁶ Yılmaz, Age., s.154-155.

Tâhâ (v.1853), Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî (1813-1893) ve Harîrî-zâde Kemaleddîn Efendi (1850-1882) gibi zatlar irşad hizmetleri ve eserleriyle halka hizmet veren mutasavvıflardır.⁸⁷

Hülâsa, Osmanlılar döneminde tasavvufî hareket başlangıçtan itibaren ilgi görmüş, benimsenmiş ve desteklenmiştir. Diyebiliriz ki, bu devirde, nefsinin tarîkat zevkinden uzak tutabilen az olmuş, dini iman yanında tarîkat zevk ve neşvesi Türk toplumunun asırlar boyu manevî gücü, teselli kaynağı ve hayat neşesi olmuştur.⁸⁸

E. Behnan Şapolyo, kaynak göstermeden, Osmanlı sultanlarından her birinin mensup olduğu tarikatların listesini vermektedir. Bu listede müellifimizin yaşadığı dönemdeki padişahlardan, Sultan Abdülmecid (1839-1861), Halvetiyye-i Cerrahiyye; Sultan Abdülazîz (1861-1876); Bektaşîyye; Sultan V. Murâd (1876-1876), Bahâîyye; Sultan II. Abdülhamid (1876-1909)'in de, Şazeliyye tarikatı mensubu olduklarını kaydetmektedir.⁸⁹

Tasavvufun başlangıcından itibaren Osmanlıların son dönemine kadar ana hatlarıyla bilgi verdikten sonra, şimdi de müellifimizin tarikatı olan Halvetiyye ile alakalı bilgiler vermeye çalışacağız.

2. Halvetiyye Tarikatı

a. Halvet Kavramı

Halvet, uzlet, inziva, tek başına yaşamak, topluma karışmamak,⁹⁰ bir kimse ile yalnız kalmak,⁹¹ halktan ayrılıp Hak ile تنها kalmak,⁹² kalbi batıl itikatlardan ve mezmûm huylardan temizlemek⁹³ gibi anlamlara gelir.

Halvete çekilmek, ibâdet zikir, riyâzet ve murakabe ile meşgul olmak üzere, تنها bir hücreye kapanmak demektir. Halvetî ise, halvete çok fazla ehemmiyet veren, Halvetiyye tarikatına mensup kimse anlamındadır.⁹⁴

⁸⁷ Yılmaz, Age., s.156.

⁸⁸ Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, I-XIV, Ötüken Yay., İst., 1977-1979, X, 372.

⁸⁹ Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, Türkiye Yay., İst., 1964, s.449; Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, 3.bs., Yeni Boyut, İst., 1992, s.211-212.

⁹⁰ Ali Seydî, *Resimli Kâmûs-i Osmânî*, I-II, Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, İst., 1330/1912, I, 426; Kadri, Age., Devlet Matb., İst., 1928, II, 638; Şemsettin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, Dersaadet, İst., 1317/1899, s.587; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, MEB., İst., 1993, I, 712; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İst., 1996, s.220; Ethem Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ank., 1997, s.321; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I-VII, Dergah Yay., İst., 1981, IV, 76.

⁹¹ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I-III, Matbaa-i Osmaniyye, İst., 1304-1305/1886-1887, III, 805.

⁹² Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabu't-Târifât*, Basım yeri ve tarihi yok, s.101; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, Remzi Kitabevi, İst., 1977, II, 282; Safer Baba, *Tasavvuf Terimleri Istılahât-ı Sofiyye fi Vatan-ı Asliyye*, Heten Ketan Yay., İst., 1998, s.93.

⁹³ Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofiyye*, s.20-21.

⁹⁴ Sâmî, Age., s.587; Mustafa Nihat Özön, *Büyük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, 3.bs., İnkılap Kitabevi, İst., 1959, s.262.

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî'ye göre, gerçek halvet, Hak'tan gelen sırları gizlemek ve kendisine zahir olan halleri hiç kimseye sezdirmemektir. Halvet kelimesinin zahirî anlamı ise, Allah Teâlâ'ya dua etmek ve O'na yalvarmak için tenha ve ıssız bir yere çekilmektir.⁹⁵

Tasavvuf anlayışında halvetin gayesi, tasavvufî hayata yeni başlayan kimsenin hemcinslerinden ayrı kalıp, zihnin Allah düşüncesi üzerinde yoğunlaşmasını kolaylaştırmaktır.⁹⁶

Mutasavvıflar, halveti tarikat eğitiminin temel unsurlarından biri olarak kabul ederler. Halvete giren kimse, duyu organlarını dış dünyaya kapatarak kalbî duyguların kapısını açar. Neticede kalbin burhânı zuhur eder ve gayb nuru ile aydınlanır.⁹⁷

İsmail Hakkı Bursevî, "bazı kimseler, Allah'ın Resülü için, halvete çekilme ve riyâzet gibi faaliyetleri yapmamıştır derler. Halbuki, bu iddiaları doğru değildir. Çünkü Nübüvvetten önce Hira dağındaki mağarada İbrahim (a.s) dini üzerine ibâdet etmiş ve riyâzât yapmış olduğu güvenilir kaynaklarda bildirildiği gibi⁹⁸ Nübüvvetten sonra da itikafa çekildiği ve visâl orucu tuttuğu meşhurdur"⁹⁹ demektedir.

Halvetin nasıl icra edileceği hususunda Tasavvuf kitaplarında geniş malumât bulunmaktadır.¹⁰⁰

b. Halvetiyyenin Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devletinde ve İstanbul'da en fazla yayılmış tarikatların başında gelen Halvetîlik, Harezm bölgesinde, XIV. yüzyılın ikinci yarısında, sûfiler arasında bir nefis terbiyesi ve irşâd yöntemi olarak öteden beri uygulanan "halvet" in sistemleştirilmesi ve tasavvuf eğitiminin esaslarından biri haline getirilmesi sonucunda teşekkül etmiştir. Başka bir deyişle İslâm tasavvufunda zaten var olan bir meşrebin tarikat şeklinde kurumlaşmasıdır.¹⁰¹

Halvet kavramının bir tarikat adı olarak ortaya çıkışı, Ebû Abdillâh Sîrâcüddîn Ömer b.

⁹⁵ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, *Câmiü'l-Usûl Velîler ve Tarikatlarda Usûl*, Çev., Rahmi Serin, Pamuk Yay., İst., 1979, s.334.

⁹⁶ Altıntaş, Age., s.125.

⁹⁷ Kübrâ, Age., s.76.

⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, I-VI, 5. bs., Dâru İbni Kesîr, Dimeşk, 1414, Bed'ü'l-Vahy, 3; İmam Nevevî, *Şerhu Müslim*, I-XVIII, 1.bs., Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411, İman 252.

⁹⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitabü'l-Hitap Manevî Ufuklar II*, Sad., İ. Turgut Ulusoy, Hisar Yay., İst., ts., s.261; Rahmi Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler*, Petek Yay., İst., 1984, s.67; Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Muhyiddîn İbn Arabî, *el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, Dâru Sâdır, I-IV, Beyrut, ts., II, 150-152.

¹⁰⁰ Abdülkerîm Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Tahkik: Abdülhalim Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerif, Dâru'l-Küttübi'l-Hadîs, I-II, Basım yeri ve tarihi yok, I, 298-304; A. mlf., *Risale-i Kuşeyrî*, Çev., Ali Arslan, 2.bs., Arslan Yay., İst., 1980, s.153-157; İmam Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Çev., Ahmed Serdaroğlu, I-IV, Bedir Yay., İst., 1977, III, 174vd; Ebû Hafs Şihabüddîn Ömer Sühreverdî, *Avârîfu'l-Madârif*, Dâru'l-Küttübi'l-Arabî, Beyrut, 1983, s.207-212; A. mlf., *Avârîfu'l-Madârif Tasavvufun Esasları*, Çev., H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, Erkam Yay., İst., 1993, s.263-286.

¹⁰¹ M. Baha Tanman, "Halvetîlik", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (DBİA)*, KB. ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, I-VIII, İst., 1993-1995, III, 533, ss.533-535.

Ekmelüddîn el-Lahcî el-Halvetî (v.750/1349 veya 800/1397) ile birlikte olmuştur.¹⁰² Halvete çokça önem vermesi sebebiyle ömrünün büyük bir kısmını halvette geçirmiştir. Tenha bir mahalde içi boş büyük bir çınar ağacının içinde halvete girdiği, kırk erbaîni birbiri ardınca ikmal ettiği rivâyet edilir.¹⁰³ Bu zât Lahcan'da doğmuş, gençliğinde Harezm'e giderek amcası Ahi Muhammed b. Nuru'l-Halvetî'ye intisâb etmiş, onun vefatından sonra da irşâd makamına geçmiştir.¹⁰⁴

Tarîkat silsilesi, Ahî Muhammed vasıtasıyla İbrahim Zâhid-i Geylânî'ye nisbet edilen ancak kurumlaşmış bir tarîkat halini almayan Zâhidiyye silsilesi ile birleşir. Silsile, İbrahim Zâhid Geylânî (v.705/1305)'nin halifesi Safiyyüddîn Erbilî (v.735/1334)'de Safeviyye; Ömer Halvetî'de Halvetiyye tarikatına dönüşmüştür. Safeviyye'den Bayrâmiyye, Bayrâmiyye'den Celvetiyye tarikatı doğmuş,¹⁰⁵ kendisinden bir çok şubenin meydana çıktığı Halvetiye ise İslâm dünyasının en yaygın tarikatı olmuştur.¹⁰⁶

Ömer el-Halvetî'nin vefatından sonra Tarîkat silsilesi, Ahî Muhammed el-Halvetî (Emre) (v.812/1409), Hacı İzzeddin Türkmânî (v.828/1425), Şeyh Sadrüddîn el-Hiyâvî (v.860/1455) ile devam ederek Tarîkatın gerçek kurucusu olarak sayılan "Pîr-i Sâni" lakabıyla anılan Seyyid Yahya Şîrvânî (v.869/1465)'ye ulaşmıştır.¹⁰⁷ Çok küçük yaşlarından itibaren şeriat ve tarikat sırlarına aşina olan, şeyhlere ve tarikatlara büyük saygı gösteren¹⁰⁸ ve ehl-i sünnet akâidine büyük ehemmiyet vermedeki hassasiyeti ile tanınan Seyyid Yahya Şîrvânî'nin tesiri ile Şîrvân'a şîi akâidi nüfûz edememiştir.¹⁰⁹ Halvetliğin esaslarını tam olarak tespit eden ve tarikatı örgütleyen zât, "Seyyid-i Taife-i Halvetiyye" olarak anılan da yine Yahya Şîrvânî'dir.¹¹⁰

¹⁰² Harîrî-zâde Muhammed Kemaleddîn. *Tibyânü Vesâilî'l-Hakâyık fi Beyânî Selâsili't-Tarîk*, I-III, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, No: 430-432, I, vr.343b-377a; Muhammed Sadık Vicdanî, *Tomâr-ı Turuk-ı Aliyyeden Halvetiyye Silsilenâmesi*, Evkâf-ı İslâmiyye Matb., İst., 1338/1341/1919, s.19; Ahmed Rif'at Efendî, *Lugât-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, I-VII, Mahmut Bey Matb., İst., 1299/1881, IV, 240; Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf Anadolu'da Şâfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İz Yay., İst., 2000, s.27.

¹⁰³ Mahmud Cemaleddîn el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Ulviyye (Büyük Velîlerin Tatlı Halleri)*, Haz., Mehmet Serhan Tayşi, İFAV Yay., İst., 1993, s.346; Harîrî-zâde, *Tibyân*, I, vr.344b; Vicdanî, *Halvetiyye*, s.20; Hoca-zâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye*, İst., 1325, s.32.

¹⁰⁴ Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, XV, 394; Vicdanî, *Halvetiyye*, s.20; Abdülülki Gölpinarlı, "Halvetiyye", *Türk Ansiklopedisi*, XVIII, 420-423; Hançerlioğlu, *Age.*, II, 282.

¹⁰⁵ Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-Fuad fi'l-Mebde-i ve'l-Me'ad*, Matbaa-i Amire, İst., 1288/1871, s.141.

¹⁰⁶ Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, XV, 394; Halvetiyye tarikatı hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Şeyh Abdurrahman Samî, *Miyârü'l-Evliyâ, Necm-i İstikbal* Matb., İst., 1339/1920, s.48-53.

¹⁰⁷ Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, Trc. Ve Şerh: Lâmiî Çelebî, Marifet Yay., İst., 1980, s.574vd; Muhammed b. Hasan el-Halvetî, *el-Âdâbü's-Seniyye Limen Yürüdü Tarîka Saddâti'l-Halvetiyye*, Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, No: 218, vr.25b-28b; Mehmed Sâmî Sünbülî, *Esmâr-ı Esrâr*, Cemal Efendi Matb., İst., 1312, s.15-16, 48-49; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, IV, 77; Hoca-zâde, *Ziyâret*, s.38; Vicdanî, *Halvetiyye*, s.25; Osman Türer, "Şeyh Mehmed Nazmî Hayatı Eserleri ve Hediyetü'l-İhvân'ı", (Basılmamış Doktora Tezi I-II Kısım, AÜİF.), Ank., 1982, II. Kısım, 68-69; Öngören, *Age.*, s.28.

¹⁰⁸ Hulvî, *Age.*, s.395.

¹⁰⁹ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke Mînasebetleri*, s.65

¹¹⁰ Tanman, *Age.*, s.533.

Halvetiyye şubelerinde zikir esnasında okunan “*Vird-i Settâr*” bu zatın tertibidir. Bu yüzden buna “*Vird-i Yahya*” da denir. Yine kendisinin Kelime-i Tevhid’in harflerinin sayısına eşit olmak üzere, 24 bölüm olarak düzenlenmiş “*Esrârü ’t-Tâlibîn*” adında matbu bir risâlesi vardır. Gerçekten herkes için lüzumlu tasavvufî eserlerden biridir.¹¹¹

c. Halvetiyyenin Kolları

Halvetîlik Seyyid Yahya Şîrvânî’den sonra dört şubeye ayrılmıştır:

1. Ruşeniyye: Aydın’lı Dede Ömer Rûşenî (v.892/1487)’nin kurucusu bulunduğu bu kol Yahya Şîrvânî’nin vefatından sonra oluşan ilk şubedir.¹¹²

2. Ahmediyye: Ahmed Şemseddîn Marmaravî (v.910/1504) tarafından kurulmuştur.¹¹³

3. Cemâliyye: Aksaraylı Muhammed Hamîdüddîn Cemâl-i Halvetî (v.899/1494)¹¹⁴ tarafından kurulmuştur. Bu zât tarîkatı, Yahya Şîrvânî’nin ileri gelen halîfelerinden olan Pîr Muhammed Bahaüddîn Erzincânî (v.879/1474)’den almıştır. İstanbul’da ilk defa Halvetî ayinini neşreden Cemal Halvetî’dir.¹¹⁵

4. Şemsiyye: Şemseddîn Ahmed Sivâsî (v.1006/1597) tarafından kurulmuş olan bu şube Sivas ve bilhassa Zile taraflarında yayılmıştır.¹¹⁶

Muhammed Bahaüddîn Erzincânî (v.879/1474),¹¹⁷ Habib Karamânî (v.902/1497)¹¹⁸ ve Pîr İlyas Halvetî (v.833/1429)¹¹⁹ de Halvetiyye Tarîkatının önemli şahsiyetleri arasında yer almaktadırlar.¹²⁰

d. Cemaliyyenin Bir Kolu Olarak Sünbülüyye Tarîkatı

Halvetîyye Tarîkatı, ilk defa II. Bayezîd (1481-1512) döneminde Cemâliyye kolunun

¹¹¹ Vicdanî, *Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye: Tarikatlar ve Silsileleri, Melâmîyye, Kâdiriyye, Halvetiyye, Sûfî ve Tasavvuf*, Haz., İrfan Gündüz, Enderun Kitabevi, İst., 1995, s.178; Kırkcıoğlu, Age., s.47-48.

¹¹² Câmî, Age., s.576vd; Mehmed Tahir, Age., I, 86-87; Öngören, Age., s.98; Daha fazla bilgi için bakınız: Harîrî-zâde, *Tibyân*, II, vr.68a-69b.

¹¹³ Harîrî-zâde, *Tibyân*, I, vr.52b-65a; Öngören, Age., s.89vd; Şapolyo, Age., s.184.

¹¹⁴ Hayatı için bakınız: Câmî, Age., s.579vd; Öngören, Age., s.42vd.

¹¹⁵ Mehmed Tahir, Age., I, 174; Mehmed Ali Aynî, *İslâm Tasavvuf Tarihi*, Sad., H. R. Yananlı, Akabe Yay., İst., 1985, s.130, (22. dipnot); Mustafa Kara, *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*, I, 24; Selçuk Eraydın, “Cemâl Halvetî (Çelebi Halife)” *Sahabeden Günümüze Allah Dostları* (SGAD), I-X, Şule Yay., 1995, VIII, 17, ss.15-19; Daha fazla bilgi için bakınız: Harîrî-zâde, *Tibyân*, I, vr.245b-254b.

¹¹⁶ Vicdanî, *Halvetiyye*, s.115, Şapolyo, Age., s.187; Işın, “Şabanîlik”, *DBİA.*, VII, 121; Öngören, Age., s.107vd; Daha geniş bilgi için bakınız: Harîrî-zâde, *Tibyân*, II, vr.209b-216b.

¹¹⁷ Bkz: Öngören, Age., s.43; Türer, Agt. II. Kısım, s.203.

¹¹⁸ Daha geniş bilgi için bakınız: Türer, Agt., II. Kısım, 200.

¹¹⁹ Câmî, Age., s.573.

¹²⁰ Mehmed Sâmî, Age., s.27-49; Vicdanî, *Halvetiyye*, s.41-117; Yaşar Nuri Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halvetî Hayatı Düşünceleri Mektupları*, Fatih Yay., İst, 1982, Türer, Agt. II. Kısım, s.200, 203; Abdülkerim Abdülkâdiröğlu, *Halvetîlik’in Şabanîyye Kolu Şeyh Şabân-ı Veli ve Külliyesi*, Türk Hava Kurumu Basımevi, İst, 1991, s.23; 19-25; Öztürk, *Tasavvufun Râhu ve Tarikatlar*, s.273-274; Hulvî, Age., s.395-588; Uludağ, “Halvetiyye”, *DİA*, XV, 394; Velikahyaoğlu, Age., s.47-48.

kurucusu olan Aksaraylı Muhammed Hamîdüddîn Cemâl-i Halvetî (v.899/1494)¹²¹ tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Çelebî Halîfe de denilen bu zatın bağlıları arasında Vezir Koca Mustafa Paşa da bulunmaktadır. Mezkur vezir Şeyhe Hangâh yapmak üzere, Bizans'tan kalan Kızlar kilisesini Padişah'tan ister. 1486 yılında Koca Mustafa Paşa, buraya 40 hücreli büyük bir hangâh, cami, imaret, mektep, medrese, hamam ve tevhîdhane yaptırır.¹²² Koca Mustafa Paşa Dergâhı olarak anılan bu yer, İstanbul'da ilk Halvetiyye tekkesi olması sebebiyle oldukça önemlidir.¹²³

Sünbülüyye,¹²⁴ Halvetî tarîkatı şubelerinden Cemâliyye-i Halvetiyye'nin bir koludur. Çelebî Halîfe'nin "halîfetü'l-hulefâ"sı olarak kabul edilen Sünbül Sinan diye meşhur Şeyh Yûsuf Sinan tarafından kurulduğu için bu adı almıştır.¹²⁵ Bu zat, Merzifon civarındaki Uluborlu'da dünyaya geldi. Merzifon'a giderek oranın ulemâsından ilim tahsil etti. Genel olarak mutasavvıfların aleyhinde olan Sünbül Sinan, bazen sûfilerin meclislerine devam ettiği için arkadaşlarından birine "Bu sûfilerin meclislerinde ne bulursun?" diye çıkıştı. Sünbül Sinan Efendi, Cemâl-i Halvetî'nin müridlerinden bir âlim ile aynı medresede idiler. Bir gün ikisi bir arada iken Şeyh Cemâl-i Halvetî ile karşılaşılır. O şahıs Sinan Efendi'ye "İşte bizim Efendimiz geliyor der." Şeyh Cemâl-i Halvetî'nin sohbetine katılan Sinan Efendi, Şeyhin vaaz ve nasihatlerinden etkilenir. Cemâl-i Halvetî sohbetinde "Şeyh o kişidir ki, istidath talipleri bir nazarda maksuda ulaştırır" diyerek Sinan Efendi'ye firâset nazarıyla bakması ile göz göze gelen Sinan Efendi düşer bayılır. Sohbet sonrasında Cemâl-i Halvetî, "Getirin benim Sünbül münkirimi onun tarîkat elbisesini ben giydireceğim" der.¹²⁶

Yûsuf Sinan Efendi'nin Medrese tahsilini yarıda bırakıp başlangıçta şiddetle karşı olduğu tasavvufa yönelmesi ve Koca Mustafa Paşa dergâhında irşâd faaliyetlerini sürdüren¹²⁷ Cemaleddîn-i Halvetî aracılığı ile Halvetilîğe bağlanması hem kendi hayatı, hem de İstanbul'un mistik kültürü açısından bir dönüm noktasıdır. Şeyhinin yanında kaldığı sürede riyâzet ve mücâhede ile uğraştı. 1490'da Cemâleddîn-i Halvetî'den hilafet aldı ve şeyhinin isteği üzerine

¹²¹ Mehmed Tahir, Age., I, 80-81.

¹²² Hulvî, Age., s.433.

¹²³ Zakir Şükri, *Mecmu'a-i Tekâyâ Die Istanbuler Dervisch-Konvente Und Ihre Scheich*, (Eserin Klaus Kreiser tarafından yapılan neşri), İst., 1980, s.2-3.

¹²⁴ Abdurrahman Samî, Age., s.50-51.

¹²⁵ Mehmed Mecdi Efendi, *Haddîku'ş-Şakayık*, Tabhane-i Âmire, İst., 1269, s.371-371; Vicdanî, *Halvetiyye*, s.59; Ahmed Rif'at, Age., IV, 68, 242; Mehmed Tahir, Age., I, 179-180; Gövsa, Age., IV, 1476; Tahsin Yazıcı, "Sünbülüyye", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., İst., 1979, XI, 236-239; Haydar Ali Dirioz, "Sünbül Sinan", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, 135; M. Serhan Tayşi, "Sünbül Efendi", *SGAD*, I-X, Şule Yay., 1995, VIII, 41, ss.41-45; Öngören, Age., s.54vd; Sünbül Sinan ve Sünbülüyye Tarîkatı hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Harîri-zâde, *Tibyân*, II, vr.144a-149a.

¹²⁶ Hulvî, Age., 445vd.

¹²⁷ Yazıcı, "Sünbülüyye", *İA*, XI, 237; M. Serhan Tayşi, "Sünbül Efendi", *SGAD*, VIII, 41.

tarikat faaliyetlerinde bulunmak amacıyla Mısır'a gitti.¹²⁸ Sünbül Sinan gibi önceden şeriat adına karşı olduğu tasavvuf mesleğine sonradan meyleden ve daha önce bu kuruma yapmış olduğu haksız tecavüzlerden pişmanlık duyan zevatın sayısı hayli fazladır.¹²⁹

Cemaleddîn-i Halvetî, İstanbul'da vuku bulan musibetin defî için dua etmek üzere, kırk mürîdi ile Hacca niyet ettiğinde, Mısır'da bulunan Sünbül Sinan'a da bir dervîş ile haber göndererek onun da Hacca gelmesini ister.¹³⁰ Şeyhinin Mekke'de kendisiyle görüşmek istediği haberini alarak Mekke'ye gelen Sinan Efendi Şeyhi ile karşılaşmayı beklerken, onun vefat ettiği haberini alır. Hac yolunda vefat eden şeyhi, Sünbül Sinan'a kendi kızı Safiye Hatun ile evlenmesini ve Koca Mustafa Paşa Hanigâhındaki makamına oturmasını tavsiye etmiştir.¹³¹ Nazar ettiği her nesnenin hakikatini idrak edebilen bir pir¹³² olan Sünbül Sinan Efendi, şeyhinin vasiyeti üzerine İstanbul'a döner. Şeyhin kızı Safiye Hatun ile evlenir ve adı geçen dergâhta irşâd faaliyetlerini devam ettirir.¹³³

İstanbul'da kurulan ilk tarikat olma özelliğini taşıyan Sünbülîlik, aynı zamanda Halvetî'liğin de şehir hayatındaki en yaygın koludur. Bu özelliğini tarikat faaliyetlerinin yasaklandığı 1925 yılına kadar sürdürmüş ve İstanbul'un din folklorunu şekillendiren mistik gelenekleri gündelik hayat içerisinde temsil etme başarısını göstermiştir.¹³⁴

Yûsuf Sinan Efendi'nin post-nişânlığı sırasında karşılaştığı iki önemli olay bulunmaktadır. Bunlardan birisi, II. Bayezid'in yakın desteğini alan Yûsuf Sinan Efendi, aynı ilgiyi daha sonra Padişah olan I. Selim'den (Yavuz) görememiştir. Bu tavır değişikliğinin altında, II. Bâyezid ile Cem Sultan arasındaki iktidar mücadelesine uzanan siyasi çatışma

¹²⁸ Hulvî, Age., s.447; Pakalın, Age., III, 294; Ekrem Işın, "Yûsuf Sinan Efendi", *DBİA*, VII, 537, ss.537-538; Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetîlik*, s.105; Velikâhyaoğlu, Age., s.79.

¹²⁹ Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetîlik*, s.102; (Kırım'lı Selim Baba da bunlardan birisidir: Şeyh-i Köstendilli Süleyman Efendi, *Bahrü'l-Velâye* isimli eserinin 192a-194a varakları arasında Selim Baba ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "Şeyh Selim Kurîmî (rahmetullâhi aleyh), Meşayih-i Kâdiriyye'den Şeyh Hamdî'nin halîfelerindedir. Selim-i Dîvâne, Kesriyye'de daha Şeyh Hamdî Hazretlerine talebe olmadan önce onunla zâhîrî ilimlerde sürekli mücâdele halinde idi. Şeyh hazretlerinin zâhîrî ilmi gibi Selim-i Dîvâne'nin de zâhîrî ilmi kuvvetli idi. Bir gün ilmî bir münazara yaptıkları sırada söz uzamış münakaşaya dökülmüştü. Şeyh Hazretleri bunun üzerine çok kızmış, onu meclisinden kovmuştu. Bu halden çok etkilenen Selim-i Dîvâne o gece, gece yarısı kalkıp bütûn parasını, malını ve neyi varsa hepsini hizmetçilerine ve evdekilere taksim etti. Sadece büyük bir tûlbendi başına sarmak için yanına alarak, Şeyh Hamdî Hazretlerinin huzuruna gitti. Ona talebe olup tasavvufta yetişmek istediğini arz ederek teslim oldu. Bundan sonra Selim-i Dîvâne sülûk, mücâhede ve perhiz ile Şeyh Hazretlerinin yanında kalarak tasavvufta yetişip kemâle erdi. Şeyhi kendisini irşâd için Köprülü kasabasına gönderdi. Kabr-i şerifi hâlâ oradadır." Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa 579/1, ts., vr.192a-194a; İsa Çelik, Agt., s.7-8.

¹³⁰ Hulvî, Age., s.447; Tahsin Yazıcı, "Fetih'ten Sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri: Çelebî Muhammed Cemaleddîn, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 2, İst., 1956, s.100, ss.87-113.

¹³¹ Vicdanî, *Halvetiyye*, s.60; Işın, "Yûsuf Sinan Efendi", s.537; Velikâhyaoğlu, Age., s.79; Muharrem Çakmak, "*Cemâl-i Halvetî Hayatı Eserleri Tasavvufî Düşüncesi ve Cemâliyye Kolu*", (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum 2000, s.51-54.

¹³² Ceylan, Age., s.414.

¹³³ Hulvî, Age., s.447; Yazıcı, Agm., s.100; Tayşi, "Sünbül Efendi", *SGAD.*, VIII, 42.

¹³⁴ Işın, "Yûsuf Sinan Efendi", s.537; Işın, "Sünbülîlik", *DBİA*, VII, 108.

yatmaktadır. Cem Sultan'a karşı Halvetîliğin desteğini alan II. Bâyezid, padişah olduktan sonra tarîkatın İstanbul'da örgütlenmesini sağlamış, başta Koca Mustafa Paşa olmak üzere, pek çok devlet adamı Cemâleddîn Halvetî'ye intisâb ederek Halvetîliğe bağlanmıştır. I. Selim'in tahta çıkmasından sonra, iktidar ile Halvetîler arasındaki sıcak ilişkiler kopma noktasına gelir. Bunun nedeni, Cem Sultan'ın katledilmesi olayında I. Selim'in Koca Mustafa Paşa'yı sorumlu tutması ve Sinan Efendi'nin bu önde gelen müridini öldürterek, tarîkatın İstanbul'daki merkezi sayılan Sünbül Efendi tekkesini yıktırmak istemesidir. Ancak Sünbül Sinan Efendi'nin karizmatik kişiliği ve halk arasındaki yaygın şöhreti padişahın bu isteğini gerçekleştirmesine engel olmuştur.¹³⁵

Bir diğer önemli olay ise, "devrân" ve "sema"ya karşı çıkan ve bu tarîkat ritüellerinin haram olduğunu ileri süren ulemâdan Muslihiddîn Efendi'ye karşı yürüttüğü mücadele çerçevesinde meydana gelmiştir. "Devrân" ve "sema"nın İslâmiyet açısından haram olmadığını savunduğu "*Risâle-i Sünbül der Hakk-i Zikr ü Devrân*" isimli eseri bu olayın ardından kaleme alınmıştır. Ayrıca tarîkat adâbına ilişkin "*Risâletü'l-Etvâr*" adlı bir başka eseri de bulunmaktadır.¹³⁶ Onun Koca Mustafa Paşa dergâhındaki post-nişânlık süresi 33 yıldır.¹³⁷ Sünbül Sinan Efendi 936/1529 yılında vefat etmiş olup,¹³⁸ Koca Mustafa Paşa Âsitanesi avlusunda "Çifte Sultanlar" (Hz. Hüseyin'in kızları) türbesinin karşısında inşa edilen türbesine defnedilmiştir.¹³⁹

Sünbül Sinan Efendi'nin en meşhur halîfeleri, Maksûd Dede, Merkez Efendi, Cemâleddîn Akşehrî, Şeyh Ahmed Çavdarlı gibi değerli zatlardır.¹⁴⁰

e. Sünbüliyye Tarîkatı Silsilesi

Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v) (v.12/632)

Ali b. Ebu Talip (v.40/660)

¹³⁵ Şapolyo, Age., s.178-179; Işın, "Yûsuf Sinan Efendi", *DBİA*, VII, 537; Yazıcı, Agm., s.101; Enver Behnan Şapolyo, "*Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*" isimli eserinde Sünbül Sinan ile ilgili olarak şu anısını anlatmaktadır: Kadınlar Sünbül Efendi türbesine bir avuç üzüm ile bir de karniş kalem koyarlardı. Çocuklar bu üzümleri yerse zeki olurlar, kalemle de yazarlarsa âlim olurlarmış diye inanırlardı. Okula başlarken de dualı karniş kalemle ilk yazıyı yazarlardı. Ben de Koca Mustafa Paşa'da doğdum. Büyük annem Zafer Hanım kara üzümle bir karniş kalemi Sünbül Efendi'nin manevî huzuruna bıraktı. Sonra da bana her sabah bir üzüm yedirdi. Bu karniş kalemle de ilk defa yazı yazdım. Bu Hz. Pîr'in rûhaniyeti olacaktır, bir daha kalemi elimden bırakmadım. Doksan cilde yakın eser yazmak şerefini Rabbim bana ihsân etti" demektedir. (Şapolyo, Age., s.180;1.dipnot)

¹³⁶ Işın, Agm., s.537; Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetîlik*, s.107; Tayşi, "Sünbül Efendi", *SGAD*, VIII, 43; Öngören, Age., s.57.

¹³⁷ Yazıcı, Agm., s.100; Tayşi, "Sünbül Efendi", *SGAD*, VIII, 42; Velikahyaoğlu, Age., s.80.

¹³⁸ Hulvî, Age., s.452; Yazıcı, Agm., s.103; Velikahyaoğlu, Age., s.81.

¹³⁹ Tayşi, "Sünbül Efendi", *SGAD*, VIII, 43-44.

¹⁴⁰ Tayşi, Agm., s.44-45.

- Hz. Hasan (v.49/669)
 Hz. Hüseyin (v.61/680)
 Kümeyl b. Zeyyâd (v.83/702)
 Hasan el-Basrî (v.110/729)
 Habib el-Acemî (v.130/747)
 Davud et-Taî (v.184/800)
 Maruf el-Kerhî, (v.200/816)
 Seriyü's-Sakâtî (v.253/867)
 Cüneyd-i Bağdâdî (v.297/909)
 Mümşâd ed-Dînaverî (v.299/911)
 Muhammed ed-Dîneverî (v.367/977)
 Muhammed el-Bekrî (v.480/1087)
 Vecîhüddîn Ömer el-Bekrî (v.482/1089)
 Ebû'n-Necîb Abdülkahir es-Sühreverdi (v.563/1167)
 Kutbüddîn el-Ebherî (v.623/1226)
 Rüknüddîn Muhammed el-Buharî (v.638/1240)
 Şihabüddîn Muhammed Tebrizî (v.650/1252)
 Cemaleddîn Tebrizî (v.672/1273)
 İbrahim Zâhid Geylânî (v.705/1305)
 Sadüddîn Ferganî Ahî Muhammed b. Nuru'l-Halvetî (v.670/1271)
 Ebû Abdillâh Sîrâcüddîn Ömer b. Ekmelüddîn el-Lahcî el-Halvetî (v.800/1397)
 Ahî Emre Muhammed el-Halvetî (v.812/1409)
 Hacı İzzüddîn el-Halvetî (v.828/1425)
 Şeyh Sadrüddîn el-Hiyâvî (v.860/1455)
 "Pîr-i Sâni" Seyyid Yahya Şirvânî (v.869/1465)
 Muhammed Bahaüddîn Erzincânî (v.879/1474)
 Aksaraylı Muhammed Hamîdüddîn Cemâl-i Halvetî (v.899/1494)
 Şeyh Yûsuf Sinan (Sünbül Efendi) (v.936/1529)¹⁴¹

Merkez Efendi tekkesinde, Sünbül Sinan Efendi'nin halîfesi Mûsâ Muslihüddîn Merkez Efendi'den (v.1552) sonra tekkenin postuna damadı ve halîfesi olan Şeyh Ahmed Muslihiddin

¹⁴¹ Hoca-zâde, *Ziyâret*, s.15-41; Hulvî, *Age.*, s.345-537; Vicdanî, *Halvetîyye*, 17-19, 59-61; Mehmed Sâmi', *Age.*, s.15-16, 36-37;

Efendi (v.1576) oturmuş, bu zatı Finikeli Şeyh Abdî Efendi (v.1591), Abdî Efendi'nin oğlu Şeyh Mustafa Efendi (v.1599), Şeyh Veliyyüddin Dede Efendi (v.1614), Şeyh Seyyid el-Hac Abdullah Efendi (v.1658), Şeyh Seyyid Nesimî Efendi (v.1684), Şeyh Seyyid Ahmet Efendi (v.1716), Koruk tekkesi Şeyhi Mehmet Fahri Efendi'nin (v.1735), halifesi Şeyh Seyyid Mehmed Nuri Efendi (v.1747) ve Suyolcu-zâde Şeyh Abdullah Efendi'nin halifesi Şeyh Seyyid Mehmed Nurullah Efendi (v.1782), M. Nurullah Efendi'nin oğlu Seyyid Ahmed Mes'ud Efendi (v.1815) ve Şeyh Seyyid Ahmed Efendi (v.1836) izlemiş, daha sonra İsmail Efendi (v.1840), Hüseyin Efendi (v.1863) ve Hafız Mehmed Emin Efendi (v.1873) adındaki şeyhler vekâleten post-nişin olmuştur. Tekkenin son dönemdeki şeyhleri Şeyh Seyyid Ahmed Efendi'nin oğlu ve Fındıklı'daki Keşfi Cafer Efendi tekkesi Post-nişini Şeyh Yünus Hilmi Efendi'nin (v.1862)¹⁴² halifesi Şeyh Nureddin Efendi (v.1881)¹⁴³, bu şahsın oğulları Şeyh Ahmed Mes'ud Efendi (v.1914) ile Şeyh Zekâî Efendi (v.1924) ve M. Zekâî Efendi'nin oğlu Şeyh Nurullah (Kılıç) Efendi'dir (v.1977).¹⁴⁴

Burada Sünbüliyye Tarîkatı şeyhlerinden bazıları hakkında bilgiler vermenin faydalı olacağı kanaatindeyim. Halvetiyye Tarîkatını ilk defa İstanbul'a getiren ve Sünbül Sinan'ın müşîdi olan Muhammed Cemaleddîn (Çelebi Halife)'den itibaren Koca Mustafa Paşa Zaviyesinde şeyhlik yapan Sünbüliyye meşâyihinin tamamına yakını, önce zâhirî ve şer'î ilimleri tahsil etmişler ve daha sonra tasavvufa yönelmişlerdir.¹⁴⁵

Muhammed Cemaleddîn, önce yaşadığı dönemde geçerli olan zâhirî ve şer'î ilimleri tahsil etmiş,¹⁴⁶ Arapça ve Farsça öğrenmiş,¹⁴⁷ Medreselerde müderrislik yapacak seviyeye yükselmiştir.¹⁴⁸ Dinî ve tasavvufî konularda yazdığı eserlerin sayısı yirminin üzerindedir.¹⁴⁹ "Maârif-i ilâhîyye"nin te'vil ve tahkikinde zamanının Muhyiddin-i Arabî'si telakki edilmiştir.¹⁵⁰

Sünbül Sinan Efendi de önce zâhirî ve şer'î ilimleri tahsil etmiş daha sonra bâtınî ve tasavvufî hayata yönelmiştir. Devrinin ileri gelen bilginlerinden Efdal-zâde'nin talebesi

Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halvetî*, s.22 (9.dipnot); Velikâhyaoğlu, *Age.*, s.67-68.

¹⁴² Tanman, "Merkez Efendi Külliyesi", *DBİA*, V, 397.

¹⁴³ Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*, I-VI, Mahmud Bey Matb., İst., 1324/1906, I, 5; Zâkir Şükri, *Age.*, s.5; Tanman, "Koruk Tekkesi", *DBİA*, V, 70; M. Baha Tanman, "Merkez Efendi Külliyesi", *DBİA*, V, 397; Işın, "Sümbülîlik", *DBİA*, VII, 111; İskender Pala, "Âbidin Paşa", *DİA*, I-XX, İst., 1988-1999, I, 310.

¹⁴⁴ Tanman, "Merkez Efendi Külliyesi", *DBİA*, V, 397.

¹⁴⁵ Ahmed Rif'at, *Age.*, III, 44; Velikâhyaoğlu, *Age.*, s.87.

¹⁴⁶ Mecdî, *Age.*, s.284; Hayatı ile ilgili olarak bakınız: Şapolyo, *Age.*, s.184.

¹⁴⁷ Yûsuf Sinanüddîn, *Tezkire-i Halvetiyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, Numara: 1372, vr.15b; Velikâhyaoğlu, *Age.*, s.87.

¹⁴⁸ Hulvî, *Age.*, s.427.

¹⁴⁹ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, I-V, Süleymaniye Ktp. Yazma Başlıklar Bölümü, Numara: 2305-2309, III, vr.231; Vicdanî, *Halvetiyye*, s.58; Velikâhyaoğlu, *Age.*, s.87.

¹⁵⁰ Vicdanî, *Age.*, s.58.

olmuştur.¹⁵¹ Bir taraftan mürîd yetiştirmiş diğer taraftan halkı aydınlatmak üzere, Fatih ve Ayasofya camilerinde vaazlar vermiş¹⁵² ve bu konuşmalarında Kur'ân-ı Kerîmi tefsir etmiştir.¹⁵³ Ârifane ilahîlerinden bir dörtlük şu şekildedir:

“Saray-ı vahdet olmuşken makamım,
Bu kesret âlemin seyrâna geldim,
Çû birdir Sünbülî ma'rif u ârif
İdub da'va deme; irfâne geldim”¹⁵⁴

Bir çok mürîd irşâd ederek icâzet verdi. Zühd, takvâ ve verası ile bilinirdi. Şairler vefatına tarih düştüler: “Eyledi bostan-ı zühdün Sünbül'ü Mevlâ'ya azm”.

Diğer bir şâir ise: “Cennete azm eyledi pîr-i azîz”.

Mezarı Koca Mustafa Paşa zaviyesinde Germiyan'lı Yakup Efendi ile aynı kubbe altındadır.¹⁵⁵

Şeyh Merkez Muslihiddin, 15 yıl kadar ilim tahsil etmiş “derece-i âlf”ye kadar yükselmiştir. Bir ara tababet mesleğine merak salmış, bu sayede Yavuz Sultan Selim'in eşi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultanın Manisa'da yaptırdığı külliye zaviye şeyhliği yanında, aynı külliye içerisinde yer alan hastahanenin baştabipliği görevini de yürütmüştür. Burada 41 çeşit baharattan hazırlayıp halka dağıttığı Mesir macunu çok meşhurdur.¹⁵⁶ Sünbül Sinan Efendi'den irşâda icâzet almış, şeyhi vefat ettiğinde aynı zaviyede onun makamına oturmuştur.¹⁵⁷

Gazelinden iki beyit:

Eyâ âlemlerin şâhı tecellî kıl, teselli kıl
Gönüller burcunun mâhı tecelli kıl, teselli kıl
Ciğerden eylerim feryâd, bu benlik da'vasından dâd
İkilikten kılup âzâd, tecellî kıl teselli kıl¹⁵⁸

Merkez Efendi'nin oğlu Şeyh Ahmed, asrının ulemâsındandır. Medreselerde Arapça, hadîs ve tefsîr okumuştur.¹⁵⁹ Arap diline olan hakimiyeti sayesinde, Arapça olan *Kâmûs-i*

¹⁵¹ Yazıcı, Agm., s.98.

¹⁵² Tayşi, “Sünbül Efendi”, *SGAD.*, VIII, 42.

¹⁵³ Yûsuf Sinânüddîn, *Tezkire-i Halvetiyye*, vr.25b-26a; Mecdî, Age., s.372; Velikahyaoğlu, Age., s.88.

¹⁵⁴ Mehmed Tahir, Age., s.180; Şapolyo, Age., s.179.

¹⁵⁵ Mecdî, Age., s.371-372.

¹⁵⁶ Vassâf, Age., III, vr.268; Yazıcı, “Merkez Efendi”, *İA.*, VII, 768-769; Öngören, Age., s.63vd; Velikahyaoğlu, Age., s.90.

¹⁵⁷ Mecdî, Age., s. 522-523.

¹⁵⁸ Mehmed Tahir, Age., s.150.

¹⁵⁹ Mecdî, Age., s.435.

Firûzâbâdî'yi "*Bâbûsu 'l-Vâsît Terceme-i Kâmûsu 'l-Muhîf*" adıyla Türkçe'ye çevirmiştir.¹⁶⁰ Şeyh Ahmed, "cezbe-i ilâhî" sahibi, "müessirü'l-keâm", duası makbul, âlim ve âmil bir zattır.¹⁶¹ Yakub-i Germiyânî, Sünbül Sinan'dan sonra Koca Mustafa Paşa Hanigâhı postuna oturan dördüncü şeyhtir. Uzun zaman ilm-i zâhirî tahsil etmiş,¹⁶² eğitimini tamamladıktan sonra müderrislik görevi almasına rağmen, kendi vilâyetinde isteklilere ilim tahsil ettirmiştir.¹⁶³

Yakub-i Germiyânî'nin oğlu Yûsuf Sinanüddîn, Fatih Semâniyye medresesi müderrislerinden "Şah Efendi"nin talebesi olmuş, sonra da o medresede bir müddet müderrislik yapmıştır.¹⁶⁴ Dinî ve tasavvufî konularda yazılmış altı risâlesi bulunmaktadır.¹⁶⁵ Şeyh Hasan Neçmüddîn, Taşköprülü Kemâl Efendi'den zahirî ilimleri tahsil etmiştir. Kitabet ve şiirde mahirdir.¹⁶⁶ Şeyh Râzî (Rızâeddîn) Efendi, ilim ve anlayış sahibi, irfân ve zerâfet sahibi herkesin ziyaretle şeref kazandıkları bir maneviyât ehlidir.¹⁶⁷

İstisnalar bir tarafa bırakılırsa, Sünbülî şeyhleri önce şer'î ve zâhirî ilimleri tahsil etmişler, sonradan maneviyât âlemine geçerek tasavvuf mesleğine yönelmişlerdir. Birçokları Türkçe'nin yanında Arapça ve Farsça'yı bu dillerde eser verecek kadar iyi bilmektedirler. İçlerinde tefsir ve hadîs konularında geniş bilgiye sahip olanlar olduğu gibi, mensubu buldukları Halvetî-Sünbülî Tarîkatı hakkında risâleler kaleme alanlar, şâir ve bestekârlar da mevcuttur.¹⁶⁸

f. Sünbüliyye Tarîkat'ının Genel Esasları

Tarîkat'ın kurucusu Sünbül Sinan (v.936/1529), "*Tarîkatnâme*" isimli eserinde tarîkatın genel esaslarını şu şekilde sunmaktadır:

"Tarîkat-ı âliyye (Sünbüliyye Tarîkatı) Tarîkat-ı Muhammediyyedir. Bütün şartları Kitap ve sünnetten yahut kıyas ve icma-ı ümmetten alınmıştır. Meşâyihin delilsiz hiçbir işleri yoktur. Bazı münkirlerin inkârları, o konulardaki cehaletlerinden kaynaklanmaktadır. İnkâra vesile eyledikleri hususlara bakıldığında, hiçbirinin "usûl-i diniyye"ye dayanmadığı görülecektir.¹⁶⁹

Sulûk'un kapısının kendisiyle açıldığı tarîkat edepi şunlardır: Evvela abdestsiz

¹⁶⁰ Yûsuf Sinanüddîn, *Tezkire-i Halvetiyye*, vr.30b; Hulvî, Age., s.469; Velikahyaoğlu, Age., s.90.

¹⁶¹ Vassâf, Age., III, vr.277; Hulvî, Age., s.469; Velikahyaoğlu, Age., s.90.

¹⁶² Yûsuf Sinanüddîn, *Tezkire-i Halvetiyye*, vr.31a; Velikahyaoğlu, Age., s.90.

¹⁶³ Hulvî, Age., s.477; Öngören, Age., s.65.

¹⁶⁴ Hulvî, Age., s.483.

¹⁶⁵ Vassâf, Age., III, vr.283.

¹⁶⁶ Vassâf, Age., III, vr.284; Hulvî, Age., s.507-508; Velikahyaoğlu, Age., s.92.

¹⁶⁷ Vassâf, Age., III, vr.305; Velikahyaoğlu, Age., s.93.

¹⁶⁸ Velikahyaoğlu, Age., s.100-101.

¹⁶⁹ Sünbül Sinan, *Kitâb-ı Tarîkatnâme-i Sünbül Efendi*, İstanbul Üniversitesi Ktp., İbnü'l-Emin M. Kemâl Bölümü, No: 2956/2, s.5; Velikahyaoğlu, Age., s.81.

gezmeye. Zikirden gafil olmaya. Teheccüdü terk etmeye. Tarîkat'ın evradına devam ede. Maksudı Hz. Allah'ın yakınlığı ve rızâsı ola. Şeyhine zahirde ve bâtında itikad edip, katiyyen ona muhalefet etmeye. Zira şeyhler müridlerin kalplerinin tabiileridir. Onlar kalbe neyin faydalı ve zararlı olduğunu bilir. Şâyet bir hasta kendisini tedavi edecek doktora muhalefet etse, kendi ölümüne sebep olur. Şeyhi ile konuşurken “niçin” demeye ve konuşurken gülererek söylemeye, yüzüne dik dik bakmaya.

Şeyhin elbisesini, seccadesini, ibriğini, esasını ve hatta ayakkabısını bile hürmetle tuta. Hiçbir elbisesini kullanmaya. Zarurî bir sebep veya şeyhin izni olmadıkça bardağından su içmeye ve ibriğinden abdest almaya. Şeyhin arzusu ve rızâsına muhalif bir şey söylemeye. Şeyhi neyi telkin ederse onunla meşgul ola. Başka bir nesne ile asla meşgul olmaya. Her ne rüya görürse, şeyhine arz eyleye. Tabir ederse dinleye, etmezse tabiri nedir diye sormaya. Dışarıdan geldiğinde, şeyhin elini öpüp bekleye. Şeyh otur derse oturup halini arz ede. Eğer demez ise ayakta durup halini anlata. Şeyhin kendisine mahsus yerine oturmaya. Şeyhinden başkasına rüyasını anlatmaya. Eğer şeyhin tayin edip, tabire izin verdiği şahıs olursa, ona anlata. Şeyh meclisinde, etrafına bakmaya ve elbisesiyle oynamaya. Oyun ve eğlenceye dalıp latife etmeye. Kendinden kıdemlilerin önüne geçmeye ve onların önünde yürümeye. Uzak ve yakın yerlere izinsiz gitmeye.

Yürürken kollarını sallayarak ve göğsünü gererek yürümeye. Dört yanına bakıcı olmaya. Ayak ucunu gözeterek (önüne bakarak) yürüye. Şer'an lazım olan sözden başkasını söylemeye. Kahkaha ile gülmeye. Bağırarak konuşmaya. Öfkelenince söz söylemeye. Şeyhini, nefsinden, malından ve evladından üstün tuta. Kur'ân-ı Kerîm okunurken ve zikir yapılırken dışarıdan gelirse, hemen otura. Okuma işi bittikten sonra selâm vere. Dervîşler birbirine kardeş diye, yalnız adlarıyla çağırmayalar. Günlük vazifelerini tamamlayıp, zikir ve virdlerini bitirmedikçe ve “tekmîl-i esmâ” etmedikçe yanları üzerine yatmayalar. Yatmaları lazım geldiğinde ayaklarını uzatmayalar.

Zikre başlandığında diz çöküp oturalar. Zikir galebe ettiğinde hangi hâl iktiza ederse ona tabi olalar. Zikrederken ve Kur'ân okurken su içmeyeler. Pazartesi ve Perşembe günleri oruç tutalar. Cuma günü boy abdesti alıp elbiselerini değiştireler. Kimseden bir şey isteyip almayalar. Zikir yaparken gözlerini kapatalar. Ta ki gözünden gönlüne başka şeyler girmesin. Bir yerde toplansalar, ihvandan birisi konuşa diğerleri dinleyeler. Yemek hazır olduğunda evvela ellerini yıkayalar. Yemek sonrasında zikir, hamd ve dua edeler. Sabah namazından sonra İsrâk namazına kadar yatmaya ve dünya kelâmı konuşmayalar. Zikredilirken, evrâd okunurken ve dua

yapılırken halka ortasına geçmeyeler. Abdest alırken kibleye karşı durular. Mescide girerken evvela sağ ayağını, çıkarken de sol ayağını basalar. Tuvalete girip çıkarken bunun aksini yapalar. Her işlerini sağ elleriyle yapalar. Çünkü sağdan başlamak müstehaptır. Cümle ihvanın birbirine ana baba bir kardeşten daha ziyade muhabbet etmesi de tarîkatın şartlarındanadır. Taşradan gelenleri ve tarîkata yeni başlayanları muhabbet muâmelesi ile tarîkata ısındırıp heveslendirmek müstehaptır. Zira hayra delalet etmek, hayrı yapmak gibidir.¹⁷⁰

g. Sünbülîlik'te Zikir Usulü

Ferdî ve günlük zikir: Halvetî tarîkatının esasını “esmâ-i seb’a” zikri, “tasfiye-i kalp” ve “tevil-i rüya” oluşturur. Halvetî tarîkatında ferdî zikir şu şekilde yapılır: Abdestli olarak diz çökmüş vaziyette kibleye karşı dönülür. Yüz kere “Estağfirullah el’azîm ellezî lâ ilâhe illa hû, el-hayye’l-Kayyûm ve etûbu ileyh” diyerek istiğfar edilir. Yüz kere “Allahumme salli ‘alâ seyyidia Muhammedin ‘abdike ve nebiyyike ve habibike ve resulike’n-nebiyyi’l-ümmiyyi ve ‘ala âlihi ve ashâbih” demek suretiyle salavât getirilir. Allah’tan gayri ne var ise zihin ve hatırdan çıkartılır ve sadece Allah Teâlâ düşünülür. Baş sağ omuza çevrilir. “Lâilâhe” (nefy); daha sonra baş sol tarafa göğsün alt tarafındaki kalp üzerine doğru eğilip darp edasıyla “ilallâh” (ispat) denir. Böylece bir müddet (33 veya 165 kere) devam edilir. Daha sonra Halvetîlik’in esasını teşkil eden “esmâ-i seb’a” olan Lâilâhe illallâh, Allah, Hû, Hakk, Hayy, Kayyûm ve Kahhar isimleri sırasıyla zikredilir.¹⁷¹

Peygamberimiz’in (s.a.v) kutlu döneminden Cüneyd-i Bağdâdî’nin dönemine kadar, şeyhler, müridlerine yalnız kelime-i tevhîd’in lafzından ibaret olan, “Lâilâhe illallâh” zikrini telkin ediyorlardı. Ancak Cüneyd-i Bağdâdî’den sonra büyük velîlerin içtihad ve ittifakı ile tevhid kelimesine üç isim daha ilave edilmiştir. Bu isimler: “Allah”, “Hû” ve “Hakk”tır.¹⁷²

Kulun nefsinin, mevki ve makam sevgisinden, kin ve hasetten, kibir ve cimrilikten, gösterişten, yapmacıktan, desinler sevdasından, yalandan, gıybetten, hırstan, zulümden, velhasıl zemmedilen ahlâkın hepsinden, isyan ve günahlardan temizlemesi ve buna karşı ilim, hilim, haya, rızâ, adalet gibi övülen huylar ile zatını ziynetlendirmesi lazımdır. Bu da ancak seyr-i sülûk’un tamamlanması ile mümkündür.¹⁷³

Manevî alanda kat edilen bu yola tarîkat literatüründe “tekmîl-i merâtib” ve “kat’-ı

¹⁷⁰ Sünbül Sinan, *Tarîkatnâme*, s.1-5; Velikâhyaoğlu, Age., s.83-86.

¹⁷¹ Vicdanî, *Halvetiyye*, s.29; Abdülkâdiroğlu, Age., s.19.

¹⁷² Aynî, *İslâm Tasavvuf Tarihi*, s.81.

¹⁷³ Aynî, Age., s.104.

menâzil” denilmektedir. Bu esaslar doğrultusunda manevî terbiyesini tamamlayan mürîd hilafet mertebesine yükselmiş ve arzu eden kimseleri irşâd etme yetkisini elde etmiş olur. Hilafet mertebesine ulaşan ve kendisine icâzet-nâme verilen kimseye aynı zamanda mürşid tarafından tarîkatın taç ve hırkası giydirilir. İcâzet almadan, hiçbir mürîdin hilafet ve irşâda yetkisi yoktur.¹⁷⁴

Sünbül Sinan döneminden itibaren tekke ve tasavvufî hayatta meydana gelebilecek karışıklıkları önlemek amacıyla resmen bir tekke şeyhliği görevi verilmedikçe, seyr-i sülûkunu tamamlasa da mürîde icâzetnâme verilmemesi kararı alınmıştır. Tekkelerin kapatılmasına kadar alınan bu kararın Halvetîlik’in Sünbülîyye kolunda uygulanmasına devam edilmiştir.¹⁷⁵

Halvetîlik zikir erkânına göre “esmâ-i seb’a”nın, şeyhin uygun göreceği tarz ve sayıda zikri esas olmakla beraber, tasavvufî hayata karşı arzu ve yetenekleri tespit edilen tâlibin, şeyhin bulunduğu beldede kalması mümkün değil ise, yedi esmânın tamamının birden zikredilmesine izin verilebilmektedir. Ancak bu dersi alan mürîdin icâzetnâme alabilmesi için gittiği yerde “ezkâr-ı esmâyi” yüz bine tamamlaması şarttır.¹⁷⁶

Toplu Zikirler ve Devrân: Sünbülîlik, bütün Halvetî kollarında olduğu gibi, ayin ve zikir usulü olarak devrân zikri yapan bir tarîkattir.¹⁷⁷ Gerek toplu zikirler ve gerekse Devrân zikirleri yetkili bir kimsenin yönetiminde belirli mekânda yapılan zikirlerdir.¹⁷⁸

Koca Mustafa Paşa Külliyesi Sünbülî Hanigâhında yapılan toplu zikir ve devrân her hafta Cuma namazından sonra yapılıyordu. Tarîkatın kurucusu Sünbül Sinan ve O’nun yerine posta oturan Mûsâ Muslihüddîn Merkez Efendi,¹⁷⁹ Cuma günleri o dönemin usulüne göre namazı müteakip Fatih ve Ayasofya camilerinde halka “vaaz ve nasihatte” bulunuyorlardı. Bu bakımdan, haftalık toplu zikirlere ancak ayda bir defa iştirak edebiliyorlardı. Tarîkatın kuruluşunda zorunluluktan kaynaklanan bu durum daha sonra Sünbülîyye Tarîkatında bir usul haline gelmiştir. Ayın üç cuma’sında yapılan toplu zikirleri, pîş-kadem, zakirbaşı veya ser-tarîkat unvanlarıyla anılan, mürîdler arasında en kıdemli olan ve aynı zamanda şeyh muavini olarak vasıflandırılan bir halife idare ediyordu.

Bu haftalık zikir ve devrândan başka, Hz. Hüseyin’in (r.a) Kerbelâ’da şehit edilmesininin “sene-i devriyesi” olan 10 Muharrem’de Koca Mustafa Paşa Sünbülî Hanigâh’ında İstanbul’da bulunan bütün Sünbülî Tarîkatı mensubu tekke şeyhleri ve mürîdânın katılmasıyla, bir bakıma

¹⁷⁴ Vicdanî, Age., s.30-31.

¹⁷⁵ Vicdanî, Age., s.5.

¹⁷⁶ Vicdanî, Age., 31.

¹⁷⁷ İnançer, “(Sünbülîlik) Zikir Usulü ve Musikî”, *DBİA*, VII, 112.

¹⁷⁸ Velikâhyaoğlu, Age., s.103.

aşûre gününde yıllık toplu zikirler yapılmakta idi.¹⁸⁰

Akşam yemeğinde mutlaka aşûre yenir ve yatsıdan sonra en kıdemli şeyh idaresinde 70.000 kelime-i tevhid çekilir ve sonra devrân yapılırdı. 10 Muharrem'de İstanbul'un bütün tekkelerinde özel ayinler yapılır ise de, Sünbül Efendi tekke'sindeki ayin, pek çok misafir şeyhin katıldığı çok özel bir ayin hükmünde idi. Bu adet günümüzde de mersiye ve mevlid okumak şeklinde devam etmektedir.¹⁸¹

Muharrem ayında yapılan bu toplu zikirler ile ilgili olarak Enver Behnan Şapolyo şu bilgileri vermektedir: Muharrem'in 10. günü öğleden sonra Koca Mustafa Paşa Camiinde zikir yapılırdı. Bir Mevlevî dervîşi bir köşeden "naat-ı şerîf" okur, dervîşler halka olurlardı. Şeyh Efendi bir fatiha çektikten sonra, bir zaman dervîşler ayakta zikrederler, yani devrân yaparlardı. Halk da bu Sünbülî dervîşlerini seyrederdi. Zikirden sonra halka bardaklar içinde süt ve şerbet dağıtılırdı.¹⁸²

Yukarıda da belirtildiği gibi Sünbüliyye tarikatında zikir usulü Devrân'dır. Ayinin başlangıcından sonuna kadar klasik halvetî devrânı yapılır. Ancak bu tarîkate mahsus "Sünbülî salâtı" denilen özel besteli bir salât vardır. Sünbülî geleneğine göre, Yûsuf Sinan Efendi'ye, Şeyhi Cemaledîn Halvetî'nin hac yolunda iken ahirete göçmüş ve manevî emanetin kendisine bırakılmış olduğu bildirildiğinde, Yûsuf Sinan Efendi bu manevî görevin yüceliği karşısında korkuya kapılmış ve bir bostan dolabına saklanmak ve sığınmak durumunda kalmıştı. Peygamberimiz'in (s.a.v) rûhaniyetinden, bu görevde kendisine yardımcı olmasını dilemek için salavât-ı şerîfe okumaya başladı. Ağır ağır dönmekte olan bostan dolabının gıcirtısına ve ritmine uyarak okumaya devam ettiği salavât ile ürkeklik halini atlattı. Daha sonra bu halin bir yadigarı olarak "Sünbülî salâtı" denen ve bir bostan dolabının dönüşünü musikî ile anlatan bir özel salavât olmuştur. Hatta Yûsuf Sinan Efendi'nin bostan dolabından çıkmasına manevî yardımda bulunan görevli melekler kendisini başından tutup çektikleri için, Sünbülî tacı diğer Halvetî taçlarının aksine tepeliği çok sivri yapılır. Sünbülî ayininde bundan başka bir özellik daha vardır. Koca Mustafa Paşa'daki Sünbülî Efendi tekkesinde 1495'ten 1925'e kadar tam 430 yıl, her hafta, devrân'a başlanırken aynı ilâhî okunmuştur.¹⁸³

¹⁷⁹ Mehmed Tahir, Age., I, 150

¹⁸⁰ Vassâf, Age., III, vr.253-254; Velikahyaoğlu, Age., s.103.

¹⁸¹ İnançer, "(Sünbülîlik) Zikir Usulü ve Musikî", s.112.

¹⁸² Şapolyo, Age., s.181; İnançer, "(Sünbülîlik) Zikir Usulü ve Musikî", s.112.

¹⁸³ İnançer, "(Sünbülîlik) Zikir Usulü ve Musikî", s.112.

“Safha-i sadrında daim âşıkın efkârı Hû
 Şâkirin şükürü “Hüvallâh”, zâkirin ezkârı Hû
 Ravzâ-i Hû’yu makam et ey Cemâl-i Halvetî
 Tâ vücûdun milkine keşf ola bu ezkâr-ı Hû¹⁸⁴

Güftesi Cemaleddîn Halvetî’ye ait olan bu ilâhî Hüseyinî makamında okunurdu. Bu gün bilinen Hüseyinî ilâhî Cihangir Dede isimli bir bestekâra aittir. Bu ilâhî okunurken her beytin sonunda perde yükseltilir ve devrân’ın temposu hızlandırılır. Şeyh Efendi’nin “Allah Yâ Hû” diyerek başlattığı devrân, Hû ismi ile devam etmekte iken, Cemaleddîn Halvetî’nin ismi geldiğinde tempo yavaşlatılır ve “Hayy” isminin zikrine geçilir. Bundan sonrası bütün Halvetî ayinleri gibidir.¹⁸⁵

Halvetîlikte toplu yapılan Devrân zikrine, genelde namazdan sonra başlanmaktadır. Bütün katılanlar abdestlidir. Zikre diz çöküp oturularak başlanılmaktadır. Zikrin coşkusu arttıkça, nasıl oturulması uygun düşerse öyle hareket edilecektir. Kur’ân-ı Kerîm’den bir sure veya bir “aşr-ı şerîf” okunur ve arkasından “salât-u selâm” getirilir. Zikri, Zakirbaşı başlatır. Önce yavaştan bir sesle zikretmeğe başlanır. Kendisine ve zikre iştirak eden mürîdana “vecd-i sahîh” hasıl olması için, kalplerde meydana gelen coşkuya paralel olarak, zakirbaşı sesini yükseltir. Zikirde belirli bir coşkuya ulaşıldıktan sonra kıyam zikri için ayağa kalkılır. Ayakta yapılacak zikir ve devrân’da tertip düzen ve dervîşler arasında karşılıklı saygı ve sevginin önemi çok büyüktür. Bu bakımdan, ayakta zikir yapılmak üzere, yerden kalkıldığında, zakirbaşı halka içine girer. Rıfk ve “hüsn-i hulk”, yani yumuşaklık ve güzellikle halkayı ıslah eder. Dervîşleri tevhid ve devrân’a özendirip heveslendirir. Kesinlikle şiddet gösterip kırıncı olmaz. Çünkü fukaranın birbirine ana-ata kardeşten ziyade muhabbet etmesi, tarîkatın önemli şartlarındanıdır.¹⁸⁶

Mürîdlerin ferdî olarak yapmakta oldukları günlük zikirleri ne olursa olsun tekkelerde toplu bir şekilde yapılan zikre iştirak ederler ve halkanın sağ tarafında yer alırlar. Halkanın sol tarafında ise tarîkat mensubu olmayanlar bulunurlar.¹⁸⁷

İlk devrânı pîş-kadem (zakirbaşı) olan zât ifa eder. Sonra durak okunur. İkinci devrâna başlanıldığı zaman, Şeyh Efendi teşrif eder ve devrân zikrinin idaresini zakirbaşından devralır. Daha sonra “vecd u halât” ile bedevî topu denilen ve şeyhin etrafında dervîşlerin kitle halinde toplandığı ikinci devrâna başlanılır. Bedevî topu zikrinden tekrar kuûd (oturarak yapılan) zikrine

¹⁸⁴ Vicdanî, *Halvetiyye*, s.58; Şapolyo, *Age.*, s.185; Velikahyaoğlu, *Age.*, s.87-88.

¹⁸⁵ İnançer, “(Sünbülilik) Zikir Usulü ve Musikî”, s.112.

¹⁸⁶ Sünbül Sinan, *Tarîkatnâme*, vr.3-5; Velikahyaoğlu, *Age.*, s.104-105.

geçilir. Oturarak yapılan bu ara zikirden sonra üçüncü devrân zikri olan Şeyh Vefa devrânına başlanır. Bu zikir başlarken Şeyh Efendi yine teşrif eder. Ancak çoğu zaman Şeyh Vefa devrânını zakirbaşı idare eder. Sünbülî Tarîkatı aynı zamanda Zeyniyye Tarîkatından da feyiz almıştır. Zira, Şeyh Vefâ (v.896/1490), Zeyniyye Tarîkatının esaslarını Sünbül Sinan'a emanet etmiştir. Bu bakımdan yapılan son devrân'a, Şeyh Vefâ devrânı adı verilmiştir. Bu zikirde soldan sağa doğru "Allah, Vahid, Ahad ve Samed" diye devr olunur.¹⁸⁸

İstanbul'un en kıdemli pir evi olduğu için yalnız Sünbülîlerin değil şehirdeki bütün tekkelerin merkezi kabul edilen Sünbül Efendi tekkesinden ve buraya bağlı diğer Sünbülî tekkelerinden birçok musikîşinas yetişmiştir.¹⁸⁹

h. Âbidin Paşa'nın Mürşidi Şeyh Nureddin Efendi (v.1299/1881)

Çalışmalarımız esnasında Âbidin Paşa'nın şeyhi Nureddin Efendi'nin hayatı ile ilgili bilgiye ulaşamadık. Vicdânî, Halvetiyye'nin Sünbülüyye Kolu silsilesini verirken Seyyid Alâüddin Efendi'nin küçük oğlu Seyyid Nureddin Efendi'den bahsetmektedir. Bu zatın vefat tarihi 1747'dir.¹⁹⁰ Müellifimizin şeyhi olan Nureddin Efendi'nin vefatı ise 1299/1881 tarihidir.

Ekrem Işın, Âbidin Paşa'nın Şeyhi Şeyh Nureddin Efendi hakkında şu bilgileri vermektedir: Yûnus Hilmi Efendi'nin dördüncü halifesi Nureddin Efendi (v.1881), Merkez Efendi tekkesi şeyhi Ahmed Efendi'nin (v.1836) oğlu olup, yaşça küçüklüğü nedeniyle 1873'e kadar posta oturamamış, 1836-1873 yılları arasında İsmail Efendi (v.1840), Hüseyin Efendi (v.1863) ve Mehmed Emin Efendi (v.1873) tarafından vekâleten yönetilen tekke şeyhliğini 1873'te devralarak Yûnus Hilmi Efendi'nin tasavvuf anlayışını temsil etmiştir.¹⁹¹

Son dönemin nüfuzlu şeyhlerinden olan M. Zekâî Efendi¹⁹², Sünbül Efendi tekkesinden sonra Sünbülîliğin en önemli merkezi olarak kabul edilen Merkez Efendi tekkesinin post-nişîni Nureddin Efendi'nin (v.1881) oğludur. 1906 da, Merkez Efendi tekkesinde babasına halef olan ağabeyi Ahmed Mes'ud Efendi'den hilafet alarak Koruk tekkesine şeyh olmuş, ağabeyinin vefatı üzerine aynı zamanda Merkez Efendi tekkesinin meşihatını üstlenmiş vefatına kadar Salı günleri Koruk tekkesinde, Perşembe günleri de Merkez Efendi tekkesinde icra edilen Sünbülî ayinlerini

¹⁸⁷ Yazıcı, Agm., s.89.

¹⁸⁸ Vassâf, Age., III, vr.307; Velikahyaoglu, Age., s.105.

¹⁸⁹ İnançer, "(Sünbülîlik) Zikir Usulü ve Musikî", s.112.

¹⁹⁰ Vicdânî, *Halvetiyye*, s.61.

¹⁹¹ Işın, "Sünbülîlik", VII, 111.

idare etmiştir. Tekkenin 1326/1908 de II. Abdulhamid (1876-1909) tarafından yeniden inşa ettirilmesi, 1918 deki büyük yangında bu yapının ortadan kalkması ve 1341/1922 de Cemâleddîn İshak Karamânî'nin¹⁹³ nâşının Sütlücedeki türbesinden Koruk tekkesine nakledilmesi M. Zekâî Efendi'nin şeyhliği sırasında vuku bulan üç önemli olaydır.

Tekkelerin kapatılmasından kısa bir süre önce vefat eden M. Zekâî Efendinin yerine oğlu ve halifesi olan Nurullah (Kılıç) Efendi geçmiş, Cumhuriyet döneminde tekkesini ihya etmeye ve Sünbüliliği yaşatmaya çalışan Nurullah Kılıç, aralarında Ali Süreyya Kalemcioğlu'nun oğlu Avukat Fahrattin Kalemcioğlu'nun da bulunduğu halîfeler yetiştirmiştir. Diğer taraftan Koruk tekkesinin son yıllarında, tekke musikisinin son ustalarından Ali Gerçek'in zâkirbaşılık görevini yürüttüğü de bilinmektedir.¹⁹⁴

¹⁹² Mustafa Özdamar, *Dersâdet Dergahları*, Kırk Kandil, İst., 1994, s.120.

¹⁹³ Mehmed Tahir, *Age.*, I, 80.

¹⁹⁴ Tanman, "Koruk Tekkesi", *DBİA*, V, 70-71; Sünbülüyye Tarikatı ile ilgili olarak bakınız: Mehmed Sâmi', *Esmâr*, s.36; Pakalın, *Age.*, III, 294; Şapolyo, *Age.*, s.177-182; Vicdanî, *Halvetiyye*, s.59-61.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÂBİDİN PAŞA'NIN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Âbidin Paşa'nın hayatı hakkında bilgi vermeye geçmeden önce, bu konu ile ilgili kaynakların kısa bir değerlendirmesini yapmakta fayda mülâhaza ediyoruz.

Şahıslar hakkında yapılan çalışmalarda en önemli kaynak kendi eserleridir. Ancak müellifimiz eserlerinin baş veya son tarafında bulunan muhtasar "tercüme-i hal"i haricinde, eserlerinde kendi ailesi ve şahsı ile ilgili bilgiler vermemektedir.

Âbidin Paşa'nın hayatına, Osmanlı devrine ait müelliflerle ilgili bazı biyografi kitapları ve Ansiklopedilerde yer verilmektedir. Onun hayatına az da olsa değinen eserler arasında şunları zikredebiliriz: Bursalı Mehmed Tahir'in "*Osmanlı Müellifleri*", Mehmed Süreyyâ'nın "*Sicill-i Osmânî*", Mahmud Kemal İnal, "*Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*", Abdullah Develioğlu, "*Büyük İnsanlar*", Avram Galanti, "*Ankara Tarihi*"nin yanısıra "*Meşhur Valiler*", "*Diyanet İslâm Ansiklopedisi*", "*Türkiye Ansiklopedisi*", "*Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*" ve "*Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*".¹⁹⁵

Ancak bu eserlerde müellifimiz hakkında verilen bilgiler oldukça az olup, çalışmamız için gerekli materyali vermekten hayli uzaktır. Bununla birlikte verilen bilgiler, çalışmamızın hareket noktasını teşkil etmektedir. Âbidin Paşa ile ilgili olarak verilen en sistematik bilgiler yine kendi eserlerinde bulunan "tercüme-i hali"dir. Bu hususları belirttikten sonra onun hayatını incelemeye geçebiliriz.

1.1.1. Doğum Yeri ve Tarihi

İkinci Sultan Abdülhamid devrinin âlim vezirlerinden olan Âbidin Paşa'nın babası, Arnavutluk hanedanından ve Çam taifesinden Ahmet namında birisi olup, Yanya¹⁹⁶ vilâyeti dahilinde ve Yunan hududunda vaki "Preveze"¹⁹⁷ şehrinde yerleşeceği sırada, Tepedelen'li Ali

¹⁹⁵ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-II, Matbaa-i Amire, İst., 1333/1915, II, 341; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî Yahut Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye*, Matbaa-i Âmire, İst., 1308/1090, IV, 799; Mahmud Kemâl İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, I-IV, 4.bs., MEB., İst., 1969, III, 2171; Avram Galanti, *Ankara Tarihi*, Tan Matb., İst., 1950, s.74; Hayri Orhun ve Arkadaşları, *Meşhur Valiler*, İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yay., Ank., 1969, s.28; İskender Pala, "Âbidin Paşa", *DİA*, I, 310; *Türkiye Ansiklopedisi*, I-XXXIII, MEB., İst., 1989, I, 38; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 24; Cemal Aksu, "Âbidin Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, 77

¹⁹⁶ Arnavutluk sınırı yakınlarında, Yanya gölü kıyısında bulunan bir Yunan şehridir. (Öngör, Age., s.918-919.)

¹⁹⁷ Arnavutluğun güneyinde bir kasabadır. (Şemseddîn Samî, *Kâmûsu'l-A'lam*, I-VI, Mühran Matb., II, 1507), Bkz: Ahmed Rif'at,

Paşa'dan ve Bekir Ağa'dan kalan konak ve sekiz parça büyük hümayun çiftliği, sırf Cenâb-ı Padişahın lütfu ve irâde-i seniyyeye bağlı olarak kendisine teveccüh ve ihsân buyrulmuştur.¹⁹⁸ Âbidin Paşa, Arnavutluk ileri gelenlerinden zikri geçen Preveze'li Ahmet Dino Beyin oğlu olup, 5 Rebîü'l-evvel 1259/1843 tarihine tesadüf eden Mart ayının 24. Salı günü akşamı yani Çarşamba gecesi saat 4.00 sularında Preveze şehrinde doğmuştur.¹⁹⁹

1.1.2. İsmi ve Künyesi

Adı Âbidin'dir. Kendi eserlerinden sadece Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât, (İst., 1291/1874, 66s.)²⁰⁰ isimli eserinde Âbidin Bey olarak geçmektedir. Âbidin Paşa'ya "Paşa" unvanının ne zaman verildiği hakkında kaynaklarımızda bilgi bulunmamaktadır.²⁰¹ Adı geçen kitabın basım yılının 1874 olması bizi, müellifimizin Paşa unvanını almadan bu kitabını yazdığı kanaatine sevk eder. Âbidin Paşa diye şöhret bulmuştur.

1.1.3. Ailesi

Âbidin Paşa'nın biyografilerinde ailesinin şöhretinin "Dino" olduğu belirtilir. Araştırmacı yazar Taha Toros, "Dino"ların kökenine dair kendilerinde belgeler bulunduğunu belirtir.²⁰² O'na göre aile reisi Şam'dan göçerek Dilvine (Delvine)'ye²⁰³ yerleşen Hüseyin Ağa'dır. Zekası ve cesaretiyle çevrenin takdîrini kazanan Hüseyin Ağa, eşraftan bir kızla evlenir. Bölgenin şöhretlilerinden Bakkaloğlu ile anlaşır. Korfo adası²⁰⁴ karşısındaki Lapsi adasını fethederek buraya yerleşir. Adı geçen olay 1690'lı yıllara rastlar.

Bahsi geçen Hüseyin Ağa'nın oğlunun ismi Ali, onun oğlunun ismi de Zeynel Âbidin'dir.

Age., II, 106-107; Sami Öngör, *Coğrafya Sözlüğü*, MEB., İst., 1961, s.696.

¹⁹⁸ Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*, I, 4.

¹⁹⁹ Âbidin Paşa, Age., I, 4; A.mlf., *Saadet-i Dünya*, Vilâyet Matb., Rodos. 1312/1894, s.153-154; M. Orhan Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar* (1453-1978), Aksitt Matb., İst., 1979, s.89; Nuri Şimşekler, "Devlet Adamı ve Mesnevî Şârihi Âbidin Paşa Hayatı İdareciliği Eserleri," (*SÜFEFD.*, Sayı: 9-10, 1994-1995, Konya-1995, s.117, ss.117-126) isimli makalesinde her ne kadar müellifimizin doğum tarihini 11 Nisan 1843 tarihinde Çarşambayı Perşembeye bağlayan gece saat dört sularında dünyaya geldiğini belirtir ve buna da kaynak olarak Âbidin Paşa'nın eserlerindeki biyografisini gösterir ise de, bu doğru değildir. Müellifimizin, hem *Mesnevî Şerhinde* hem de *Saadet-i Dünya* isimli eserinde şu bilgiler verilmektedir: "5 Rebiülevvel 1259/1843 tarihine tesadüf eden Mart ayının 24. Salı günü akşamı yani Çarşamba gecesi saat 4.00 sularında Preveze şehrinde doğmuştur." Âbidin Paşa, Age., I, 4; A.mlf., *Saadet-i Dünya*, s.153-154; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberinde tarihler şu şekilde verilmiştir: 5 Rebiülevvel 1259 Hicrî, 1258 Rûmî, 24 Mart 1843 Miladî. (Heyet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ank., 1992, s.539.)

²⁰⁰ Özege, Age., II, 915.

²⁰¹ Paşa, Sivillere askerlerin ileri gelenlerinin bir kısmına verilen resmi bir unvandır. Osmanlıların ilk devirlerinde bu unvan hanedan mensuplarıyla yalnız bir kısım idarî şahsiyetlere verilirken daha sonraları askeriye'den yüksek rütbede olanlara ve mülkiyeden vezir, beylerbeyi vb. rütbelere tahsis edilmiştir. (Pakalın, Age., II, 755.)

²⁰² Şimşekler, Agm., s.117, 3. dipnot.

²⁰³ Yunan sınırı yakınlarında, Arnavutluk'ta Yanya vilâyetinin bir sancağında kaza merkezi olan bir kasabadır. (Samî, Age., III, 2153; Öngör, Age., s.202.)

²⁰⁴ Arnavutluk sahili karşısında Yunan Devletine bağlı büyük bir adadır. (Samî, Age., V, 3723; Öngör, Age., s.462.)

İşte bu Zeynel Âbidin, Âbidin Paşa'nın dedesidir. Âbidin Paşa ise Âbidin Dino'nun dedesidir. Zeynel Âbidin'in oğlu -ve Âbidin Paşa'nın babası- Ahmet Bey (1785-1848), ülkesine pek çok hizmetler yapmış olmasına rağmen, Babîali tarafından Konya'ya sürgün edilir.²⁰⁵ “*Meşhur Valiler*” isimli eserde zikredildiği gibi, bir çok emlak, çiftlik ve gemi sahibi idi. 1265/1849 tarihinde Ramazan-ı şerifin 27. gecesini sabaha doğru Konya'da kolera hastalığından vefat etti. Şehir merkezinde bulunan Alaaddin cami-i şerifinde ve Alaaddin türbesinin birkaç adım yakınına defnedilmiştir.²⁰⁶

Annesi de Arnavutluk'ta Çapar ailesinden olup, ismi gibi zâtı dahi Sâliha idi. 1304 tarihinde yazılan Âbidin Paşa'nın tercüme-i halinde, “Preveze kasabasında vefat etmiştir” kaydı bulunmaktadır.²⁰⁷

1.1.4. Tahsil Hayatı

“*Meşhur Valiler*” adlı eserde şu bilgilere yer verilmektedir: Meşhur Sivas Valisi Reşid Akif Paşa, Âbidin Paşa'nın hâl tercümesini yazmıştır. Bu notlarda Âbidin Paşa'nın çocukluk hayatına ve öğrenimine dair hayli tafsilat vardır. Kaydedildiğine göre, Âbidin Paşa, yedi yaşında Türkçe ve Rumca okumaya başladı. Dokuz yaşında evinde hususi hocası varken Preveze'de Kaleiçi Mektebine devam etti. Çok hevesli olması sebebiyle Arapça ve Acemce'de ihtisas sahibi oldu. Medrese ilimleri tahsili meyanında, sarf, nahiv, mantık; Farsça'dan Gülistan ve Hafız-ı Şirazi'nin *Divân*'ına kadar okudu. O'nun *Mesnevî* ile uğraşması daha sonradır. Hesap, Coğrafya, Kozmografya gibi ilimlerle beraber Yunanca eserler de okudu ve Fransızca ders almaya başladı. 1863'te İstanbul'a geldi. 1866 yılında 250 kuruş maaşla; Arnavut soyundan olanların Saray Muhafızlığı hizmetlerine tercihli olarak alınmaları sebebiyle Silahşörlük²⁰⁸ hizmeti ile saraya alındı.²⁰⁹ Bu sırada Keçeci-zâde Fuat Paşa'nın emir ve himayesiyle Fransızca'sını ilerletmesi için

²⁰⁵ Toros, Agm., s.29.

²⁰⁶ Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*, I, 5.

²⁰⁷ Age., I, 6.

²⁰⁸ Age., I, 4; Silahşör: Silah kullanımında mahir olan adam. (Seydi, *Resimli Kâmûs-i Osmânî*, I, 558.) (Padişah'ın maiyyetinde muhafız olarak kullanılanlara verilen addır. 1908 inkılabından sonra kaldırılmıştır. (Pakalın, Age., III, 226.)

²⁰⁹ Meşhur Valiler isimli eserde Âbidin Paşa'nın torunu Suphi Nuri'nin bir hatıratından şu alıntılar nakledilmektedir: “Annemin babası Mesnevî-i Şerif Şârihi Âbidin Paşa, gençliğinde Sultan Azîz'in muhafızı imiş. Bir gün Padişahın çadırının önünde nöbet beklerken, çadırın içerisinde bulunan Sultan Azîz, Hz. Peygamber hakkında atıp tutuyormuş. Sultan'ın Hz. Peygamber hakkındaki bu saygısız ifadelerini işitince dinî duyguları kabaran büyük babam nöbetini bitirince, Silahşörlükten istifa edip memleketi olan Preveze'ye gitmiştir. (Hayri Orhun ve Arkadaşları, Age., s.28.) (Sultan Abdülazîz, pek tez olarak Fuat Paşa'nın ve sonra Ali Paşa'nın ölümü Sultan Azîz'i Mahmut Nedim Paşa gibi yalnız rütbesi ile vezir adamların eline bıraktı. Bilhassa Nedim Paşa'nın tesirleri hem kendi hem de devlet için meşum oldu. Bu adam Abdülazîz'i rüşvete alıştırdı. Nefsi zevklerine düşürdü. Padişah devlet zararına zâtı servetini yaptı. Gazabı karşısında kimse duramadı, hayrı ve şerri göstermeye kimse cesaret edemedi. (Koçu, *Osmanlı Padişahları*, s.406.) Osman Nuri Topbaş ise Sultan Abdülazîz için şunları söylemektedir: Abdülazîz (1876) Han, gâyet dindârâne ve intizamlı bir hayat süren dürüst bir insandı. Hayatı boyunca su yerine zemzem içecek kadar takvâ sahibi idi. Muntazam namaz kılar ve çok çok Kur'ân-ı kerim okurdu. Câniyâne bir surette

üç yıl kadar Fransız mektebine gönderildi.²¹⁰ Kaynaklarda Âbidin Paşa'nın tahsil hayatına ve hocalarına dair tafsilatlı bilgilere rastlayamadık.

1.1.5. Devlet İdaresinde Aldığı Görevler

Yukarıda zikredildiği gibi memleketinde iyi bir tahsil gördükten sonra İstanbul'da silahşor olarak devlet hizmetine giren²¹¹ Âbidin Paşa, 22 ay bu hizmeti sürdürdükten sonra²¹² sırasıyla Preveze mutasarrıfı²¹³ muavinliği, merkez kaymakamlığı ve mutasarrıf vekilliği görevlerinde bulundu. Daha sonra İstanbul'a dönen Âbidin Paşa Aydın ili maiyetine verilmiş 1872 yılında ise İzmir Hukuk Temyiz Meclisi ikinci reisliğine ve yeni kurulmuş olan Hukuk Komisyonu başkanlığına tayin edilmiştir. Bu komisyonun kısa bir müddet sonra ilga edilmesi üzerine Sofya²¹⁴ mutasarrıflığına tayin edildiyse de oraya gidemeden Erbaa,²¹⁵ Tekfur dağı²¹⁶ ve Varna²¹⁷ mutasarrıflıklarıyla görevlendirildi.²¹⁸

Bir süre sonra 1873 yılında İstanbul Borsa komiserliği görevine getirildi. Haydar Kazgan'ın ifadesine göre, Âbidin Paşa ilk resmi borsa komiseridir. 1854 başlarında Galata'da Havyar Han'ında kurulan yarı resmi borsa, kısa zamanda gelişmesine rağmen ilk resmi borsa komiseri olan Âbidin Paşa'nın yazdığı Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât adlı kitapçıkta belirttiği gibi, özellikle Müslüman Türklerin borsa oyunlarında büyük zarara uğramaları ve aldatılmaları karşısında, devlet bu işi kendi kontrolü altına almıştır.²¹⁹

Beş yıl birkaç ay süren bu görevi sırasında Bâb-ı âlî'de kurulan birçok komisyonda görev

katledildiği zaman odasındaki küçük masanın üzerinde "Sure-i Yûsuf" açık olduğu halde bir Kur'ân-ı Kerim bulunmuştu. Onun mübarek kanlarının bulduğu bu Mushaf, şimdi Topkapı Sarayında muhafaza edilmektedir. Bir gün hasta yatağında baygın bir vaziyette yatarken Sultan Abdülaziz'e: "Medine-i Mûnevvereye mücavirlerinden bir dilekçe var" denildiğinde yâverlerine: "Derhal beni ayağa kaldırınız. Harameyn'den gelen talepleri ayakta dinleyeyim. Allah Rasûl'üne komşu olanların talepleri böyle ayak uzatılarak edebe muğayir bir şekilde dinlenmez" diyerek Hz. Peygamber (s.a.v)'e ve Medine'ye olan muhabbetini güzel bir şekilde izhâr etmiştir." (Topbaş, Age., s.206.) Aralarında bu kadar tezat bulunan bütün bu ifadeleri itiyatla karşılamak gerekir kanaatindeyiz.

²¹⁰ Orhun ve Arkadaşları, Age., s.28.

²¹¹ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler, İsimler, Eserler, Terimler)*, I-VIII, Dergah Yay., İst., 1977-1990, I, 24; Orhun ve Arkadaşları, Age., s.28; Pala, Agm., *DİA*, I, 310.

²¹² Orhun ve Arkadaşları, Age., s.28.

²¹³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, I, 4; Kaza ile vilâyet arasında idarî bir teşekkül olan Sancak (Liva)'ın başında bulunan memura verilen isimdir. (Pakalın, Age., II, 586.)

²¹⁴ Bulgaristan'da bir idarî bölgedir. Balkan yarımadasının başlıca ticaret ve endüstri şehirlerinden birisidir. (Öngör, Age., s.787.)

²¹⁵ Sivas vilâyetinin Tokat sancağında bir kaza olup, mezkur livanın kuzey batısındadır. (Samî, Age., II, 821; Öngör, Age., s.246.)

²¹⁶ Edirne vilâyetini oluşturan altı sancaktan biri olup, Marmara denizinin kuzey-batı cihetindeki açık bir körfezin etrafında bulunan, doğuda Çatalca sancağı, kuzeyinde Kırk Kilise, kuzeybatısında Edirne, güney-batısında ise Gelibolu sancağı ile sınırları bulunmaktadır. (Samî, Age., III, 1662.)

²¹⁷ Bulgaristan'ın doğu cihetinde ve Karadeniz'in batı sahillerinde bir koy içindeki sancak merkezi. (Samî, Age., VI, 4657; Öngör, Age., s.879.)

²¹⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, I, 4.

²¹⁹ Haydar Kazgan, "Galata Borsası", *DBİA*, KB. ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, I-VIII, İst., 1993-1995, III, 356.

aldı. II. Abdülhamid'in emriyle iki dereceli mebus seçimleriyle ilgili nizamnâme taslağını hazırladı.²²⁰ Osmanlı-Rus harbi sırasında borsa komiserliği görevine ek olarak Yanya'da kurulan Sevkiyyât-ı Askeriye Komisyonu başkanlığına tayin edildi; ayrıca Yenişehir mutasarrıflığı da kendisine verildi. Doğu ıslahât hareketleri için Diyarbakır'a gönderildi.²²¹

Agah Sırrı Levent, *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli eserinde *Tezkire-i Şuarâ-i Âmid* yazarı Ali Emirî'den bahsederken şunları söylemektedir: Ali Emirî: (v.1923) Diyarbakır'da doğmuştur. Küçük yaşta şiir yazmaya başlamış, H. 1296/1878'de Diyarbakır'a gelen Âbidin Paşa'nın "Heyet-i Islahiyyesine" müsevvid olarak atanmış,²²² heyetle birlikte Harput ve Sivas'a gidip dönmüştür. Âbidin Paşa'nın Selanik²²³ valiliğine atanması üzerine Paşa ile birlikte Selanik'e giden Ali Emirî daha sonra bir çok görevde bulunmuş ve 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra emekliye ayrılmıştır.

Agah Sırrı Levent, yine aynı eserinde *Kâmûsu'l-A'lâm* müellifi Şemseddin Samî'den bahisle şöyle der: 1877'de Rodos'a gitmiş 5 ay sonra oradan ayrılarak Yanya'ya geçmiş, oradan Rus Harbi dolayısıyla Âbidin Paşa'nın başkanlığında kurulmuş olan "Sevkiyyât-ı Askeriye Komisyonu"nda birkaç ay başkatiplik yaptıktan sonra İstanbul'a dönmüştür.²²⁴

Âbidin Paşa, daha sonra Rumeli beylerbeyi unvanıyla Sivas komiserliği ile Sivas valiliğine, altı ay sonra da Selânik valiliğine tayin edildi.²²⁵ Sait Paşa hatıratında şöyle der: "9 Haziran 1297/1880 Recep 1297 tarihinde azledildiğinin ertesi günü Ticaret nâzırı Kadri Paşa başvekâlete ve Selanik Valisi Âbidin Paşa Hariciyye nezâretine ta'yin buyruldu".²²⁶ Hatt-ı hümayunun sureti şudur: "Vezir-i meâl-i refikim Kadri Paşa, Said Paşa'nın ayrılmasına mebni başvekâletimiz hizmeti nezdimizde tecrübe edilmiş olan ehliyet ve sadakatinize binaen şu anki memuriyetinizin aynen ibkası ile beraber uhdenize ve Hariciyye nezâreti rütbe-i vezâret ile eski

²²⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4.

²²¹ Age., I, 5.

²²² Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, MEB., İst., 1969, I, 300; Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat*, Dergah Yay., İst., 2001, s.276.

²²³ Osmanlı Devletinin Rumeli'deki önemli vilâyetlerinden birisidir. Doğuda Edirne, kuzeyde Bulgaristan ve Kosova vilâyeti, batıda Manastır vilâyeti ile sınırları bulunmaktadır. Yunanistan'ın ikinci kalabalık şehridir. (Samî, Age., IV, 2592; Öngör, Age., s.764.)

²²⁴ Agah Sırrı Levent, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2.bs., TTK. Basımevi, Ank., 1984, I, 455-456, 467; A.mlf., *Şemsettin Samî*, AÜB. Ank., 1969, s.41.

²²⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5; Âbidin Paşa'nın torunu tanınmış muharrirlerden Suphi Nuri, Âbidin Paşa ile ilgili şunları nakletmektedir: Annemin babası Âbidin Paşa, Selânik valisi iken Sultan Abdülhamit tarafından İstanbul'a çağılarak 1881 yılında kendisine Vezirlik ve Sadrazamlık verilmiştir. 38 yaşında Sadrazam olmak büyük bir talihtir. Padişahın huzurunda Âbidin Paşa ile birlikte bulunan Şeyhülislâm, bu teveccüh karşısında Padişaha karşı şöyle itiraz etmiştir: Padişahım, Âbidin Paşa, vakıa pek muteber bir zattır. Fakat henüz pek gençtir. Diğer Vükelâ'nın hepsi kendisinden yaşlıdır. Müsaade buyurunuz Nâzır olsun. Birkaç sene sonra elbet sayenizde Sadrazamlık sırası da gelir demıştır. İşte böylece Büyükbabam birkaç dakika Padişah huzurunda Sadrazam olduktan sonra hemen kurulan Kadri Paşa kabinesinin Hariciyye Nâzırı olur. (Orhun ve Arkadaşları, Age., s.31; Toros, Agm., s.30; Şimşekler, Agm., s.119.

Selanik Valisi Âbidin Paşa'ya tevcih kılınmıştır. 1 Receb 1297.²²⁷

1880 yılında 9.6.1880-12.9.1880 tarihleri arasında üç ay üç gün Hariciye Nâzirliği yaptı.²²⁸ Getirildiği bu önemli vazifeden, Kadri Paşa ve bazı şahsiyetlerin azledilmesi sırasında alınarak²²⁹ bunun akabinde Mecidî nişanı verilerek gönderildiği Adana valiliği takip etti.²³⁰

Buradaki hizmetlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Seyhan kenarındaki Askerî İdadî olarak yapılan Adana İdadîsi (şimdiki Kız Lisesi) Adana Valisi Âbidin Paşa'nın himmeti ve halkın gayretiyle yapılmış ve 1888 yılında hizmete açılmıştır.²³¹ Dar sokakları genişleten ve 1882 yılında Saat kulesini²³² yaptıran da odur. Adana'ya ilk çalar saat Âbidin Paşa'nın çabasıyla girmiş oldu. Saat Kulesi, Ulu Cami Mahallesinde, Hükûmet konağına giden cadde üzerindedir. İnşasında Astronomi Bilgini Hacı Bekir Sırrı'nın büyük rolü olmuş, bir yıl içerisinde tamamlanmış ve idaresi ismi geçen zata verilmiştir. Kare prizma şeklinde olan kulenin yüksekliği 32 metredir. Bir o kadar da temel derinliği olduğu rivâyet edilir.²³³ Saat kulesinde, her saat başı, vakti belirleyen güçlü ses, şehrin birçok yerinden duyulurdu. Resmi dairelerdeki görevliler, işe başlama ve ayrılma saatlerini buna göre ayarlarlardı. Hele namaz vakitleri kolaylıkla belirlenirdi. Dönemin şâirlerinden Fânî Efendi kuleyi, o zamanlar şu dörtlülle anlatır:

“Bir muazzam eserdir ki, misli yok, naziri yok,

Zahiren saat çalar, manen hükümet seslenir.

Ol Cenâbı Âbidin' e eyler dua ;

Çünkü andan rûz-u şeb vakt-i ibâdet seslenir.”

Âbidin Paşa tarımda makineleşmeyi sağladı. Ovadaki bataklıkları kuruttu.²³⁴

Yurt Ansiklopedisi'nde, Adana İlinde “Tarımda Makinalaşma” alt başlığı altında şu bilgilere yer verilmiştir: Çifte kazanlar (Buharlı nadas makinaları) 1881 senesinde Vali Âbidin

²²⁶ İnal, Age., II, 1008.

²²⁷ İnal, Age., II, 1311-1312.

²²⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5; Bayrak, Age., s.89; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, I-V, KB. Yay., TTK. Basımevi, İst., 1996, II, 1033.

²²⁹ *Sâlnâme-i Nezâret-i Hariciyye*, (3. Sâlnâme), s.171-172, İst., 1318.

²³⁰ Âbidin Paşa, Age., I, 5; *Cumhuriyetin 50. yılında Adana 1973 İl Yıllığı*, s.441; Ferit Edgü, Âbidin Dino'nun “*Verese Kel*” isimli eserine yazdığı Önsöz'de şunları söyler: “Âbidin Dino'nun ‘Verese’ adlı oyunu büyük bir ihtimalle, 1944 yılında Adana'da yazılmıştır. Dino'nun sürgününün bu ikinci durağı, büyükbabası Âbidin Paşa'nın valilik yaptığı şehirdir. Oyun, ad verilme de Adana'da geçer. Bir hayli de Âbidin Paşa veresinden esinlenmiştir.” Âbidin Dino, *Verese Kel*, Adam Yay., İst, 1996, s.5-6.

²³¹ Birinci, Age., s.162.

²³² *Türkiye Rehberi Sanayi Ticaret Turizm İller*, Tipo Ofset Matbaa, İst., ts., s.808; *İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi*, I-III, Milliyet Yayın A. Ş. Basım yeri ve tarihi yok, I, 75.

²³³ *Adana 1967 İl Yıllığı*, İpek Matb., 1968, s.155.

²³⁴ Heyet, *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl Dünü Bugünü Yarını*, I-XI, İst., 1981, I, 56; Toros, Agm., s.30.

Paşa'nın teşvikleriyle Menâfi' Sandığı tarafından getirildi.²³⁵

Adana'da bulunan Âbidin Paşa caddesi, Âbidin Paşa'nın açmış olduğu caddedir.²³⁶

Dört yıl dokuz ay bu görevde kalan Âbidin Paşa tekrar Sivas valisi (1884)²³⁷ ve bir sene sonra da yedi sene yedi ay görev yapacağı Ankara valiliğine tayin edildi.²³⁸

Şeref Erdoğan, "*Ankaram*" isimli eserinde, Tarihte Ankara Valileri başlığı altında "Âbidin Paşa 25 Haziran 1302 de Ankara valiliğine getirilmiştir. 1310 da ise Memduh Bey Ankara valisi olmuştur" demektedir.²³⁹ *İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi*'nde, "Ankara Belediye Başkanları" başlığı ile ilk olarak Âbidin Paşa'ya yer verilmiş ve 1886-1891 tarihleri arası görev yaptığı belirtilmiştir.²⁴⁰ Ancak Âbidin Paşa'nın Ankara belediye başkanlığı değil Ankara Valiliği yaptığı bilinmektedir.

Erdoğan, eski Ankara'nın içme suları başlığı altında, Elmadağı menba'ları, alt başlığında, "Ankara'nın büyük bir derdi olan su, gelmiş geçmiş bütün valilerin muvaffak olamadığı yahut da vazifelerinin kısa sürmesi yüzünden ehemmiyetle ele alamadıkları bir meseledir. Ancak Âbidin Paşa 7-8 yıllık valiliği sırasında şehrin biraz da olsa su derdini halletmiştir" demektedir.

Hanım Pınarı alt başlığında ise, "Bu su Kayaş vadisinde ve Üreğil köyü civarındadır. Bu tesisat da yine Âbidin Paşa zamanında yapılmış olup, şehrin Cebeci ve alt kısımlarına akıtıldığını ifade etmiştir.²⁴¹

Ankara Valisi Âbidin Paşa zamanında şehrin en yüksek yeri olan Atpazarı'na su çıkartılmış ve on iki lüleli kârgir bir çeşme inşa edilmiştir. Masrafi Âbidin Paşa tarafından karşılanarak Nakşibendî Medresesi önünde som mermerden yapılmış Elmadağı Çeşmesi inşa edilmiştir. Bu sular şehrin büyük su derdine cevap vermiş ve Ankara'yı ihya etmiştir. Ayrıca bu sudan Hacı Bayram-ı Veli haziresinde bir havuz inşa edildiği gibi şehrin muhtelif bölgelerine de su verilmiştir. Ankara Hükûmet merkezi oluncaya kadar bu iptidai su teşkilatından

²³⁵ Yurt Ansiklopedisi, I, 33.

²³⁶ *Türkiye Rehberi Sanayi Tarım Ticaret Turizm İller*, s.816; Adana 1967 İl Yıllığı, s.5.

²³⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5; *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sivas*, Devran Matbaacılık, Ank., 1998, s.226.

²³⁸ Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, s.158-159; Bayrak, Age., s.89; Şeref Erdoğan, Âbidin Paşa için şunları söylemektedir: Ankara'ya tayin olunan valilerin en uzun ömürlüsü bir iki yıl olarak bilinmektedir. Tarih 1883, Âbidin Paşa, tayin oluyor, sekiz yıl Ankara'ya hizmet veriyor ve Ankaralıların hayır duasını alıyor. Su diye yanıp tutuşan Ankara'ya tâ Elmadağı'ndan su getiriyor. Ve Ankara'nın doruğu At Pazarına büyük bir merasimle su akıtıyor. Samanpazarı'nda mermerle tezyin edilmiş Elmadağı çeşmesi, Öksüzce mahallesinde, Öksüzce çeşmesi hepsi bu kıymetli valinin eseridir. (Şeref Erdoğan, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, KB. Yay., Ank., 1999. s.19-20)

²³⁹ Galanti, *Ankara Tarihi*, s.74; Şeref Erdoğan, *Ankaram*, Alkan Matbaacılık, Ank., 1965, s.120; *1967 Ankara İl Yıllığı*, Ajans Türk Matbaacılık Sanayi, s.10.

²⁴⁰ *İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi*, I, 143.

²⁴¹ Galanti, Age., s.125; Erdoğan, s.145-146.

faydalanmıştır.²⁴²

Bugün hâlâ ismi ile anılan semtte, Âbidin Paşa, köşkünü yaptırmadan önce, Ankara'nın muhtelif semtlerine bir koyun etinden astırmış ve en geç bu sırtlara astırdığı et kokmuş ve köşkünü bu güzel ve hakim tepeye yaptırmıştır. Ankara'lılar onun bu köşkünü yıllardır muhafaza etmiş olup, bugün hâlâ ayaktadır. Âbidin Paşa, Atpazarı'na suyun çıkmasını çok arzu etmiş, mühendisler suyu ancak Cebelağası yokuşunun başına kadar getirmişler ve daha yukarı çıkmasına taziyik ve seviye müsait olmadığı için çıkaramamışlar, rivâyete göre Paşa, mühendisleri toplamış ve suyun bir haftaya kadar Kale önünde yaptırdığı çeşmeden akmasını, aksi takdirde hepsini azledeceğini emir buyurmuş, bu vesile ile su bir hafta sonra büyük bir törenle akıtılmıştır. "İyi niyetle çalınan çalgı, mürainin tesbihinden iyidir" sözü bu değerli Paşa'nındır.²⁴³

İlber Ortaylı, Âbidin Paşa ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir: Âbidin Paşa, Ankara'ya demiryolu ulaşmadan bazı alt yapısal tesisleri ve karayolu ağını tamamlamıştır. 1884-1892 yılları arasında Ankara'da valilik yapan Âbidin Paşa, Vilâyet Gazetesinde örneği görüldüğü üzere, sık sık iâne kampanyası açarak ve halkı angaryaya koşarak vilâyet dahilinde 800 mili aşan bir şose yol ağı kurmuştu. Demiryolunun Ankara'ya ulaşacağı yıl acele olarak 200 mil yolu daha tamamlamıştı. Yine onun yönetimi döneminde, Gureba Hastahanesi, Kışlalar, gerekli depolar, Rüştiye, Ankara Sultanisi, Hamidiye Sanayi Mektebi de tamamlanmıştır.²⁴⁴

XIX. yüzyıl boyunca Ankara'ya gelen her Seyyah, tozlu dar sokaklar ve harap evlerden meydana gelen fakir bir Anadolu şehrinden söz eder. Âbidin Paşa gibi birkaç becerikli yöneticinin şehrin kenarında yaptırdığı Vali Konağı, Mektep ve Hastane gibi resmi binalar ile tipik görünümü tamamlanan bu Anadolu şehrinde, demiryolu mekân organizasyonunda bir değişiklik yapmadı. Bunlardan başka Şehrin en modern binası Taşhan'ın bir bölümündeki "Hotel Angora" Ankara'ya gelen demiryolunun dış dünyadan getirdiği temel hayat tarzı değişikliğini simgeler.²⁴⁵

Bayındırlık hizmetleri için halkın angaryaya koşumu cebren olmuyordu. Yapılan işler dolayısıyla eşraf, ileri gelenler ve halkın kendileri bu işe katılmıştır. Hamidiye döneminin Âbidin Paşa gibi valileri bu gibi işleri örgütlemekte mahir idiler. Ankara'ya demiryolunun gelmesi için Ankaralıların bedenlen çalışmaya razı olduklarını bir dilekçe ile saraya bildirdikleri

²⁴² Galanti, Age., s.126; Erdoğan, Age., s.145-146.

²⁴³ Erdoğan, Age., s.145-146.

²⁴⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişme Makaleler I*, Turhan Kitabevi, Ank., 2000, s.114, 118.

²⁴⁵ Ortaylı, Age., s.118.

bilinmektedir.²⁴⁶

1886-1894 yılları arasında valilik yaptığı Ankara'da Cebeci semtinin üst kısmındaki büyük bir mahalleye Âbidin Paşa'nın isimi verilmiştir. Bu mahallenin ana caddesi "Âbidin Paşa Caddesi" olarak isimlendirilmiştir. Bu mahallede bulunan çeşitli okullar da Âbidin Paşa'nın adıyla anılmaktadır.²⁴⁷

Son olarak Cezâyir-i Bahr-i Sefid²⁴⁸ (Akdeniz Adaları) valiliği yaptı.²⁴⁹ *Salnâme-i Aliyye-i Osmaniyye*'de, Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti bölümünde şu bilgiler yer almaktadır: Memuriyeti, Vali; İsmi; Âbidin Paşa; Rütbesi; Vezir; Tarihi, 1297; Madalya, Gümüş İmtiyâz-ı Osmanî; Mecidî, 1.²⁵⁰ Buradan emekli olunca İstanbul'a döndü; ancak ardından Yemen ıslahâtı için kurulan komisyona tayin edildi.²⁵¹

Âbidin Paşa, bu son görevinde bulunduğu sıralarda II. Abdülhamit'e yazdığı 12 Kasım 1895 tarihli bir mektupta şöyle demektedir: "Kulunuz bir çok yıllardan beri gece ve gündüz uğrunuza baş koyarak doğrulukla çalıştım. Ankara'da bulunduğum sekiz yıl sonunda Ankara, Sivas ve Yozgat bölgeleri için başlıca mesele teşkil eden Ermeni komitelerinin teşekkülü işini vaktinde haber almış ve buna cüret edenleri yakalayıp suçlarını kendilerine itiraf ettirmiş ve layık oldukları cezaları verdirmiş idim. Ankara'dan ayrılışım sırasında yalnız Yozgat'ta ermeni komitelerinin tertibi ile iki Müslüman'ın öldürülmesi olayından başka idare zamanımda vukuat olmamıştır. Özellikle 18 yıl boyunca bağlılığımı bozucu zerre kusurum olmadığı çok pak ve ak vicdanlı olan efendimce malumdur. Hariciye Nâzırı bulunduğum sırada da bazı yüksek dereceli kişiler ve onların bir kısım adamlarını gücendirmiş idim. Fakat Allah bilir ki bu gücendirme olayı Efendimiz hazretlerine olan bağlılığımdan ve doğruluktan ileri gelmiştir. Bu sırada hizmetten bir süredir geri kalışım içimin yarası olduğundan hakkımda dünya değer tevaccühlerinin bir kez daha bahşolunmasını istirhama cesaret eylerim."²⁵² Âbidin Paşa'nın II. Abdülhamit'e yazdığı bu

²⁴⁶ Ortaylı, Age., s.245.

²⁴⁷ Nuri Şimşekler, "Âbidin Paşa ve Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf (I. Cilt)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE.), Konya, 1992, s.10.

²⁴⁸ Ege Denizinde Osmanlı Devletine bağlı vilâyetlerden birisidir. Mezkur adadaki küçük ve iskan edilmeyen adalar hesap edilmediğinde 5 büyük 19 küçük olmak üzere, toplam 24 ada bulunmaktadır. Bu gün bu adaların çoğu Yunanistan'a geçmiştir. (Samî, Age., III, 1794; Öngör, Age., s.152.)

²⁴⁹ Heyet, *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 38; Pala, Agm., *DİA*, I, 310; "İnal, *Son Asır Türk Şairleri*'nin son cildinde "Kendime Dair" isimli bölümde "Âbidin Paşa merhum Cezâyir-i Bahr-i Sefid valiliğinde bulunduğu sırada daveti üzere, iki defa Midilli'ye; iki defa Bursa'ya, bir kere Edirne'ye; tenezzüh maksadıyla Ankara, Adana, Konya ve Hatay vilâyetlerine gittim" demektedir. (İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, III, 2171.)

²⁵⁰ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Salnâme-i Umûmî Takvîm-i Evkât ve Şuhûr*, Tahir Bey Matb., Yıl: 1318/1900, s.670-671, Atatürk Üni. Merkez Ktp. 596.07 S 24 numarada kayıtlı.

²⁵¹ *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 38; Pala, Agm., *DİA*, I, 310.

²⁵² *Meşhur Valiler* isimli eserden alınan bu mektup, Yıldız Evrakı 46 no'da kayıtlı Cezâyir-i Bahr-i Sefid muhaberatına ait defterden alındığı ve bugünkü anlaşılır dile çevrildiği belirtilmektedir. (Orhun ve Arkadaşları, Age., s.31-32.)

mektuptan sürekli yükselerek geldiği Hariciye Nâzırlığı'ndan valiliğe dönmesi ve devamında merkezden uzak bir yere vali olarak tayin edilmesinin kendisini son derece üzdüğü anlaşılmaktadır.²⁵³

1.1.6. Çocukları

Âbidin Paşa, Gül Hanımla evlenir. İki oğlu iki kızları olur. Kızlarından Halide Hanım, Dervîş Paşa ile, Nefise Hanım, Nuri Beyle evlenir. Nuri Bey, edebiyat, sanat, siyaset ve hukuk alanında tanınmış kişilerin babasıdır. Milletvekili ve gazeteci Celal Nuri, karikatürist Sedat Nuri, gazeteci ve hukuk profesörü Suphi Nuri bu zatın çocuklarıdır. Âbidin Paşa'nın oğullarından Sâlim Bey çocuksuz ölür. Diğer oğlu ise Âbidin Dino'nun babası Rasih Bey'dir.²⁵⁴

1.1.7. Vefatı

Âbidin Paşa, 15 Rebû'l-evvel 1324/9 Mayıs 1906 günü Yıldız sarayında, Yemen işlerini ıslahla ilgili komisyonda yapılan görüşmeler sırasında ansızın kalp krizinden vefat etti.²⁵⁵ İstanbul Merkez Efendi dergâhı post-nişni Nureddin Efendi'ye intisâp eden²⁵⁶ Âbidin Paşa'nın mezarı Fatih Türbesi avlusundadır.²⁵⁷

1.1.8. Türbesi

Fatih Camii haziresinde, Gazi Osman Paşa Türbesi'nin kible yönünde, hemen yanında bulunmaktadır.²⁵⁸ Aynı türbede, yine Dino-zâde ailesinden ve Dergâh-ı Hümayun kapıcıbaşlarından Veysel Paşa²⁵⁹ da (v.31 Kânûnuevvel 1319/1903) gömülüdür. Açık türbe şeklinde tasarlanmış olan yapı, kenarları üçer metre uzunluğundaki kare bir taban üzerine oturmaktadır. Hemen bütünüyle beyaz mermerle inşa edilmiştir. Alçak bir korkuluk duvar, doğu yönündeki giriş açıklığı dışında kare tabanı kuşatmakta, bu duvara oturan 12 adet sütun üst yapıyı taşımaktadır. Köşelerde yer alan sütunlar kare, diğerleri yuvarlak kesitlidir. Açık turuncu renkte bir taştan yontulmuş olan yuvarlak kesitli sütunlar, her kenarda iki tane olmak üzere ve ortada daha geniş bir açıklık bırakacak şekilde yerleştirilmiştir. Köşeleri pahlı²⁶⁰ kaidelerle ve klasik

²⁵³ Nuri Şimşekler, Agm., s.120.

²⁵⁴ Toros, Agm., s.30.

²⁵⁵ Tahir, Age., II, 341; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 24; Orhun ve Arkadaşları, Age., s.30; *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, I-XIII, Meydan Yay., İst., 1969-1976, I, 42; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* 'nde tarihler şu şekilde verilmiştir: 15 Rebitülevvel 1324 Hicrî, 1321 Rûmî, 1906 Miladî. (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s.540.)

²⁵⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, I, 5; A.mlf., *Saadet-i Dünya*, s.159.

²⁵⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, I, 4; Pala, Agm., *DİA*, I, 310; Mehmed Tahir, *Osmanlı Mütellifleri*, II, 341.

²⁵⁸ Bayrak, Age., s.89.

²⁵⁹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-IV, 2.bs., Türkiye Yay., İst., 1961, IV, 308.

²⁶⁰ Dik açılı bir ayrıntı eğik biçimde kesilmesi ya da dairesel veya eğrisel bir kesite kavuşturulması sonucu oluşan kenar çizgisi. (Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 3.bs., Remzi Kitabevi, İst., 1994, s.183)

Osmanlı mimarisindeki baklavali başlıklardan mülhem başlıklarla donatılmışlardır. Sütunların üzerindeki lento²⁶¹ ile bunu izleyen saçak kesintisiz olarak türbeyi kuşatmaktadır. Her cephede ikişer küçük çörtenle²⁶² donatılmış olan saçağın altında Antik Yunan ve Roma mimarilerinden alınan damlalık frizi²⁶³ göze çarpar. Doğu cephesinde, ortadaki sütun açıklığında korkuluk duvarı kesintiye uğratarak giriş buradan sağlanmıştır. Giriş cephesinin lentosunda, sütun açıklıklarına isabet eden üç adet dikdörtgen kartuş içinde, Âbidin Paşa'nın kimliğini belirten, ta'lik hatlı şu yazı bulunmaktadır. "Eâzım-ı vükelâ ve vüzerâ-yı saltanat-ı seniyyeden ve Arnavutluk hanedanından Dino-zâde Âbidin Paşa'nın türbe-i şerîfesidir."

Türbeyi örten 8 dilimli kubbe, sekizgen bir kasnak aracılığı ile lentoya oturur. Mermerden yontulmuş bir alemle son bulan kubbenin içinde, etek kısmında, her kenarında bir tane olmak üzere, dikdörtgen kartuşlarla çerçevelenmiş, süflüs hatlı âyetler, bunların üzerinde de rumîlerden²⁶⁴ oluşan palmet²⁶⁵ kabartmaları bulunmaktadır. Kubbenin merkezine sarkıt biçiminde sekizgen bir göbek oturtulmuştur. Gerek malzemesi ve tekniği, gerekse tasarımıyla Osmanlı mimarisinin geleneklerine tamamen ters düşen bu ilginç kubbenin benzerlerine Hint-İslâm mimarisinde rastlanmaktadır. Âbidin Paşa ile Veysel Paşa'nın kabirleri aynı tasarımı sergilemektedir. Her ikisinde de zengin bir profilasyona sahip pehle taşları²⁶⁶ görülmekte, bunların baş ve ayak uçlarında, prizmatik üçgenlerle süslü kaideler üzerinde alt kısımları yaprak kabartmalarıyla süslü silindir biçiminde şahideler yükselmektedir. Mezar kitabeleri ta'lik hatla yazılmıştır. Âbidin Paşa'ya ait her iki şahide de, son derece ağdalı bir Osmanlıca ile kısmen manzum kısmen mensur bir metin yer almakta bu metinde Paşa'nın baba tarafından Dino, anne tarafından Çapar hanedanlarına mensup olduğu belirtilmekte, üstlenmiş olduğu görevler sayılmakta *Mesnevî* şârihi olduğuna değinilmekte, sonunda da doğum ve vefat tarihleri verilmektedir.

Âbidin Paşa Türbesi, tasarımının ana hatlarıyla, Osmanlı mimarisinde köklü bir geleneğe sahip olan ilk örnekleri Orhan Gazi devrinde görülen açık türbelere bağlanmakta, ancak, klasik Osmanlı, Antik Yunan, Roma ve Hint-İslâm gibi birbirlerine tamamen yabancı üsluplardan

²⁶¹ Kapı, pencere gibi açıklıkların veya iki sütun arasının üstünde kalan kesimin yükünü yanlara aktaran yatay ahşap veya kârgir giriş. (Sözen-Tanyeli, Age., s.147.)

²⁶² Çatıdaki yağmur suyunu dışa atmak için, dış duvarların saçak düzeyinde yapıya dik konumda yerleştirilen kısa oluk. (Sözen-Tanyeli, Age., s. 62.)

²⁶³ Damlalık, saçaklar ve balkonların alt yüzeyleri ve denizliklerde süzülen suyun yapıyı yalamasını engellemek için yapılan küçük çıkıntı. (Sözen-Tanyeli, Age., s.63); Friz ise, Korniş ile sütunların taşıdığı üst yapının en alt parçası arasında kalan, kabartmalarla bezeli ya da düz bir şerittir. (Sözen-Tanyeli, Age., s.26, 87)

²⁶⁴ Türk sanatında çok sık kullanılan üslûplaştırılmış yaprak figürü biçiminde bir bezeme motifi. (Sözen-Tanyeli, Age., s.205)

²⁶⁵ Bir sapın iki tarafında simetrik olarak sıralanmış uzunca yapraklardan oluşan üslûplaştırılmış bitkisel bezemeler. (Sözen-Tanyeli, Age., s.184)

derlenmiş mimari unsurlarıyla, inşa edildiği dönemin eklektik zevkini yansıtmaktadır.²⁶⁷

1.2. Şahsiyeti

Âbidin Paşa ile ilgili olarak şimdiye kadar daha önce zikrettiğimiz iki çalışmanın haricinde tafsilatlı bir araştırma yapılmamış olmasından dolayı, onun ilmî, edebî ve tasavvufî şahsiyetini kendi eserleri çerçevesinde ele almaya çalışacağız.

1.2.1. İlmî, Edebî ve Tasavvufî Şahsiyeti

Müellifimiz, Devlet adamlığının yanı sıra, bir âlim ve edip olarak da nitelendirilmiş,²⁶⁸ yoğun devlet işlerinden fırsat bularak faydalı eserler vermeyi başarmış bir zattır. Fakat O edip ve tasavvufî şahsiyetinden daha çok Devlet adamlığı ile tanınmaktadır.

Arapça, Farsça, Arnavutça, Fransızca ve Yunanca²⁶⁹ dillerinin edebiyatlarına da vakıf olduğu ifade edilmektedir.²⁷⁰ Yazmış olduğu “*Ber Tarz-ı Nevîn-i Nahv-ı Arabî*” isimli Arapça Nahiv kitabı bunun şahididir. Âbidin Paşa’nın İtalyanca bildiği de kaydedilmekte²⁷¹ ise de, bu hususu teyit edici her hangi bir bilgiye rastlayamadık.

Âbidin Paşa’nın edebî eserleri Paris’te (Sîlogos) tabir edilen ilmî cemiyet tarafından meth ve takdir edilmiştir.²⁷²

Sultan II. Abdülhamid’in emriyle mebusların halk tarafından iki aşamalı olarak seçilmesi ile ilgili Nizamnâme taslağını da hazırlamıştır.²⁷³ Âbidin Paşa, bu konu ile ilgili şunları ifade etmektedir: “...Telifata gelince gazetelere yazdığım bir çok bentlerden başka, Devlet-i Aliyye ile sair devletlerin istikrâzâtının (borçlanma) suret-i akdi ve borsalarda konsolide²⁷⁴ ve sair fûnûn hakkında Maarif Nezaretinin ruhsatnâmesi ile bir telifim olduğu gibi, Avrupa devletlerinin ahvâli gözetilerek Osmanlı Devletinin ahvâline münasip Meclis-i Mebûsan Nizamnâmesinin tanzimi Bâb-ı Âlî’den acizlerine havale buyrulması üzerine buna dair bir çok eserlerin mütalâası ile

²⁶⁶ Mezarların baş ve ayak taşları arasında bulunan, zeminden az yükseltilmiş yassı uzun bölüm. (Sözen-Tanyeli, Age., s.188)

²⁶⁷ M. Baha Tanman, “Âbidin Paşa Türbesi”, *DBİA.*, I, 59.

²⁶⁸ Gövsa, *Meşhur Adamlar*, I, 18.

²⁶⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, I, 4.

²⁷⁰ Pala, *Agm.*, *DİA.*, I, 310.

²⁷¹ *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 77.

²⁷² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, I, 4-5.

²⁷³ Age., I, 4; Pala, *Agm.*, *DİA.*, I, 310.

²⁷⁴ Ana sermayenin ödeme tarihi belli olmayan ve yalnız faizi ödenen devlet tahvili anlamına gelen Fransızca bir kelimedir. (Abdullah Yeğin, *Osmanlıca-Türkçe Yeni Lûgat*, 4.bs. Hizmet Vakfı, İst., 1983, s.342.)

birinci ve ikinci derece seçimleri havi olan taslak kaleme alınıp şüra-yı devlet heyet-i umumiyesine tasdik edildikten sonra Heyet-i Mebûsân ve A'yan'a havale olunan nizamnâme-yi tanzim eyledik."²⁷⁵

Âbidin Paşa, asıl şöhretini "*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*" adlı 6 ciltlik eserine borçludur.²⁷⁶ Sadece bu eseri bile onun ilmî olgunluğunun açık bir delilidir.

Âbidin Paşa, her ne kadar eserlerinde kendisinin tasavvufî hayatı ile ilgili bilgiler vermemiş ise de, yazılarındaki ana tema bir mutasavvıfın düşüncelerini aksettirmektedir. Şerh ettiği *Kasîde-i Bürde*'nin mukaddimesinde, "Bu kasidenin okunması için bazı şartların yerine getirilmesi gerektiği söylenir. Fakat bu şartların en efdali kalp ve beden taharet ve nezâhetidir." "Yüce Resule ümmet olmaya çalışan ve Mevlânâ'ya sadık bir âşık olan ben, sırf ilahî lutfu sığınarak bu yüce kasîdeyi şerh etmeğe cüret eyledim" demektedir.²⁷⁷ İlk cümle, mutasavvıfların zahire verdikleri önem kadar hatta ondan daha fazla bâtinî ibâdetlere önem verdikleri fikrine uygundur. Diğer cümlede ise kendisinin bir mürid misali Mevlânâ âşığı olduğunu vurgulamaktadır.

Müellifimiz yine bu eserinin sonunda kısa bir not halinde şunları yazmıştır: "*Kasîde-i Bürde*'nin son beyt-i şerîfini Allah Teâlâ'nın lütuf ve keremi ile tercüme ve şerh ederken 17 Kânûnevvel 1305 senesi Pazar gününün sabahında oğlum Rasih Bey yanımda idi. Cenâb-ı Hakk'a şükürler eyledim. Daha sonra Ankara'da bulunan Hacı Bayram-ı Velî (k.s)'un türbe-i şerîfesine varıp kemâl-i tazîm ile şu âyet-i kerîmeyi nusret alâmeti olarak yazdım. "*Nasrun min allahi ve fethun karîb ve beşşiri 'l-mü'minîn (Ya Muhammed).*" (Saf, 61/13)

Tarihte en çok sevilen ve şerh edilen kitaplardan birisi de *Mesnevî-i Şerîf* tir. Âbidin Paşa, *Mesnevî*'ye olan saygı ve muhabbetini şöyle dile getirmektedir: "Dünyadaki en büyük lezzeti Kur'ân-ı Kerîm'den sonra *Mesnevî-i Şerîf*'in mütalâasından alırım. Ahirette en hususi emellerimden biri, Allah Teâlâ'nın lütfu, Peygamberimiz'in (s.a.v) şefaati ve Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî'nin âlî rûhlarıyla mülakî olmaktır."²⁷⁸ "*Saadet-i Dünya*" isimli eserinin mukaddimesinde de: "Allah Teâlâ'ya hamd-ü senâdan sonra Fahr-i Kâinat Efendimiz Hazretlerinin mukaddes Nebvî rûhaniyetlerine tevessül eder, cihan-ı manevî'nin merd-i feridi Hz. Mevlânâ'nın rûhaniyetlerine ilticâ eylerim"²⁷⁹ diyerek Mevlânâ'ya olan bağlılığını dile

²⁷⁵ Orhun ve Arkadaşları, Age., s.30-31.

²⁷⁶ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 25.

²⁷⁷ Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*, Mahmut Bey Matb., İst., 1324, s.6.

²⁷⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 3.

²⁷⁹ Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, s.2.

getirir.

Âbidin Paşa'nın hem "*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*" isimli eserinin tamamlanmasında Hacı Bayram-ı Velî'nin türbesine gidip bir âyet-i kerîme yazması, hem de *Mesnevî Şerhi*'nin ilk cildinin son satırını teberruken Şemseddîn Sivâsî'nin türbesini ziyaret ettikten sonra yazdığını belirtmesi tasavvufî hassasiyetinin bir göstergesi sayılabilir.

Müellifimiz eserlerinin baş veya son tarafında bulunan tercüme-i halinin dışında şeyhi olan Şeyh Nureddîn Efendi'den tek cümle bile bahsetmemiştir. Kanaatimize göre, bunun sebebi, yürütmüş olduğu yoğun resmi görevleri dolayısıyla şeyhi ile fazla teşrik-i mesaisinin olmamasıdır.

Âbidin Paşa'nın hayatı ile ilgili bilgiler veren eserlerde de onun tasavvufî hayatına ait bilgiler sadece, Merkez Efendi dergâhı post-nişîni Şeyh Nurettin Efendi'nin kendisinin şeyhi olduğu hususudur. Bu yüzden onun ne zaman tarîkâta intisâp ettiği, şeyhi ile arasındaki irtibatın ne derecede olduğu hakkında bilgi sahibi değiliz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, müellifimizin ilmî, edebî ve bilhassa tasavvufî şahsiyeti ile ilgili olarak kendisinden bahseden kitaplarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak, eserlerinde sünî tasavvuf çizgisi dışında tek bir cümleye bile rastlanmaması, klasik tasavvufî çerçeveyi koruma hususundaki hassasiyeti onun ehl-i sünnet ve'l-cemaat esaslarına bağlı, mutasavvıflara saygılı bir ilim ve devlet adamı olduğu kanısına varmamız için yeterli deliller olduğu kanaatindeyiz.

1.2.2. İdare Anlayışı

Âbidin Paşa, görev yaptığı yerlerde faydalı hizmetlerde bulunarak idareciliği ve iyilik severliği ile halkın sevgi ve muhabbetini kazanmış, yöneticiliği, ilmî yönü ile de bir çok yerli ve yabancı nişanlara layık görülmüştür. Bunlardan birkaçı şunlardır: Murassa Osmanî,²⁸⁰ Birinci Mecidî,²⁸¹ Gümüş İmtiyaz madalyası.²⁸² 1894 yılında Cezayir-i Bahr-i Sefîd Valiliği görevine geldikten sonra, Fransızların en büyük ilmî cemiyeti olan Akademî'ye mensup "Palom" nişanı Fransa tarafından kendisine verilmiştir.²⁸³

Âbidin Paşa, Cezayir-i Bahr-i Sefîd Valiliği süresince (1894-1903) burasının bir sürgün

²⁸⁰ Sultan Abdülazîz devrinde (1861-1867) verilmeye başlanan bu madalyanın dört rütbesi vardı. Sivil ve askerî şahıslardan devlet ve millete fevkalade hizmet görenlere verilirdi. (Pakalın, Age., II, 582, 737.)

²⁸¹ Sultan I. Abdülmecid'e nisbetle bu adı almıştır. 1268/1852 yılında verilmeğe başlanan bu nişanın beş rütbesi vardı ve sayıları sınırlıydı. Bu nişana nail olmak için askerlerin sulh zamanında, sivillerin ise en az yirmi yıllık devlet hizmetinde bulunmaları şarttı. Bir sonraki rütbeyi alanlar öncekini geri verirlerdi. (Pakalın, Age., II, 428.)

²⁸² Bu madalyanın altın ve gümüş olmak üzere, iki çeşidi vardı. Sultan II. Abdülhamîd döneminde (1876-1909) verilmeğe başlanan bu madalya devlet ve memlekete sadakat ve istikamet gösterenlere ve devlet tarafından memur edildikleri yerlerde iktidar ve ehliyet gösterenlere verilirdi. İlk olarak 1299/1883 yılında verilmeğe başlanmıştı. (Pakalın, Age., II, 64.)

yeri olması dolayısıyla talihsizlik eseri olarak buraya gönderilen bazı şâir ve gazetecilerle de ilgilenmiş ve onlara gerekli yardımlarda bulunmuştur. Bunlardan biri şâir ve yazar Vodina'lı Remzi Efendi'dir. 1871 Yunan harbinden sonra, Yunanlılar tarafından adalara silah sokulduğuna dair Saraya bilgi veren fakat dikkate alınmadığı için "alçak, hain" diyerek başkatibe saldıran Remzi Efendiyi maiyetindeki çeşitli işlerde görevlendiren Âbidin Paşa, onun buradaki günlerini rahat geçirmesini sağlamıştır.²⁸⁴

Trabzon Valisi olarak ün yapan Rodos'lu Hamit Bey (Kapancı) (1878-1928) de Hatıra Defterinde, Cezayir-i Bahr-i Sefîd Vilâyetine tayin edildiği zaman, dönemin valisi Âbidin Paşa hakkında şöyle demiştir: "İlm u irfân itibariyle zamanın büyük kişilerinden olan Vali Âbidin Paşa, bizi yetiştirmek hususunda hiçbir esirgemedi bulunmadı. Ekseri meclis-i idare huzurunda teşvik edici bir dille bilgimize başvururdu. Bu hali bizi okumağa ve hazırlanmaya zorlardı. Böylece bu zatın faziletinden çokça istifade eyledik."²⁸⁵

Âbidin Paşa, eserlerinde idarecilikle ve devlete yararlı işler yapma ile ilgili bilgiler de vermektedir. "*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*" isimli eserinde, "Her iki nevi ceylan ot yiyip su içtiler ise de, birisinden pislik, diğerinden ise halis misk hasıl oldu" mealindeki beytin şerhinde şunları ifade emektedir: "İnsanlardan dahi iki kişi bir mürşid ve âlime giderler. Fakat hilkatı gereği biri kâmil insan, diğeri taklitçi ve batıl olur. Siyaset de, bir nevi memuriyette de iki türlü memur bulunur. Biri akıllı ve doğru işli olur, maiyetindeki şahıslar rahat eder ve işleri misk gibi güzel koku yayar. Diğerinin ise işleri kötü, kendisinin ahmak olması ve kötü yöne sevk eden icraatları sebebiyle halka faydalı olması bir yana ahali kendisinden bîzâr olur. Kötü adamdan ve onun işlerinden hasıl olacak olan kokunun uzak yakın her mahalle sirayet edeceği ve bir çok adamların zihinlerine ağırlık ve işlerine perişanlık vereceği ise muhakkaktır."²⁸⁶

Mesnevî'nin 337. beytinin şerhine: "Bir Hakim ve memur için arzın en kalın ve en çirkin perdesi rüşvet denilen aşağılık perdedir" diye başlamakta ve rüşvetin kötülüklerini anlatmaktadır.²⁸⁷

Ona göre, bir insanın tabi olduğu devleti ile hemcinsinin kuvvet ve kudretinin artmasına gayret etmesi sadece dünyevî bir iş sayılmaz. Zira o kuvvet ve kudret sayesinde devletin şevketi

²⁸³ Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, s.159.

²⁸⁴ İnal, *Age.*, III, 1424.

²⁸⁵ Orhun ve Arkadaşları, *Age.*, s.412vd.

²⁸⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, I, 167.

²⁸⁷ *Age.*, I, 197.

ve ahalinin saâdetleri ve hemcinsinin ahlâk-ı hamîdesi gibi hususlara vesile olması sebebiyle ebedî hayatta selâmete ulaşmasına vesile olur.²⁸⁸

İnsan akılı güneş gibidir. Fakat edepsizliğinden dolayı zulmette kalıp, tutulur. Kur'ân-ı Kerîm'de ferman buyrulduğu üzere, şeytanın Hz. Âdem'e secde etmesi emredildiği halde edepsizlik edip muhalefete cüret eylediğinden ilâhî merhametten uzaklaştırıldı ve en bahtsız, akılsız ve melun bir varlık olarak kaldı. Şeytanın bu belâsı akıllı insanlar için bir ders-i nimettir. O melun esef verici durumuyla lisan-ı haliyle insanlara şöyle der: "Merhametten uzak olmamak isterseniz, Cenâb-ı Hakk'a, Padişahınıza, âmirinize, anne-babanıza ve üstadınıza boyun eğin, emirlerini yerine getirin ve muhalefet gibi vesveselerden kalplerinizi uzak tutun."²⁸⁹

Bir işin tebliğ ve tesviyesi maksadıyla giden memurların üç büyük esasa dikkat etmeleri hikmet gereğidir. 1. Gâyet güzel ve makul bir mukaddimenin tertip ve irad edilmesi. 2. Tavır ve sözlerinde halis niyetin isbat edilmesi. 3. Teklif ve tebliğ eyledikleri işin vücut bulmasından hasıl olabilecek faydalı bütün neticelerin düşünülmesi.²⁹⁰

İstikamet üzere olan büyük zatların emirlerine muhalefet bizzat azap ve zillettir. Çünkü büyük insanların emirleri Hakk'ın emirlerine uygun olduğundan onlara itaatsizliğin cezası hemen görülmezse bile bir müddet sonra ortaya çıkabilir.²⁹¹

İnsan Allah Teâlâ'dan korkar ise, Hakk'ın emrine uygun şekilde hareket eder. Büyüklerine ve üstadına itaat eder, işinde istikamet sahibi olursa, bu vesile ile saâdet ve selâmete nail olur.²⁹²

Yine müellifimiz "*Meâlî-i İslâmiyye*" isimli eserinde "*Bize doğru yolu göster*" Fatiha sûresinin tefsirini yaparken; "sırat-ı müstakim" için şu açıklamayı yapmaktadır: "Bütün fiil ve hallerde istikamet ve hayır üzere bulunmak, ifrat ve tefritten uzak durmaktır." Devamında ise, "Bir memurun haksızlıkla kimseden para almaması, haksızlık etmemesi ve kulların hukukuna gücü nispetinde riâyet etmesi ve hayırlı netice verecek fiil ve sözlerde bulunması, ibâdet ve terettüp eden insanî vazifelerini hakkıyla ifa etmesi gerektiğini"²⁹³ tavsiye etmektedir.

1.2.3. Yaşadığı Dönemde Hakkında Yazılanlar

Yemen meselesine Yıldız sarayından nezaret ve meselenin halline çalışması için bir sene

²⁸⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 75.

²⁸⁹ Age., I, 85.

²⁹⁰ Age., I, 130.

²⁹¹ Age., I, 82.

²⁹² Age., I, 84.

²⁹³ Âbidin Paşa, *Meâlî-i İslâmiyye*, s.7-8.

evvel İstanbul'a çağrılmış olan Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Âbidin Paşa, padişaha takdim ettiği 25 Rebû'l-evvel 1313 tarihli istirham-nâmesinin bir fıkrasında diyor ki:

"... Kâtib-i sani Arap İzzet Paşa ile sadrâzam Ferid Paşa'nın²⁹⁴ birinci emelleri, milyonlarca lira kazanmak ve biri Arabistan'da, diğeri Arnavutluk'da prens olmaktır. İşte bir taraftan Devlet-i Aliyyelerinde çeşitli meselelerin davet ve tevlidine sa'y eden bu düşmanlar ve diğerk taraftan abd-i memlûkleriyle diğerk mütedeyyin ve âkil bazı esdikâ-yı şahaneleri ile gece gündüz manevî ve sûretâ görünmez bir muharebedeyiz. Kullarının ubûdiyyet ve sadakatkârane emelimiz, umman-ı siyaset ve dest-giri İslâmiyet olan zât-ı akdesi hilafet penâhîlerinin kemâl-i şevket-i şan ile taht-ı âlî baht-ı saltanat-ı kübrâda muhafazası olduğundan lûtf-i Hak ile işin sonu kârin-i nûsret-i semadanî olarak son nefesimizin son zemzemesi veliyy-i nimet-i a'zam emirü'l-mü'minîn halîfe-i rûy-i zemin Efendimiz Hazretlerinin nam-ı ulviyyet-ittisamı ile müftehir ve kâmrân olması eltâf-ı ilâhîyyeden umulur."²⁹⁵

Mahmud Kemal İnal şöyle demektedir: "Sadrazam hakkındaki ayıplamalar -onu tayin eden- padişaha racî olduğunu düşünmeyerek ağızlarına geleni söyleyen meşhur zatlar, birbirlerinin can düşmanı olduklarını ve hayırlı işlerde değil şer işlerde bile hemfikir olmadıklarını padişaha bildirerek te'yid-i ubudiyet ve te'min-i sadakat etmek ve gerçekte ayıpladıkları adamı devirip yerine kendileri geçmek sevdasında olduklarına şüphe yoktur. Fakat kendinin atadığı -eski tabirle- vekil-i mutlak hakkındaki ayıplamadan -müvekkil sıfatıyla- padişahın müteessir olması gerekirken güya sadrazam başka bir zât tarafından tayin olunarak kendisine asla bir ilişkisi yokmuş gibi davranması, hatta daha garibi teşvikte bulunması taaccübe layıktır.

Aleyhte söylenen sözler, Allah için söylenmiş olsa takdîr edilmesi tabiidir. Halbuki sözlerin bir kısmı garaz mahsulü olduğundan takdîre değil, ayıplanmaya müstahaktır. Garaz yüzünden bu devlet ve milletin uğradığı musibetin zikri de diğerk bir musibet olduğundan izahına hacet yoktur. Abdülhak Hamit merhumun:

"Azâde olaydılar seferden

Bir ordu çıkardı bir neferden" dediği gibi biz de:

²⁹⁴ İnal, Age., III, 1630; İnal, 1 nolu dipnotta, "Âbidin Paşa, İzzet Paşa'ya "Arap İzzet" dediği gibi kendi Arnavut olmasa Ferid Paşa'ya da 'Arnavut Ferid' derdi" demektedir.

²⁹⁵ İnal, Age., III, 1630; İnal; bu bilgiyi 2 nolu dipnotta vermektedir; Yine M. Kemâl İnan, Tevfik Paşa, yetiştirdiği hariciyye nâzırları arasında en ziyade Safvet Paşa'yı takdîr ve meziyetlerini takrir ederdi. Ali Paşanın vefatından Safvet Paşa'nın irtihaline kadar hariciye nezaretinde bulunan; Mehmed Cemil, Halil Şerif, Raşid, Arifi, Asım, Alexandre Kara Toduri, Sava, Âbidin ve Said Paşa'lardan bazıları muktedir zatlar oldukları halde Safvet Paşa'nın bunlara faik olduğunu kendileriyle refakat yahut ülfet eden diğerk ricalden de dinledik" demektedir. (İnal, Age., II, 873.)

“Azâde olaydılar garazdan

Azâde olurdu, mülk marazdan” demekle iktifa edelim.”²⁹⁶

“Şüphesiz ki, başa gelen belâ, söylenilen söz sebebiyledir” sırrı Âbidin Paşa’da zuhur etti. Niyâz-ı vech ile “son nefesinin son zembresi, nâm-ı halîfe-i rûy-i zemin” ile son buldu. “Milyonlarca lira kazanmak ve Arabistan’da prens olmak” emelinde bulunan ve “çeşitli meselelerin davet ve tevliidine sa’y eden bu düşmanlar”dan olan katib-i sani Arap İzzet Paşa’nın saraydaki odasında sohbet ederken kalp sektesinden gidiverdi (15 Rebî’ü’l-evvel 1324). Vefatı pek ziyade teessüf mücib oldu, o gece Dük Holiştayin Duşelzvig’e ziyafet verilmesi kararlaştırılmış iken ertelendi. Teçhiz ve tekfin masrafları Hümayun tarafından karşılanarak Fatih türbesi hazîresine defnedildi. O da emsali gibi makam-ı sadarete mütehasir idi. Ahirete gitmeseydi belki sadrazamlık makamına gelirdi. İyi adamdı.²⁹⁷ Mahmud Kemâl İnal’in kanaatine göre Âbidin Paşa, Sadrazamlığa layık bir şahsiyettir.

1321 temmuzunda Sultan Abdülhamid bir cuma selâmlığında Hamidiyye camîinden saraya dönmek üzere arabaya bineceği sırada, bir komite tarafından arabaya konmuş olan bomba infilak ederek orada bulunanlar dehşet ve haşyet içinde kaldılar. Askerden ve ahaliden bazıları öldü bazıları ağır surette yaralandı. Hadisenin mahiyeti meçhul ve diğer bir bombanın infilakı muhtemel olduğu halde, padişah telaş etmeyip bizzat kullandığı araba ile saraya gitti. İnsan ne kadar metin ve cesaretlî olursa olsun böyle ansızın vuku bulan dehşetli bir vakadan elbette korkar ve bunun devamının da olabileceği endişesiyle vehim ve vesvesesi bir kat daha artar. Hatta su-i zannı, vakaya hiçbir surette münasebeti olmayan adamlara da teşmil eder. O vakit dahiliye nazırı bulunan Memduh Paşa’nın beyanına göre; bomba meselesinde şehzâdelerden birinin ve sadrazam Ferid Paşa ile -yemen meselesinin halli için İstanbul’a çağrılan- Cezayir-i Bahr-i Sefid valisi Âbidin Paşa’nın dahli olduğuna, hatta bu ihaneti Ferid Paşa’nın tertip ettiğine padişah zahib olmuştur.²⁹⁸

“... Midhat Paşa’nın makamı sadarete geçtiği günden itibaren zaten galeyana gelmiş olan efkâr-ı İslâmiyyeyi kendi menfaati şahsiyetleri uğrunda feda eden bazı şürekâsıyla beraber Rusya devletiyle muharebe etmeğe teşvik eylemek ve bir taraftan Şerrullah (Hayrullah) Efendi

²⁹⁶ İnal, Age., III, 1630-1631.

²⁹⁷ İnal, Age., III, 1630-1631.

²⁹⁸ İnal, Age., II, 1269; Âbidin Paşa, bu son görevinde bulunduğu sıralarda II. Abdülhamit’e yazdığı 12 Kasım 1895 tarihli bir mektupta şöyle demektedir: “Kulunuz bir çok yıllardan beri gece ve gündüz uğrunuza baş koyarak doğrulukla çalıştım. Özellikle 18 yıl boyunca bağliğımı bozucu zerre kusurum olmadığı çok pak ve ak vicdanlı olan efendimce malumdur. Bu sırada hizmetten bir süredir geri kalışım içimin yarası olduğundan hakkımda dünya değer tevccühlerinin bir kez daha bahşolunmasını istirhama cesaret eylerim.” Bütün bu ifadeler müellifimizin bu olayla ilgisinin olmadığına bir kanıtı

vasıtasıyla bâb-ı fetva-i penâhîde tarîk-i ilmiden asâkir-i milliyeye namı ile asker yazmak ve arkasına üniformasını giyerek patrikhanelere -emsali görülmemiş olduğu halde- kendisini zito zito (yaşasın!) diye alkışlatıp bir takım vaatler etmek ve ol vakit Galata Borsa komiserliğinde bulunan Âbidin Bey vasıtasıyla gece ellerinde meşale olarak -Atina ve Fransa da olduğu gibi- bir takım palikaryaları²⁹⁹ Camlı Köşk önüne kadar zito zito diyerek getirmek ve diğer taraftan bir takım yobaz tabir olunan softa, leblebici vesaire gibi âdemleri başlarına toplayıp Camlı Köşk'ün önüne kadar gelerek Zât-ı şahaneyi oraya davetle "Biz muharebe isteriz. İlla muharebe olmalıdır. Padişahım sen gençsin, korkma bizim bir milyona yakın askerimiz vardır. Biz gömleğimize varıncaya kadar fedaya hazırız. Bircümle millet senden bunu bekliyor" diyerek bir takım tehditkâr ve âdâba münâfi şeyler teklif ettirilmiştir. İşte o sırada Anadolu kumandanlığına Girit'ten Ahmet Muhtar Paşa getirilip tayin olunur. Oraya gittiği gibi silâh-endâz³⁰⁰ ve bozuk bircümle askerinin miktarının otuz bin kişiden ibaret olduğunu bildirir. Halbuki o vakit bir milyona yakın askerimiz var denildiği ve bir taraftan sevk olunduğu ve Redif Paşa, devletin üç yüz bin askerî olduğunu bildirdiği halde Muhtar Paşa'dan gelen telgrafnâme, bunların maruzatının yalan olduğunu ortaya çıkarır.³⁰¹

Mahmud Kemâl İnal, Son Asır Türk Şairlerinde, İbrahim İsmet Bey'den (v.1333/1917) bahsederken şunları söylemektedir: "Bir akşam saraya davetle bilvasıta padişahın iltifatına mazhar oldu. İttihatçılarla birlikte olmaması ve memleketin menfaatine çalışması tembih olundu. Bundan sonra tarassut edilmeğe başlandı. O zamanın hükmünce muzır addedilen evrakı ortadan kaldırdı. Müteakiben vaki olan iftira üzerine evi basıldı ve kendi tevkif olundu. İcra kılınan mahkeme neticesinde beş sene müddetle kale içerisinde yaşamağa mahkum olundu. Midilli'de Âbidin Paşa'ya verdiği manzumede; "Ne ettiyse etti gidip ehl-i tezvîr. Zuhur etti andan bu sûzişli tekdîr" diyerek haksız yere tevkif edildiğini vurgulamıştır. Âbidin Paşa da İbrahim İsmet Bey'i himayesine almış ve mahkumiyetini rahat bir şekilde geçirmesini sağlamıştır."³⁰²

İnal, Ahmed Kemâl Paşa hakkında bilgi verirken de: "Ehibbâmızdan Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Âbidin Paşa merhumun davetiyle Midilli'ye gittiğim esnada Hükûmet dairesinde

sayılabilir. (Yıldız Evrakı 46 no'da kayıtlı. Nakleden: Orhun ve Arkadaşları, Age., s.31-32)

²⁹⁹ Kabadayılık taslayan Rum delikanlılarını anlatmak için söylenen bir kelime. (Heyet, *Türkçe Sözlük*, 6.bs., TTK. Basımevi, Ank., 1981, s.638.)

³⁰⁰ İcabında karaya çıkarılan deniz eri. (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 15.bs., Aydın Kitabevi, Ank., 1998, s.953.)

³⁰¹ İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, I, 349-350.

³⁰² İnal, Age., I, 730.

Ahmed Kemâl'in resmi müsveddelerini tetkik etmişim" demektedir.³⁰³

Süleyman Nazif diyor ki, "Pederim Siirt mutasarrıflığına tayin olunmuştu. Berlin Kongresinin malum vilâyetler için devlete kabul ettirdiği ıslahâtı icraya memur Komiserlerden Âbidin Bey'le (Paşa), Manas Efendi'ye mutasarrıflık uhdesinde kalmak üzere teşrik (ortak) edilmişti."³⁰⁴

Nâzım Paşa: "Ziyâ Paşa'nın vefatından sonra kitapları müzâyede olundu. Birkaç kitap ile "Emil" tercümesini almıştım. Hürriyet gazetesinin bir koleksiyonu bendedir. "Defter-i Âmal" müsveddesini Ziyâ Paşa'ya halef olan Âbidin Paşa aldı, iade etmedi" demektedir.³⁰⁵

Kanun-i Esasî'nin teşkil edilecek meclis tarafından hazırlanması fikrî Mithat Paşa tarafından bile kabul görmemekteydi. Esasen o günlerde Mithat Paşa'nın hazırlamış olduğu bir proje vardı ve gayr-ı resmi olarak Sultan Abdülhamit'e sunulmuştu. Abdülhamid projenin daha geniş bir tabana dayanması arzusu ile olsa gerek Said Paşa'ya tercüme ettirdiği Fransız anayasasını vükelaya dağıttı ve herkesin kendi görüşünü ilgili maddelerin karşısına yazmasını istedi. 22 Eylül 1876'da iki yüz kişinin iştiraki ile yapılan büyük şûrâ toplantısında ulemâ tarafından meşveret fikrinin, İslâm'ın temel esprisine uygun olduğu yolunda karar alınca, Sultan Abdülhamid 8 Ekim'de tasarı hazırlama işini bir komisyona havale etti. Komisyon, önce meclisin, mebuslar meclisiyle Âyân'dan oluşan bir meclis-i umûmî niteliğinde olmasını kararlaştırdı. Daha sonra asıl tasarı üzerinde çalışmak üzere, 7 Kasım'da daha dar kapsamlı bir komisyon teşkil edildi. Namık Kemâl Bey, Ziyâ Bey (Paşa), Borsa Komiseri Âbidin Paşa, Sava Paşa, Ohannes Bey ve Odyan Efendilerden mürekkep komisyon çalışmalarına başladığında konu bir yandan da kamuoyunda tartışılmakta lehte ve aleyhte fikirler ileri sürülmekte idi.³⁰⁶

Namık Kemâl, "Kanun-i Esasî'yi hazırlayanlar için, Ziyâ Paşa, Sava Paşa, Ohannes Efendi ve Borsa Komiseri Âbidin Bey³⁰⁷ gibi fûnûn-i siyasiyyede ihâta-i külliyyeleri olan dört zât" demektedir.³⁰⁸

Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemâl ile ilgili eserinin "Kanun-i Esasî Layiha Komisyonu

³⁰³ İnal, Age., II, 834, 1 no'lu dipnot.

³⁰⁴ İnal, Age., III, 1582.

³⁰⁵ İnal, Age., III, 2005, 1 no'lu dipnot.

³⁰⁶ Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", *DGBİT.*, XII, 36-38; Kanunî Esasî'nin kurulma ve çalışma tarzları hakkında o zamanın bir gazetesinde şu malumât yer almaktadır: Kanunî Esasî'nin tahririyle meşgul olan komitede, Suriye Valisi devletli Ziyâ Paşa hazretlerinin riyâseti altında olarak; Borsa Komiseri Saâdetli Âbidin Paşa, Sava Paşa, Ohannes Bey Odyan Efendilerden ibaret idi. (Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemâl Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, II, Kısım.II, Maarif Basımevi, İst., 1956, s.56-57, İttihat Gazetesi, 22 Zilhicce 1293/26 Kanunuevvel 1292, No: 118'den naklen); Kanun-i Esasî'nin metni için bakınız: (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Salnâme-i Umûmî Takvîm-i Evkât ve Şuhûr 1319/1901 Sene-i Hicriyye*, Tahir Bey Matb., Yıl: 1318/1900, s.36-51.

³⁰⁷ Kuntay, Age., II/II, 106.

ve Namık Kemâl” başlıklı bölümde, Namık Kemâl’in komisyon üyeleri hakkındaki fikirlerini aktarmıştır: Burada, 1877 Meclis-i Mebusân açıldığı zaman Borsa Komiseri, Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi,³⁰⁹ Hariciye Nazırı Âbidin Paşa’yı da, Namık Kemâl’in mektuplarından birisinde³¹⁰ Başvekilliğe layık gördüklerinin arasında zikrettiğini ifade eder.³¹¹

Namık Kemâl, Damadı Menemenli-zâde Rifat Bey’e “Rifatçıgım” hitabıyla ve sadece Kemâl imzasıyla yazmış olduğu 31 Mayıs 1896 tarihli bir mektupta şunları ifade etmektedir: Kadrî Paşa çok durmaz, yerine Âbidin Paşa gelir. Devlete de bir hayli hizmet eder. Âbidin Paşa’nın bu defalık kabul etmediği yani, “Bâb-ı âlf’in halini bilemem” bahanesiyle işi savuşturduğu muhakkaktır. Benim tahminime göre umûr-i maliyeye olan vukûfu cihetiyle vekâlete istihkakını ispat ettikten sonra o mevkiye gelmek ister, muvaffak da olur. Mithat Paşa kadar hizmet edeceğini ümit etmem; fakat Hayreddîn Paşa’dan ziyade hizmet eder. Âbidin Paşa’nın derece-i malumâtını da biliriz. Âbidin, siyasette Hayreddîn’den âlimdir. Çünkü Âbidin vaktiyle silahşorlukla sarayda bulunduğundan sarayı Hayreddîn’den güzel idare eder. Çünkü Âbidin böyle umulmaz bir zamanda Hariciyeye bir hizmet edince Avrupalılar nazarında yeni fikirlerin fiile çıkarılması için halk olunmuş bir mahluk addolunur. Bakalım bizim bu ufacık kerâmetimiz doğru mu çıkacak?³¹² Ne yazık ki, Namık Kemâl’in Âbidin Paşa hakkındaki bu öngörüsü gerçekleşmemiştir.

Son devir mutasavvıf şâirlerinden olan Hüseyin Vassâf (v.1925) Âbidin Paşa’nın *Mesnevî* şerhi vesilesiyle duygularını şu manzumesiyle dile getirmiştir:

Şârih-i Mesnevî-i Mevlânâ

Ser-firâz-ı âlem-i hükemâ

Mahzen-i ilm ü fazl-ı bî-hemtâ

Hz. Zeyne’l-Âbidin Paşa

³⁰⁸ Kuntay, Age., II/II, 58.

³⁰⁹ Mehmed Süreyya, Age., IV, 799.

³¹⁰ Kuntay’ın, Numan Menemencioglu’nun dosyasından naklen verdiği, Namık Kemâl’in, Damadı Menemenli-zâde Rifat Bey’e “Rifatçıgım” hitabıyla ve sadece “Kemâl” imzasıyla yazmış olduğu 31 Mayıs 1896 tarihli bu mektup tezimizin 56. sayfasındadır.

³¹¹ Kuntay, Age., II/II, 79.

³¹² Kuntay, Age., s.784.

Vüzerâ-yı fihâm-ı devletten
 Urefâ-yı kirâm-ı hikmetten
 Fuzalâ-yı izâm-ı ümmetten
 Hz. Zeyne'l-Âbidin Paşa

Yazdı şerh-i belîği rikkatle
 İhtimama erince himmetle
 Zevkyâb oldu bir beşâretle
 Hz. Zeyne'l-Âbidin Paşa

Bûy-ı sünbül-meşâmına erdi
 Sünbülîstân-ı Merkeze girdi
 Nûr-ı irfâna tezeyyün verdi
 Hz. Zeyne'l-Âbidin Paşa

Neş'e-yâb oldu rûh-ı Mevlânâ
 Şüphe etmem ki bunda ey dâna
 Revvahallahu rûheke ebedâ
 Hz. Zeyne'l-Âbidin Paşa³¹³

Âbidin Paşa'nın yaşadığı dönemde hakkında yazılanlardan anlaşılan şudur: “velîyy-i nimet-i a'zam emirü'l-mü'minîn halife-i rûy-i zemin Efendimiz Hazretleri” diye hitap ettiği Padişaha bağlılığı tam, maliye işlerine vukûfu mükemmel, ilim adamlarına saygılı ve Sadrazamlığa layık bir şahsiyettir.

1.3. Eserleri

Âbidin Paşa, ilme ve edebiyata yatkın bir kişilik olması dolayısıyla, ikisi tercüme ve şerh

³¹³ Mustafa Tatcı, “Son Devir Mevlevîliği İçin Bir Kaynak Hüseyn Vassaf Divanı”, *Bildiriler Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni (15-17 Aralık 2000)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000, s.243-244, ss.231-270, Hüseyn Vassâf, Dîvân-ı Vassâf, Süleymaniye Ktp. Yasma Bağışlar Bölümü, Nu: 2311, s.3'den naklen.

olmak üzere, yedi eser kaleme almıştır. “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli eseri kendisinin ilmî ve edebî özelliklerini aksettirecek niteliktedir. Muhtemelen devlet işlerinden fırsat bulamaması sebebiyle fazla sayıda eser verememiştir.

1.3.1. “Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf”

Bu eser,³¹⁴ Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin ilk cildinin tercüme ve şerhidir. Altı ciltten ibaret olup, kendisinin en önemli ve en büyük eseridir. Bu eser ile ilgili tafsilatlı bilgi ikinci bölümde verilecektir.

1.3.2. “Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde”

Müellifimizin bu eseri,³¹⁵ İmam Bûsîrî'nin meşhur *Kasîde-i Bürde*'sinin tercüme ve şerhidir. Bu eser 1307/1890 yılında Mahmut Bey Matbaasında 204 sayfa; 1324 yılında ise Kütüphane-i İrfân tarafından 168 sayfa olarak basılmıştır. Eser bir mukaddime ile başlamakta, “*Kasîde-i Bürde* şârih ve mütercimi Âbidin Paşa'nın bundan önce tabedilen “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” adlı eserinde bulunan muhtasar tercüme-i hali” başlığı ile üç sayfa kadar müellifimizin biyografisi verilmektedir. Şerh ederken takip edilen metod ise, *Kasîde-i Bürde*'den alınan beyitler birer birer “tercüme” başlığı ile tercüme edildikten sonra “şerh” başlığı ile beyit beyit şerh edilmiş, şerhten sonra ise “mâna-yı elfâz” başlığı ile de beyitte geçen ve anlaşılması zor olan bazı kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Eserin tıpkıbasımı ve sadeleştirilmiş metni Ömer Faruk Harman tarafından yayımlanmıştır.³¹⁶

Baskıları: Âbidin Paşa, “*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*”, Mahmut Bey Matb., İst., 1305, 204s,

Şerefüddîn Ebu Abdillâh Muhammed el-Bûsîrî, “*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*”, Mahmut Bey Matb., İst., 1324/1906, 168s.³¹⁷

³¹⁴ Bkz: Ali Canib, Agm., s.5; İbrahim Alâettin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, I, 18-19; A.mlf., *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi*, I, 19; *Türkiye Ansiklopedisi*, IV, 175; Heyet, *Ansiklopedik Sözlük Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-III, Milliyet, 1967, I, 15; Gülek, Agm., s.245; Hacitahiroğlu, Age., s.8, (Hacitahiroğlu, Âbidin Paşa'nın Mesnevî'nin birinci cildini beş cilt halinde şerh ettiğini söylemektedir. Âbidin Paşa'nın şerhi altı cilt olarak basılmıştır; Kırboğa, Age., I, 265; Çelebioğlu, Age., s.545; Aksum, Age., VI, 432; Toros, Agm., s.30; Pekolcay, Age., s.109; Neclâ Pekolcay bu eserinde zikredilen sayfada şu bilgiyi vermektedir: Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf* (10 cilt, 1885), Adı geçen eser, 10 cilt değil 6 cilt olarak basılmıştır; İzbudak, Age., s.Önsöz, Y; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.325; Can, Age., s.381; Yeniterzi, Age., s.95; Aksu, Age., I, 77.

³¹⁵ Daha geniş bilgi için bakınız: Bahattin Kâhrâman, “Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürde'si Etrafında Yazılmış Türkçe Eserler”, *SÜEF Edebiyat Dergisi*, Konya, 1991, Sayı: 6, s.172, ss.167-174; İmam Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürde'sine Niyâzî-i Mısri'nin her beytin önüne beş mısra eklemek suretiyle yaptığı, “*Tesbî-i Kasîde-i Bürde*” isimli bir tesbî'i bulunmaktadır. (Kenan Erdoğan, “*Niyâzî-i Mısri Hayatı Edebi Kişiliği Eserleri ve Divânının Tenkitli Metni*”, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1993, s.119.)

³¹⁶ İmam Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde*, Tercüme ve Şerheden: Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*, Sad., Ömer Faruk Harman, Gençlik Basımevi, İst., 1977.

³¹⁷ M. Seyfettin Özege, “*Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*”, I-V, Fatih Yayınevi Matb., İst., 1971-1977, IV, 1812; Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde iki ayrı katalog bulunmaktadır. Birisi, bizzat Özege'nin kendisinin hazırlanmış

1.3.3. “Âlem-i İslâmiyye (Müdâfaa)”

“Âlem-i İslâmiyye (Müdâfaa)” adıyla neşredilen kırk sayfalık bu küçük eser, Mısır’da bir papaz tarafından neşredilen bir risâleye reddiyedir. Hacı Selim Ağa Ktp. 2684 numarada kayıtlı bulunan bu eserin ismi “Müdâfaa an-Âlemi’l-İslâm” olarak geçmektedir.

Âbidin Paşa, risâlenin mukaddimesinde şunları söylemektedir: Mısır’da “*el-Ecvibetü’l-Kur’âniyye ale’l-Esileti’l-Mesihîyye*” ismiyle Arapça bir risâle tabedilmiştir. Mezkur risâle Kur’ân-ı azîmü’ş-şân’ın aleyhinde bulunmak maksadıyla kaleme alınıp neşredilmiştir. Buna bir reddiye yazmam ihtar olunduğunda bunu din-i mübîne bir hizmet addedip bu reddiye yazmağa başladım.

Risâlenin fihristi şu şekildedir.

1. Kur’ân-ı Kerîm’in Tevrât ile İncîl’i tasdik etmesi
2. Kitâb-ı Mukaddese mü’minlerin iman etmesinin gerekliliğinin Kur’ân-ı Kerîmin hükmü olması
3. İncîlin nesh edilmediği ve ona bedel vahyin bulunmaması
4. Kur’ân-ı Kerîm ile Mesih
5. Kur’ân-ı Kerîm ile Fahr-ı Kâinat
6. Kur’ân-ı Kerîm’de hâşâ, zıtlıkların içtimaı
7. Kur’ân-ı Kerîmin tarih ile uyuşmaması
8. Kur’ân-ı Kerîm’in hâşâ, kendi nefsinde uyuşmazlığı
9. Kur’ân-ı Kerîm’de hâşâ, hurafelerin bulunması
10. Risâle sahibinin, Kur’ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîfler hakkında bazı beyanları ve din-i mübîni terk için ehl-i islâma ettiği teşvikleri içermektedir.

Müellifimiz, “adı geçen risâlenin imla ve ibarece pek çok olan yanlışlıkları risâle sahibinin cehaletiyle Arapça lisanına vukufiyetinin olmamasından neşet eden yanlışlıklarını düzetmeyi zait addediyorum” demektedir. Âbidin Paşa, adı geçen şahsın her bir iddiasını ayrı ayrı 10 “fasıl” olarak yazdığı bu risâlesi ile cevaplamaktadır.³¹⁸

Baskıları:

Âbidin Paşa, “*Âlem-i İslâmiyyeti Müdâfaa*”, Matbaa-i Tahir Bey, 1315/1897, 40s.

olduğu, yukarıda yayın bilgileri verilmiş olan eser; diğeri ise, Ali Bayram-M. Sadi Çöğenli-Lütfi Bayraktutan tarafından hazırlanan katalogdur, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, I-VI, AÜ. Basımevi, Erzurum, 1973.

³¹⁸ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyye (Müdâfaa)*, Matbaa-i Tahir Bey, İst., 1315, s.5-7.

Âbidin Paşa, “*Âlem-i İslâmiyeti Müdâfaa*”, (Hıristiyanlık lehine bir Arapça risâleye reddiyedir.) Matbaa-i Tahir Bey, 1315/1897, 55s.

1.3.4. “Meâlî-i İslâmiyye”

1316/1898 yılında İstanbul’da Tahir Bey Matbaasında basılan bu eser 356 sayfa olup, âyet-i kerîmelerin ışığı altında İslâmiyet’in üstünlüklerini anlatan “Hikmet” başlıklı küçük pasajlardan meydana gelmiştir.³¹⁹ Âbidin Paşa, besmele ve hamdele’den sonra “hikmet” başlığı ile “Cenâb-ı Hakk’ın kudret ve kuvveti ve sair esmâ-i hüsnâsı, İbn Arabî’nin “*Fusûsu’l-Hikem*”inin baş taraflarında beyan buyrulduğu üzere, nihâyetsiz olup, esmâ-i hüsnâ içinde terbiye keyfiyeti ise, azîm olduğundan Fatıha-i Şerîfe sûresinde en evvel terbiye sıfatından bahsedilir ve irfân ehlini nurlara mazhar kılar” cümlesiyle bu sûrenin tefsirini yaparak eserine başlar. Eser bir takım âyet-i kerîmenin izahıyla devam edip Nas sûresinin tefsiri ile son bulur. “*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*” isimli eserinde olduğu gibi bu eserini de aynı âyet-i kerîme ile bitirmektedir. “*Nasrun minellahi ve fethun karîb ve beşşiri ’l-mü ’minîn (Ya Muhammed)*.” (Saf, 61/13)³²⁰

“*Meâlî-i İslâmiyye*” isimli eserinde Âbidin Paşa, âyet-i kerîmelerin tefsirlerini yapmıştır. Bu eserde tefsiri yapılan sure ve âyet-i kerîmeler sayfa numaraları ile birlikte aşağıya çıkarılmıştır.

Fatıha sûresi, (s.3-9); Sâf, 61/5, (s.9-10); Zuhruf, 43/36, (s.12); Bakara, 2/115, (s.12-15); 2/195, (s.15-19); 2/216, (s.19-21); 2/249, (s.21-23); 2/262, (s.24-27); 2/268-269, (s.28-34); 2/286, (s.34-38); Âl-i İmrân, 3/26, (s.38-40); 3/142, (s.40-45); 3/145-146, (s.45-49); 3/159, (s.50-56); 3/169, (s.56-60); 3/90-191, (s.299); 3/200, (s.60-61); Nisâ, 4/79, (s.61-64); 4/110, (s.64-68); 4/114, (s.68-74); 4/115, (s.231-232); 4/135, (s.75-76); 4/166, (s.232-233); Mâide, 5/15-16, (s.76-78); 5/32, (s.78-82); 5/54, (s.82-84); En’âm, 6/11, (s.84-88); 6/15-17, (s.88-91); 6/59, (s.92-96); 6/93, (s.96-97); 6/102-103, (s.97-102); 6/160, (s.102-104); A’raf, 7/31-32, (s.104-107); 7/157, (s.230-231); 7/185, (s.299-300); 7/199-200, (s.107-109); Enfâl, 8/17, (s.109-111); 8/40, (s.111-112); 8/45-46, (s.112-115); 8/21-23, (s.115-117); 8/51, (s.117-119); 8/104, (s.120-122); Tevbe, 9/40, (s.230); Yûnus, 10/25-26, (s.122-125); 10/57-58, (s.125-127); 10/107, (s.127-130); Hûd, 11/114, (s.130-131).

Yûsuf, 12/87, (s.132-133); Ra’d, 13/28, (s.133-135); İbrâhim, 14/7, (s.135-137); 14/24-27, (s.137-141); 14/31, (s.141-144); Hicr, 15/14-15, (s.144-146); 15/87, (s.229); Nahl, 16/90,

³¹⁹ *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 38; Pala, Agm., *DİA*, I, 310.

³²⁰ Âbidin Paşa, *Meâlî-i İslâmiyye*, Tahir Bey Matb., Kostantiniyye, 1316, s.356.

(s.146-149); 16/119, (s.149-150); 16/125, (s.151-155); İsrâ, 17/1, (s.229); 17/11, (s.155-157); 17/23-24, (s.157-160); 17/27, (s.160-161); 17/29, (s.161-163); 17/34-38, (s.163-166); 17/53, (s.166-167); 17/85, (s.168-173); Kehf, 18/109, (s.173-176); Meryem, 20/96, (s.176-177); Enbiyâ, 21/107, (s.232-233); Hac, 22/77, (s.177-181); Nûr, 24/22, (s.181-183); 24/35, (s.183-188); Furkân, 25/70, (s.188-191); Şuarâ, 26/213, (s.191-194); Kasas, 28/77, (s.194-197); 28/83, (s.197-198); 28/88, (s.198-201); Ankebût, 29/45, (s.201-202); 29/69, (s.202-204); Rûm, 30/20-24, (s.204-209); Lokmân, 31/17-19, (s.209-212); 31/22, (s.212-213); 31/34, (s.213-215); Secde, 32/17, (s.215-216); Ahzâb, 33/21, (s.216-218); 33/72, (s.233-241); 33/40, 45, (s.228-229); 33/56, (s.218-222),³²¹ Fâtır, 35/10, (s.241-244).

Zümer, 39/9, (s.300-303); 39/18, (s.303-305); 39/22, (s.305-306); 39/33-35, (s.306-307); 39/36-37, (s.308-310); 9/53, (s.310-311); 39/61-62, (s.311-313); Mü'min, 40/51, (s.313-314); Fussilet, 41/30-31, (s.314-316); 41/34,³²² Şûrâ, 42/28, (s.318-319); 42/36-40, (s.319-321); Zuhruf, 43/36-37, (s.321-322); Ahkaf, 46/13, (s.323-326); Muhammed, 47/21, (s.326-327); Hucurât, 49/12, (s.327-328); Kâf, 50/16, (s.328-330); Zâriyât, 51/55, (s.330); Rahmân, 55/26, (s.331-333); Hadîd, 57/22, (s.333-335); Mümtahine, 60/13, (s.335-337); Saf, 61/1, (s.337-338); 61/10, (s.338-341); Müzzemmil, 73/8, (s.341-342); Nazi'ât, 79/40-41, (s.342-343); Fecr, 89/27-30, (s.343-345); Müellifimiz, kitabının baş tarafında 223. sayfasına kadar sûrelerin sırasına riâyet etmiş ve âyet-i kerîmelerin tefsirini "hikmet" başlığı altında vermiştir.

Bundan sonrasında sadece meâller verilmiştir. İnşirah sûresi, (s.223-224; 347-349); Duhâ sûresi, (s.224-225; 345-347); Kadr, 97/1-5, (s.349-350); Asr, 103/1-3, (s.350-351); Kalem, 68/1-4, (s.225); Necm, 53/1/18, (s.225-226); Fetih, 48/1-3, (s.226-227); 48/10, (s.227); 48/29, (s.227-228); Yâsîn, 36/1-4, (s.228); 36/77-78, (s.244-298); Kevser sûresi, (s.223; 251-252); Nasr, 110/1-3, (s.252-253); İhlâs, 112/1-4, (s.353); Felak, 113/1-5, (s.353-355); Nâs, 114/1-6, (s.355-356).

1.3.5. "Saâdet-i Dünya"

"*Saâdet-i Dünya*" isimli bu eseri ise, ahlâka dairdir. Âbidin Paşa'nın, Cezayir-i Bahr-i Sefid valisi iken yazdığı bu eserin birisi 1312/1894 yılında Rodos Vilâyet Matbaasında 160 sayfa; diğeri ise, İstanbul'da Kitapçı Arakel Matbaası tarafından 1317/1899 yılında "*Külliyât-ı Âbidin Paşa I. Kitap*" adı ile 96 sayfa olarak basılmıştır. Bu eserin baş tarafında Âbidin Paşa tarafından yazılan bir mukaddime bulunmaktadır. Sonunda ise, Rodos Vilâyeti tarafından yazılan "*Saâdet-i*

³²¹ Müellifimiz bu eserinin 223-233. sayfaları arasında sadece âyet-i kerîmelerin meâllerini vermiştir.

³²² Secde suresi olarak verilmiştir.

Dünya” müellifi Âbidin Paşa hazretlerinin bundan evvel tabedilen “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” adlı eserinde bulunan muhtasar tercüme-i hali” yer almaktadır. 160 sayfa olarak basılan eserin “*Saâdet-i Dünya*” ismine ilaveten “Ahlâk-ı hamîde ve mebâhis-i hikemiyeyi câmidir” cümlesi bulunmaktadır. Eserin sonunda ise, Mevlânâ Celaledîn-i Rûmî’nin *Mesnevî-i Şerîf*’inden, Sa’dî, Câmî, Hâfız, Fuzûlî, İbrahim Hakkı Erzurûmî’den beyitler bulunmaktadır.

Müellifimiz şu sözleri ile bu eserinde Darvinizmi de eleştirmektedir: “Birkaç seneden beri dinsiz inkârcılar büyük bir aklı ve fennî müşkilâta giriftar olup pusulayı şaşırılmışlardır. Zira bundan evvel iki şey zannederler idi. Biri cemâdâtan ve bilhassa deniz dibinden rûh sahiplerinin hasıl olabilmesi ve binaenaleyh insan ve sair hayvanatın vücûdu hâsâ emr-i Hudâ’ya istinaden olmayıp cemâdâtan hasıl olmuş olmasıdır. Diğer zanları, “Darvinizm” adıyla tahmin üzere, hayvanatın en iyi cinsi ile beraber bir cinsten diğer cinse dönüşebilmesidir.”³²³

1.3.6. “Türkçe Nahv-ı Arabî”

“*Ber Tarz-ı Nevîn-i Nahv-ı Arabî*” isimli bu eserini müellifimiz Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliği sırasında yazmış olup, 1312/1894 yılında Rodos Vilâyeti Matbaasında 61 sayfa olarak basılmıştır.³²⁴ Baş ve son tarafında her hangi bir açıklama bulunmayan bu eser Arapça nahiv kitabıdır.

1.3.7. “Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât”

Konsolidenin hava oyunları ile sair muamelâtı hakkında ve müstekrazât-ı maliyeye dair risâledir.³²⁵ İstanbul borsa muâmelelerine dair yazdığı bu kitap, Maarif nezaretinin müsaadesi ile neşredilmiştir.³²⁶ Eserde vadesi belli olmayan ve yalnızca faizi ödenen devlet tahvilleri, faizle borç para alma ve Osmanlı borçlarıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Âbidin Paşa, bu eserini, İstanbul Borsa komiserliğinde bulunduğu sırada yazmıştır. Müellifimizin ilk eseri olup, İstanbul’da 1291/1874’te 66 sayfa olarak basılmıştır.

1.3.8. Diğer Eserleri:

Telif ettiği eserlerin yanı sıra Yunan lisanına aşina olması sebebiyle de bir hayli eser-i manzume ve sairesi olup, bunlar Dersaâdette Yunanca olarak neşrolunan “*Neologos*” isimli gazete tarafından büyük övgüyle neşredilmiştir.³²⁷

³²³ Âbidin Paşa, *Saâdet-i Dünya*, s.14-15

³²⁴ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 24

³²⁵ Özege, Age., II, 915.

³²⁶ *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, I, 42

³²⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4-5.

“*Merd-i Arabî Risâlesi*”, *Mesnevî-i Şerîf*’te bulunan Arabî kıssasının Farsça metni ile birlikte ayrı basımıdır. Mahmut Bey Matb., İst., 1305/1888, 103s.

Osmanlı Müellifleri’nde Bursa’ya dair bir eseri olduğu da rivâyet edilmekte ise de, çalışmalarımız esnasında bu isimde bir eserine rastlayamadık.³²⁸

“*Hitân*”, sünnetin tarih-i zuhur ve esbâb-ı hudûsundan bahseder risâle-i tarihiyedir. *Hitân et Causes de la Circoncision*; Puchmann, Çev., Âbidin Paşa, Mahmut Bey Matb., İst., 1309, 39+46s. (Eserin aslı Almandır. Fransızca’ya Mavroyeni, Fransızca’dan Türkçe’ye de Âbidin Paşa çevirmiştir.) Fransızca- Türkçe. Atatürk Üniversitesi Ktp. Seyfettin Özege Bölümü, 22678 numarada kayıtlı bulunan bu eserin çevireni olarak her ne kadar Âbidin Paşa zikrediliyor ise de, eserin üzerinde bulunan şu bilgiler bu eserin Âbidin Paşa’ya ait olmadığını göstermektedir. “*Cerîde-i Tıbbiyye-i Askeriyye Muharriri Tabib Kolağası Âbidin. Cerîde-i emâkini’s-sıhhaya tefrika suretiyle dercolunmuştur.*”

Özege kataloğu 11084 numarada kayıtlı bulunan, “*Kolera Hakkında Makale-i Nâfia*”, Vilâyet Matb., Ankara, Tarihsiz, 7s.³²⁹

³²⁸ Muhtemelen *Osmanlı Müelliflerini* günümüz alfabesine aktaranlar eserin aslında bulunan Bursa’ya dair bir eseri vardır şeklindeki ifadeyi Bursa’ya dair bir eseri vardır diye çevirmişlerdir. (Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Haz., A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, II, 47.) *Büyük İnsanlar* isimli eserin müellifi Abdullah Develioğlu da aynı hataya düşmüş olabilir. Age., s.27.

³²⁹ Özege, Age., II, 911; Çalışmalarım sırasında bu makaleye ulaşamadım. Muhtemelen bu tercüme de Tabip Kolağası Âbidin’e ait olabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MEVLÂNÂ'NIN MESNEVÎSİ VE ÂBİDİN PAŞA'NIN MESNEVÎ ŞERHİ

2.1. Mesnevî

2.1.1. Edebî Bir Tür Olarak Mesnevî

Mesnevî kelimesi, Arapça “senâ-yesnî-seneyn” fiilinden gelmekte olup, “bir şeyi bir şeye katmak ve bükme” anlamına gelir. “Mesnâ” kelimesi de aynı kökten olup, “ikişer ikişer” mânâsına gelir. Mesnevî kelimesi ise, mesnâ kelimesinin ism-i mensûbu olup, ikişerli ikişerli demektir. Bu sebeple kafiyeleri ikili olan şiire “mesnevî” denilmiştir.³³⁰

Mesnevî, her beyti ayrı kafiyeli manzumeye verilen addır.³³¹ Mesnevîlere, tasavvufî mesnevîler, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin çeviri ve şerhleri, tasavvufu anlatıp öğretme amacını güden mesnevîler, İran edebiyatındaki mesnevîlerin çevirileri, evliyâ menkıbeleri, temsili yoldan tasavvufu anlatan eserler, Yûnus Emre, Kaygusuz Abdal ve Rûşenî gibi şâirlerin *Mesnevî*leri örnek verilebilir.³³²

Çoğulu Mesnevîyyât olan mesnevî klasik İran-Türk şiirinde şu üç ayrı mefhumu ifade eder.

1. Her beytin mısraları kendi aralarında kafiyeli şiir formu. (aa bb cc...) İran ve Türk şâirleri, mesnevî formunu arûz'un küçük vezinlerinde kullanmışlardır.
2. Klasik İran-Türk şiirinde manzûm hikâye ve roman türü, Leylâ ve Mecnûn gibi.
3. Husûsî ve mutlak mânâda Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin şaheserine verilen isimdir.³³³

Hatta XIII. asırda âlim ve ârifler için kullanılan Mevlânâ kelimesi, daha sonraki asırlarda, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye has bir isim haline gelmiştir. Dîvân edebiyatı nazım şekillerinden biri olan *Mesnevî* kelimesinde de aynı durum söz konusudur. *Mesnevî* denilince Mevlânâ'nın eseri akla gelmektedir.³³⁴

2.1.2. Mevlânâ'nın Mesnevîsinin Yazılış Sebebi ve Yedinci Cilt Meselesi

Mevlânâ Celaleddin, *Mesnevî*'yi Şems-i Tebrîzî'nin ölümünden sonraki olgunluk

³³⁰ Muhammed b. Mûkerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XIV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., XIV, 115, 119; Âsım Efendi, *Age.*, IV, 893-895; Hüseyin Güllüce, “*Mevlânâ ve Kur'an Tefsiri-i Açısından Mesnevî*”, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1998, s.72.

³³¹ Pakalın, *Age.*, II, 488; Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, Türkiye Yay., İst, 1973, I, 619.

³³² İsmail Ünver, “*Mesnevî*”, *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II*, Sayı: 215-216-217 (Temmuz-Ağustos 1986), s.439-440, ss.439-563.

³³³ Yılmaz Öztuna, “*Mesnevî*”, *Türk Ansiklopedisi*, XXIV, 46.

³³⁴ Kul Sadi, *Age.*, s.33.

devresinde yazmıştır. Önce bizzat yazmaya başladığı bu eserini son halîfesi Hüsameddin'in teşvik ve ısrarı üzerine yıllarca bu talebesi ile birlikte çalışarak tamamlamıştır. Eserin ilk 18 beytini bizzat yazan Mevlânâ, geri kalan büyük kısmı Hüsameddin Çelebî'ye, söylemek suretiyle yazdırmıştır.³³⁵

Mesnevî'yi Mevlânâ söylüyor, Hüsameddin Çelebî yazıyordu. Birbirini kovalayan beyitler Mevlânâ'nın dudakları arasından bir şiir ve hikmet çağlayanı halinde dökülüyor; Hüsameddin Çelebî bazı geceler sabaha kadar *Mesnevî* yazıyor ve Mevlânâ uykusuz kalan mürîdinden özür diliyordu.³³⁶

Yedinci cilt meselesine gelince, *Mesnevî*, mütercimler ve şârihler tarafından hep altı cilt olarak tercüme ve şerh edilmiştir.³³⁷ Ancak İsmail-i Ankaravî (v.1041/1631), 810/1407 yılında yazılmış yedi ciltlik bir *Mesnevî*'ye 1035/1625 tarihinde rastlamış, bu nüshanın yedinci cildini de şerhine ilave ederek, kendisine pek çok itirazın yöneltmesine sebep olmuş, böylece günümüze kadar süren 7. cilt tartışmalarını başlatmıştır.³³⁸

Bedüzzaman Fûrûzanfer bu konu ile ilgili olarak şöyle demektedir: "Farsça'da azıcık zevke, biraz bilgiye sahip olan herkes malum ciltte yapılan yanlışları, uydurma ve yeni kullanılan terkipleri uygun bulmaz ve beğenmezken, kendinden öncekilerin dîvân ve eserlerinde yeteri derecede inceleme ve araştırma yapan zatın kendisi, bu dilin salâhiyetli ustası Mevlânâ, bunları nasıl beğenir, nasıl uygun bulur?"³³⁹

Yine mezkur ciltte, Fahrüddin Razî dinin reisleri ve yakîn erlerinden sayılmaktadır. Halbuki Mevlânâ ve babası eserlerinde ismi geçen zât aleyhinde sözler söylemeleri, aralarındaki neşe ve üslûp aykırılıkları sebebiyle bu tür ifadelerde bulunmaları da mümkün değildir.³⁴⁰

Mevcut eserlerinin hiçbirinde Mevlânâ'nın kendisi için kinaye yoluyla bile olsa, asla

³³⁵ Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB., İst., 1987, I, 314; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mesnevî ve Şerhi*, I-VI, MEB., İst., 1985, I, Sunuş, XXXVI.

³³⁶ Banarlı, Age., I, 314; Gölpınarlı, *Mesnevî*, Sunuş, XXXVIII.

³³⁷ Mevlânâ Celaleddin-i Rumî, *Mecâlis-i Seb'a Mevlânâ'nın Yedi Öğütü*, Çev., Rizeli Hasan Efendioğlu M. Hulûsi, Bozkurt Basımevi, İst., 1937, (Feridun Nafiz Uzluk'un yazmış olduğu mukaddime: s.XIII); Mevlânâ Celaleddin-i Rumî, *Mesnevî-i Şerif Aslı ve Sadeleştirilmişiyile Manzum Nahif Tercümesi*, I-IV, Haz., Amil Çelebioğlu, Sönmez Neşriyat, İst., 1967-1972; I, 6; M. Nuri Gençosman, *Mevlânâ'dan Seçme Rubailer*, Türkiye İş Bankası Yay., Ank., 1964, s.15; Gölpınarlı, *Mevlânâ Dîvânı*, s.LXXVIII; Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, II, 159; İzbudak, Age., I, (Gölpınarlı, Önsöz .C); Naci Okçu, *Tasavvuf Edebiyatı* (Ders Notları), AÜİF Yay., Erzurum, 1997, s.50.

³³⁸ Tahîrî'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, I-XIV, 2.bs., Şamil Yay., İst., ts., I, 20-21; Ahmed Ateş, "Konya Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Mühim Yazmalar", *Belleten*, TTK. Basımevi, Ank., 1952, 16, Sayı: 61-64, s.99, ss.49-130; İzbudak, *Mesnevî*, I, (Gölpınarlı, Önsöz, B-C); Yetik, Age., s.68; Güllüce, Agt., s.76-77.

³³⁹ Bedüzzaman Fûrûzanfer, *Mevlânâ Celaleddin*, Çev., F. Nafiz Uzluk, MEB., İst., 1986, s.385; Müellif burada mezkur ciltte yapılan yanlış ve hatalı kullanımlara örnekler vermektedir.

³⁴⁰ Fûrûzanfer, *Mevlânâ*, s.387-388; *Mesnevî*'de, "Eğer akıl bu yolda kılavuzluk edebilse idi, Fahrî Razî dinin ince bilgilerini bilicisi olurdu" denilmektedir. Âbidin Paşa (*Tercüme ve Şerhi Mesnevî-i Şerif*, II, 276) ve Ankaravî İsmail Efendi de söz konusu zatın Fahrüddin-i Razî olduğunu açıkça belirtmişlerdir. Daha geniş bilgi için bakınız: Fûrûzanfer, Age., s.78-90.

söylemediği, -kendisinden sonra zuhur eden- Mevlevî ve Mevlânâ-yı Rûm gibi sözlerin bulunması mezkur eserin ona ait olmayışının başka bir delilidir.³⁴¹ *Mesnevî*'nin yedinci cildinin unutulmuş, bir köşeye atılmış olması, birkaç asır hiç kimsenin kendisinden haberdar olmaması nasıl düşünülebilir?³⁴²

Ahmet Cevdet Paşa, Âbidin Paşa'nın kendisine göndermiş olduğu "*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*" isimli eserin 19. sahifesinde "*Mesnevî-i Şerîf* altı ciltten ibaret olup, altıncı cildin ikinci yarısı ile yedi cilt olur" diye yazılan malumâta şu şekilde itiraz etmiştir: "Vaktiyle bendeniz de (Cevdet Paşa), *Mesnevî-i Şerîfe* biraz emek vermiştim. Lakin hayli vakitten beri o sevda ve hevesler gitti ve başka vadilere sülûk ederek, *Mesnevî* mütalaasına muvaffak olamadım. Bu müstesna eser (Âbidin Paşa'nın şerhi), eski hayâllerimi tazeledi ve bendenizi *Mesnevî* mütalaasına mecbur eyledi. Metin ve şerhi okudukça mütelezziz oldum. Rengarenk hayâllere daldım. Lakin bir yerine ilişip kaldım. Müşkülü halletme isteğiyle bazı mülâhazaları aşağıya arz ve ifade etmek üzere biraz haddi aşacağım aff-ı âlinizi rica eylerim. Bu güzel eserinizin 19. sayfasında "*Mesnevî-i Şerîf* altı ciltten ibaret olup, altıncı cildin ikinci yarısı ile yedi cilt olur" şeklinde yazılmıştır.³⁴³ Bundan meramın ne olduğunu anlayamadım. Bütün *Mesnevî*ler altı defter, birer cilt olarak halk arasında bilinmektedir."³⁴⁴ Müellifimiz ise, daha sonraki baskılarında *Mesnevî*'nin altı cilt olduğunu açıkça belirtmiştir.

Âbidin Paşa, Mevlânâ'nın nesep ve tercüme-i halinde yedinci cilt için şunları söylemektedir: Mevlânâ, bekâ âlemine vasıl olduktan birkaç asır sonra ismi ve ahvâli meçhul bir şahıs tarafından yedinci cilt adıyla bir manzume meydana çıkarılmış ise de, bu manzume Mevlânâ'nın eseri olmadığı hususu, rûhsuz ve belâgatsız oluşu gibi bir çok delil ile apaçıktır.³⁴⁵

Yedinci cildi yazan şahıs, William Chittik'in ifadesiyle, şerîat, ilahîyat, felsefe, tasavvuf, kozmoloji, psikoloji ve diğer ilimlerin sentezini başaran³⁴⁶ Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî'nin "*Füsûsu'l-Hikem*" isimli eserindeki yüksek tasavvufî hakikatleri bir türlü kafasına sığdıramayan bir mutaassıp ve bu cildi yazmasına sebep de o esasları kavrayamamasıdır. Güya Mevlânâ, yedinci ciltte İbn Arabî için şunları söylüyor: "O kimse ki, ona "Hatmü'l-Evliyâ" tabir edilir, ona,

³⁴¹ Fîrûzanfer, *Mevlânâ*, s.388.

³⁴² Fîrûzanfer, *Age.*, s.389-390.

³⁴³ Âbidin Paşa'nın, Ahmet Cevdet Paşa'ya göndermiş olduğu "*Mesnevî Şerhi*" Sivas Vilâyet Matbaasında 1301/1303/1886 tarihinde basılmış olup 719+14 sayfadan ibarettir.

³⁴⁴ Ahmed Cevdet Paşa, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Âbidin Paşa'ya Yazdığı Mektup", *Mekteb*, III, Yıl: 4, Sayı: 33, (8 Haziran 1311/27 Zilhicce 1312), s.308, ss.308-313.

³⁴⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 11.

³⁴⁶ William Chittick, *Hayâl Âlemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, Trc., Mehmet Demirkaya, Kaknûs Yay., İst., 1999, s.11.

cahîm ve sakar (cehennemın isimleri) sığınaktır.” “Bu tasavvuf değildir, tevhid dahi değildir; bu tasarruf, aynen küfürdür ey azîz.” Halbuki, Mevlânâ, değil Şeyh-i Ekber’in aleyhinde bulunmak, bilakis onu şu beyitlerle övmekte ve yüksek kemalini *Mesnevî*’nin dördüncü cildinde şöyle takdir etmektedir: “Nitekim o sadr-ı ecel kendi kârının önünü ecel gününe kadar gördü. Yirmi sene sonra olacak şeyi o ahlâklı adam hâl içinde gördü. O muttakî, yalnız kendi halini görmedi, belki doğudan batıya kadar herkesin halini gördü.” *Mesnevî*’sinin önceki ciltlerinde Şeyh-i Ekberi bu derece metheden Mevlânâ daha sonra bu şahsı zemmeder mi? Netice şu ki, Mevlânâ’nın yedinci cilt diye bir *Mesnevî*’si mevcut değildir.³⁴⁷

2.1.3. Muhtevası ve Üslûbu

Mevlânâ’nın İslâm dünyasında bir mukaddes kitap saygısıyla tanınmış ve çok sevilmiş eseri, *Mesnevî*’sidir. Aruz’un “fâ’ilâtun fâ’ilatun fâilun” vezniyle ve *Mesnevî* şekliyle tertiplenen bu eser 6 ciltte 25618 beyit halinde söylenmiştir.³⁴⁸

Varlıkta birlik anlayışını birtakım hayâlî ve realist hikâyelerle; insanlar arasında olduğu kadar, hayvanlar arasında geçen vakalarla; teşhis ve intak sanatlarıyla tanıtmaya çalışan bu çeşit mesnevî’lerin ilk örnekleri İran edebiyatındadır. Hakim Senâî’nin (v.1150) “*Hadikatü’l-Hakika*”sı ve Feridüddin Attar’ın (v.1193) “*Mantikü’t-Tayr*”ı bu tür mesnevîlerin klasik örnekleri arasındadır.³⁴⁹

Mevlânâ Celeleddin’in babasıyla beraber Hicaz’a göçerken Nişapur’da karşılaştıkları büyük İran sûfî şâiri Feridüddin Attâr’ın, daha çok küçük yaştaki Celeleddin’e büyük iltifatta bulunduğu bir hakikat ise, Mevlânâ’nın böyle bir eser telifinde unutulmaz bağlılık duyduğu Attar’ı üstad edinmesi çok tabiidir. Ancak böyle vefalı hatıralar ve klasik sanatlardaki, “eski üstadların izinde yürüme terbiyesi” de müessir olmakla beraber *Mesnevî*’nin ilham aldığı asıl kaynak Kur’ân-ı Kerîm’dir. Mevlânâ bu büyük eserinde Kur’ân-ı Kerîm’e ve onu getiren Hz. Muhammed’e derin anlayış ve inanişle bağlıdır. O kadar ki, *Mesnevî*’yi Kur’ân-ı Kerîm’in şiir ve hikâye sanatıyla ve Mevlânâ tarzı bir duygu ve düşünce üslûbıyla ifadenmiş, Kur’ân’ın manzum tefsiri diye nitelemek mümkündür. Mevlânâ, *Mesnevî* vasıtasıyla öğrettiği, Allah’a varma yollarını Kur’ân’dan âyetler getirerek Peygamberimiz’den hadîsler hatırlatarak ve bunları

³⁴⁷ M. Muhlis Koner, *Mesnevî’nin Özü*, Kitap Basımevi, Konya, 1957, s.XVI-XVII; İbn Arabî’nin hayatı için bakınız: Nihat Keklik, *İbnü’l-Arabî’nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak el-Fütûhât el-Mekkiyye*, Edebiyat Fakültesi Matb., İst., 1980; Toshühiko Izutsu, “İbn Al-’Arabi (560-638/1165-1240)”, *The Ancylopedia of Religion*, I-XVI, Collier Macmillan Publishers, London, 1987, VI, ss.552-557.

³⁴⁸ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, 313.

³⁴⁹ Banarlı, *Age.*, I, 313-314

derin anlayışlarla açıklayarak tanıtmak sevdasındadır.³⁵⁰

56 bin dizeyi aşkın olan *Mesnevî*'de, yüze yakın ehlî ya da vahşî hayvanın yaşam öyküsü, onlarla ilgili binlerce hikâye var. *Mesnevî*'de 755 Kur'ân âyeti ele alınır. 39 kez Cebrâil'den, 62 kez İbrahim Peygamber'den, 70 kez Süleyman Peygamber'den, 44 kez Davud Peygamber'den, 85 kez İsâ Peygamber'den, 76 kez Hz. Mûsâ'dan, 103 kez Hz. Yûsuf'tan, 27 kez Hızır'dan, 29 kez Hz. Ömer'den, 28 kez Hz. Ali'den, 24 kez Bâyezid-i Bistâmî'den, 42 kez Hüsameddîn adıyla seslendiği, Hüsameddîn Çelebî'den, 796 kez Şeytandan, 16 kez İblis adıyla yine Şeytandan söz edilmiş ve hepsi de öyküleriyle konu edinilmiştir. Bunlardan ayrı olarak yüzlerce kabile, kent ve yöre adı ve hikâyesi anlatılır.³⁵¹

Şair önce büyük bir hikâyeye başlıyor, bu hikâyeyi bitirmeden tedaî yoluyla hatırladığı bir başkasına geçiyor; sonra onun da içinde bir veya birkaç hikâyeye sıralayarak bütün bunları, birer birer ustalıklı bir neticeye bağlıyordu. Sahifeler dolusu bu hikâyeler, yer yer, hikmet dolu beyitlerle; en büyük sevgiliye karşı duyulan aşkın terennümleriyle; Allah'a yalvarışlarla ve her birinden alınacak hisseleri belirten söyleyişlerle süsleniyordu. Mevlânâ, kendisine kadar görülmemiş derecede zengin bir bilgi, görgü, duygu, düşünce, hikmet ve hakikat hazinesini bir kitapta topluyordu.

Bir nur, aşk ve kudret sentezi halinde var, iyi ve güzel olan Allah'tan bir gün tekrar ona kavuşmak için ayrılan rûhun bütün macerası, bütün hicranları, bütün arayış ve buluşlarıyla, bir madde ve ihtiras yuvası olan nefsin buna engel olmak yolundaki bütün azgınlıkları bu kitapta hikâyeye ediliyordu. Mevlânâ, insanlık mâcerasını saran çeşitli hayat hadiselerinden, en basit ve olağan vakalardan; bunlara derin bir görüşle bakarak; akıllara hayret verecek dersler, ibretler, hikmetler ve neticeler çıkarmakta tam bir dehâ gösteriyordu.

Mesnevî, müridlere tasavvufu öğretici bir kitap olduğu halde yer yer, fikrî ve hissî heyecanın sihirli musikisiyle de gönülleri fethediyordu.³⁵² Mevlânâ, *Mesnevî*'yi, sâlikleri irşâd etmek, kurduğu tarîkat esaslarını telkin etmek ve öğretmek maksadına hizmet eden bir vasıta olarak kullanmıştır.³⁵³ Mevlânâ, eski mutasavvıf şâirlerin usullerine uyararak her fikri, nasihati ve nazariyeyi münasip bir hikâyeye ile anlatmaktadır.³⁵⁴

Mevlânâ, "*Mesnevî*"sinde yalnız tarîkat bilgileri vermiyor; aynı zamanda şarkın eski

³⁵⁰ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, 314; Fûrûzanfer, *Mevlânâ*, s.393.

³⁵¹ Rüştü Şardağ, "Mevlânâ ve *Mesnevî*'deki Üslup," *Mevlânâ Yirmi Altı Bilim Adamının Mevlânâ Üzerine Araştırmaları*, Haz., Feyzi Halıcı, Ülkü Basımevi, Konya, 1983, s.125, ss.125-129.

³⁵² Banarlı, *Age.*, I, 314

³⁵³ Köprülü, *Age.*, s.194-195.

efsanelerinden; peygamberlere ve evliyâya ait menkıbelerden faydalanarak hikmetler de sunuyordu. Bu yüzdendir ki, astronomiden tıba; din, felsefe ve sosyal bilgilerden psikolojiye kadar maddî ve manevî nice ilimlerin ışığı altında söylenmiş bu manzum hikmetler ve hikmet dolu hikâyeler kitabı asırlardan beri her devri ve her zekayı tatmin edecek bir bilgi, ilham ve tefekkür kaynağı olmuştur.

Mevlânâ bu eserinde, bin bir engeli aşarak, insan olma derecesine yükselmiş rûha, vücutta bulunduğu müddetçe edep ve tevazu tavsiye ediyor; ibâdet ölçüsünde çalışma şevki duymanın ve çalışmanın zevkini bildiriyordu. Onun insan rûhunda en ayıpladığı dalalet, hasetti. Hasedin korkunç pençesine tutulan insan ne kadar kötülükler yapabilir; kıskanmanın ve aşağılık duygusunun buhranları içinde ne tür bayağılıklara düşebilirdi? Bunları bir ömür boyu incelemiş gibi, insanı şaşırtacak kadar çok sayıda misallerle anlatıyordu. Diğer insan dalaletleri üzerinde de aynı usûl ve üslûpla duruyordu.

Rûh hastalarının, kara sevdaya tutulmuşların dertlerini nabızlarının atışından anlamayı mümkün gören ve gereken devâyı bu gizli rûh kıvranımlarına göre vermeğe çalışan bir tıp ve tedavi anlayışını doğru ve güzel buluyordu. İnsanlar arasında gerçi en güzel anlaşma vasıtası gönül diliydi. Fakat Mevlânâ, birbirlerinin lisanından anlar insan olmanın faziletini dile getiriyor; insanlara bağlayıcı ve müşterek bir dil tavsiye ediyordu. Mevlânâ, bütün rûh ve vücut illetlerinin devasını, insanı her dertten kurtaran, öldürücü, yüceltici bir aşka hatta bu ilâhî aşkın ıstıرابında buluyordu. Böyle bir aşka: “Ey bizim sevdası güzel aşkımız! Ey bizim her derdimizin tabibi şad ol!” diye seslenmesi bundandı.³⁵⁵

Mesnevî'de yer yer görgünün; düşüncenin türlü hayat vakalarındaki mânâyı kavrayışın kuvvetli realizmi görülür. Aynı realizm içinde yine de sırf incelikler; okuyana iman ve heyecan veren müstesnâ ifadeler duyulur. *Mesnevî*'deki hikâyelerin biraz açık saçık sayılanları da vardır. Bunlar çok kere tenkide uğramıştır. Mevlânâ'nın realist görüşlerle naklettiği bu gibi hikâyeleri müdâfaa edenler; onun bu muazzam eserini çocuklar için yazmadığını söylemişlerdir.³⁵⁶ *Mesnevî*'deki hikâyelerin anlaşılması kolay görülen başlıkları vardır. Fakat, bunların mecazî mânası, ihtiva ettikleri tasavvufî remizler içinde alabildiğine derindir.³⁵⁷ *Mesnevî*'yi her okuyan

³⁵⁴ Köprülü, Age., s.194.

³⁵⁵ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, 314.

³⁵⁶ Banarlı, Age., I, 314.

³⁵⁷ Necla Pekolcay, “Mevlânâ'nın İslâm Dininden Aldığı Genişleyen Tesir Gücü”, *İslâmî Edebiyat*, (Ekim-Aralık 1990), Dönem: 3, Sayı: 2, ss.10-12, s.10.

ondan istifade eder ama doktorlar, psikologlar, sosyologlar ve hukukçular onu tetkik ettiklerinde toplum için daha faydalı görüş ve buluşlar elde ederler.³⁵⁸

2.1.4. Kaynakları

Mesnevî gibi, İslâm medeniyetinde önemli bir yer işgal eden ve asırlar boyunca okunan, tercüme edilen ve şerhler yazılan bir eserin kaynaklarının da başta Kurân-ı Kerîm ve Hadîs-i şerîfler olmak üzere İslâm kültürünü oluşturan temel unsurlar olması pek tabîidir. Biz tesbit edebildiğimiz bu kaynakları aşağıya sıraladık:

1. İlhâm-ı Rabbânî
2. Kur'ân-ı Kerîm, İncîl ve Tevrât
3. Hadîs-i şerîfler
4. Sultânü'l-Ulemâ Bahâeddîn Veled ve eseri "*Maârif*"
5. Tarîkat Şeyhi Burhâneddîn Muhakkik-i Tirmizî ve eseri "*Maârif*"
6. Sohbet Şeyhi Şems-i Tebrîzî ve eseri "*Makâlât*"
7. İlk Halîfesi Selâheddîn Zerkûbî
8. İkinci Halîfesi, *Mesnevî*'nin yazılma sebebi ve kâtibi Hüsâmeddîn Çelebî
9. Muhyiddîn b. Arabî ve onun talebesi ve üvey oğlu Sadreddîn Konevî
10. Gazneli Şair Hakîm-i Senâî ve eseri "*Hadîkatü'l-Hakîka*"
11. Ferîdüddîn-i Attâr ve eseri
12. İmam-ı Gazzâlî ve eserleri
13. Çevresinin kültürü ve atasözleri
14. Yunan felsefesi ve diğer felsefeler
15. *Mesnevî*'nin diğer kaynakları³⁵⁹

İsmen Zikredilen Eserler:

1. İmam-ı Kuşeyrî'nin "*Risâle-i Kuşeyriye*"si. Bu eser *Mesnevî*'nin VI. cildinin 2655/2678. beytinde geçmektedir.
2. Yine aynı beyitte geçen Ebû Talip el-Mekkî'nin "*Kûtü'l-Kulûb*" isimli eseri.
3. Firdevsî'nin "*Şâh-nâme*"si, IV. cilt 3464/3486. beyitte geçmekte.
4. Filozof Beydaba'nın "*Kelile ve Dimne*" isimli eseri birkaç yerde ve yukarıdaki "*Şâh-Nâme*"nin geçtiği yerde geçmekte.

³⁵⁸ Arif Etik, "Mevlânâ'da Hakka Yakarış ve Yalvarış," *Mevlânâ Yirmi Altı Bilim Adamının Mevlânâ Üzerine Araştırmaları*, Haz., Feyzi Halıcı, s. 51, ss.50-55.

5. İmam-ı Buharî ve Müslim'in "*Sahîh*"leri ise, I.cilt 3470/3570 de geçiyor.

Bunlardan başka, başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere, İncîl, Tevrât, "*İlâhî-nâme*", *Hüsrev ve Şirin*, *Veys ve Ramin*, *Makâlât* (Muhammed Sururzî); fıkıhtan "*Muhîl*" ve "*Vasîf*" gibi eserlerin ismi geçmekte, Büyük Arap dili ve edebiyatı âlimi Sîbeveyh'ten nakiller vermekte ve Ebû Hanife, Şafî, İmriü'l-Kays, Fahreddîn-i Râzî'den bahsetmektedir.³⁶⁰

İsmen Zikredilmeyen Eserler:

Ömrünün çoğunu Mevlânâ ve *Mesnevî* araştırmalarına ayırmış, değerli bilim adamı ve Mevlânâ uzmanı Fürûzanfer,³⁶¹ "*Medhiz-i Kasas ve Temsilât-ı Mesnevî*" adlı Farsça eserinde; *Mesnevî*'ye kaynaklık etmiş ancak *Mesnevî*'de isimleri verilmemiş bir çok eseri tesbit ederek *Mesnevî*'deki bilgilerle, o eserlerdeki bilgileri karşılaştırmış, Mevlânâ'nın bu eserleri okuyup ilgili bilgileri oralardan aldığını ortaya koymuştur.³⁶²

³⁵⁹ Fûrûzanfer, *Mevlânâ Celaleddin*, s.46vd; Güllüce, Agt, s.90-94.

³⁶⁰ Güllüce, Agt., s.94.

³⁶¹ Feridun Nafiz Uzluk, *Fürûzanfer, Mevlânâ Celaleddin Tercümesi*, (Çevirenin önsözünde) s. 25-33; Orhan Bilgin, "Bedüzzaman Fûrûzanfer", *DİA.*, V, 327-328.

³⁶² Bedüzzaman Fûrûzanfer, *Medhiz-i Kasas ve Temsilât-ı Mesnevî*, 4.bs., Muesseset-i İntişarât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1370, Mukaddime, A-D; *Tefsîr ve Üsûlü ile İlgili Olanlar*: *Tefsîr-i Ebû'l-Fütûh-i Râzî*-Cemalüddîn Hüseyin er-Râzî (Farsça Tefsîr VI. asır), *Tefsîr-i Kebîr*-Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Nisâbü'rî*, Nizâmuddîn Hasan el-Kûmî, *Tefsîr-i Taberî*-İbn-i Cerîr et-Taberî, *Tefsîr-i Zemahşerî*-Zemahşerî, *Tefsîr-i Sülemî*-Sülemî, *Müfredât*-Rağîb el-İsfehânî, *Esbâbu'n-Nuzûl*-Vahidî. **Hadîs ve Rical Kitapları**: *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Delâilu'n-Nübüvve*-Ebû Nû'aym el-İsfehânî, *Muvatta*-İmam Malik, *Müstedrek*-el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Nevâdirü'l-Usûl*-el-Hâkim et-Tirmizî, *Sıfatu's-Safve*-Abdurrahman b. İbnü'l-Cevzî, *Tabakât*-İbn Sa'd, *Usdu'l-Gâbe*-İbnü'l-Esir. **Fıkah ile ilgili Olanlar**: *Hidâye*-el-Merğîmânî. **Kalâm ile ilgili Olanlar**: *El-Milel ve'n-Nihal*-Şehristânî. **Tasavvuf ile ilgili Olanlar**: *Esrârü't-Tevhîd*-Muhammed b. Mûnevver b. Ebî Daîd, *Hilyetu'l-Evliyâ*-Ebû Nu'aym el-İsfehânî, *el-Lüma*'-Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *Keşfu'l-Mahcûb*-Hucvirî, *Telbîsu İblîs*-Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî el-Bağdadî. **Hikmet ve Felsefe ile ilgili Olanlar**: *İskender-nâme* ve *Divân-ı Mecmûn*-Nizâmî, *Merzubân-nâme*- Merzubân b. Rüstem b. Şervin, *Rabî'u'l-Ebrâr*- Zemahşerî, *Cevâmî'u'l-Hikayât*-Avfî, *Acâib-nâme* (*Acâibu'l-Buldan*)-Ebû'l-Müeyyed el-Belhî, *Muhadârâtü'l-Udebâ*-er-Râğîb el-İsfehânî, *Nesru'd-Düver*-Ebû Şaid, *Kâbûs-nâme*-Keykâvûs, *Sindbad-nâme*- Meçhûl (Rûdeki'nin Farsça manzûm Çevirisi.) **Lügat ve Belagât ile ilgili Olanlar**: *Nehcü'l-Belağa*-Hz. Ali, *Kitâbü'l-Hayavân ve el-Beyân ve't-Tebyân ve Kitâbü'l-Buhelâ*-Cahiz, *el-İkdu'l-Ferîd*-İbn Abdî Rabbîh, *Kitabu'l-Egânî*- Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *'Uyûnu'l-Ahbâr*-İbn Kuteybe, *Mu'cemu'l-Udebâ* ve *Mu'cemu'l-Buldân*-Yakut el-Hamevî, *Divân-ı Mütenebbî*-el-Mütenebbî, *Mu'cemu'l-Emsâl*-Meydânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*-Mezubbânî, *Sihah-ı Cevheri*- Cevherî, *el-Kitâb*- Sîbeveyh, *Tâcu'l-Arûs*-ez-Zebidî, *Kitâbu'l-Ezkiyâ*- Ebu'l-Ferec İbn Kayyum İbnü'l-Cevzî. **Tarih ile ilgili Olanlar**: *Tarih-i Taberî*-İbn Cerîr et-Taberî, *Kasasu'l-Enbiyâ*-Saâlebi, *Sîretü İbn Hişâm*-İbn Hişâm, *el-Kâmil fi't-Târih*-İbnü'l-Esir, *en-Nücümü'z-Zâire*-İbn Tağrıberdi, *Letâif-Ubeyd-i-Zâkânî*, *Tarîhu Bağdat*- El-Bağdadî, *Tarih-i Beyhâkî*, *Kasas-ı Enbiyâ*-Kisâî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*-İbn Kesîr. **Tip ile ilgili Olanlar**: *El-Kanûn*-İbn Sinâ, *Zahîre-i Harzemşâh*-İsmail Cürcânî. 89. (Fûrûzanfer, *Medhiz-i Kasas*, Mukaddime, A-D; Güllüce, Agt., s.94-95.)

2.1.5. Önemi ve Tesirleri

Önemi:

Ahmed Avni Konuk'un *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*'nin takdim yazısında şu ifadeler yer almaktadır: "*Fusûsu'l-Hikem* ve *Mesnevî* şerhlerinin İslâm ilim ve düşüncesindeki yeri ne olabilir? sualine cevap vermek, bir bakıma daha umumi bir planda, tasavvufun İslâm ilimleri ve düşüncesindeki yeri nedir? sorusunun cevabı olarak ele alınabilir. Zira Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'inden itibaren denilebilir ki, bütün düşünce akımları tasavvuf içinde ve büyük mutasavvıfların şahsiyetinde "terkîb"e ulaşmış, bilhassa Osmanlı münevveri bu terkîbi *Fusûsu'l-Hikem* ve *Mesnevî*'de bulmuş ve şerhlerinde bunu ifade etmişlerdir.

Bu terkîbi XIV-XVII. asırlar arasında kültür ve medeniyetinin her sahasında en yüksek seviyede yaşatmıştır. Sonraki asırlarda da bu anlayışın akislerinin bütün gerileme ve yıkılış alâmet ve şartlarına rağmen, Müslüman-Türk ilim, fikir ve sanatında devam ettiğini görürüz. *Fusûs* ve *Mesnevî* şerhleri de bu "sentez" in Osmanlı'yı Cumhuriyet Türkiye'sine birleştiren köprüleri olarak kabul edilebilir. Yeni bir devrin başlangıcında dinî düşünce ve ilimlerin ihyasında, geçmişte olduğu gibi yine tasavvufun merkezî bir rol oynayacağını, tasavvufî eserlerin de bu yeni "terkîb"de klasik metinleriyle temel taşları olacağını kavrayabilmek, muhakkak ki gelecekte yapılacak olan işlerde isabetli adımlar atmak imkanı verecektir."³⁶³

Mesnevî, yalnız Mevlânâ'nın değil, belki tasavvufî edebiyatın da en önemli mahsulüdür.³⁶⁴ Tarikatlarda, şeyhlerin yazdığı kitaplar ayrı bir önem taşır. Bunlar arasında Mevlânâ'nın "*Mesnevî*"sinin daha yaygın bir şöhreti bulunmaktadır.³⁶⁵ *Mesnevî*, Herat'lı Câmî tarafından "Fars dilinde Kur'ân" olarak isimlendirilmiştir.³⁶⁶ Muhammed İkbâl de aynı kanaati paylaşmaktadır.³⁶⁷ Yine Banarlı'nın deyişiyle *Mesnevî*, Kur'ân-ı Kerîm'in Mevlânâ çapında bir velî tarafından yapılmış, heybetli bir tefsiridir.³⁶⁸ Seyyid Hüseyin Nasr'a göre ise, *Mesnevî*, Kur'ân-ı Kerîm'in geniş bâtinî bir yorumudur. Bu nedenle de *Mesnevî*'ye "deryâ-yı ma'rifet" adı verilmiştir.³⁶⁹

Yedi asırdan beri İslâm dünyasının aklî, ilmî ve edebî sahaları devamlı *Mesnevî*'nin

³⁶³ Konuk, Age., I, 7.

³⁶⁴ Köprülü, Age., s.194; *Mesnevî* hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Abdülbaki Gölpınarlı, "Mevlânâ'nın *Mesnevî*si", *Mevlânâ İle İlgili Yazılardan Seçmeler*, Haz., Vedat Genç, MEB., İst., 1994, ss.159-165.

³⁶⁵ Mustafa Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 3.bs., Dergah Yay., İst., 1990, s.109.

³⁶⁶ Annemarie Schimmel, "Rumi Calai Al-Din (604-672/1207-1273)", *The Encyclopedia of Religion*, XII, ss.482; Fazlur Rahman, "İslâm", *The Encyclopedia of Religion*, Collier Macmillan Publishers, London, VII, 315, ss.303-322; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Sanatı ve Maneviyatı*, Çev., Ahmet Demirhan, İnsan Yay., İst., 1992, s.161.

³⁶⁷ Muhammed İkbâl, *Esrar ve Rumuz Benlik ve Toplum*, Çev., Ali Yüksel, 2.bs., Birleşik Yay., İst., 1996, s.26.

³⁶⁸ Nihad Sâmî Banarlı, *Tarih ve Tasavvuf Sohbetleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İst., 1984, s.215.

³⁶⁹ Nasr, *İslâm Sanatı*, s.161, 164.

nameleriyle çınlamış, akıllara yeni fikir, rûhlara yeni ilham bahşetmiştir. Her devirde âlimler, şâirler ondan yeni konular, yeni üslûplar ve yeni ifadeler almışlardır. *Mesnevî*, onların düşünce güçlerini ve edebî yeteneklerini geliştirmiş, kendi dönemlerine ait sorunlarını ve şüphelerini gidermek ve çözmek için ondan yeni yeni deliller, kafalara yerleşen misaller, gönülleri hoş eden hikâyeler ve taze taze yollar bulmuşlardır.³⁷⁰

Mesnevî, yalnız Hindistan, İran, Türkiye ve Türk illeri gibi Doğu ülkelerinde değil, hemen bütün batı ülkelerinde de tanınmış bir eserdir. Eserin İngiliz, Fransız, Alman ve Urdu dillerinde tercümeleri vardır. *Mesnevî*'nin uzun ve ciddi bir çalışma ile meydana getirilmiş izahlı ve tenkitli bir tabı İngiliz Şarkiyatçısı R. A. Nicholson tarafından yapılmıştır.³⁷¹

Hülâsa, *Mesnevî*, ebedî vuslat duyarlığı içinde ayrılıklardan bahseden bir şah beyitle başlayan ve yirmi beş bin beyit devam eden bu hasret-vuslat musikisînin bir şah beyitle son bulduğu bir şah eserdir. *Mesnevî*'nin ilk ve son beyitleri:

“Dinle Ney’den duy neler söyler sana

Derdi vardır ayrılıklardan yana.”

“Gönlümde coşan o söz, o kutlu yerdendir

Zira gönülden gönüle pencere vardır.”³⁷²

Tesirleri:

Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'nin *Mesnevî*'sinin Türk ve İran edebiyatları üzerinde büyük tesirleri olmuştur.³⁷³ Türk edebiyatına kaynaklık eden eserler arasında Mevlânâ Celaleddin-i Rumi'nin *Mesnevî-i Şerîf*'i de mühim yer tutmaktadır.³⁷⁴

Moğolların malum zulmü sonrasında, Anadolu insanının bütün zor şartlara rağmen yaşaması, gelecek için hazırlanması ve yepyeni imanlı ve mücahid bir neslin yetiştirilmesi lazımdı. Ârifler bu görüşte idiler. Mevlânâ da bunların başında gelmekteydi.³⁷⁵ Mezkur hadîselerin akabinde, İslâm birlik ve imanının yeniden kurulacağını müjdeleyen ümit ve vecd ifadeleriyle dolu olan *Mesnevî*,³⁷⁶ Mevlânâ'nın benliğini zâhirî ilimlerden ledün ilmine çevirdiği ve bütün şümülüyle her sahada tam kemalini bulduğu bir zamanda yazılmış en son eseridir.³⁷⁷

³⁷⁰ Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî, *İslâm Önderleri Tarihi*, Çev., Yûsuf Karaca, Kayhan Yay., İst., 1992, I, 514.

³⁷¹ Banarlı, Age., I, 314-315.

³⁷² Fevzi Halıcı, “Mevlânâ Seminerini Açış Konuşması”, *Uluslararası İkinci Mevlânâ Semineri Bildirileri*, s.2, ss.1-2.

³⁷³ Cahid Baltacı, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, I-VII, Ağaç Yay., İst., 1993, II, 137, ss.5-145.

³⁷⁴ Kemâl Yavuz, *Mevlânâ Mesnevî-i Murâdiyye*, Muîni'nin çevirisinden, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ank., 1982, Önsöz, s.V; Mevlânâ ve Mevlevîlik hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Trimmingham, Age., s.60-62.

³⁷⁵ Kul Sadi, Age., s.22.

³⁷⁶ Aksun, Age., VI, 427-428.

³⁷⁷ Koner, Age., s.XVI-XVII.

Mevlânâ'nın iyilik, doğruluk, hoşgörü, merhamet ve sabır gibi ahlâk güzelliğine dayalı sevgi ve huzur felsefesi daha yaşadığı çağda, ülkenin birlik ve bütünlüğünde bütün yapıcılığıyla rol oynadığı gibi ebedî âleme göçtükten sonra da birleştirip bütünleştiriciliğini sürdürmeye devam edegelmiştir.³⁷⁸

Mesnevî, İslâm âleminin, hatta doğudan batıya bütün insanlık âleminin düşünce ve edebiyatına derin etki yapmış, uzun süren ve sürecek olan bir tesir bırakmıştır. Bilhassa İslâm dünyasının büyük bir bölgesini bu kadar geniş ve uzun süre etkileyen böyle bir eser, İslâm edebiyatında çok az bulunabilir. Mesnevî'nin Farsça olması ve İslâmî ilimlerin kaynaklarının çoğunun Arapça oluşu, Arapların bu esere fazla ilgi göstermelerine mani olsa bile, bu eser Hindistan'dan Avrupa'nın içlerine kadar, büyük bir İslâm bölgesinde kesin bir şekilde etkili olmuştur.³⁷⁹ Nitekim, Avrupa müsteşrikleri arasında hususî bir yeri olan Purgstall, Mevlânâ'nın eserlerinden uzun uzadıya bahsettikten sonra, "Mesnevî'nin Ganj nehrinin kenarından tâ Boğaziçi kıyılarına kadar bütün mutasavvıflarca okunması elzem olan bir kitap olduğunu" söylemektedir.³⁸⁰

Mesnevî, Tanzimat öncesinde olduğu gibi, Tanzimat'tan sonra Batı kültürü etkisinde kalarak yetişen edebiyatçılarımıza da tesir etmiştir. Âsaf Halet Çelebî ve Yahya Kemal Beyatlı bunlardandır. Yahya Kemal'in:

"Mesnevî şevkini eflâke çıkarmış nâyız.

Haşre dek hem-nefes-i Hazret-i Mevlânâ'yız" beyti, bu tesirin bir ifadesidir.³⁸¹

Mesnevî'nin İslâmî ilimlere tesiri, edebiyata olan tesirinden az değildir. İsmail Hakkı Bursevî'nin "*Rûhu'l-Beyân*" ve Alûsî'nin "*Râhu'l-Meânî*" isimli tefsirlerinin önemli kaynaklarından biri olmuştur. Tasavvufî eserlere de büyük ölçüde tesir etmiş, Eşrefoğlu Rûmî, "*Müzekki'n-Nüfus*" isimli eserinde ondan şiirler nakletmiştir. İbrahim Hakkı Erzurumî, "*Marifetnâme*" isimli önemli ansiklopedik eserinde Mesnevî'den 201 beyit iktibas etmiştir. Hindistanlı büyük düşünür, XX. asrın Mevlânâ'sı olarak bilinen Muhammed İkbâl de Mesnevî'den çokça etkilenenlerdendir. Mevlânâ ve Mesnevî'den etkilenenler arasında Saîd Nursî'yi de sayabiliriz. Zira o, Mesnevî'nin tahkiye ve temsil metodunu önemli ölçüde eserlerine uygulamış, hatta eserlerinden birine "*Mesnevî-i Nuriye*" ismini vermiştir. Mevlânâ'nın

³⁷⁸ Müjgan Cumbur, "Mevlânâ'nın İlk Mütercimi Gülşehri," *Mevlânâ Yirmi Altı Bilim Adamının Mevlânâ Üzerine Araştırmaları*, Haz., Feyzi Halıcı, s.31, ss.31-35.

³⁷⁹ en-Nedvî, *İslâm Önderleri*, I, 514.

³⁸⁰ Sofî Huri, "Garb Tefekkür Âleminde İslâmiyetin Tesiri ve Hz. Mevlânâ", *Türk Yurdu, Mevlânâ Özel Sayısı*, 1964, s.62.

³⁸¹ Yeniterzi, *Age.*, s.97-101.

“*Mektûbat*”ına karşılık “*Mektûbat*” isimli eseri de olan Saîd Nursî’nin “*Sözler*” isimli eseri de yine Mevlânâ’nın şeyhi Şems-i Tebrîzî’nin “*Makâlât*”ını hatırlatmaktadır.³⁸²

Hülâsa, Mesnevî o kadar tesirli olmuştur ki, Dâru’l-Kurrâ, Dâru’l-Hadîs gibi “Dâru’l-Mesnevî”ler kurulmuş, Mesnevîhân olmak, icazetnâme almaya bağlanmış, Damat İbrahim Paşa, 1730’da yaptırdığı medresede, Mesnevî okunma şartını, vakıf şartları arasına koymakla, medreselere de girmiştir.³⁸³

2.1.6. Tercüme ve Şerhleri

Tercümeleri :

Muînî, “*Mesnevî-i Murâdî*”: *Mesnevî*, Türkçe’ye ilk defa Muînî tarafından Sultan II. Murat adına manzum olarak çevrilmiş, bu yüzden “*Mesnevî-i Murâdî*”³⁸⁴ ismiyle anılmıştır. Bu eser Kemâl Yavuz tarafından yayına hazırlanarak 1982 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları arasında basılmıştır. *Mesnevî*’nin bir kısmının çevirisidir.

Aydın’lı Dede Ömer Rûşenî (v.1478): *Mesnevî*’nin bazı beyitlerinin manzum olarak şerhini yapmıştır.³⁸⁵

Yine Şeyh Nazmî-i Halvetî (v.1701), “*Mesnevî-i Sırr-ı Manevî*” ismiyle manzum olarak tercüme etmiştir. Bu eser, *Mesnevî*’nin birinci cildinin tercümesidir.³⁸⁶

Mevlevî İbrahim Bey, bir çok *Mesnevî* hikâyelerini manzum olarak Türkçe’ye çevirmiştir, basılmamıştır. Bunlardan başka, Mehmet Şâkir’in “*Mesnevî-i Şerîf Ma’a Terceme-i Manzume-i Türkî*” isimli eseri de basılmamış bir tercümedir. M. Hulusi Koner, “*Mesnevî’nin Özü*” isimli eserinde *Mesnevî*’nin altı cildinden seçtiği bazı yerleri tercüme ve şerh etmiştir. Bu eser de çok güzel bir baskıyla 1957 yılında Konya Yenikitap Basımevi tarafından basılmıştır.

İbnü’s-Seyyid Gâlib de *Mesnevî*’yi “*Mesnevî-i Şerîf Tercümesi*” ismiyle kısmen manzum olarak tercüme edenler arasındadır.³⁸⁷ Abdullah Öztemiz Hacitahiroğlu, Veysel Öksüz ve Feyzi Halıcı birinci ciltten manzum olarak, Mehmet Şâkir Efendi ise, VI. cildi yine manzum olarak

³⁸² Güllüce, Agt., s.84.

³⁸³ Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, s.406-407; Güllüce, Agt., s.84.

³⁸⁴ Çelebioğlu, Age., s.544; Faruk K. Timurtaş, “Muînî’nin Manevî’si (Murâdiyye) -Mesnevî’nin İlk Manzum Çevirisi-, *Bildiriler Mevlânâ’nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ Semineri (15-17 Aralık 1973)*, s.258, ss.258-267; Can, Age., s.382; Mustafa Kara, “XIV ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar”, *UÜİFD.*, Cilt: 8, Sayı: 8, Yıl: 8, Bursa, 1999, s.54, ss.29-58.

³⁸⁵ Hacitahiroğlu, Age., s.5.

³⁸⁶ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 165; Hasibe Maziöğlu, “Mesnevî’nin Türkçe Manzum Şerhleri,” *Bildiriler Mevlânâ’nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ Semineri (15-17 Aralık 1973)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ank., 1973, s.283-284; Osman Türer, *Türk Mutasavvıf ve Şairi Muhammed Nazmî*, KB. Yay., Ank., 1988, s.103.

³⁸⁷ İbnü’s-Seyyid Gâlib, *Mesnevî-i Şerîf Tercümesi*, Asır Matb., İst., 1315.

tercüme etmişlerdir.³⁸⁸

Mesnevî'yi XVIII. yüzyıl şâirlerinden Mevlevî ve Hamzavî Nahîfi Süleyman (v.1738) Türkçe'ye nazmen tercüme etmiş ve muvaffak da olmuştur. Bu tercüme, Ferruh Efendi'nin (v.1840), Hz. Mevlânâ'ya ait olmayan yedinci cilt tercümesiyle, 1268 h. de (1851-1852 M.), ta'lik yazı ile Mısır'da Ulak Matbaasında basılmıştır.³⁸⁹ 1967 de Sönmez Neşriyat tarafından Amil Çelebioğlu'nun günümüz Türkçe'siyle ofset tıpkı basımı yapılmıştır.³⁹⁰

1782'de İstanbul'da vefat eden Uşşâkî Tarîkati mensuplarından Abdullah Salahî'nin de *Mesnevî*'yi tercüme ettiğini Bursa'lı Mehmet Tahir yazıyor ise de,³⁹¹ bu tercümenin tam mı noksan mı olduğunu kaydetmediği gibi nerede bulunduğunu da bildirmiyor.³⁹² Ancak, Mehmet Akkuş, *Abdullah Salahaddîn-i Uşşâkî* isimli eserinde şunları kaydetmektedir: "Salahî, Mevlânâ'nın bazı gazellerini nazmen tercüme etmiş ve bunları Dîvân'ına almıştır. Bazı gazellerini de nazmen tercüme etmiş, mensur olarak şerh etmiştir ki, bunlar Salahî'nin müstakil eserleri olarak gösterilmiştir."³⁹³

Kütük adlı bir mecmua neşrettiğinden "Kütük sahibi" diye tanınmış olan Süleyman Hayrî Bey de (v.1891) *Mesnevî*'yi nazmen tercüme özenmiş ve birinci cildin pek cüz'i bir kısmını, pek kötü bir surette tercüme etmiştir. Bu tercüme, "*Mesnevî-i Şerîf Tercümesi*" adıyla 1308 h. de İstanbul, Mahmut Bey Matbaasında basılmıştır.³⁹⁴ Yenişehir'li Avnî'nin (v.1892), dördüncü cildin sonuna kadar manzum bir tercümesi olduğu rivâyet edilir.³⁹⁵ Türkiye Yayınevi tarafından 1945'te bastırılan Feyzullah Sacid Ülkü'nün hece vezniyle manzum tercümesi, *Mesnevî*'nin birinci cildine aittir.³⁹⁶

"*Revâyihi'l-Mesnevîyât*":³⁹⁷ Tokat Mevlevî Şeyhi Hafız Mehmet Emin, yedinci cildi de Mevlânâ'nın sanıp nazmen Türkçe'ye çevirmiştir. Bir nüshası İstanbul Üniversitesi Ktp. Türkçe Yazmaları arasında, 6323 numaradadır. Enderun'da yetişen ve 1836'da İstanbul'da vefat eden Şâkir Mehmet de *Mesnevî*'yi nazmen Türkçe'ye çevirmiş fakat maalesef bu tercüme, yedinci

³⁸⁸ Yeniterzi, Age., s.94; Can, s.383.

³⁸⁹ Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s.145; İzbudak, *Mesnevî*, I, (Gölpinarlı, Önsöz.K)

³⁹⁰ Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 145; Hacıtahtiroğlu, Age., Önsöz, s.8; Mazioğlu, Agm., s.287vd, ss.275-296; Yeniterzi, Age., s.94; Can, s.382.

³⁹¹ Tahir, Age., I, 197.

³⁹² Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s.146.

³⁹³ Mehmet Akkuş, *Abdullah Salahaddîn-i Uşşâkî (Salahî'nin) Hayatı ve Eserleri*, MEB., İst., 1998, s.128-129.

³⁹⁴ Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s.146; Mazioğlu, Agm., s.292; Bu makalede adı geçen tercümenin Nahîfi tercümesinin zayıf bir kopyası olduğuna işaret edilmektedir.

³⁹⁵ Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s.146.

³⁹⁶ Gölpinarlı, Age., s.146; Mazioğlu, Agm., s.294.

³⁹⁷ Çelebioğlu, Age., s.545.

cildi de Mevlânâ'nın şanarak ilave etmiştir.³⁹⁸ Ayrıca Veled Çelebî (İzbudak) tarafından, *Mesnevî*'nin tamamı mensur olarak tercüme edilmiştir. Bu eser de Milli Eğitim Bakanlığı, Şark-İslâm Klasikleri arasında altı cilt olarak basılmıştır.³⁹⁹

Şerhleri:

Mesnevî sırlarının anlaşılması zor ve çetin olmasından dolayı âlimler, mutasavvıflar onun müşkil noktalarını açıklamak, karışık yerlerini çözmek için çok çalışmışlar, himmet etmişler; gerek manzum gerek mensur Arapça, Farsça, Urduca, Türkçe ve bazı batı dillerinde olmak üzere, bütün *Mesnevî* ciltlerine veya muhtelif kısımlarına bir çok şerhler yazmışlar, telifler meydana getirmişlerdir.⁴⁰⁰

H. 969/1560-1561'de İstanbul'da vefat eden ve Kasımpaşa'da yaptırdığı mescidin avlusuna gömülen Gelibolu'lu Mustafa Surûrî Efendi'nin "*Mesnevî Şerhi*" bunlardan birisidir. (*Şerh-i Mesnevî*, Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Bölümü, No: 686.)⁴⁰¹ Surûrî, *Mesnevî*'yi tam olarak ve Farsça şerhetmiştir.⁴⁰²

Bosnalı Sûdî Efendi: H. 1005/1596'da vefat eden Sûdî'nin Türkçe *Mesnevî* şerhidir. Bu şerh, pek tanınmamış ve basılmamıştır.⁴⁰³

Mustafa Şem'i (v.1600): III. Murat zamanında başlanan "*Şerh-i Mesnevî*"⁴⁰⁴ isimli bu şerh H.1009'dan sonra bitirilmiştir. *Mesnevî*'nin tamamını şerh etmiştir.⁴⁰⁵ (*Şerh-i Mesnevî*, Süleymaniye Ktp., Halet Efendi Bölümü, No: 334.)⁴⁰⁶

Ankaravî İsmail Efendi (v.1041/1631): Asrının ilk büyük *Mesnevî* şârihi, Ankaravî İsmail Rusûhî Efendi'dir.⁴⁰⁷ *Mesnevî Şerhi*'ne başlamadan evvel *Mesnevî*'deki Arapça beyitleri âyet ve hadîsleri bir araya toplayarak "*Câmiü'l-Ayât*" isimli bir risâle meydana getirmiştir. Yine *Mesnevî*'nin bazı derin beyitlerini ve anlaşılması zor kelimelerini izah maksadıyla "*Fatihü'l-Ebyât*" adlı ikinci bir risâle yazmıştır. Daha sonra bu iki risâlesini birleştirip

³⁹⁸ Mazioğlu, Agm., s.290-291.

³⁹⁹ Hacitahiroğlu, Age., Önsöz, s.9; Yeniterzi, Age., s.94; Can, s.383.

⁴⁰⁰ Fîrûzanfer, *Mevlânâ*, s.397-399; Can, Age., s.382.

⁴⁰¹ Gölpınarlı, Age., s.142; Çelebioğlu, Age., s.544; TA, X, 112; Can, Age., s.380.

⁴⁰² Türk Ansiklopedisi, X, 112.

⁴⁰³ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s.142; Çelebioğlu, Age., s.544; Hayrî Bey, Age., s.7; Hacitahiroğlu, Age., Önsöz, s.6; Can, Age., s.380.

⁴⁰⁴ Hacitahiroğlu, Age., Önsöz, s.6.

⁴⁰⁵ Gölpınarlı, Age., s.142.

⁴⁰⁶ Çelebioğlu, Age., s.544.

⁴⁰⁷ Samî, Age., I, 439; Hoca-zâde, *Ziyâret*, s.71; Ali Canib, Agm., ss.3-5; *Türk Ansiklopedisi*, "Celâleddîn-i Rûmî", X, 112; Galanti, Age., s.102-103; Çelebioğlu, Age., s.545; Can, Age., s.380; Erkan Türkmen, *The Essence of Rumi's Masnevi*, Misket Ltd., Konya, 1992, s.63; Ethem Cebecioğlu, "Ankaravî İsmail Rusûhî", *SGAD.*, VIII, 221, ss.219-222; Osman Türer, "Mesnevî Şârihi İsmail-i Ankaravî'nin Tasavvufî Hayata Dair İkaz ve Tavsiyeleri", *9. Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, (15-16 Aralık 1997), Konya, s.93, ss.93-102.

genişleterek “*Mecmuatü’l-Letâif ve Matmuretü’l-Maârif*” ismini verdiği büyük kitapta toplamış ve *Mesnevî Şerhi* işte böyle çalışmalarla meydana gelmiştir.⁴⁰⁸ Gövsa, Ankaravî’nin şerhini şu kısa cümle ile ifade etmektedir: Türkçe şerhlerin en değerlilerindedir.⁴⁰⁹

Abdülmecid Sivâsî (v.1639): “*Şerh-i Müntehabât-ı Mesnevî*”: XVII. yüzyılın nüfuzlu sûfilerinden olup, Halvetiyye tarikatının Şemsiyye koluna mensup bulunan Abdülmecid Sivâsî (v.1049/1639) ilk cildin bir kısmını şerh etmiştir. Sivâsî’nin vefatından iki yıl önce yazılmış bir nüshası İstanbul Üniversitesi Ktp., Türkçe yazmalarında 196 numarada kayıtlıdır. Adı geçen eserinden ayrı olarak, “*Şerh-i Mesnevî*”, de Sivâsî’nin en meşhur eserlerinden biri olup, MEB., Ankara Genel Kitaplık 683 numarada bulunmaktadır. Sivâsî, bu eserinde, *Mesnevî*’nin 1315 beytinin şerhini yapmıştır.⁴¹⁰

Yenikapı Mevlevî Şeyhi Sabûhî (v.1647) de *İhtiyarât* adıyla *Mesnevî*’den seçtiği beyitlerin şerhini bir cilt halinde toplamıştır. Nüshaları Konya müzesinde, Yenikapı Mevlevîhanesi kitaplığında bulunmaktadır.⁴¹¹

Sarı Abdullah Efendi (1584-1661): “*Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*”:⁴¹² XVII. asrın ikinci büyük *Mesnevî* şârihi Reisü’l-küttâb Sarı Abdullah Efendi’dir.⁴¹³ En büyük eseri, çok zengin ve çok kuvvetli tasavvuf bilgileriyle ve büyük bir kavrayışla kaleme aldığı “*Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*”dir.⁴¹⁴ Abdullah Efendi’nin *Mesnevî Şerhi*, *Mesnevî*’nin birinci cildinin şerhidir. Eser 1870-1871 tarihinde beş cilt halinde basılmıştır.⁴¹⁵

Bursalı İsmail Hakkı (v.1725): “*Rûhu’l-Mesnevî*”:⁴¹⁶ Bursevî, iki ciltlik şerhinde *Mesnevî*’nin 738 beytinin şerhini⁴¹⁷ yapmıştır. Mehmet Kaplan’ın ifadesiyle, İsmail Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-Mesnevî* adlı eseri, zengin bir bilgi hazinesidir.⁴¹⁸

Şeyh Murâd-ı Buharî (v.1848): Şeyh Murâd-ı Buharî *Mesnevî*’yi tam olarak ve gâyet kısa

⁴⁰⁸ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, II, 699; Yetik, Age., 67-68.

⁴⁰⁹ Gövsa, Age., II, 797.

⁴¹⁰ Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevilik*, s.144; Can, Age., s.380; Çelebioğlu, Age., s.545; Cengiz Gündoğdu, *Bir Türk Mutasavvifi Abdülmecid Sivâsî*, KB. Yay., Ank., 2000, s.233-237, 240-241.

⁴¹¹ *Türk Ansiklopedisi*, “Celâleddîn-i Rûmî”, X, 112.

⁴¹² Çelebioğlu, Age., s.545; Hacıtahtiroğlu, Age, Önsöz, s.6; Fuat Bayramoğlu, “Molla-yı Rûm ve Şeyhü’r-Rûm Gönüldaşlar,” *Mevlânâ Yirmi Altı Bilim Adamının Mevlânâ Üzerine Araştırmaları*, Haz., Feyzi Halıcı, s.143, ss.143-159; H. Kâmil Yılmaz, “Sarı Abdullah”, *SGAD.*, VIII, 255, ss.254-257; Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul Yay., İst., 1946, I, 34-35.

⁴¹³ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, II, 700; H. Kâmil Yılmaz, “Sarı Abdullah Efendi”, *SGAD.*, VIII, 254.

⁴¹⁴ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, II, 700; H. Kâmil Yılmaz, “Sarı Abdullah Efendi”, *SGAD.*, VIII, 255-256.

⁴¹⁵ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, II, 700.

⁴¹⁶ Hayrî Bey, Age., s.7; Çelebioğlu, Age., s.545; Hacıtahtiroğlu, Age, Önsöz, s.6; Bayramoğlu, Agm., s.150; Can, Age., s.381, ss.-308-318; Ali Namlı, “İsmail Hakkı Bursevî”, *SGAD.*, VIII, 316.

⁴¹⁷ *Türk Ansiklopedisi*, X, 112.

⁴¹⁸ Mehmet Kaplan, “Bursa’lı İsmail Hakkı’nın Mesnevî’nin Birinci Beytini Şerhi,” *Bildiriler Mevlânâ’nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ Semineri (15-17 Aralık 1973)*, s.34, ss.33-41.

ve veciz bir tarzda şerh etmiştir.⁴¹⁹

Âbidin Paşa (v.1906) Şerhi: *Mesnevî*'nin sadece birinci cildini şerh etmiştir. Bu şerh altı cilt olarak İstanbul'da basılmıştır. Osmanlı âlimi ve paşası olması sebebiyle önem arzlemektedir.⁴²⁰

Ahmet Avni Konuk (v.1938): *Mesnevî* şârihidir.⁴²¹ *Mesnevî*'nin çok güzel ve mufassal bir şerhidir. Konya Müzesi Kütüphanesinde.⁴²² Basılmamış olan bu şerh bir ilim heyeti tarafından baskıya hazırlanmaktadır.

Kenan Rifâî (v.1950) Şerhi: *Mesnevî*'nin birinci cildi için kaleme alınan bu şerh, “*Şerhli Mesnevî-i Şerîf*” adı altında 1973 senesinde İstanbul'da neşr edilmiştir.⁴²³

Tahir Olgun (Tahirü'l-Mevlevî) (v.1951) Şerhî:⁴²⁴ Beşinci ciltten de bin kadar beyti içine alan bu kıymetli şerh birkaç kez basılmış olup, kalan kısım Şefik Can tarafından tamamlanmış ve basılmış bulunmaktadır.

Bu şerhlerden başka, bazı mecmualarda Piri Paşa'nın (v.1532), Azîz Mahmut Hüdai'nin (v.1628) ve Hasan Dede'nin de (v.1951), noksan şerhleri bulunduğu kayıtlıdır.⁴²⁵

XVII. yüzyılda ise, Mevlevî şâirlerinden İbrahim Cevrî (v.1654), “*Hall-i Tahkikat*” adlı eserinde *Mesnevî*'den seçtiği kırk beytin her birini beşer beyitle şerh etmiştir.⁴²⁶ Cevrî yine “*Aynü'l-Füyûz*” adlı eserinde de Yûsuf Sineçâk'ın, *Mesnevî*'den 366 beyit seçerek “*Cezîre-i Mesnevî*” adını verdiği antolojinin (müntehabât) her beytini beş Türkçe beyitle açıklamış ve bu eseri basılmıştır.⁴²⁷

Yûsuf Sineçâk'ın “*Cezîre-i Mesnevî*”sine Şeyh Galip de “*Şerh-i Cezîre-i Mesnevî*” adıyla bir şerh yazmıştır. Bu şerh bir heyet tarafından tahkikli olarak basılmıştır. (Turgut Karabey, Mehmet Vanlıoğlu ve Mehmet Atalay, Şeyh Galip, *Şerh-i Cezîre-i Mesnevî*, Erzurum, 1996.)⁴²⁸ Mehmet Faruk Görtunca, “*Aslı, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Mesnevî*” ismiyle manzum

⁴¹⁹ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s.145; Can, Age., s.381.

⁴²⁰ Ali Canib, Agm., s.5; İbrahim Alâettin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, I, 18-19; Heyet, *Ansiklopedik Sözlük Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi*, I, 15; Çelebioğlu, Age., s.545; Hacıtahiroğlu, Age., Önsöz, s.8; Kırboğa, Age., I, 265; Aksun, Age., VI, 432; Pekolcay, Age., s.109; İzbudak, Age., (Gölpınarlı, s.Önsöz, Y); Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.325; Can, Age., s.381; Aksu, Age., I, 77.

⁴²¹ Çelebioğlu, Age., s.545; Hacıtahiroğlu, Age, Önsöz, s.8-9; Ergün, Age., II, 573.

⁴²² Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s.145; Can, Age, s.381.

⁴²³ Can, Age., s.381.

⁴²⁴ Çelebioğlu, Age., s.545; Can, Age., s.381; Türkmen, Age., s.63.

⁴²⁵ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s.145.

⁴²⁶ Mazioğlu, Agm, s.280.

⁴²⁷ Mazioğlu, Agm., s.282; Hacıtahiroğlu, Age., Önsöz, s.6-7; Yeniterzi, Age., s.94; Güllüce, Agt., s.78.

⁴²⁸ Güllüce, Agt., s.78.

olarak I. cildin baş tarafından 213 beyti yayınlamıştır.⁴²⁹

Mensur ve tam, son *Mesnevî* tercümesi ve şerhi de Abdülbaki Gölpınarlı tarafından yapılmış ve Milli Eğitim Bakanlığı Şark-İslâm Klasikleri serisinin ilk kitabı olarak 1942-1946'da Milli Eğitim matbaasında basılmıştır. Ayrıca, *Mesnevî* için hususi lügatler de yapılmıştır.⁴³⁰

Mesnevî, bu Türkçe şerhlerin yanı sıra, Arapça ve İngilizce'ye tam olarak; Fransızca, Almanca, İspanyolca, İtalyanca, Rusça, Japonca, Felemenkçe, Lehçe, Urduca ve Korece'ye de seçmeler halinde tercüme edilmiştir.⁴³¹

Arapça şerhi: Beşiktaş Mevlevî şeyhi Trabluslu Çengî Yûsuf Dede (v.1669), Ankaravî şerhini, bazı yerlerini hülâsa ederek Arapça'ya çevirmiştir. "*el-Menhecü'l-Kavî fi Şerhi'l-Mesnevî*" adını taşıyan bu kitap, H.1289 yılında Mısır'da, Vehbiyye matbaasında basılmıştır.⁴³²

Farsça şerhleri ise çoktur. Bu şerhlerin en iyisi, âriflerin ulularından olan ve bu sınıfın terimlerine ve fikirlerine vukufu bulunan Harzem'li Kemaleddîn Hüseyin'in "*Cevâhirü'l-Esrâr*" isimli şerhidir.⁴³³ Molla Hüseyin Kaşifi'nin "*Lübbü'l-Lübâb*"ı da rağbet gören şerhlerdendir. Bunlardan başka Farsça şu şerhler de vardır: Şahidî'nin "*Gülşen-i Tevhîd*"i, Surûrî, Abdal Ali, Sebzevârî, Veli Muhammed Ekberâbâdî, Mûsâ Nesrî, Hüseyin Belhî'nin "*Şerh-i Mesnevî*"leri, Muhammed Ali'nin "*Bahru'l-Ulûm*"u, Muhammed Rahmetullâh'ın, "*Mesnevî-yi Manevî*"si, Bedûzaman Fûrûzanfer'in "*Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*", Telemmüz Hüseyin'in "*Mir'âtü'l-Mesnevî*"si meşhur Farsça şerhlerden olup, bunlardan bazısı yazma bazısı matbudur. Basılmış olanların çoğu Hindistan, Pakistan ve İran'da basılmışlardır.

Urduca şerhleri ise: Muhammed Mirzâ'nın "*Mesnevî Şerhi*", 1863 yılında Bombay'da basılmıştır. İmdâdullah'ın "*Mesnevî Şerhi*", Maulavi Hidâyet Ali'nin "*Kashf al-Ulûm Sharh Masnavî-i Mevlânâ-i Rûm*" isimli şerhi 1312 yılında Delhi'de basılmıştır. Ghulam Haider Gopamui'nin "*Shrajrah-i Ma'rifat*"i (*Mesnevî* den seçmeler halindedir.) Mohammad Yûsuf Ali Shah Chishti'nin "*Pairahan-i Yusufî*" isimli şerhi. Maulana Abdurrahman'ın "*Kitab-i Margum Sharh Urdu Masnavî-i Mavlânâ-i Rûm*" adlı şerh ve tercümesi. Muhammed Nâzir Mevlevî'nin, "*Miftâhu'l-Ulûm*", Kadı Sejjad Hüseyin'in, "*Mesnevî-yi Manevî*", Simâd Akbarâbâdî'nin "*İlhan-i Manzum*" adlı şerhi. Bu eserler çeşitli yıllarda yayınlanmışlardır.⁴³⁴

⁴²⁹ Hacitahiroğlu, Age., Önsöz, s.7; Mazıoğlu, Agm., s.294.

⁴³⁰ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s.146.

⁴³¹ Gülek, Agm., s.246; Hacitahiroğlu, Age., Önsöz, s.9; Yeniterzi, Age., s. 95; Güllüce, Agt., s.79.

⁴³² *Türk Ansiklopedisi*, "Celâleddîn-i Rûmî", X, 112; Hacitahiroğlu, Age., Önsöz, s.10; Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s.144.

⁴³³ *Türk Ansiklopedisi*, "Celâleddîn-i Rûmî", X, 112; Hacitahiroğlu, Age., Önsöz, s.9.

⁴³⁴ Muhammed Ali Taberî, *Zübdetü'l-Âsâr*, Müesseset-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran, 1372, s. 347-351; Fûrûzanfer, *Mevlânâ*,

Mesnevî üzerine yapılan Batı'daki çalışmalara örnek olarak da şunları verebiliriz:

Georg Rosen: *Mesnevî*'nin üçte birini meâlen Almanca'ya çevirmiş ve bu tercüme, "*Mesnevî Order Doppelverse der Scheich Mevlânâ Dschelâleddin Rûmî*" adı altında Leibzig'de 1849 ve 1913'te basılmıştır. Hammer Purgstahl tarafından 1851 yılında Almanca çevirisi yapılmıştır.⁴³⁵ Redhouse tarafından birinci cilt nazmen İngilizce'ye çevrilmiş 1881'de Londra'da basılmıştır.

Gülşen-i Raz mütercimi E. H. Whinfield, altı ciltten, aşağı yukarı 3500 seçme beyti nesren İngilizce'ye çevirmiş, "*Mesnevî-i Mamevî*" adı altında, 1887'de Londra'da basılmıştır. Nicholson, bu tercümeyle çok beğenir.⁴³⁶

S. E. Wilson, ikinci cildi nesren İngilizce'ye çevirmiş ve Nicholson'un övdüğü bu tercüme, "*The Masnawî*" ismiyle 1910 da, iki cilt olarak Londra'da basılmıştır.⁴³⁷

Reynold. A. Nicholson, bu gün Konya Mevlânâ Müzesi kütüphanesinde bulunan ve Mevlânâ'nın vefatından beş yıl sonra yazılıp aslî nüshayla Çelebi Hüsameddin ile Sultan Veled'in huzurunda mukabele edilen nüshayı esas tutarak altı cildi de tercüme etmiş, bastırmış ve Ankaravî şerhine dayanarak şerh de etmiştir. Bu külliyât Londra'da, 1925'ten itibaren Gibb vakfi tarafından neşr edilmiştir. Nicholson, metnin birinci cildinin baş taraflarında Konya nüshasını haber alamamış, diğer doğru bir nüshayı esas tutmuş, fakat bilahare Konya nüshasına dayanmış ve cildin sonunda baş taraflardaki nüsha farklarını göstermiştir.⁴³⁸

A. J. Arberry ve Annemarie Schimmel de kitap ve makaleleri ile Mevlânâ'nın ve eserlerinin tanınmasını sağlamışlardır.⁴³⁹

Bunlardan başka en mühimi Ruckart Tholuck'un Almanca tercümelemeleri olmak üzere, Rosenzweig'in yine Almanca ve F. Baudry'nin Fransızca *Mesnevî*'den bazı tercümelemeleri de vardır ve bunlar bizim ulaşabildiklerimizdir.

Mesnevî üzerine yapılan çalışmalara örnek olarak da şunları verebiliriz: İsmail

s.396-397; Hacıtahiroğlu, Age., Önsöz, s.10; İzbudak, *Mesnevî*, I, (Gölpınarlı, Önsöz M, T, Y); *Türk Ansiklopedisi*, "Celâleddîn-i Rûmî", X, 112; N.A. Galoch, "Mesnevî'nin Hint Yarımadasında Kaydettiği Gelişme," *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci, Haz., Fevzi Halıcı*, s.282-283; Hayri Bey, Age., s.7; Türkmen, Age., s.64; Yeniterzi, Age., s.95; Güllüce, Agt., s.81.

⁴³⁵ L. W. Carp, "Uluslararası Rûmî Derneğinin Çalışmaları", *Uluslararası İkinci Mevlânâ Semineri Bildirileri*, (15-17 Aralık 1976), Güven Matb., Ank., 1977, s.88, ss.88-91.

⁴³⁶ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s.149; Ayten Lermioğlu, *Mevlânâ ve Yakınları*, Redhouse Yay., İst., 1969, s.49; L. W. Carp, Agm., s.88; Hacıtahiroğlu, Age., Önsöz, s.10-11.

⁴³⁷ İzbudak, *Mesnevî*, s.(Gölpınarlı, Önsöz, M); L. W. Carp, Agm., s.89.

⁴³⁸ Gölpınarlı, Age., s.150; L. W. Carp, Agm., s.88; Kul Sadi, Age., s.185; Türkmen, Age., s.64.

⁴³⁹ L. W. Carp, Agm., s.89.

Ankaravî'nin "*Fatihü'l-Ebyât*" ve "*Câmiü'l-Ayât*" isimli eseri. Tahir Büyükkörükçü'nün, basılmış olan "*Mevlânâ ve Mesnevî*" ile "*Mevlânâ ve Mesnevî Gözüyle Peygamber Efendimiz*" adlı eserleri. Muhammed Şahin'in "*Mesnevî'nin Tenkidî*" isimli basılmış eseri. Hacı Ahmet Sevgi'nin "*Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Devrin Örf ve Adetleriyle İlgili Bilgiler*" adlı basılmış doktora tezi. Fürüzanfer'in "*Meâhiz-i Kasas ve Temsîlât-ı Mesnevî*" ve "*Ehâdis-i Mesnevî*" isimli basılmış Farsça eserleri. Dr. Muhammed Cevat Şeriat'ın "*Keşf-u Ebyât-ı Mesnevî*" isimli basılmış Farsça eseri gibi eserler.

Bunların dışında *Mesnevî* ile ilgili daha yüzlerce eser ve makale yazılmış ve yazılmağa devam edecektir. Mevlânâ, eserleri, Mevlevîlik ve bilhassa *Mesnevî* ile ilgili, Mehmet Önder, İsmet Binark, Nejat Sefercioğlu tarafından iki ciltlik bir "*Mevlânâ Bibliyografisi*" hazırlanmıştır. Bilhassa yurt dışındaki eserlerin tamamını ihtiva etmeyen bu bibliyografyada bile, matbu 3184 adet kitap ve makale ile, yazma 1470 adet eser ismi geçmektedir.⁴⁴⁰

2.1.7. Yazma ve Basma Nüshaları

Yazma (mahtût) nüshaları: *Mesnevî* tarzında yazılan diğer eserlerle karışmaması için "*Mesnevî-i Manevî*", "*Mesnevî-i Şerîf*", "*Mesnevî-i Mevlevî*" isimleriyle meşhur olan Mevlânâ'nın bu kitabı Kur'ân ve hadîs kitaplarından sonra en çok yazma ve baskısı olan kitaplardan birisi olmuştur. Hüsameddin Çelebinin yazdığı ilk nüsha elimizde olmamakla beraber, bu nüshadan istinsah edilmiş, Konya Mevlânâ Müzesi Ktp. 51 numarada kayıtlı Muhammed b. Abdullah el-Konevî el-Veledî tarafından 677/1278 yılının Recep ayında yazılmış çok güzel bir *Mesnevî* yazmasına sahip bulunmaktayız.

Görüldüğü gibi bu nüsha Mevlânâ'nın vefatından sadece 5 yıl 25 gün sonra ve asıl nüshadan istinsah edilip, Çelebî Hüsameddin ve Sultan Veled'in buldukları meclislerde okunarak, yine aslî nüsha ile karşılaştırılarak yazılmıştır. "Nüsha-i Kadîme" olarak adlandırılan bu yazma nüsha, Kültür Bakanlığı tarafından 1993 yılında tıpkı basım olarak ve çok itinalı bir şekilde basılmıştır.⁴⁴¹ Karşılaştırmalar ve tashihler için bizim de kendisine baş vurduğumuz bu kıymetli nüsha çok güzel bir şekilde tezhip edilmiştir.

Bu nüshanın dışında, yurt içinde başta Süleymaniye Ktp., Mevlânâ müzesi ve yurt dışındaki çeşitli kütüphanelerde olmak üzere, tesbit edilen 486 nüshası bulunmaktadır.⁴⁴² Bunlar

⁴⁴⁰ Güllüce, Agt, s.81.

⁴⁴¹ İzbudak, *Mesnevî*, I, (Gölpınarlı, Önsöz .C.)

⁴⁴² Bu nüshaların bulunduğu yerler için bakınız: Mehmet Önder ve Arkadaşları, *Mevlânâ Bibliyografyası*, I-II, Türkiye İş Bankası Yay., Ank., 1974, II, 3-91.

dışında 70 adet, “*Mesnevî’den seçmeler*” şeklinde değişik kütüphanelerde yazma eserler mevcuttur.⁴⁴³

Basma (matbû) nüshaları: Türkiye, İran, Hindistan, Pakistan ve başka yerlerde; değişik tarihlerde, defalarca basılmıştır. Ayrıca tercüme ve şerhlerle birlikte, çoğu kez aslı da basılmıştır. *Mesnevî*, Mevlânâ’nın gazelleri (*Dîvânı*) gibi, onlardaki kadar değilse de yine, tashîhten, tahrîften, beyitlerin azaltılmasından ve çoğaltılmasından kurtulamamıştır. Eski yazmalarla, basılan nüshalardaki beyitlerin sayıları değişiktir.⁴⁴⁴ Basma nüshaların en doğrusu, 667’de yazılan nüshayı esas alarak basılan R. A. Nicholson’un tahkikli baskısıdır.⁴⁴⁵

Bu baskıda 6 ciltteki beyit sayıları şöyledir:

I. cilt: 4009 beyit	II. Cilt: 3812 beyit
III. cilt: 4810 beyit	IV. Cilt: 3856 beyit
V. cilt: 4241 beyit	VI. Cilt: 4922 beyit

böylece beyitlerin toplamı: 25650’dir.⁴⁴⁶

2.1.8. *Mesnevî’nin Mukaddimesi*

Mevlânâ’nın *Mesnevî*’sine yazmış olduğu Arapça mukaddimesinin, Âbidin Paşa tarafından yapılan çevirisi şu şekildedir:

Bu *Mesnevî* kitabıdır. Bu kitap vüsûl ve yakın sırlarını keşifte, din esaslarının esaslarıdır. Bu kitap Allah Teâlâ’nın en büyük fihkidir. Onun nurunun benzeri ve sıfatı, içerisinde چراغ bulunan kandil gibi etrafını nurlandırır ki, sabahların nurundan daha nurludur. Bu kitap, çeşitli dalları ve su kaynakları bulunan cennetlerin cennetidir ki, içinden akıp giden bu su kaynağını sülûk ehli, selsebil; makam ve kerâmet ehli ise, “en faydalı durak ve en güzel dinlenme yeri” diye isimlendirirler. Hayırlılar ve iyiler orada yer içerler ve hür kimseler de sevinçle coşarlar. Bu kitap, Mısır’daki Nil nehri gibi, sabredenlere su; Firavn’ın soyu ile kâfirlere hasrettir. Nitekim Hak Teâlâ Kur’ân-ı azîmüştân’da “*Allah onunla bir çoğunun yolunu sapıtır, bir çoğunun da*

⁴⁴³ Önder ve Arkadaşları, Age., II, 95-109; Güllüce, Agt., s.77.

⁴⁴⁴ Fîrûzanfer, *Mevlânâ*, s.396.

⁴⁴⁵ Fîrûzanfer, Age., s.396-397.

⁴⁴⁶ Bu sayının diğer bazı nüshalarla mukayesesi şöyledir: 1. Raynold Allin Nicholsona göre 25650 beyit; 687 tarihli Elif Efendi nüshası: 25689 beyit. 3. Sahîh Ahmet Dede’ye göre: 25585 beyit; 4. Gazzî Dede Mecmuasına göre: 25820 beyit. 5. Veliyyüddin Efendideki nüshaya göre: 25956 beyit. 6. Edirne Selimiye’deki 709 tarihli nüshaya göre 25669 beyit. 7. Eflakî’ye göre: 26660 beyittir. Nafiz Uzluk, “*Mesnevî’nin Batıdaki Tercümeleri*” *Türk Yurdu Mevlânâ Özel Sayısı*, 3. Cilt, Sayı:8-9-10, (Temmuz, 1964), s.31. Gölpinarlı, nüsha farklılıklarını da değerlendiren Mesnevî’nin beyit sayısının 25680 olduğunu tespit etmiştir. (Yaşar Nuri Öztürk, *Mevlânâ ve İnsan*, Yeni Boyut Yay., İst., 1993, s.33.); Görüldüğü gibi beyit sayısı, Eflakî’ye göre, diğerlerinden 1000 civarında fazladır. Bunun sebebi ise Eflakî’den anlaşıldığı üzere, Mevlânâ zamanında birisi tarafından Mesnevî’ye kendi üslûbunda karıştırılan beyitlerin ilave edilmesidir. (Fîrûzanfer, *Mevlânâ*, s.396.); Güllüce, Agt., s.78; Bu fazla beyitler mânânın özüne fazla etki etmeyen bazı izahları ihtiva etmektedir.

yolumu doğrultur” (Bakara, 2/26) buyurmuştur.

Şüphesiz ki, *Mesnevî*, gönüllerin devası, hüznünlerin cilası, Kur’ân’ın açıklayıcısı, rızkların genişliği ve ahlâkın güzelliğidir. Melâike-i kirâm’ın, “*Kıymetli, sevgili ve takvâ sahibi katiplerin elleriyle*” (Abese, 80/15-16) yazılmıştır. Bu kitaba temiz kimselerden başkasının dokunmasını men ederler. *Mesnevî*’nin “Âlemlerin rabbinden indirilmiş” olmasının mânası, sırf rabbânî ilhâm olup, ön, arka ve etrafından kendisine batıl yaklaşamaz. Zira onu, koruyucuların en hayırlısı ve merhametlilerin en merhametlisi olan Allah Teâlâ gözetir. Bu kitap için Allah Teâlâ’nın verdiği nice güzel adlar vardır. Biz bu adlardan ancak birkaçını zikrettik. Çünkü az çoğa, damla göle ve taneye büyük harmana delalet eder.

Allah Teâlâ’nın rahmetine muhtaç olan bu aciz kul, Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî ki, Allah Teâlâ ondan kabul buyursun der ki, garip ve nadir hikayeleri şamil, şerefli makaleleri, inci gibi delilleri, zâhidlerin yollarını ve abidlerin bahçelerini içine alan ve lafızları veciz ve mânası çok olan bu manzum *Mesnevî*’yi seyyidim, senedim, dayanağım, cesedimde mekân tutan rûhum, bu günümün ve yarınımın azığı olan zatın isteğine binaen genişçe yazmağa çalıştım. Bu âlî zât ise, âriflerin kendisine uyduğu, hidâyet ve yakînînin imamı, halkın imdadına yetişen, kalp ve akıl sahiplerinin emîni, Allah’ın kulları arasındaki emaneti, yaratıkların içindeki seçkini, Allah’ın Resûl-i Ekreme tavsiyesi, Peygamberimiz’in sırları olan arşın hazinelerinin anahtarı ve yer hazinelerinin emîni bulunan, faziletliğin babası, Hak ve dinin kılıcı Şeyh Hasan b. Muhammed b. (Hüsâmeddîn) Hasan’dır. Ahî Türk diye bilinir. Bu zât vaktinin Bâyezîd-i Bistâmîsî ve zamanının Cüneyd-i Bağdadîsidir. Sıddîk oğlu, Sıddîk oğlu Sıddîktir. Allah, kendisinden ve ecdadından razı olsun.

Aslı Urmiye’lidir. Kürt olarak yattım, Arap olarak kalktım diyen (Şeyh Ebü’l-Vefâ-i Kürdî isimli) değerli Şeyh’in soyundan gelmiştir. (Allah Şeyhin ve soyundan gelenlerin rûhlarını takdîs etsin.) Ne güzel dede, ne güzel torunlardır. O yüce zatın nesebi üzerine güneş kaftanını atmış, baba tarafından gelen şerefi üzerine yıldızlar ışıklarını salmıştır. Saâdet gösterilerinin meydanı olan dergâhları, ikbal kıblegâhı ve sülûk erbabının dileklerinin ka’besi olmaktan hiçbir zaman hali olmadı, yıldızlar doğdukça ve mehtaplar âfâkı nurlandırdıkça yine böyle olsun. Tâ kî, basîret sahiplerinin, rabbânîlerin, rûhânîlerin, semâvîlerin, arşîlerin, nurîlerin istinatgâhı olsun. O yüce taife bir takım; sakinlerdir, nâzırlardır, gaiplerdir, hazırlardır, eski libaslar içindeki saltanat sahipleridir ki, hepsi şerefli kabilelerdir. Fazilet ashâbından, delillerin nurlarına sahip olan ilâhî işaretlerdendir. Bu hanedan hakkındaki duamız müstecabdır. Zira bütün mahlûkata şamildir.

Hamd ve senâ hususi olarak Allah Teâlâ'yadır ve Allah Teâlâ Peygamberimiz Efendimize, tayyib ve tâhir olan ashâb ve ehl-i beytine salât ve selâm eylesin. Âmin.⁴⁴⁷

2.1.9. Âbidin Paşa'nın Kaleminden Mevlânâ'nın Hayatı

Hz. Mevlânâ'nın hayatı ile ilgili olarak, müellifimizin *Mesnevî Şerhi*'ne başlamadan önce "Mevlânâ'nın Soyu ve Hayatı" başlığı altında vermiş olduğu bilgileri kısmen sadeleştirerek aşağıya aldık:

Hudâ'nın aşkı ile mest olan Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'nin ism-i şerifi Muhammed ve lakapları, Celaleddin ve Konya'yı teşrif buyurdıklarından Rûmî dahi denmiştir. Şerefli doğumları, hicretin 604. senesi Rebû'l-evvelin altıncı günü Belh şehrinde vuku bulmuştur. Baba tarafından dedeleri, Sultanü'l-Ulemâ Bahaüddîn Veled b. Hüseyin el-Hatibî ibn Ahmed el-Hatibî b. Mahmûd b. Sâbit b. Müseyyeb b. Mutahhar ibn Hammad b. Abdurrahman b. Hz. Ebû Bekr-i Sıddîk'dir. (Allah cümlesinden razı olsun.)

Bahaüddîn Veled Muhammed, Hz. Resûl-i Ekrem Efendimiz'in mâna âleminde verdiği şerefli emir üzerine Pederleri Hüseyin Hatibî'ye nikahlanan Horasan şahı Alauddin Muhammed b. Harzemşah'ın kızından dünyaya gelip Sultanü'l-Ulemâ iki yaşında iken babaları ahiret âlemine göç etmiştir. Bahaüddin Veled, bülüğa ulaşınca ve kendisinde manevî kemaller ve sûrî faziletler hasıl olunca, Peygamber Efendimiz tarafından rüya âleminde bir hayli zatlara, onun, "Sultânü'l-Ulemâ" lakabıyla anılmasını emir ve işaret buyurulduğu muteber kitaplarda kayıtlıdır. Zaman geçtikçe, ilmi nisbetinde, talebesi ve müridleri de çoğalmış ve İmam Fahrüddîn-i Râzî ve Reşidüddîn Fenâyî gibi zatlar ile bazen araları açılmış ve münasebetleri hasebiyle Muhammed Harzemşah de son olarak ismi geçen iki imam ile hemfikir olmuşlardır.

Mamafih, Sultanü'l-Ulemâ'nın pak neslinden başka ilmî ve manevî faziletleri sebebiyle Harzem Şahı onu ziyaret ederdi. Hatta bir gün adı geçen Şah, Sultanü'l-Ulemâ'nın yüce makamına vardığında, ziyaretçiler ve binek hayvanlarının çokluğunu görünce, oturduktan sonra sûretâ över gibi, gerçekte ise, dokunaklı bir söz ile, "yüce makamlarında halkın çokluğu o derecedir ki, ikametimiz zorlaştı" diyerek tariz ve şüphelerini hissettirdiler. Bu vakadan birkaç gün sonra adı geçen şah, Sultânü'l-Ulemâ'ya bir adam gönderip, "Harzem şahı, size mülkünü terk ediyor ve başka diyara gitmeyi münasip görüyor" dediğinde, Sultânü'l-Ulemâ, maksadı yeniden hissederek, Şah'ın gitmesi caiz değildir. Bize haset edenlerin sözleriyle ezâ ve cefâ kastettiler. Kendilerinin istihzâ yoluyla, veririz dedikleri dünya mülkü bize lazım değildir.

⁴⁴⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 2-3.

Huzursuz olmasınlar, biz gidelim, dedi. Bu durum akabinde kendisine tabi olanlara sefer tedarikini emr eyledi.

Sultânü'l-Ulemânın sefer hazırlıklarından adı geçen Şah pişman görüldü. Ahali ise, gâyet mahzun ve kederli idi. Her ne kadar Sultânü'l-Ulemâ'nın alıkonulması işine ricalar olunduysa da mümkün olmayıp yalnız hicretleri sebebiyle halk ile Şah arasında soğukluk hasıl olmaması için, bir Cuma günü halka vaaz ve nasihat ve pazartesi günü üç yüz kadar mürdî ve öğrencisi ve bir çok deve yükü kitapları ile Bağdat'a müteveccihen Belh'ten hareket edip ve her eriştikleri diyarda haklarına tam riâyet olunarak Bağdat şehrine geleceği haberi yayılınca Şeyh Şihabüddin Surûrî, hürmet gayesiyle, Bağdadın büyük ve küçükleri ile kendilerini karşılayarak hürmeten Mustansırıyye Medresesinde misafir ettiler. Burada Bağdat ahalisine vaaz ve nasihatta bulundular.

Sultânü'l-Ulemâ Bağdatta iken, Sultan-ı Rûm Alaaddin Keykubât adı geçen zatın bütün vasıflarını işiterek, gıyabında can-ı gönülden arz-ı muhabbet etti. Bu cihet dahi ilave olunur ki, Allah Teâlâ'nın hikmetine binaen, çok zaman geçmeden, Sultânü'l-Ulemâ daha Konya'ya yerleşmeden önce, Tatarlar Horasan ve Belhi harabeye çevirdiler. Sultânü'l-Ulemâ Bağdat'tan Hicaz'a gidip ve Hac vazifesini eda ederek Şam-ı şerîfe geldiklerinde Hz. Attar'ın, Mevlânâ Celaleddin-i Rumî'yi pederlerinin yanında görüp, zeka ve istidadının mükemmelliğini hissederek iltifat ve dua eyledikleri ve hatta Cenâb-ı Attar'ın Mevlânâ'dan yaşlarını sorduğunda, "Hudâ'dan bir yaş küçüğüm" buyurdıkları ve "Hudâ" kelimesinin ebced hesabı ile 605 olduğunu, yüce velâdetlerinin 604 senesi olduğunu ârifâne nükte ile ima ettikleri sağlam rivâyetlerdendir.

Sultânü'l-Ulemâ, Şam yolu ile Erzincan'a geldiğinde, bu sıralarda Fahreddîn Behrâmşah hüküm sürmekte idi. Onun hanımı İsmetî Hatun'un bina ettirdiği İsmetiyye medresesinde ikamet ettiler. Orada çok müddet durmayıp Akşehir kasabasına gitmeğe niyet ettiler. Behrâmşah'ın, hususiyetle Sultânü'l-Ulemâ için yaptırdığı medresede dört sene ikametinden sonra Sultânü'l-Ulemâ, Konya Lârende'ye yani Karaman'a gidip oranın emiri olan Emir Mûsâ'nın yaptırdığı medresede yedi sene kadar oturmaya râğbet buyurdular. Sultânü'l-Ulemâ'nın memleketlerinden hareketleri sırasında Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, beş yaşında bulduklarından Lârende şehrinde buluş çağına erişip Hoca Şerafeddîn Lâlâ Semerkandî'nin Gevher Hatun adındaki kızı ile nikahladı. 623 tarihinde birinci oğlu Sultan Veled dünyaya geldi.

Yukarıda beyan olunduğu üzere, Sultân Alâeddîn Keykubât'ın kendisine olan muhabbeti sebebiyle ayrı bir şehirde ikametine neticede dayanamayıp özel bir mektup ile Konya'ya davet etti. Sultânü'l-Ulemâ dahi davete icabet ederek Karaman'dan hareket edip Konya'ya

yaklaştığında Sultân Alâeddîn bizzat kendilerini karşılamışlar ve fevkalâde hürmet ederek beraberce Konya'ya girmişler ve Sultânü'l-Ulemâ Altunpâ (Pembe Fûrûşân-İplikçi) medresesinde ikamet buyurmuşlardır. Ondan sonra Sultânü'l-Ulemâ, Konya'yı kendilerine mekân ve makam ittihaz edip, dersler okutarak H. 628 senesi Rebîü'l-âhir'in 18. Cuma günü kuşluk vaktinde şerefli rûhları lâhût âlemine kavuşmuştur.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, temyîz yaşına vardıklarında her hangi mahalde bulundular ise, belki yollarda bile vaktini bir dakika dahi zayi etmeyerek, usûl-i Arabiyye, aklî ve dinî ilimlerin tahsiliyle meşgul olmuşlardır. Pederlerinin vefatından sonra onun halîfelerinden Seyyid Burhâneddîn Muhakkik, Tirmiz'den hareketle Konya'ya gelir. Mevlânâ'da gördükleri ilim ve kemâlâtı takdîr eder. Onunla dokuz sene bir arada bulunup sohbetler yaparak bir çok ilimleri talim ederler. Seyyid Burhâneddîn, Mevlânâ ile vedalaşır, daha sonra da Kayseri'de dâr-ı bekâya göç eder. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Konya'da binlerce ilim talebesine harikulade bir surette ilim öğretmekte iken, meşhur Şemseddîn Tebrîzî, mürşîdinden aldığı manevî işaret üzerine Mevlânâ'yı irşâd için Konya'ya teşrif ile Şekerrîz (Şekerfurûşân-şekerciler) hamına iner.

Mevlânâ'nın ahlâkı, cümle sıfatları ve ilmî kemâlâtı apaçık olduğu halde kalender dervîşleri sevmediğini anlar. Binaenaleyh Şems-i Tebrîzî, bir kalender kıyafetine girerek ve yolda bekleyerek Mevlânâ medreselerinden devlethanelerini teşrif ederken bindiği hayvanın yularından tutarak ve garip bir heybetle yüzüne bakarak "Ey Rûm'un mollası, Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa mı yoksa Bâyezîd-i Bistâmî mi büyüktür? Diye sual ettiğinde Mevlânâ, bu ne biçim sualdir, bunda şüphe edilecek mahal var mıdır diyerek Peygamber Efendimizin hakkındaki müteaddit âyet-i kerîmeleri okuyup; Bâyezîd-i Bistâmî'nin ümmetten bir fert olduğunu beyan edince Şems-i Tebrîzî, öyle ise, Hz. Peygamber neden, "*Ey Allahum, seni tam bir bilgi ile bilemedik*"⁴⁴⁸ dediği halde Bâyezîd, "Ben kendimi tenzîh ederim, benim şanımlı ne kadar uludur" diyor, dedi. Yani Cenâb-ı Hakk'a ait olan azamet-i şan sıfatını kendisinde görür, dediğinde Mevlânâ cevaben: "Peygamber Efendimiz Hazretlerinin mübarek sineleri, pâk aşkı derin bir derya olup, ona her ne kadar ilâhî tecelliler zuhur etse yine tahammül ile Hak Teâlâ Hazretlerinden tecelliyâtın artırılmasını istirham eder ve daima "*Ey Allahum, seni tam bir bilgi ile bilemedik*" diyerek meramını arz ederdi. Ama Bâyezîd-i Bistâmî'nin ilâhî tecellinin aynası olan kalbinde bir zerre kadar samedânî nur aksedince şuasından kendi kendini görmeğe muktedir olamaz ve kendini kaybettiğinde "Ben kendimi tenzîh ederim, benim şanımlı ne kadar uludur."

⁴⁴⁸ Bu sözün kaynağına ulaşamadım.

derdi. Mevlânâ'nın bu hikmetli cevabı üzerine Şems-i Tebrîzî, "Allah" diye figan ederek yere düşüp bayıldı. O anda Mevlânâ'nın kalbinde bir ilâhî tecelli parladığında derhal atından inip Şems-i Tebrîzî'nin ayaklarını yüzüne sürüp, Şems ayılınca birlikte hane-i saâdetlerine gittiler.

Kerâmetleri nihâyetsiz olan Şems-i Tebrîzî bu vakadan sonra altı ay kadar Mevlânâ ile beraber bulundular. Hiç kimse halvetlerine kabul olunmadı. Yalnız Sultan Veled hizmet eder ve ara sıra yiyip içme ve sair vakitlerde zikrullah ve ibâdetle meşgul olurlardı. Daha sonra halvetten çıkıp bir müddet aralarında devam eden muhabbet Mevlânâ'nın müridleri, talebeleri ve zahire çokça önem veren şahısların hasedine dokunarak "Şems-i Tebrîzî, Mevlânâ'ya tedrisi terk ettirdi" şeklinde kıl u kâl'de bulunmaları sebebiyle Şems-i Tebrîzî, ayrılmalarının lüzumunu kati olarak beyan ederek veda etti ve Şam'a gitti. Ama ondan sonra Mevlânâ eğitim ve nasihattan feragat ederek sema'ya başladı ve her nevi musikiye meyil ve rağbet eyledi.

Şems-i Tebrîzî'nin ayrılmasına tahammül edemeyip oğlu Sultan Veled'i Şam'a gönderdi. Oğlu, onu bularak büyük bir hürmetle ile babasının aşk ve muhabbetini arz edip Konya'ya teşrifini istirham eylemesi üzerine Şems-i Tebrîzî buna razı oldu ve Şam'dan yola çıktılar. Sultan Veled yolculuk esnasında çokça saygı ve hürmeti yüzünderi yanında yaya yürüdü. Bu suretle Şems-i Tebrîzî'nin tekrar Konya'yı teşriflerinden Mevlânâ büyük bir sevince gark oldu ve tekrar sohbet meclisleri sona erdi.

Daha sonra Şems-i Tebrîzî'nin habersizce Konya'dan ayrılması ve kaybolmasından Mevlânâ'nın diğer oğlu Alaaddîn Muhammed tarafından şehid edildiği rivâyet olunursa da bu olayın asıl ve esası olmadığı delili, Şems-i Tebrîzî'nin ayrılmasına tahammül edemeyip bir ay araştıran Mevlânâ'nın, bizzat Şâm-ı şerîfe ve bazı rivâyete göre Tebrîz'e kadar gitmeleridir. Bir müddet sonra Mevlânâ'nın has müridlerinden en çok sevdiği Hüsameddîn Çelebî uygun bir vaktini bularak, "*İlâhînâme*" tarzında veya "*Mantiku't-Tayr*" vezninde manzum bir kitap telifini istirham ettiğinde Mevlânâ tebessüm ile "Ey Hüsameddîn Çelebî, istediğiniz kitabı sizin hatırıza gelmeden evvel tasarlamış ve biraz da yazmıştım" diyerek cüz'iyat ve külliyyatın sırlarını keşfeden *Mesnevî-i Şerîf*'in ilk on sekiz beytinden birkaç beyti ona okuduktan sonra *Mesnevî-i Şerîf*'in telifine başlamışlardır. Bazı geceler akşamdan sabaha kadar Mevlânâ beyitleri okur Hüsameddîn Çelebî yazardı. *Mesnevî-i Şerîf* bu minval üzere yazıldı ve altı cilde ulaştı.

Mevlânâ bekâ âlemine vasil olduktan birkaç asır sonra ismi ve ahvâli meçhul bir şahıs tarafından yedinci cilt adıyla bir manzume meydana çıkarılmış ise de, bu manzumenin Mevlânâ'nın eseri olmadığı bir çok delil ile apaçıktır. *Mesnevî-i Şerîf*'in altıncı cildinin son beytinden sonra izah maksadıyla Sultan Veled tarafından yazılan sekiz-on beyit *Mesnevî-i Şerîf* nüshalarından bazısının en nihâyetinde bulunmaktadır. *Mesnevî-i Şerîf*'in ikinci cildini Mevlânâ

h. 662 yılında yazmaya başladıklarını mezkur cildin yedinci beytinde açıkça ifade etmişlerdir. Son cildin tamamlanması ömürlerinin sonlarına doğru yani irtihal tarihleri olan 672 senesinde olduğu bazı işaretlerden ve oğlu Sultan Veled'in aşağıdaki beyitlerinin tercümesinden anlaşılıyor. Sultan Veled'in adı geçen beyitlerinin tercümesi şu şekildedir:

“O zaman ki, pederim bu *Mesnevî*'yi yazmaya ara verdi. Dedim ki, hangi sebepten dolayı başka söz söylemezsiniz? Cevaben buyurdular ki; nutkum zayıflayıp, deve gibi çöktü. Bu hale gelince haşre dek söz söylemeye kimsede mecal ve kuvvet olamaz. “*Her şey helak olucudur, ancak Allah Teâlâ'nın vechi yani zatı bâkîdir.*” (Kasas, 28/88). Bu sözün yani *Mesnevî-i Şerîf*'in geri kalanı lisansızdır. O insan ki, gönlünde diri bir can tutar, sözün devamını o anlar. Ve müjdeler olsun ömrüm sona erdi, bedenden kurtulmanın zamanı geldi. Can ve canâna cevân edeceğim. Nem ve katreden yani dünyadan geçip ahirete gideceğim.”

Mesnevî-i Şerîf'in birinci cildi yazılıp bittikten sonra ikinci cildin hikmete binaen bir müddet tehir edildiğini yine ikinci cildin mukaddimesiyle birlikte takip eden beyitlerinde açıkça beyan edildiğine ve şu andaki bazı bilgilerden anlaşıldığına göre, Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerîf*'in telifine 659/660 tarihinde başlamışlardır. Bu hesapla birinci cildin telifi H. 659/660 senesinde ve altıncı cildin tamamlanması ise, 672 tarihindedir. Binaenaleyh Celâleddîn-i Rûmî 55-56 yaşlarında iken *Mesnevî-i Şerîf*'in telifine başlamış, 68 yaşında da altıncı cildi zikredilen beyite kadar yazdırmış ve o sırada dâr-ı ukbâya irtihal buyurmuşlardır.

Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Şerîf*'den başka *Evrâd-ı Kebîr*'i, derin ve ince mânaları havî bir *Divân*'ı olup, bir de üç bin beyti içeren diğer bir telifleri olduğunu haber almış isem de ona ulaşamadım. *Mesnevî-i Şerîf*'in bazı beyitlerini mütalâa eden Avrupalılar hayrette kalıp Mevlânâ'yı “Sâhib-i fikr-i amîk” namıyla isimlendirdiler.

Mevlânâ'nın, endâmı gâyet uygun olup, mübarek gözleri sarı ile siyah arasında yani elâ ve kaşları yay gibiydi. Rengi aslında kırmızıya yakın iken daha sonra çokça riyâzat ve mücâhede sebebiyle sarıya meyilli oldu. Ne şişman ne de zayıf olup, fakat fazlaca riyâzetten daha sonra zayıflamışlardı. Yüce rûhları, hicretin 672. senesi Cemâziye'l-âhirin beşinci günü akşama yakın cennete uçmuşlardır. Fânî âlemi terk buyuracakları sırada yüce irşâd makamlarına kimin oturacağı mürîdleri tarafından arz edildiğinde “Çelebî Hüsameddîn” buyurdular. “Değerli oğlunuz Sultan Veled'e ne vasiyet buyurursunuz?” diye tekrar mürîdler tarafından sorulması hasebiyle “O pehlivandır, vasiyete ihtiyacı yoktur” buyurmuşlardır. Bu emir ve vasiyet üzerine Sultan Veled, Hüsameddîn Çelebî'yi Mevlevîliğin hilafet seccadesine layık gördüler. 683 senesi Şaban ayının ikinci Çarşamba günü Hüsameddîn Çelebî'nin fânî âlemi terk eylemeleri sebebiyle Sultan Veled, Mevlevî hilafetinin post-nişîni olarak h. 712. senesi Receb-i şerîfin 10. Cumartesi

günü ahiret âlemine vasıl olmuştur. Ondan sonra Sultan Veled'nin değerli oğulları Ulu Ârif Çelebi yedi sene müddetle irşâd post-nişîni olup, 719 tarihinde dâr-ı bekâyâ irtihal eylemiştir.⁴⁴⁹

2.2. Âbidin Paşa'nın *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf* İsimli Eseri

Âbidin Paşa'nın şöhretini borçlu olduğu bu eser, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin ilk cildinin tercüme ve şerhi olup, kendisinin en önemli ve en büyük eseridir. *Mesnevî* şerhleri arasında önemli bir yeri olan bu eser altı cilttir.

“*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli eserininin 1. cildini 1884 yılında Adana'da yazmaya başlayıp 1885 yılında Sivas'ta tamamlamıştır. Âbidin Paşa, Adana valiliğinde bulunduğu sırada 12 Rebû'l-evvel 1302 tarihinde ve Mevlid-i Nebî okunduğu sırada bu eserini telife başlayıp birinci cildi Sivas valisi iken 12 Rebû'l-evvel 1303 ve teberrüken yine Mevlid-i Nebî'nin okunması sırasında basımına muvaffak olmuştur.⁴⁵⁰

Âbidin Paşa, eserinin 1. cildini tamamladıktan sonra 1303/1885 yılında Sivas ve İstanbul'da; 2, 3 ve 4. ciltlerini ise, Ankara'da tab ettirmiştir. Daha sonra İstanbul'da Tahir Bey Matbaasında altı cildin tamamı 1305-1306/1887-1888 yılında tab ettirilmiştir. Âbidin Paşa'nın adı geçen şerhi ne zaman bitirdiğine dair kendisinin vermiş olduğu bir malumât bulunmamasına rağmen 6. cildin basım yılı olan 1887-1888 tarihi onun bu eserini muhtemelen 1302/1884 yılında başlayıp 1306/1888 yılında tamamladığını göstermektedir.

⁴⁴⁹ Âbidin Paşa, Age., I, 6-12; Mevlânâ'nın hayatı ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Feridun b. Ahmed-i Sipehsâlâr, *Mevlânâ ve Etrafindakiler*, Çev., Tahsin Yazıcı, Tercüman 1001 Temel Eser, İst., 1977; Osman Behçet, *Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî*, Evkaf Matb., İst., 1336/1918; İsmail Habib Sevük, *Mevlânâ*, Sel Yay., İst., 1954; Annemarie Schimmel, “Garbın Mevlânâ Görüşü”, *AÜİFD.*, Sayı: 3-4, Ank., 1954, ss.27-29; Koner, *Mesnevî'nin Özü*, s.XI; Vasfî Mahir Kocatürk, *Şah Eserler Antolojisi*, Rüzgârlı Matbaa, Ank., 1958, s.123; Köprülü, Age., s.185-197; Hilmi Ziyâ Ülken, *İslâm Düşüncesi Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*, Ülken Yay., 2.bs., İst., 1995, s.142-145; Ali Nihad Tarlan, *Mevlânâ*, Hareket Yay., İst., 1974, s.9-69; *Türk Ansiklopedisi*, “Celâleddîn-i Rûmî”, X, 106-117; Seyit Kemâl Karaalioğlu, *Edebiyatımızda Şair ve Yazarlar*, 3.bs., İnkılâp ve Aka Basımevi, İst., 1973, s.98vd; Murat Tarık Yüksel, *Âriflerin Menkabeleri*, Demir Kitabevi, İst., 1977, III, 31-224; Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, II, 154-170; Nurettin Topçu, *Mevlânâ ve Tasavvuf*, Hareket Yay., İst., 1974, s.9-20; Türer, Agt. II. Kısım, 171; Mehmet Önder, *Gönüller Sultanı Hazret-i Mevlânâ*, Atlas Kitabevi, İst., 1961; Kazım Büyükkaksoy, *Hak Yolunun Önderleri Yüce Veliler*, Kit-san, İst., 1979, s.122-156; Arif Etik, *Şems ve Mevlânâ*, Sebat Ofset Matbaa, Konya, 1982, s.9-19; Ekrem Işın, “Mevlevilik”, *DBİA*, V, ss.422-430; Emin Işık, “Mevlânâ'nın Sevgi Dünyası”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 14, Sayı: 1, (Ocak 1985), ss.17vd; Feyzi Halıcı, *Mevlânâ Celâleddîn*, Doğuş Ofset Matbaa, Konya, 1986; Selâhaddin Şar, *Tasavvufun Temel İlkeleri İslâm Tasavvufu*, Toker Yay., İst., 1991, 275-283; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.342-369; Celâleddîn-i Rûmî, TA., X, 106-117; H. Ritter, “Celâleddîn-i Rûmî”, *İslâm Ansiklopedisi*, III, 53-59; *Encyclopedia Americana*, XXIII, s.772; Muharrem Şen, “Eva de Vitray Meyorovitch'e Göre Mevlânâ”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, Sayı: 2, (Ocak 1988), Konya, ss.1-11; Annemarie Schimmel, “Rumi Calal Al-Din (604-672/1207-1273)”, *The Encyclopedia of Religion*, XII, ss.482-486; Muhammed İkbâl, *Cavîtnâme*, Çev., Annemarie Schimmel, KB. Yay., Ank., 1989, s.83-108; en-Nedvî, *İslâm Önderleri*, I, 425-518; Erhan Yetik, “Mevlânâ'nın Dünya Görüşü ve Topluma Bakışı”, *19 Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Samsun, 1992, Sayı: 6, s.101-108; Şefik Can, “Mevlânâ'nın Sûreti ve Sireti”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 23, Sayı: 1, (Ocak 1994), s.36-44; Seyyid Hüseyin Nasr, “Mevlânâ ve Tasavvuf Geleneği”, Çev., Ethem Cebecioğlu, *İlim ve Sanat*, Sayı: 38, (Mayıs 1995), s.50-56; Mustafa Necati Bursalı, *İstanbul ve Anadolu Evliyâları*, I-II, Tuğra Neşriyat, İst., 1996, I, 228-272; Selçuk Eraydın, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, *SGAD.*, VII, 160-173; Arif Erkan, *İslâm Dinî Açısından Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sağlam Yay., ts., s.275-282; I. M. Panagotopoulos, *Benzersiz Mevlânâ*, Yunanca Aslından Çev., Kriton Dinçmen, Scala Yay., İst., 2000; Haluk Nurbaki, *Veliler Dergahından Katreler*, Damla Yay., İst., 2000, s.61-100; Ahmed Rif at, Age., III, 41-42.

2.2.1. Eserin Nüshaları ve Nüsha Farklılıkları

Yazma Nüshası:

Bu eserin yazma nüshası İstanbul Dîvân Edebiyatı Müzesi Kütüphanesinde, 34-36 numaralarda kayıtlıdır.⁴⁵¹

Nüsha Farklılıkları:

Âbidin Paşa, 2, 3 ve 4. ciltleri de tamamladıktan sonra I. cildi yeniden ele almış ve bazı değişiklikler yaparak, 1. cildin 1305/1888 tarihli 2. baskısında bu hususu “İhtâr-ı Mahsûs” başlığı ile şu şekilde açıklamıştır: “Daha sonra 2, 3 ve 4. ciltleri dahi ikmal edip 5. cildin yazımına başladığımda, şerhi yazarken tabii olarak hasıl olan duyguyla 1. cildin bazı ibarelerini çıkarıp bazı şeyler ilave etmek suretiyle tashîh ederek yeniden basımını münasip gördüm. Binaenaleyh 1. cildin önceden tabedilmiş nüshaları ile bu nüshanın ibarelerinde görülecek farklılıkların bu sebepten kaynaklandığını belirtirim.”

Âbidin Paşa'nın ifade ettiği “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*”in ilk baskısı ile sonraki baskıları arasındaki farklılıkların ne derece olduğu hakkında bir fikir verebilmek için iki beytin tercüme ve şerhlerini vermeyi faydalı bulduk. Baskılardan birisinde bulunup diğerinde olmayan kısımlara örnek olarak, Âbidin Paşa'nın adı geçen eserinin 1. cildinin sonunda 1886 Sivas baskısında bulunup 1906 İstanbul baskısına alınmayan şu ifadeler gösterilebilir.

“Rabbânî lütuf ve Cenâb-ı Padişahın himayesinde Hicrî 1302 tarihinde Rebiulevvelin 12. günü Peygamber Efendimizin Mevlîd-i Şerîfinin Adana’da bulunan Cami-i Kebirde okunmasından sonra ve Adana Valisi iken teberruken *Mesnevî-i Şerîf*in ilk beytini yazma şerefine eriştim ve ondan sonra da yazmaya devam ettim. Daha sonra Sivas Valiliğine tayin olunarak Hicrî 1303 tarihinde 1. cildi Allah Teâlâ'nın keremi ile tamamladığımdan yine Rebû'l-evvel'de Yatsı namazından evvel Sivas'ta bulunan Şemseddîn Sivâsî (k.s)'nin türbe-i şeriflerine bitişik olan Meydan Camî'inde Allah Resulü'nün Mevlidine dair Şemseddîn Sivâsî'nin yazmış olduğu âşıkane beyitleri kemâl-i tazîm ile kıraat ve yatsı namazı eda edildikten sonra adı geçen türbe-i şerîf içine varıp ve sanduka-i celîle yanında bulunduğum halde oğlum Rasih Bey, hokka ve kalem getirerek, Allah Teâlâ'nın lütufu, devlet ve mülkün selâmeti, İslâmiyetin hamisi, hikmet ve irfân menba'ı veliyy-i nimetimiz Padişahımız Sultan Gazi Abdülhamîd-i Sâni'nin hikmet eseri

⁴⁵⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, I, 5.

⁴⁵¹ Nuri Şimşekler, *Agm.*, s.123, 31. dipnot.

olan himayelerinde *Mesnevî-i Şerîf* e olan şerhimden işbu 1. cildin son satırını burada teberruken yazmaya muvaffak oldum.”⁴⁵²

Sivas, 1886 baskısının sonunda, Âbidin Paşa’ya “Sahib-i devlet ve serbülend-i zümre-i ehl-i rüşd ve fazilet Hz. Âbidin Paşa” diye hitabeden “Eski matbûat müdürü Nüzhet Efendi’nin Bedî’ Takrîzleri”; müellifimizden “Hz. Valimiz Sahibu’d-Devlet Âbidin Paşa el-Efhâm” diye sitayişle bahseden “Sivas Vilâyeti İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umûmisi Hakkı Beyin Belîğ Takrîzleri”; Batum muhacirlerinden ve ulemânın büyüklerinden merkez vilâyet Müftüsü Muhammed Fehim Efendi’nin *Mesnevî* şârihine “İstikamet ve adaleti icra eden Hz. Âbidin Paşa” diyerek iltifat eden Tarkizleri ve son olarak “Yüce Saltanatın büyük Vezirlerinden, asrımızın yüce âriflerinden Sivas Valisi Âbidin Paşa Hazretleri” ibareleri ile hitab eden Mektûb-i Vilâyet Mümeyyizî Rızâ Efendi’nin takrîzleri bulunmaktadır.⁴⁵³ Diğer baskılarında ise, bu takrîzler yer almamaktadır.

Yine baskılar arasındaki farklılıklara aşağıda verilen iki beytin tercüme ve şerhleri gösterilebilir:

Sivas, 1886 baskısı, 115. beytin tercümesi: “Çünkü kalem yazmaktan surat eyledi. Çünkü kalem aşka geldi. Kendi üzerine yarıldı.” Şerh: “Bu beyt-i şerifte dahi aşkın ulvî kadrini tarif buyuruyorlar. Kalem yarıldı tabirinden iki keyfiyet anlaşılır. Yâ ki, aşkın kemâl-i lezzetinden güya halâvet bulup ve meselâ tatlı nar ve incir gibi halâvetleri, kemalde ise, ağızları yarıldığı gibi kalem dahi aşkın halâvetinden yarıldı ve yahut kalem yarıldı tabiri, kalem aşkın tahrîrine gelince adem-i tahammülünden parelendi ve binaenaleyh, aşk gibi azîm bir işi yazmaktan aciz kaldı demektir.”⁴⁵⁴

İstanbul, 1906 baskısının tercümesi: “Çünkü kalem yazmaktan surat gösterdi. Çünkü kalem aşka geldi. Kendi üzerine yarıldı.” Şerh: “Kalem yarıldı tabirinden iki keyfiyet anlaşılır: Yâ ki, aşkın lezzetinden kalem halâvet bulup kemale vasıl olmuş esmâr gibi yarıldı veya aşkın tahririne gelince adem-i tahammülünden parelendi ve yazmaktan aciz kaldı.”⁴⁵⁵

740. beyit 1303/1886 tarihli Sivas baskısı ile 1324/1906 İstanbul baskısındaki farklılıklar şu şekildedir: Sivas baskısındaki tercümesi: “Nebiy-yi Muhterem Fahr-ı Âlem (s.a.v) Efendimizin nâm-ı şerîfine ilticâ edenler için muhkem ve kavî bir kale ve hisar-ı manevî oldu. Ya o rûh-i emin Nebiy-yi zîşan (a.s) hazretlerinin zât-ı pâkî ve şerefi, ne mertebe emniyet, selâmet ve

⁴⁵² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, Sivas, 1886, I, 718-719.

⁴⁵³ Age., Sivas, 1886, I, 722-728.

⁴⁵⁴ Age., Sivas, 1886, I, 181.

saâdet bahşeder olduğu mülâhaza olunsun.”

Şerh: “Yalnız Fahr-i âlemi takdîs edenler bunca fitne ve belâlardan halas bulmuş iken ya o zât-ı pâke -ki, “levlâke levlâk” hitabı ile takdîr olunmuştur- muhabbet ve nebevî sünnet ve emirleri hakkıyla icra eden mü'min ve mü'mineler dünya ve ahirette ne derecelerde şefaât, emniyet, saâdet ve selâmete nail olacaklarının gereği gibi arzına hangi insan muktedir olabilir.

Peygamber-i zîşân o bahr-i irfân, o ummân-ı rûhaniyet Efendimiz (s.a.v) hazretlerinin yüce vasıflarını hakkıyla ifadeye acziyetimi arz etmekle beraber muhtasar olarak bazı mutalaâtı beyan edeyim: Evvela insaf ile mülâhaza olunsun ki, dünya yaratıldığı saatten ahir zamana kadar Fahr-i âlem efendimiz kadar hangi insan takdîs ve tebcîl olundu. 1400 seneden beri arz üzerinde bulunan milyonlarca ehl-i İslâm'ın müezzinleri günde beş defa minarelerde Allah Teâlâ Hazretlerinin rabbânî vasıflarından sonra Peygamberimiz'in ismini tebcîl ederek ilan edip, dinleyen ehl-i İslâm tarafından layık bir hürmet ve azamet ile takdîs olunur. Sonra günde beş defa namazda milyonlarca mü'min defalarca yine yüce isimlerini tebcîl ederek salât ve selâm ederler. Ezan ve namazdan başka yine milyonlarca ehl-i İslâm salât ve selâm ederek nimetlenirler.

Şeriat-ı mutahharası sayesinde putperestlik mahvolmuş, zülüm ve tecavüzler yer yüzünden kalkmıştır. Bir de düşünölsün ki, Hak Teâlâ'nın mutlak vahdaniyeti Fahr-i âlem efendimiz'den ziyade yer yüzünde hangi insanı beyan ve ilan eylemiştir. Şeriat-ı mutahharasının bütün hükümleri medeniyetin kabul eylediği kaidelerin esası olduğu akıl sahibi olanlar için inkârı mümkün olmayan bir hakikattir. Peygamber Efendimizin (s.a.v) yüce vasıflarını anlatarak sözlerine devam eden müellifimiz Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamberimiz hakkında nazil buyrulan âyetleri yazmakla iktifa edeyim diyerek Kevser sûresi, İnşirah sûresi, Duhâ sûresi, Nûn sûresi 1-4. âyetler, Fetih sûresi 1-3, 10, 29. âyetler, Yâsîn sûresi 1-4. âyetler, Ahzâb sûresi 40, 45, 56.âyetler, İsrâ sûresi 1. âyet, Hicr sûresi 87. yet, Tevbe sûresi 40. âyet, A'raf sûresi 157. âyet, Nisâ sûresi 115 ve 166. âyetler, Enbiyâ sûresi 107.⁴⁵⁶ âyet-i kerîmelerinin metin ve meâllerini vermiştir.”⁴⁵⁷

İstanbul 1906 baskısısındaki tercüme ise şu şekildedir: “Nâm-ı celîl-i Hz. Muhammed Mustafa, ilticâ edenlere metin bir kale olunca ya o rûh-i emîn hazretlerinin zât-ı pâkî, ne mertebe saâdet bahşeder olduğu mülâhaza olunsun.” Şerhi ise: Resûl-i Müctebâ Muhammed Mustafa

⁴⁵⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, İst., 1324/1906, I, 97.

⁴⁵⁶ Müellifimiz bu âyet-i kerîmeye kadar aşağıdan yukarıya doğru surelerin sırasını takip etmiştir. Bu tertibe uymayan sadece bu âyet-i kerîmedir.

Efendimiz Hazretlerinin yüce nâm-ı şerîfi muhkem ve manevî bir hisar olunca ya o zât-ı pâkin hakikat-ı rûhaniyesine gerçek anlamda ilticâ eden ve tebliğ buyurdıkları rabbânî emirleri icra edenlerin, feyz-i Muhammedî nasıl ebedî kurtuluşlarına sebep olacağı akıl sahipleri katında âşikârdır.”⁴⁵⁸

Âbidin Paşa, sonraki baskısında Peygamber Efendimiz (s.a.v) hakkında vermiş olduğu malumâtı ve onun hakkında nazil olan âyet-i kerîmeleri vermemektedir. Yine Âbidin Paşa, şerhinin ilk cildinin Sivas baskısında, adı geçen cildin son satırını teberruken Şemseddîn Sivâsî'nin türbesini ziyaret ettikten sonra yazdığı notunu⁴⁵⁹ daha sonraki baskılara almamıştır.

Müellifimizin *Mesnevî Şerhi*'nin baskılarının karşılaştırılması sonucunda ilk baskı ile tashih yapıldıktan sonraki baskıları arasında dikkate değer bir farklılık göremedik.

2.2.2. Eserin Muhtevası:

Müellifimizin eserinde bulunan beyit sayıları şu şekildedir:

Âbidin Paşa, “Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf”,

c.I, Kütüphane-i İrfân, 1324/1906, 376s; 1. beyitten 741. beyte kadar

c.II, Kütüphane-i İrfân, 1324/1906, 186s; 742. beyitten 1406. beyte kadar

c.III, Kütüphane-i İrfân, 1324/1906, 269s; 1407. beyitten 2055. beyte kadar

c.IV, Kütüphane-i İrfân, 1325/1907, 240s; 2056. beyitten 2645. beyte kadar

c.V, Kütüphane-i İrfân, 1326/1908, 254s; 2646. beyitten 3252. beyte kadar

c.VI, Dersââdet, 1306/1888, 294s; 3253. beyitten 4034. beyte kadar.

Âbidin Paşa, *Mesnevî Şerhi* 'ne yazmış olduğu mukaddimesinde: “*Mesnevî-i Şerîf* e atf-ı kelâm edilince acizane hissiyâtıma göre rûhaniyât ve akliyâtta beşerden zuhur eden eserlerin *Mesnevî*'ye denk olması mümkün değildir. *Mesnevî*'nin her beyti bir mülk-i azîm addedilse yeridir. O, büyük bir hikmet nehridir ki, dimağı fasit olanlara, acı ve ezâ; dimağı fasit olmayanlara tatlılık ve sefadır. Tercüme ve şerhine muvaffak olduğum işbu cildi gayr-i müstamel ve anlaşılmayacak lafızlarla boğmadım. Bilakis herkesin anlayabileceği ibareler kullanmaya dikkat ettim. Fikrim muğlak lafızlar tedarikinde değil, mânayı araştırmada idi. Acizane hatırıma tulû' eden mânaları dahi mümkün olduğu kadar muhtasar yazmak istedim. Her ne kadar muhtasar ve berrak yazmak arzu ve emelim idiyse de bu arzuma muvaffak olduğumu iddia edemem.”

⁴⁵⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, Sivas, 1303, I, 704-716.

⁴⁵⁸ Age., İst., 1324, I, 370.

Âbidin Paşa, sözlerine devam ederek meâlen şunları söylemektedir: “Manidar olduğu halde açık ve kısa yazmak zor bir iştir. Müelliflerden birisi dostlarından birisine şöyle yazmıştı: Dostum, berrak ve kısa yazmak arzu ederim. Fakat vaktimin darlığından tafsîlâtlı ve muğlak yazmaya mecburum.”⁴⁶⁰

Âbidin Paşa, bu mukaddimeyi Sivas Valisi iken yazdığını belirtmiştir. Müellifimizin adı geçen eserini yazdığı günden günümüze yüz yılı aşkın bir zaman geçmiştir. Bu gün müellifimizin kullanmış olduğu dili değerlendirecek olursak kanaatimizce, az ve öz yazma arzusunu muhtemelen berrak yazma arzusundan daha fazla gerçekleştirmiştir. Âbidin Paşa'nın üslûbu ağır, kullandığı dil ise, yer yer ağdalıdır. Eserlerinin bazı yerlerinde rastladığımız bu üslûbuna örnek olması açısından “*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*”nin mukaddimesinin ilk cümlesini verebiliriz. “Hâlik-i cism-u mânaya nâzım-i avâlim-i lâ-tuhsaya arz-ı ubudiyet ve mahmedete kalb-i kemînem rağbet eder ve böyle bir nimet-i saâdet-i âyete rağbetten dolayı ahvâl-i meâsî meâlîme muttali olan aklım hacalet eyler.”⁴⁶¹

Âbidin Paşa'nın bu eseri, bir şerh olmakla birlikte, Mektûb-i Vilâyet Mümeyyizî Rızâ Efendi'nin ifadesiyle yeri geldikçe, Cenâb-ı Hakk'ın vahdaniyetini ispat için naklî ve aklî deliller ve felsefî bahisleri ihtiva etmesinin yanı sıra medenî, hükmi ve sair kaidelere bağlı çeşitli mânaları da içermektedir.⁴⁶² Âbidin Paşa, *Mesnevî* beyitlerini şerh ederken bazen âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîflere müracaat etmiş, yaşanan hayattan örnekler vererek mevzuları izaha çalışmış, eserinde BursEVî'nin yaptığının aksine kelimeler üzerinde fazlaca durmamıştır.

Müellifimiz şerhinde hem dinî ve tasavvufî duygu ve düşünce ve hem de genel konulara yer vermiştir. Bu konulardan eserinde çokça yer verdikleri şunlardır: Tasavvuf,⁴⁶³ aşk,⁴⁶⁴ ârif,⁴⁶⁵ mürşîd-i kâmil,⁴⁶⁶ ahlâk-ı hamîde,⁴⁶⁷ ahlâk-ı zemîme,⁴⁶⁸ dünya,⁴⁶⁹ nefis,⁴⁷⁰ şeyh-sahte şeyh,⁴⁷¹

⁴⁵⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, Sivas, 1303, I, 718.

⁴⁶⁰ Age., I, 2-3.

⁴⁶¹ Âbidin Paşa, *Kasîde-i Bürde*, s.2; Yukarıdaki cümleyi şu şekilde sadeleştirilebilir: “Madde ve mânayı yaratan, sayısız âlemleri nizam ve intizama koyan Cenâb-ı Hakka kulluk ve şükranımı arz ederim. Kalbim hamd-ü senâ ederken, böyle bir saadet nimetine rağbetten dolayı, işlediğim kötülükleri yakinen bilen aklım yaptıklarından haya eder.”

⁴⁶² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, Sivas, 1886, I, 727.

⁴⁶³ Âbidin Paşa, Age., I, 358; III, 52, 67, 127, 171; IV, 121, 122; V, 57, 119, 126, 127, 128, 133, 134, 135, 214.

⁴⁶⁴ Age., I, 40, 42, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 59, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 121, 137, 143, 144, 182, 184, 188, 191, 307, 347; II, 8, 13, 42, 275; III, 37, 38, 53, 69, 81, 83, 84, 85, 87, 88, 111, 137, 142, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 165, 172, 173, 177, 178, 182, 232, 250, 259; IV, 58, 79, 87, 90; V, 6, 42, 79, 80, 81, 82, 83, 89, 105, 111, 112, 113, 116, 162, 183, 203, 209, 210, 219, 220.

⁴⁶⁵ Age., I, 17, 18, 38, 39, 42, 43, 44, 56, 57, 87, 90, 91, 92, 95, 142, 144, 221, 222, 227, 229, 235, 276, 278, 297, 322, 323; II, 8, 152, 241, 282, 283; III, 59, 60, 97.

⁴⁶⁶ Age., I, 72, 73, 63, 90, 92, 93, 116, 121, 122, 123, 125, 126, 137, 145, 146, 150, 166, 167, 168, 183, 211, 233, 277, 302, 303, 329, 342, 360, 361; II, 14, 32, 34, 62, 66, 118, 132, 149, 240, 253, 275; III, 19, 23, 26, 28, 42, 70, 86, 87, 96, 99, 100, 101, 105,

vahdet-i vücûd,⁴⁷² kalp,⁴⁷³ rûh,⁴⁷⁴ akıl,⁴⁷⁵ sâlikin yapması gerekenler,⁴⁷⁶ evliyâ⁴⁷⁷ ve sâlik-mürîd.⁴⁷⁸ Eserde az da olsa yer verilen konuları cilt ve sayfa numaraları ile birlikte şu şekilde sıralayabiliriz; mü'min-münafık, (I, 184-188; II, 266-268), kibir-şöhret, (I, 53, 139, II, 248, 286), havf-recâ, (I, 71, 83, 84, 85, 123, 229, 362; II, 238; III, 21, 22), hased, (I, 50, 237, 332), tevbe, (I, 285, 286, 315; II, 5, 48, 64, 211, 224, 235, 236; III, 49), sabır, (I, 88; III, 95), zikir, (III, 72), şükür, (III, 62), tevekkül,⁴⁷⁹ cebriye, (I, 316-321), irâde-i cüz'iyeye, (I, 142), ahkâmın değişmesi, (VI, 305), kısas, (VI, 319-325), dünya-ahiret dengesi, (I, 40, 61-62), mücâhede, (I, 186, 187), mertebe-i ehâdiyet ve âlem-i rûhaniyet, (I, 38, 39, 74, 111, 112), tarihî hadiseler, (I, 270, 317), fenâ, (I, 103, 104, 273, 274), zulüm, (II, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 278, 281), mal ve servet, (I, 49; II, 116), devlet, (I, 75, 85, 112, 128, 130; III, 15), emre muhalefet, (I, 82, 84, 85), rüşvet, (I, 197), riyâ, (I, 184, 243, 246, 289; II, 73), basîret, (III, 6-12), edep, (I, 78-81, 85-86; III, 51), inşaallah sözünün önemi, (I, 65), zekat ve sadaka, (I, 83) ve zinâ, (I, 83-84).

Âbidin Paşa, şerhinde bir çok konuya değinmiş hatta yeri geldiğinde beden sıhhati gibi bir konuda bile tam bir sayfa kadar malumât vermiştir. *Mesnevî*'nin 24. beytinin şerhinde

- 158, 235, 236, 237; IV, 85, 98, 111, 113, 114, 115, 133, 138, 139, 145, 146, 148, 149, 236; V, 9, 18, 64, 65, 92, 129, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 161, 165, 168, 196, 219, 251, 316.
- ⁴⁶⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*., I, 222, 282, 327, 328; II, 13, 52, 86; III, 51, 52, 86, 203; IV, 5, 88, 89, 112, 132, 133, 136, 137, 138, 143, 144, 145, 229, 232; V, 88, 100, 123.
- ⁴⁶⁸ Age., I, 195, 196, 202, 227, 241, 282, 283, 285, 338; II, 14, 37, 38, 39, 161, 221, 262, 263, 264, 266, 267, 268; III, 74, 97, 101, 113, 114, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 208, 221, 239, 244, 246, 249; IV, 89, 90, 100, 102, 117, 122, 132, 134, 148, 149, 178, 225, 230, 231; V, 7, 59, 95, 96, 106, 126, 127, 128, 177, 180, 203, 208, 215, 217, 249, 250, 251, 254; VI, 5, 13, 18, 37, 40, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 64, 78, 80, 82, 94, 95, 117, 171, 175, 197, 230, 231, 234, 275, 284.
- ⁴⁶⁹ Age., I, 40, 74, 75, 61, 62; II, 29, 113, 114; III, 5; IV, 110, 116, 163, 186, 187, 199; VI, 88, 103, 104, 105, 106, 227.
- ⁴⁷⁰ Age., I, 61, 62, 63, 66, 69, 93, 113, 117, 119, 122, 127, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 281, 283, 297; II, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 32, 33, 36, 43, 57, 59, 137, 138, 158, 159, 168, 204, 276, 277, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293; III, 8, 145, 197, 210, 211, 245; IV, 9, 90, 94, 149, 157, 168, 171; V, 3, 13, 44, 52, 67, 109, 110, 140, 141, 142, 159, 160, 199, 200; VI, 233, 264, 274, 282, 283, 331, 345.
- ⁴⁷¹ Age., I, 189, 190, 191, 245; II, 74, 75; III, 70.
- ⁴⁷² Age., I, 309, 310, 311, 312, 314, 316; III, 99, 171, 172, 173, 179; IV, 70, 71, 181, 184; V, 57, 84, 104, 120, 121, 125, 178, 197.
- ⁴⁷³ Age., I, 83, 95, 114, 115, 118, 216, 217, 218, 239, 270; II, 42, 179, III, 35, 44, 96, 157; IV, 129, 130, 131, 132, 169, 171, 172, 214, 215; VI, 214.
- ⁴⁷⁴ Age., I, 18-19, 68-69, 99.
- ⁴⁷⁵ Age., II, 171-173, 269; III, 181; IV, 9, 10, 46, 47, 49, 66, 108, 109, 110, 111, 116, 117, 118, 119, 120, 126, 144, 150; V, 3, 4, 34, 35-39, 50, 51, 89, 122; VI, 45, 281, 338.
- ⁴⁷⁶ Age., I, 48, 58, 70, 98, 111, 112, 123, 124, 125, 127, 147, 151, 152, 153, 159, 160, 166, 188, 194, 195, 213, 361, 364; II, 27, 67, 148, 151, 170, 245, 252, 270, 280; III, 21, 45, 94, 98, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 117, 119, 120, 123, 134, 135, 137, 146, 148, 149, 166, 185, 186, 191, 192, 193, 199, 208, 220; IV, 16, 43, 44, 61, 81, 84, 86, 87, 88, 99, 105, 131, 136, 141, 151, 170, 182, 185, 186, 219; V, 71, 95, 96, 107, 108, 137, 138, 139, 155, 163, 169, 171, 183, 234; VI, 16, 52, 183, 226, 239, 316, 317.
- ⁴⁷⁷ Age., I, 46, 75, 87, 103, 107, 109, 146, 148, 149, 152, 154, 155, 165, 166, 168, 169, 234, 236, 359; II, 148, 149, 229; III, 25, 36, 39, 40, 41; III, 85, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 208, 209, 215, 216, 221, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 238, 241, 258; IV, 6, 7, 11, 12, 13, 21, 45, 188, 191, 192, 193, 194, 202, 204, 205; V, 18, 151, 161, 186, 194, 195, 211, 213, 214, 220, 223, 225, 239, 240; VI, 27, 92, 126, 127, 145, 146, 194, 251, 275, 285, 357.
- ⁴⁷⁸ Age., IV, 98, 146, 147; V, 59, 60, 66, 72, 73, 74, 76, 106, 183, 185, 191, 219, 247, 248, 252, 254; VI, 17, 19, 20, 210, 220, 231, 261, 266, 315.
- ⁴⁷⁹ Age., II, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 106, 109, 111, 112, 113, 118, 154, 155, 156.

“Calinos’dan bahsedildiği şu sırada sıhhati muhafaza için bazı nasihatlerin zikredilmesi münasip görüldü” diyerek şu bilgileri vermektedir: Tıpta iki maksat aranır. Biri, insan sıhhatte iken sıhhatinin muhafaza edilmesi, diğeri ise, hasta olduktan sonra hastalığın tedavisiyle sıhhatinin iade edilmesidir. İnsan hastalandığında bulunduğu yerde en mütehassıs tabip kim ise ona müracaat etmeli ve tavsiyelerini yerine getirmelidir. Sıhhati korumaya gelince:

1. Öncelikle hava muhalefeti olmadığı zamanlarda insan her gün yaya veya at ile bir defa gezmeli. Yaya gezdiğinde bedeninin iktidarına göre on beş dakikadan bir saate yani bir kilometreden dört kilometreye kadar ve at ile gezecek olursa, yarım saatten bir saate kadar gezmeli. Bundan ziyade, yaya ve at ile bir günde gezilir ise fayda vermez. Belki yorgunluktan sinir ve kanı zafiyete uğrar. Yemeğin miktarı bedene göre olacağından tayin ve tahdit olunamaz. Bununla beraber ne az ne de mideyi ıstırap içinde bırakacak kadar çok olsun. Beden şişmanlamaya meyilli ise, pilav, yağlı ve tatlı gibi şeylerden kaçınarak et ve sebzeyle devam etmeli. Zira şişmanlığın, bedenin zayıflığından daha fazla zararı vardır.

2. Bütün yaz sabahleyin bir defa soğuk su ile duş yapmalı, duş yok ise, üç dört ibrik su dökülmeli. İklimimizde Haziran’ın yirmisinden Ağustos’un onuna kadar sıcakların arttığı mevsimde insan günde iki defa bile soğuk su ile yıkansa bedenine daha faydalıdır.

3. İnsan kan ve sinirinde yani bedeninde zafiyet hissedip başka bir hastalığı yok ise, bir tabibe müracaat ederek tabibin tertibine göre bir müddet çelik ve kına kına⁴⁸⁰ ilaçlarına devam etsin ki, bunlar sıhhati koruma ve kuvvetin artmasında kullanılan temel ilaçlardandır.

4. İnsan bedenini gâyet temiz tutsun ve taharet üzere bulundursun. Yatacağı odayı temiz tutup, pencerelerini her gün açsın ki, oda her taraftan temiz hava alsın. Yerde yatmayıp karyolada yatsın.

5. Uyku beş ile yedi saat arasında olsun. Akıl ve bedeni sıhhatte olmak üzere, kalp ve vicdanı pak olup, hasetçi, garazkar, tembel, müsrif, yalancı ve hain olmasın. Gazabın bedene çokça zararı olduğundan gazaptan sakınsın. Her ne vakit beşeriyet icabı gazap hissedecek olursa o anda ilâhî gazabı, kendi hatalarını ve gazaptan hasıl olacak neticelerini düşünsün. Her gün gezmek, güzel yemek yemek, havadar yerlerde bulunmak ve soğuk sularla yıkanmak çoğunlukla faydalı olmasa bile, insanın kuvvet ve rahatını tedrici olarak artırır ve Cenâb-ı Hakk’ın izni ile cismanî ve manevî hastalıklardan uzak kılar.⁴⁸¹

⁴⁸⁰ Çelikli kına kına ilacının terkibi için bakınız: Muhammed İzzet, *Rehber-i Umûr-i Beytiyye*, Mahmut Bey Matb., İst., 1326, III, 217.)

⁴⁸¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 54-55.

Âbidin Paşa'nın *Mesnevî-i Şerîf* şerhinde anlatmış olduğu tek anısı şudur:

3308. beyit: "Feylesof, dev ve şeytanı inkâr eder ve inkâr ettiği anda bile şeytanın maskarası olur." Şerh: Şeytan yoktur diyen ve mezheplerin beyan eylediği bir hakikati inkâr ettiği sırada o inkâr keyfiyetini kalp ve aklına ilka eden yine şeytan olduğundan hakikatte bir anda hem münkir-i şeytan hem de maskara-i şeytan olmuş ve hatasını kat be kat artırmış olur.

Bundan birkaç sene evvel bâb-ı âlî'de vapura binip köprüden pek çok kalabalık ile boğaz içine giderken ilmiyye kıyafetinde Avrupa'dan gelmiş ve yalnız ismi Müslüman meşhur bir münkir de vapurda bulunuyordu. Vapura bindiğimiz andan itibaren çıkacağımız iskeleye kadar bir çok kelime-i laklaka ile şeytanın yokluğunu devamlı olarak ispata çalışıyor, sohbet ve mükâlemede kimseye meydan bırakmıyordu. Vapurdan çıktıktan sonra dedim ki, "Allah korusun, İslâm itikadının hilafına burada bulunanlardan biri şimdiye kadar Şeytan hakkında şüphe besliyor idiyse bu kadar münasebetsiz sözler söyleyen bu adamı görüp işitmiş olması hasebiyle daha sonra şüphelerinin izale olmasıyla şeytanın varlığını itiraf etmiş olur. Zira şeytan mevcut olmasa vapura girdiğimiz dakikadan itibaren orada bulunanları huzursuz eden münkir bu kadar beyhude ifadeler ve boş sözler konuşmazdı." Bu sözlerim üzerine hazır bulunanlar gülmüş ve hoşnut olmuşlardı.⁴⁸²

2.2.3. Eserde Kullanılan Metod:

Âbidin Paşa, şerhinde *Mesnevî*'den bir beytin Farsça metnini almış, "Tercüme" başlığı ile beyti Türkçe'ye çevirmiş ve "Şerh" başlığı ile de beytin şerhini yapmıştır.

Beyitleri bazen kelime kelime tercüme etmiştir: "Günler gittiyse, söyle gidiniz, korku yoktur. Sen kal, ey ol zât ki senin gibi pâk yoktur"⁴⁸³ örneğinde olduğu gibi.

Bazen anlaşılması güç olan bir takım kelimelerin anlamlarını ayrıca vermiştir. Tercüme: "Çünkü Şah bu fânî dalgadan (Gorkâb, derin ve fırtınalı denizdir) kendine geldi. Medh u senâ-yı Hak için ne güzel lisan açtı"⁴⁸⁴ gibi.

Ara sıra da açıklama ihtiyacı duyduğu kelimeleri şerh kısmında izah etmiştir. 70. beyitin şerhinde: "Birinci mısradaki, revân, rûh; ikinci mısradaki revân ise, gidici mânâsınadır" demektedir.⁴⁸⁵

Bazen de tercümeyi verirken, meâl gibi geniş bir açıklamayı uygun bulmuştur: "Hz. Musâ (a.s)'ın vehmi (yani sûfî olan aklı) ki, bu kadar hüner ve zekâvetle müzeyyen idi. Hz. Hızır

⁴⁸² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 32.

⁴⁸³ Age., I, 45.

⁴⁸⁴ Age., I, 69.

⁴⁸⁵ Age., I, 74

(a.s)'ın çocuğu öldürdüğünü, gemiyi deldiğini ve duvarı düzeltme hususundaki garip icraâtını gördüğünde hicap altında kalıp hakikati derk edemedi, binaenaleyh sen kanatsız uçma"⁴⁸⁶ gibi.

Müellifimizin *Mesnevî* beyitlerine yazmış olduğu en tafsilatlı şerhlerden birisi tamamı yirmi sayfa olan *Mesnevî*'nin birinci beytinin şerhidir.⁴⁸⁷

38. beytin tercümesi: "Şah caddede bir cariye gördü, Şahın canı o cariyeye esir oldu." Daha önceki *Mesnevî* şârihleri gibi müellifimiz de buradaki, şâh'ı rûh, cariyeyi ise, nefis olarak yorumlamıştır: "Cariye gibi olan nefsin bazı zâhirî lezzetlerini rûh görünce, dünyadaki asıl maksadını unutup nefse o kadar tabi oldu ki, rûh, nefsin şahı iken esiri oldu."⁴⁸⁸

Müellifimiz şerhini yaparken yaşanılan hayattan örnekler vererek konuları izah etmeye çalışır. 419. beytin şerhinde olduğu gibi: "Rüyada insan ihtilam olur. Uyandığı vakit anlar ki, gördüğü şey hayâl idi. İşte o hayâl sebebiyle kendisine gusül gerekli olur. Dünyanın bir çok işleri bunun gibidir. Dünyada hakikat ve hikmeti anlamayanlar, uykuda ihtilam olanlar gibidirler. Faydasız şeylere fevkalâde muhabbet, hırs ve rağbetle büyük zevkler ve lezzetler ümit ederler. Bunca gam ve meşakkat ve bazı hakaret ve zilletler ile getirdiği şeyi görür ki, zevk ve lezzet yerine hatıra gelmeyen diğer nevi zahmetler doğurur ve neticede pişman ve bazen perişan olurlar."⁴⁸⁹

Âbidin Paşa "*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*" isimli eserinde *Mesnevî* beyitlerinin hemen hemen tamamına yakınına şerh etmiş olmasına rağmen çok az da olsa şerh etmediği beyitler de bulunmaktadır. Müellifimiz şerh etmediği beyitlerde tercümeden sonra bazı açıklama cümleleri kullanmıştır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Azâde-i şerhtir. (III, 77), Vâreste-i şerhtir. (III, 74), Şerhten müstağnidir. (V, 37), Şerhe muhtaç değildir. (III, 75), Şerh lazım değildir. (III, 90), Şerhi aşağıda gelecektir. (III, 150), Şerhi aşağıdaki beyitten sonra gelecektir. (III, 150), Şerhten vârestedir. (III, 134), Şerhi âfidedir. (III, 150), Mânası açıktır. (III, 25), Mânası vazıhtır. (III, 78), Bu beyt-i şerîfin mânası gelecek beyitler ile tamamlanacaktır. (III, 43), Aşağıda izahı görülecektir. (II, 218), Yukarıdaki şerh bu beyt-i şerîfin de şerhidir. (IV, 176), Bu beyti şerîfin tercümesi içinde şerhin de beraber yazılması adeta mecbur gibidir. Ayrıca şerhe lüzum görülmedi. (III, 38), Sadece tercümesini verip şerhi için herhangi bir açıklama yapmadığı beyitler. (III, 78), Mânası açık bir hikmet cümlesidir. (III, 113), Yukarıda geçen ebyât-ı şerîfeden birinde bu beytin şerhi vardır. (III, 69), Celâl ve Cemâl

⁴⁸⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 151.

⁴⁸⁷ Age., I, 17-37.

⁴⁸⁸ Age., I, 61.

tecellîlerini gösteren bu beyti şerîfi hakkıyla şerh etmek mümkün değildir. (IV, 4), Sultan Veled'in zamanında yazılan *Mesnevî-i Şerîf* nüshasında bu beyit yazılı olmadığından şerhine lüzum görülmedi. (IV, 204.)

Âbidin Paşa, bu eserinde her hangi bir konu ile ilgili açıklamalar yaparken, “Hüzün ve keder üç türlüdür” (I, 340), tarzında bir takım açıklamalarda bulunmaktadır. Bu türden açıklamalar şu konularla ilgilidir:

1. Bir fenâlıktan önce dört şeyin düşünülmesi zarurîdir. (II, 2).
2. Kur'ân-ı kerîm'e inananlar üç kısımdır. (II, 6).
3. İlâhî kazanın hükmü çoktur. Bunlardan beşi şunlardır. (II, 224).
4. Akıl, alâmetten altı surette netice çıkarır. (II, 241).
5. Arayan bulur hadîs-i şerîfinin üç hikmeti vardır. (III, 14).
6. Selâmın üç faydası vardır. (III, 20).
7. Tereddüdün defî için üç sebep vardır. (III, 24).
8. Hz. Âdeme sorulan sualin üç hikmeti vardır. (III, 50).
9. Gayret üç mânaya gelir. (III, 162).
10. Allah Teâlâ ile ilgili yapılan teşbihte üç vecih vardır. (III, 175).
11. Allah Teâlâ'ya müracaâtın üç şartı vardır. (IV, 23).
12. İbrişim-bahâ'nın üç mânası vardır. (IV, 24).
13. Esrâr-ı Hak iki surette zuhur eder. (IV, 40).
14. Gedâ iki sınıftır. (IV, 57).
15. Fırak üç nevidir. (V, 182).
16. “Arzullahi vâsiah” üç mâna içermektedir. (V, 235).

Âbidin Paşa, *Mesnevî-i Şerîf* şerhinde *Mesnevî* beyitlerini numaralandırmamış ve hadîs-i şerîflerin kaynaklarını göstermemiştir. Ancak bazen şerhte geçen bir takım sözlerle ilgili değerlendirmeler yapmıştır. Meselâ, “Biz parlak bir ayna gibiyiz, herkes bizde kendi suretini görür” cümlesi için şu yorumu yapmıştır: “Bazıları bu ibarenin hadîs olduğunu beyan ettiler ise de, hadîs-i şerîf olduğuna dair sahîh haberler bulunmuyor. Fakat mâna yönünden sahîhtir”⁴⁸⁹ diyen müellifimiz, *Mesnevî*'nin 736. beytinin şerhini yaparken, “buna münasebeti olan bir hikâyeyi nakledelim” diyerek bu cümlenin içerisinde geçtiği aşağıdaki olayı anlatmaktadır:

⁴⁸⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 230.

“Bir gün Peygamberimiz’e (s.a.v) Ebu Cehil, dedi ki, “Ya Muhammed, senden daha çirkin adam görmedim.” Cevaben buyurdular: “Ey haddini tecavüz eden Ebu Cehil, doğru söyledin.” Hz. Ebu Bekir (r.a) o anda dedi ki, “Ey mâna cihanının güneşi ve Cenâb-ı Hakk’ın mahubub, senden daha güzel bir insan görmedim.” Fahr-ı âlem (s.a.v) yine cevaben buyurdular ki: “Ey hiç hükmünde olan dünyadan manen halas bulmuş Ebu Bekr-i Sıddık doğru söyledin.” Bunun üzerine orada bulunan Ashâb-ı kirâm taaccüp ve hayret edip dediler ki: “Ey Fahr-ı âlem, ifadeleri biri birine tamamen zıt olan Ebu Bekr-i Sıddık ile Ebu Cehil’in ikisinin de bir keyfiyet için doğru söylemeleri nasıl mümkün olabilir?” Hz. Peygamber (s.a.v) buyurdular ki, “Taaccüp etmeyiniz, zira ben tertemiz bir aynayım. Her kim ki, bana bakar ise, kendini görmüş olur. Ebu Bekr-i Sıddık zaten güzel olduğundan yüzümde kendi güzelliğini görmüştür. Onun için sözü doğrudur. Ebu Cehil ise, ahlâken çirkin idi. Bana bakınca beni değil, çirkin olan kendini görmesi hasebiyle o da doğru söylemiştir.”⁴⁹¹

Müellifimiz eserinin birkaç yerinde geçen bir takım sözler için, “bu sözün hadîs-i şerîf olduğuna dair sahîh haberler bulunmuyor” demesine karşılık, eserinin bir çok yerinde Hadîs kaynaklarında olmayan, zayıf ve mevzu hadîsleri toplayan eserlerde bulunan ve aşağıda örnekleri verilen bir çok sözü hadîs olarak kabul etmiştir. “Allah Teâlâ’nın nuru ile eşyanın hakikatini bildim.”⁴⁹² “Dünya, bir saat, bir andan ibarettir.”⁴⁹³ “Her kimin ki, iki günü bir olur. Yani, bir günü geçen gününden daha hayırlı olmaz ise, o kimse ziyandadır. Eğer bir günü geçmiş gününden daha şerli ise, o kimse melundur.”⁴⁹⁴ “Sırrımı kim saklar ise, işine sahip olur.”⁴⁹⁵

Kanaatimize göre, müellifimizin muhaddîslerin zayıf veya mevzu olarak tesbit ettikleri, ancak mutasavvıflar tarafından genel kabul görmüş olan hadîs-i şerîfleri kullanması, İsmail Hakkı Bursevî’nin “Gizli bir hazine idim” hadîs-i kutsîsi için dile getirdiği şu izah şeklini benimsemesinden kaynaklanmaktadır: “Keşif ehline göre bu hadîs-i şerîf sahîhtir. İsterse Hadîs

⁴⁹⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 143.

⁴⁹¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 368; Bediüzzaman Fütürzanfer, *Ehâdis-i Mesnevî Müstemil ber Mavârid ki Mevlânâ der Mesnevî ez Ehâdis İstifâde Kerde bâ Zikr-i Vucûh-i Rivâyet ve Medhiz-i Ânhâ*, 2.bs., Muesseset-i İntişarât-ı Emîr Klebîr, Tahran, 1347, s.27, İsmail b. Muhammed b. Abdullah Mütstemlî, *Şerh-i Ta’arruf li-Mezhebi Ehli’t-Tasavvuf*, I-IV, Leknow, 1328/1912, II, 35’den naklen.

⁴⁹² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 177; Kaynağına ulaşamadım.

⁴⁹³ Age., II, 187; Ebû’l-Mehâsin Muhammed b. Halîl Kâvukcî, *el-Lu’lu’u’l-Mersû’*, Kahire, 1305/1887, s.36. Bu eser, mevzûât kitaplarındandır. (el-Kettânî, Age., s.328.)

⁴⁹⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 117; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-Hafî ve Mûzîlû’l-İlbâs, ammdâ ‘steherâ alâ Elsineti’n-Nâs*, 4. bs., Mütessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1405, II, 233, Hadîs No: 2406; Aliyyü’l-Karî, *Mevzûât*, Dersââdet, İst., ts., s.76.

⁴⁹⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 124; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Leâli’l-Masnû’a fi’l-Ehâdisi’l-Mevzû’a*, Mektebetü’t-Ticâriyyetu’l-Kübrâ, Mısır, 1317/1899, I-II, II, 81. Bu eser, mevzû’ât kitaplarındandır.

ezbercilerine göre sahîh olmasın. Zira keşf ehli olanlar, bizzat Peygamber (s.a.v) Efendimiz'in ağzından alıp söylerler. Hadîs âlimleri de nakil yolu ile rivâyet ederler. Sonra bir şeyin belli bir senedinin olmaması sabit olmayacağını icap ettirmez. Şu da katidir ki, keşif itibariyle sahîh olan bir şey, nakil yolu ile gelenden daha sahîhtir. Zira, keşf halinde vehim ve hayâl olmaz. Onda tam bir yakınlık ve "Hakka'l-yakîn" vardır. Şu da unutulmamalıdır ki, varidât ve ilhâmlar, itikad sahiplerine göre hüccet olma yönünden yeterlidir. İsterse münkirlere göre, bir hüccet ve burhân sayılmasın. Zira münkir, yarasa gibidir. Güneş ışığına bakamaz. "Ayne'l-yakîn" nedir bilmez."⁴⁹⁶

Âbidin Paşa, eserini "*Allah'tan bir zafer ve yakın bir fetih*" (Saf, 61/13) âyet-i kerîmesi ile bitirmiştir.

2.2.4. Eserin Kaynakları:

Başta Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîfler olmak üzere, İsmail-i Ankaravî, Sarı Abdullah Efendi ve İsmail Hakkı Bursevî'nin *Mesnevî* şerhlerinden, Fahrüddin Râzî'nin, "*Tefsir-i Kebir*", (V, 42); Hafız Şirâzî'nin, "*Divân*"ı, (VI, 67); Feridüddin Attar'ın, "*Mantikü't-Tayr*", (III, 95; VI, 93); Abdürrezzak Kâşânî'nin, "*Te'vilâtü'l-Kur'ân*" isimli tefsiri, (V, 236; VI, 107); Seyyid Şerîf Cürçânî'nin, "*Ta'rifât*", (V, 79); "*Mesâbih*" (V, 181); "*Tenvîrü'l-Mesâbih*", (V, 181); "*Mecelle*", (VI, 305); "*Burhân-ı Kâtî*"⁴⁹⁷ "*Kasîde-i Bürde*", (VI, 232) gibi eserlerden istifade etmiştir. İbn Arabî,⁴⁹⁸ Ebû Yezîd Bistâmî, (VI, 119); Füzûlî-i Bağdâdî, (V, 185, 228); Mevlânâ Camî, (V, 179, 223); Necmüddin-i Kübrâ, (IV, 212); Lebid, (VI, 339); İbrahim Hakkı, (VI, 304) gibi sûfî ve düşünürlerden de faydalanmıştır.

Âbidin Paşa'nın *Mesnevî Şerhi*'nde zikrettiği Filozoflar ise şunlardır: Bacon, (I, 26; II, 150); Eflatun,⁴⁹⁹ Sokrat, (I, 29, 287; II, 150); Aristo, (I, 47; II, 150); Galile, (IV, 189); Newton, (I, 31; IV, 189); Montesquieu, (I, 262); Calinous, (I, 53); Omiros (Homeros), (I, 29); Melanipizis, (I, 29); Sofokles, (I, 29); Polikletios, (I, 29); Zifoksis, (I, 29) ve Voltaire (I, 34-35).

2.2.5. Şerhin Diğer Mesnevî Şerhleri Arasındaki Yeri

Ahmet Cevdet Paşa'nın müellifimizin kendisine göndermiş olduğu 1. cildi okuduktan sonra yazmış oldukları kıymetli mektuplarında şu ifadelerle adı geçen eser övülmektedir: "Bunca mühim meşguliyet arasında, *Mesnevî-i Şerîf*'in şerhine fırsat bulunup ve hemen birinci cildinin

(el-Kettânî, Age., s.325)

⁴⁹⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Kenz-i Mahfî (Gizli Hazine)*, İst., 11240, s.2-3.

⁴⁹⁷ Age., III, 204; Esterabâdî, *Tıbyân-ı Nafi' der Tercüme-i Burhân-ı Kâtî*, I-II, Matbaa-i Amire, İst., 1287/1870.

⁴⁹⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 310; II, 287-290; III, 99, 103, 130, 131, 174; V, 244; V, 244; VI, 58.

basımına himmet buyrulmuş ve bir nüshası tarafıma gönderilmiştir. Tarif edilemeyecek derecede heyecan duydum. Çalışma ve yüce himmetleriniz makbul olsun ve gönül ehlinin mahfillerinde *Mesnevî* okundukça yüce nâmlarınız hayır ile yad edilsin. *Mesnevî*'nin rumûz ve işaretlerine herkes aklı erdiği kadar bir mâna verir ve hayâlinde dilediği gibi yorumlar. İşte bu kıyas üzere, çeşitli şerhler yazılmış ve tercüme yapılmış ise de, Âbidin Paşa, asrın lisanına tatbik ederek şerhine itina buyurmuş olduğundan yaptıkları mühim iş takdire şayandır. *Mesnevî* eskimez ve muhteviyâtı değişmez. Lakin asrın bilgilerine göre tatbikatı değişir. Zira her devrin bir neşesi ve her asrın bir efkâr ve ıstılâhât-ı mahsusası vardır.”⁵⁰⁰

Ahmet Cevdet Paşa, burada Âbidin Paşa'nın şerhinin iki özelliğine dikkat çekmektedir. Birincisi, *Mesnevî Şerhi*'ni yaşadığı yüzyılın lisanına uygun bir şekilde yazmasıdır. Diğeri ise, kendi devrinin neşesi, fikrî ve içtimaî hususiyetleri ve özel ıstılâhları ile şerhini renklendirmesidir.

Ünlü Şarkiyatçı Nicholson da, kendi *Mesnevî Şerhi*'nde, Âbidin Paşa'nın *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf* isimli eserini okuduğunu ve ondan istifade ettiğini kaydetmektedir.⁵⁰¹

Âbidin Paşa'ya gelinceye kadar Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sine bir çok şerhler yazılmıştır. Ankaravî, Sarı Abdullah Efendi ve Bursevî'nin şerhleri bunlardan sadece birkaçıdır. Âbidin Paşa da şerhini kaleme almakla yeni bir çığır açmış olmayıp, kendine kadar süregelen bir geleneği devam ettirmiştir. Kendisinden sonra da bu gelenek Ahmed Avni Konuk ve Tahirü'l-Mevlevî gibi şahıslar tarafından devam ettirilmiş ve bir çok şerhler vücûda getirilmiştir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi, müellifimizin *Mesnevî Şerhi*, yaşadığı yüzyılın lisanına uygun, kendi devrinin neşesi, fikrî ve içtimaî hususiyetleri ve özel ıstılâhları ile yazılmıştır. Bu nedenle eser devrinin özelliklerine ışık tutan kıymetli bir eser olma özelliğine sahiptir. Bütün bunlara rağmen müellifimizin bu eseri, kendisinden sonra gelen bazı kimseler tarafından tenkide uğramıştır.

Ahmed Ateş'e göre, büyük üstaplardan sonra yazılmış *Mesnevî*'nin Türkçe tercüme ve şerhleri, meselâ Âbidin Paşa'nın tercüme ve şerhi, Veled Çelebî İzbudak'ın tercümesinin sonuna ilave edilmiş olan Abdülbaki Gölpınarlı'nın şerhi ve nihâyet Tahir Olgun'un Süleymaniye Camiindeki *Mesnevî* derslerinin notları, tercüme bakımından mükemmeliyetlerine rağmen metni anlama ve izah bakımından her hangi bir yenilik getirmemiş, eski şerhlerin hülâsası veya

⁴⁹⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 27, 28, 50, 96, 287; II, 150; III, 184, 222.

⁵⁰⁰ Cevdet Paşa, *Agm.*, s.308.

⁵⁰¹ Raynold Allin Nicholson, *The Mathnawi of Jalaladdin Rumi (Translation)*, I-II, Introduction (Önsöz), London, 1926, I, XVI.

onlardan yapılmış seçmelerden ibaret kalmıştır.⁵⁰²

Gölpınarlı, “Âbidin Paşa'nın bu altı ciltlik eseri, *Mesnevî*'nin birinci cildini dahi tamamlayamamıştır ve diğer şerhlerin biraz daha açık, fakat daha basit bir surette tekrarından ibarettir”⁵⁰³ demektedir. Gölpınarlı'ya ait olan *Mesnevî*'nin birinci cildini dahi tamamlayamadığı iddiası doğru değildir. Bilakis Âbidin Paşa birinci cildin tamamını şerh etmiştir. Bu iddia onun muhtemelen Âbidin Paşa'nın şerhini dikkatlice okumadığının da bir delili kabul edilebilir kanaatindeyiz.

Veli Muhammed Ekberabâdî, Ankaravî ve Âbidin Paşa'nın da içerisinde bulunduğu bir çok şârih için Gölpınarlı ile aynı fikri paylaşan Pakistan'lı Şerîfü'l-Hasan, “Mevlânâ ve İkbâl” isimli yazısında şöyle demektedir: “Şârihler bir cihetten *Mesnevî*'nin birçok unsurlarını parça parça ele alırken, Mevlânâ'nın düşüncelerinin asıl dikkate layık cihetlerini tebarüz ettirememiştir. Diğer taraftan ananevî bir şekilde İbn Arabî'nin izinde yürüyerek, Mevlânâ'nın mistik felsefesine tamamen İbn Arabî'nin felsefesine uygun bir mâna vermişlerdir.”⁵⁰⁴

Fikirlerine aynen katıldığımız Seyyid Hüseyin Nasr ise şu sözü ile, *Mesnevî* şârihlerinin şerhlerinde vahdet-i vücûd felsefesi çizgisinde izlemiş oldukları tavırla ilgili olarak, Gölpınarlı ve Şerîfü'l-Hasan'ın fikirlerine iştirak etmemektedir. “Mevlânâ, İbn Arabî ile birlikte, sûfuzmin tarihinde vahdet-i vücûd öğretisinin büyük yorumcularından birisidir.”⁵⁰⁵

Müellifimizin şerhini Ankaravî, Sarı Abdullan Efendi ve Bursevî'nin şerhleriyle karşılaştırdığımızda, aşağıdaki beyitlerde de görüleceği gibi, müellifimiz her üç şârihten istifade etmiş olmasına rağmen bir çok yerde onların şerh yapmadıkları beyitleri şerhetmiş, bazen de onların şerhlerinde bulunmayan uygun izahlar getirmiştir. Mukayese imkanı verebilmek için birkaç beytin adı geçen şerhlerde bulunan izahlarını vermek faydalı olacaktır.

1. beyit:⁵⁰⁶ “İşit Ney'den nasıl hikâyet, firaklardan şikâyet eyler.” Ankaravî, “Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sine “dinle” diye başlamasını, din ve tarîkatta, ilk önce dinlemenin vacip olması sebebiyledir” yorumunu yapmaktadır. Fahrüddin Razi'nin *Tefsir*'inden işitmenin görmeden daha

Şimşekler, Agt., s.24'den naklen.

⁵⁰² Ahmed Ateş, “*Mesnevî*'nin 18 Beytinin Mânası”, *Fuat Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Matb., İst., 1953, s.41, ss.37-50.

⁵⁰³ Gölpınarlı, Age., s.145.

⁵⁰⁴ Şerîfü'l-Hasan, “Mevlânâ ve İkbâl”, *Bildiriler Mevlânâ'nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ Semineri*, (15-17 Aralık 1973), s.125-126, ss.125-137.

⁵⁰⁵ Nasr, *İslâm Sanatı*, s.169-170.

⁵⁰⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 17-37; İsmail-i Ankaravî, *Mecmûatü'l-Letâif Metmürâtü'l-Medrif (Şerhu'l-Mesnevî)*, Taşbasma, Basım Yeri ve Yılı Yok, I, 13-14; Sarı Abdulla Efendi, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, I-VI, Matbaa-i Âmire, İst., 1288/1871, I, 80-82; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî*, I-II, Matbaa-i Âmire, İst., 1287/1870, I, 3-14; Mevlavî, Age., I,

faziletli olduğunu beyan eden izahını vermekte; Kur'ân-ı Kerîm'de işitmenin görmeden önce zikredildiğini vurgulamaktadır. Âbidin Paşa, bu beyitte kendisinden istifade etmiştir.

Bursevi de, *Mesnevî*'ye "be" harfi ile başlanmasının bir çok sebebini izah eder. Bunlardan birkaçı şöyledir: "be" harfinin besmeleye tekabül etmesi, Tevbe sûresinin besmelesiz nazil olmakla beraber bu harf ile başladığı için besmeleli sayılması, varlığın tek bir noktadan zuhur etmiş olması gibi çeşitli yorumlar yapar. Sema ile ilgili bilgiler verir.

Âbidin Paşa, bu beytin şerhinde, zikredilen iki şerhte olduğu gibi görme ve işitmeyi karşılaştırmış, Allah Teâlâ'nın, gözleri görmeyen Peygamberi olduğunu, fakat kulakları işitmeyen bir Peygamber göndermediğini belirtmiştir. Ârif'in ney'e benzetilmesindeki münasebetleri maddeler halinde vermiş ve dokuz tane benzerlik sıralamıştır. Akabinde Allah Teâlâ'nın ve rûhun varlığı ve bekâsı, kâinattaki nizam ve intizam, tabiatın ne olduğu, aklın ve irâde-i cüz'iyenin ehemmiyeti gibi hususları filozofların görüşleriyle teyit ederek genişçe izah etmiştir.

642. beyit:⁵⁰⁷ "Ten rûha tabidir, rûh tene tabi değildir. Herkesin rûhu ne cinsten ise o yöne gider. Teni dahi ona tabi olur."⁵⁰⁸ Âbidin Paşa, bu beyitte Sarı Abdullah Efendi ve Bursevî'den istifade etmiştir.⁵⁰⁹

2777. beyit:⁵¹⁰ Âbidin Paşa, bu beytin şerhini, Ankaravî'den aynen iktibas etmiştir.

3088. beyit:⁵¹¹ Tercüme: "Ham bir kimseyi ayrılık ve firak ateşinden gayrı kim pişirebilir? Ve nifaktan kim kurtarır?"

Şerh: "Ham bir meyve uzun müddet güneşin hararetini yemeyince pişip olgunlaşamayacağı gibi, ham olan kimse dahi, ayrılık ateşine düşmeyince pişmemiş ve nifaktan uzak olmamış olur. Ayrılık üç nevidir: 1. Dünya ayrılığı ki, manevî terakkiye kabiliyeti olan zât dünyanın ateşten ayrılığında pişerek, ahiret nimetlerine hazır hale gelir. 2. Mürşîdin emir ve irâde edeceği seyahattir. 3. Mürîd mürşîdin hizmetinde bulunduğu haldeki manevî zevklerden kısa bir süre uzak kalmasıdır.

Âbidin Paşanın bu beyitin şerhinde verdiği bilgilere bakıldığında Ankaravî ve Sarı

49-53; Kenan Rifâî, *Şerhli Mesnevî-i Şerif*, Hülbe Yay., İst., 1973, s.2-3; Koner, Age., s.1-2; Gölpınarlı, *Mesnevî*, I, 26, 28 vd.

⁵⁰⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 327; Rifâî, Age., s.115; Gölpınarlı, *Mesnevî*, I, 156.

⁵⁰⁸ Ankaravî, Age., I, 64.

⁵⁰⁹ Sarı Abdullah, Age., I, 435; Bursevî, Age., II, 438-439.

⁵¹⁰ Âbidin Paşa, Age., V, 57; Ankaravî, Age., I, 244; Sarı Abdullah, Age., IV, 497-499; Mevlevî, Age., IV, 1303.

⁵¹¹ Âbidin Paşa, Age., V, 182; Ankaravî, Age., I, 266; Sarı Abdullah, Age., IV, 212-213; Mevlevî, Age., V, 1427; Rifâî, Age., s.537; Gölpınarlı, *Mesnevî*, I, 521.

Abdullah Efendi'nin şerhlerinden istifade etmediği görülmektedir.

3187. beyit:⁵¹² Ankaravî, bu beytin şerhini yapmamıştır. Müellifimiz bu beytin şerhinde Sarı Abdullah Efendi'den de istifade etmemiştir.⁵¹³

3563. beyit:⁵¹⁴ Tercüme: “Yine Hz. Zeyd arz eder ki, Ya Resûlellâh, haşrin sırrını söyleyeyim mi? Tâ ki, dünyada ahvâl-i neşr ve kıyameti âşikâr edeyim mi?” Şerh: “Hatıra gelebilir ki, Hz. Peygamber “sırrı ifşa etme” emrini vermiş iken Hz. Zeyd nasıl tekrar izin ister? Bu mukadder suale cevap şudur: Evvela Hz. Zeyd arz etti ki, “kıyamet gününde olduğu gibi her kadın ve erkeğin yalnızlık hallerine ait sırları ifşâ edeyim mi?” “Etme” emrini aldığından, Hz. Peygamberin emrine uyararak hiç kimsenin sırrını söylemedi. İkinci olarak, Hz. Zeyd, aşkıta müstağrak olması ve âşıkların konuşup konuşmamalarının kendi ellerinde olmaması ve hatta bazen konuşma mecburiyetlerinin bulunması sebebiyle adı geçen zat konuştu” demekte ve bunun gibi birkaç sebep sıralamaktadır.

Ankaravî ve Sarı Abdullah Efendi bu beytin şerhini yapmamışlardır.

742. beyit:⁵¹⁵ “İnsanın bir fenalığı işlemeden önce dört şeyi düşünmesi gerekir: 1. İnsanın fenalığa cüret edeceği sırada ilahî emre muhalefet ve ilahî gazabı üzerine davet etmesini. 2. İnsanları mağdur, mahzun ve bir çok vahim neticelerin ortaya çıkmasıyla bazı günahsız insanların kalbini yaralaması. 3. Yüce dinimizin suçlular hakkında vaz' eylediği cezalara ve ahiretteki elîm azaba duçar olması. 4. Bir fenalık işleyince, yaşadığı çağda bulunan ve vefatından sonra gelecek olan kişilere kötü bir misal bırakmasıyla her nevi nefret ve laneti davet etmesi. İnsan bu gibi hakikatleri düşünmeğe alışmalıdır ki, hilkat ve tıynetinin meyilli olduğu fenalıkları terk ederek doğru yolda yürüyebilsin.” Ankaravî ve Tahirü'l-Mevlevî bu beyti şerh etmemişlerdir. Bursevî ve Sarı Abdullah Efendi'de ise Âbidin Paşa'nın verdiği bilgiler yoktur.

Yukarıda zikredildiği ve verilen örneklerde de görüldüğü üzere, Âbidin Paşa'nın, şerhini yaparken daha önceki *Mesnevî* şarihlerinden istifade ettiği gibi onların şerh etmedikleri beyitleri şerhettiği ve daha önceki şerhlerde bulunmayan bir takım izah tarzları getirdiği görülmektedir.

2.2.6. Eserin Yazımında Kullanılan Mesnevî Nüshaları

Âbidin Paşa şerhini yazarken kullanmış olduğu *Mesnevî-i Şerif* nüshalarına ait farklılıklar

⁵¹² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 226-227; Ankaravî, *Age.*, I, 273; Sarı Abdullah, *Age.*, IV, 263-264; Mevlevî, *Age.*, V, 1465.

⁵¹³ Âbidin Paşa, *Age.*, V, 226-227; Müellifimizin bu beyte yaptığı şerh tezimiz 249-250. sayfalarındadır.

⁵¹⁴ *Age.*, VI, 149-150; Ankaravî, *Age.*, I, 302; Sarı Abdullah, *Age.*, V, 23; Mevlevî, *Age.*, V, 1631; Rifâî, *Age.*, s.625; Gölpinarlı, *Mesnevî*, I, 583.

⁵¹⁵ Âbidin Paşa, *Age.*, II, 2; Ankaravî, *Age.*, I, 72; Sarı Abdullah Efendi, *Age.*, I, 463-464; Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, I-XIV, 2.bs., Şamil Yayınevi, İst., tarihsiz, II, 438; Gölpinarlı, *Mesnevî*, I, 205, 220-222.

ile ilgili bazı bilgiler vermekte ve genelde Sultan Veled'in zaman-ı âlisinde yazılan eski nüshada yazılı olanı tercih etmektedir. Ancak kendisinde bulunan *Mesnevî* nüshalarının müstensihî, istinsah tarihi ve benzeri bilgiler hakkında malumât vermemektedir. Müellifimizin eserini yazarken nüsha farklılıklarına işaret ettiği beyitler aşağıda verilmiştir:

2105. beytin tercümesinde: “İlahî, bu gün kazancım yoktur. Senin misafirinim. Çalgıyı senin için çalıyorum. Senin kölenim.” “Pek çok nüshalarda “kân-î tev'em” diye yazılı ise de, Sultan Veled'in zaman-ı âlisinde yazılan eski nüshada “ân-î tev'em” yazılmıştır. Bu ikinci tabir mânaya daha münasiptir”⁵¹⁶ şeklinde vermiş olduğu bilgiden yola çıkarak Âbidin Paşa'nın “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*”ini hazırlarken bir kaç nüshayı karşılaştırarak muhtemelen Gölpınarlı'nın *Mesnevî Şerhi*'ndeki metin tercümesine esas aldığı ifade ettiği, Konya Mevlânâ Müzesinde teşhir olunan 51 numarada kayıtlı nüshayı⁵¹⁷ esas aldığı kanaatine ulaşabiliriz.

2114. beyitte: “Âlem-i mânada iken zikir ve fikrim, dimağın ağrısından, yorgunluğundan kurtuldu. Cihân-ı melekût sakinleri ile latifeler eyledim.” “Bazı nüshalarda “renc ve dimağ” yazılmış ise de, bu iki kelime arasında “vav” yazmak ibare cihetiyle yanlış olduğu âşikârdır” şeklinde bir açıklama cümlesi yazmak mecburiyetini hissetmiştir.⁵¹⁸ Tahirü'l-Mevlevî de “renc û dimağ” yazım şeklini tercih etmiştir.⁵¹⁹

Müellifimiz, “Her zaman gayb âleminden yeni yeni feyiz ve can yetişir. Beden cihanından dışarı çık nidası erişir” mealindeki 2249. beyt-i şerîfin eski nüshada olmadığı malumâtını vermektedir.⁵²⁰ Bu bilgi de yine onun eserini telif ederken birkaç nüshadan istifade ettiğinin delili olarak addedilebilir. Mevlevî de Âbidin Paşa gibi bu beyti *Şerh-i Mesnevî*' sine almıştır.⁵²¹

2315. beyitte “Birinci mısradaki kaf'ın kesresi ile “gışt” ekin ve tarla mânasına gelir. Eski nüshalarda kaf'ın kesresi ile yazılmış ama Farisî ile meftuh okunsa daha uygun olur”⁵²² demektedir. Mevlevî, bu mısradaki kelimeyi yine Âbidin Paşa'nın olmasını istediği şekilde meftuh yani “geşt” şeklinde okumuştur.⁵²³

2548. beyitte ise, “Sultan Veled'in zamanında yazılan *Mesnevî-i Şerîf* nüshasında bu beyit yazılı olmadığından şerhe lüzum görülmedi”⁵²⁴ demektedir. Mevlevî, bu beyti de şerhine almış ve

⁵¹⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 23.

⁵¹⁷ Gölpınarlı, *Mesnevî*, I, I.

⁵¹⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 26.

⁵¹⁹ Mevlevî, *Age.*, IV, s.1072.

⁵²⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 82.

⁵²¹ Mevlevî, *Age.*, IV, 1084.

⁵²² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 109.

⁵²³ Mevlevî, *Age.*, IV, 1113.

⁵²⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 204.

şerhini yapmıştır.⁵²⁵

2669. beyitte ise, “Daha sonraları yazılan nüshalarda bu beyt-i şerifin ikinci mısrandaki “bekû” yerine “becû” yazılıdır. Sultan Veled’in zamanında yazılan nüshada ise, “bicû” altında “bekû” da yazıldığından daha anlamlı olan “bekû” yazılması münasip görülmüştür.”⁵²⁶ “Bekû” olması halinde, beytin tercümesi şu şekildedir: “Bu bahsin tamam olması için daha çok tafsilat vardır. Lakin sen ey Rûmî, bu bahiste şu vesselâm sözünü söyleyip bahsi sona erdir.” “Becû” yazıldığında ise, ikinci mısranın meâli: “Ey talip bu tafsilatı sen ehlinden ara sor vesselâm” şeklindedir. Âbidin Paşa, şöyle devam etmektedir: “Kanaatime göre, bu beyitten önce konu edilen şey nûr-i ilâhî ve Allah Teâlâ’nın muhabbetidir. Mevlânâ’nın da bu konunun ustalarından olması hasebiyle verilecek tafsilat olsaydı kendisinin vermesi daha makul olurdu.” Bu sebeple “bekû” yazılışı ve Tahirü’l-Mevlevî’nin aksine Âbidin Paşa’nın da tercih ettiği yazım şekli daha uygun olur. Çünkü Mevlânâ, bu konu ile ilgili daha çok tafsilatın bulunduğunu fakat söze son vermek istediğini ifade etmektedir.

3167. beyitte: “Eski nüshanın ikinci mısraında “kalbrâ vu kalbrâ” yazılmış ve bu suretle kalp lafzı pek zarif olarak kullanılmıştır. Yani veliyyullâh hakkında ve her halde su-i zan etmekten kaçınınız. Zira o zât kalp tabirinden münasip olan gönlü ve yine nakd-ı kalb ve nakd-ı fâsid olan hilekârı manen bilir. Bazı nüshalarda ikinci mısradaki “nakd-râ vu kalb-râ” yazılmış ise de, bu suretle yazılması hatadır”⁵²⁷ açıklamasını yapmaktadır.

3238. beyitteki açıklaması ise şöyledir: “İkinci mısradaki “gil” lafzı eski nüshada kaf’ın kesresi ile yazılmıştır ki, balçık demektir” Âbidin Paşa da tercümesinde bu mânayı tercih etmiştir.⁵²⁸ Tercüme: “Yol bilen zeka ve fetanet sahibi bir mürşîd-i kâmil, balçıktan olan nefis bağlarına su akıtıp orasını temizler.” Mevlevî de aynı mânayı tercih etmiştir.⁵²⁹

3254. beyitte şunlar yazılıdır: Bazı nüshalarda ikinci mısradaki “niviştî” yazılı, binaenaleyh mâna bir ise de, eski nüshalarda “vâ-nibiştî” yazılmıştır. “Nibiştî” yazmak mânasına gelmektedir. Müellifimiz de bu yazılış şeklini benimsemiştir.⁵³⁰

3350. beyitte: “Sair nüshalarda ikinci mısradaki “bâ giyâh-i ter vey” ve “bâ giyâh-i pest” diye yazılmış ise de, Sultan Veled’in zamanında yazılan nüshada “bâ giyâh u sebze” yazılmıştır.

⁵²⁵ Mevlevî, Age., IV, 1204.

⁵²⁶ Âbidin Paşa, Şerh-i Mesnevî., V, 11.

⁵²⁷ Age., V, 220.

⁵²⁸ Age., V, 251.

⁵²⁹ Mevlevî, Age., V, 3214.

⁵³⁰ Âbidin Paşa, Şerh-i Mesnevî., VI, 3-4.

Âbidin Paşa'nın tercihi Sultan Veled zamanında yazılan nüshadaki gibidir.⁵³¹

3418. beyitte: "Bazı nüshalarda ilk mısrada "zî tâat gum-rehend" ve bazısında "mükrihend" diye yazılmış ise de, Sultan Veled'in zamanında yazılan nüsha-i şerifede müellifimizin yukarıda yazdığı gibi "ibâdethâ konend'dir."⁵³²

3527. beyitte: "Bir hayli nüshalarda nahr û bahr" yazılmış olup, bu takdirde "nahr" kurban boğazlamak ve namazda el bağlamak mânalarına gelir. Halbuki bu ibareler arasında böyle bir mâna her ne kadar güzel suretle şerh ve tevil olursa da, ibarenin yine zayıf tevilden kurtulamayacağı apaçıktır. Sultan Veled'in zamanında yazılan nüshada ise, "nehr u bahr" yazılmış ve o şekilde mâna daha tam ve güzel düşmüştür. Yine burada da Âbidin Paşa'nın tercihi Sultan Veled zamanında yazılan nüshadır.⁵³³

3544. beyitte "ihtar" tabirinden sonra şunları ifade etmektedir: "Sair nüshalarda bu beyt-i şerifin birinci mısrası "În zemân peydâ şode ber în gürûh" diye yazılmış ise de, Sultan Veled'in zamanında yazılan nüshada tarafımdan yazıldığı gibi "Rûz-i zâden rûm u zeng u her gürûh" şeklinde olup, bilhassa "În gürûh" tabiri uygun düşmemiş, zira bu sırada gürûh lafzı zikredilmemiştir."⁵³⁴

3558. beyitte: "Bu beyt-i şerif eski nüshalarda olmadığından şerh olunmadı" açıklaması yer almaktadır. Mevlevî bu beyti şerhine almıştır.⁵³⁵

3560. beyitten önce: "Tekrar Zeyd (r.a)'ın Fahr-ı âlem (s.a.v)'e arz eyler ki, halkın ahvâli bana âşikâr olup gizli kalmaz." İhtar, başlığı ile, "bazı nüshalarda bu mukaddime yazılmaksızın yukarıda belirtilen beyit yazılmıştır" açıklamasını yapmıştır.⁵³⁶ Mevlevî'de de bu açıklama cümlesi bulunmaktadır.⁵³⁷

3635. beyitte: "*Mesnevî-i Şerif* in mevcut nüshalarında birinci mısra "sengrâ mâ çend" şeklinde yazılı ise de, aslında mermer mânasına gelen "seng-i hârâ" olması daha münasiptir."⁵³⁸ der.

Görüldüğü gibi müellifimiz, *Mesnevî Şerhi* 'nin metnini yazarken, tek bir nüshadan değil çeşitli karşılaştırmalar yaparak, Sultan Veled'in zamanında yazılan nüsha dediği müstensihî, istinsah tarihi hakkında bilgiler vermediği, *Mesnevî*yi esas alarak kendi şerhinin metnini

⁵³¹ Âbidin Paşa, Şerh-i Mesnevî., VI, 53; Mevlevî, Age., V, 3317.

⁵³² Age., VI, 81.

⁵³³ Age., VI, 133.

⁵³⁴ Age., VI, 141.

⁵³⁵ Age., VI, 148; Mevlevî, Age., V, 1629.

⁵³⁶ Age., VI, 148.

⁵³⁷ Mevlevî, Age., V, 3518.

oluşturmuştur.

2.2.7. Eserde Geçen Âyet-i Kerîme ve Hadîs-i Şerîfler:

Âbidin Paşa, bu eserinde 70 kadar sureden âyet-i kerîmeler zikrederek konuları izah yoluna gitmiştir. Eserde geçen âyet-i kerîmeler cilt ve sayfa numaraları ile birlikte aşağıya çıkarılmıştır:

Fatiha, 1/6, (VI, 84).

Bakara, 2/1-3, (IV, 40; VI, 194), 6-7, (III, 265), 14-15, (IV, 41), 30, (V, 23), 32, (V, 16), 34, (II, 90), 45, (VI, 380), 61, (I, 79), 94, (VI, 361), 104, (II, 186), 106, (III, 126; VI, 304), 115, (III, 7, 34), 125, (I, 239) 144, 149, 150, (III, 34), 154, (VI, 344),⁵³⁹ 156, (II, 186; VI, 346.), 170, (IV, 222), 177, (VI, 380), 179, (VI, 272; VI, 319), 186, (IV, 70), 189, (III, 108), 195, (VI, 342-343), 249, (VI, 381), 269, (II, 151), 277, (III, 142; IV, 112), 286, (I, 300).

Âl-i İmrân, 3/8, (VI, 330), 14, (IV, 162), 18, (VI, 204), 64, (V, 33), 88, (III, 179), 106-107, (VI, 141), 120, (VI, 381) 134, (VI, 78), 137, (V, 139), 142, (VI, 381), 146, (VI, 381) 155, (VI, 371), 159, (V, 166; VI, 371), 169-170, (VI, 312), 180, (III, 179), 200, (VI, 381),

Nisâ, 4/157, (V, 73), Mâide, 5/54, (III, 153), 119, (I, 80), En'âm 6/38, (VI, 221), 45, (IV, 221), 76-79, (I, 235), 94, (V, 231), 103, (II, 184), 160, (III, 51).

A'râf, 7/12, (V, 250), 15-16, (III, 48), 23, (II, 227, 235), 40, (V, 184), 46, (II, 241), 78, (IV, 211), 79, (IV, 212), 92-93, (IV, 218), 115-122, (III, 102), 123-125, (III, 104), 136, (V, 201), 172, (IV, 34), 189, (IV, 163),

Enfâl, 8/17, (I, 316; III, 99; VI, 271), 36, (IV, 85), 44, (IV, 198), 45-46, (VI, 381), Tevbe, 9/71-72, (V, 44-45), 111, (V, 40, 102), Yûnus, 10/36, (IV, 42), 61, (III, 187),

Hûd, 11/112, (II, 291; III, s170), 115, (VI, 382), Yûsuf, 12/18, (VI, 382), 87, (I, 363), 93-96, (III, 217-218), Ra'd, 13/41, (I, 179), İbrahim, 14/4, (III, 35), 7, (II, 95), 46, (II, 101), Hicr, 15/14, (IV, 56), 29, (II, 233; VI, 58), 53-56, (I, 362), Nahl, 16/36, (V, 207), 41, (II, 115), 68, (II, 126), İsrâ, 17/37, (III, 203), 80, (II, 211), 85, (I, 220, II, 186; V, 44, 98; VI, 58),

Kehf, 18/18, (I, 145, 221; V, 167, 238), 74, (I, 145), 109, (IV, 29), 110, (VI, 212; 365), Meryem, 19/65, (VI, 382), Tâhâ, 20/1-2, (II, 156), 5-6, (VI, 214), 9-12, (V, 73), 72, (IV, 202), 130, (VI, 382), Enbiyâ, 21/68-69, (II, 208), Mü'minûn, 23/12-14, (VI, 2), 14, (IV, 168), 101, (VI,

⁵³⁸ Âbidin Paşa, Şerh-i Mesnevî., VI, 180-181.

⁵³⁹ Âbidin Paşa, Âyet numaralarında bir çok hatalar yapmıştır. Bunların tashihatını yaparak verdik.

88), 109-110, (III, 127), Nûr, 24/26, (III, 52; VI, 181), 30, (V, 42), 35, (II, 183),

Furkân, 25/63, (III, 203), 70, (I, 286; VI, 293), Şuarâ, 26/88-89, (V, 244), Kasas, 28/7-13, (II, 86), 32, (VI, 129), 88, (I, 310; II, 250; III, 179; IV, 90; V, 178), Ankebût, 29/17, (IV, 168), 45, (VI, 274), 64, (VI, 103), Rûm, 30/1-6, (I, 271), Lokmân, 31/12, (VI, 173), 17, (VI, 382), 18, (III, 161).

Secde, 32/16-17, (III, 186), Ahzâb, 33/45-47, (VI, 287), 53, (VI, 157), 72, (III, 240), Sebe', 34/13, (VI, 223), Fâtır, 35/1, (VI, 207), 10, (II, 61, 69), 32, (II, 6), Yâsîn, 36/1-8, (VI, 10), 32, (VI, 218), 40, (I, 303; II, 151), 51, (III, 223), 65, (IV, 53), 78-79, (VI, 28),

Saffât, 37/164-166, (VI, 95), Sâd, 38/26, (V, 142), 31-32, (IV, 238), 35, (IV, 237), 42, (IV, 28), Zümer, 39/10, (V, 235; VI, 383), 42, (I, 224), 53, (I, 362; VI, 292), Fussilet, 41/34-35, (V, 383), Şûrâ, 42/11, (I, 310; II, 181), 40, (II, 258), 43, (VI, 383), 51, (III, 230), Muhammed, 47/15, (VI, 180), Fetih, 48/1-2, (IV, 236), 6, (V, 173), 10, (I, 343, II, 289; V, 149), 29, (II, 240, 274; V, 229).

Hucurât, 49/13, (VI, 88), Kâf, 50/15, (IV, 3), 16, (IV, 70), 30, (II, 289), Zariyât, 51/7-9, (V, 119), 15-19, (V, 233), Necm, 53/13-17, (VI, 351), 28, (VI, 94; VI, 108), 39, (III, 186), Rahmân 55/19-20, (I, 179), 19-21, (IV, 223), 26, (IV, 90), 26-27, (III, 179; IV, 19), 29, (III, 185; V, 187), 33, (III, 226), Hadîd, 57/4, (III, 58), 22-23, (II, 284).

Sâf, 61/2-3, (IV, 120), 5, (II, 226), 6, (I, 365), 9, (VI, 306), Cum'a, 62/5, (III, 72; VI, 111), 6-7, (VI, 360), Mülk, 67/1-2, (V, 189), 2-4, (VI, 195), Hakka, 69/4, (II, 56), Meâric, 70/4-5, (VI, 107), 5, (VI, 383), Müzzemmil, 73/10, (VI, 383), Nûh, 71/7, (III, 10), 26, (V, 212), Nebe', 78/9, (VI, 308), Burûc, 85/10, (II, 65).

Târık, 86/9, (VI, 37), 9-10, (V, 127; VI, 179), Fecr, 89/27-30, (V, 18), Beled, 90/1-4, (III, 141), Şems, 91/11-15, (IV, 199), Duhâ, 93/10, (V, 56), Alak, 96/19, (VI, 183), Zilzâl, 99/1-8, (VI, 29), Karia, 101/5, (II, 246), 6, (II, 67), Asr, 103/1-3, (VI, 383), Fil, 105/1-5, (II, 260), Kevser, 108/1, (V, 51), Nasr, 110/1-3, (II, 259), İhlâs, 112/3, (V, 61), Nas, 114/1-6, (III, 197; IV, 50).

Eserde Geçen Hadîs-i Şerîfler:

Âbidin Paşa, *Mesnevî Şerhi*'nde izahlarını âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîflerle desteklemiştir. Şerhinde 70 kadar hadîs-i şerîf kullanmıştır. Müellifimizin iktibas ettiği hadîslerin bir kısmı kütüb-i sittede (Buhârî, "*Sahîh-i Buhârî*", Müslim, "*Sahîh*", Tirmizî, "*el-Câmiü's-Sahîh*", Ebû Dâvûd, "*Sünen*", İbn Mâce, "*Sünen*") bulunmaktadır. Diğer bir kısmı ise, şu hadîs kitaplarında yer almaktadır: İbn Hibban, "*Sahîhu İbn Hibban*", Ahmed b. Hanbel, "*Müsned*", el-Heysemî, "*Mevâridü'z-Zam'ân*", Deylemî, "*Kitâbu Firdevsi'l-Ahbâr*", es-Suyûtî,

“*Cami’u- Sağır*”, es-Suyûtî, “*el-Leâli’l-Masnû’a*”, el-Münâvî, “*Feyzû’l-Kadir*” ve “*Kunûzu’l-Hakâik*”, Aliyyü’l-Karî, “*el-Esrâru’l-Merfûa fi’l-Ahbâri’l-Mevzûa*”, el-Aclûnî, “*Kesfû’l-Hafâ*.”

Daha önce de zikrettiğimiz gibi, müellifimiz eserinde muhaddîslerin zayıf veya mevzu olarak tesbit ettikleri, ancak mutasavvıflar tarafından genel kabul gören hadîsi şerifleri de kullanmıştır.

Eserde geçen hadîs-i şerîfler aşağıya sıralanmıştır:

“Sırrını kim saklar ise, işine sahip olur.”⁵⁴⁰

“Namaz ancak kalp ve aklın huzuru ile tamam olur.”⁵⁴¹

“Uyku, ölümün kardeşidir.”⁵⁴²

“Çalışınız, mamafih herkes her ne için halk olundu ise, o kendisine müyesser olur.”⁵⁴³

“İnsanlar dünyada uyur, öldükleri vakit uyanırlar.”⁵⁴⁴

“Biz seni hakıyla bilemedik.”⁵⁴⁵

“Yeryüzündekilere merhamet ediniz ki, gökyüzündekiler de size merhamet etsinler.”⁵⁴⁶

“Mü’min olan kimse, bir akrep deliğinden iki kere ısırılmaz.”⁵⁴⁷

“Deveni güzelce bağla, sonra Allah’a tevekkül et.”⁵⁴⁸

“Çalışan Allah Teâlâ’nın sevgili kuludur.”⁵⁴⁹

“Mahlûkat, Allah Teâlâ’nın ıyalidir.”⁵⁵⁰

“İyi ve sâlih olan mal, sâlih insan için ne güzeldir.”⁵⁵¹

“Fakirlik, övünç vesilemdir.”⁵⁵²

“Kendisinden istişare talep olunan kimse, emin ittihaz olunmuştur.”⁵⁵³

⁵⁴⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 124; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Leâli’l-Masnû’a*, II, 81.

⁵⁴¹ Age., I, 216; Kaynağına ulaşamadım. Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, I-IV, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabîyye, Mısır, ts., I, 120’de geçmektedir.

⁵⁴² Age., I, 225; Celâluddîn b. Ebîbekr es-Suyûtî, *Cami’u-Sağır fi Ehâdîsi’l-Beşîri’n-Nezîr*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ts., II, 557.

⁵⁴³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 259; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen*, Daru İhyâi’t-Turâsil Arabî, I-II, Basım yeri yok, 1395, Mukaddime, 10.

⁵⁴⁴ Age., I, 337; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., II, 312; Aclûnî, Bu sözün Hz. Ali’ye ait olduğunu belirtir.

⁵⁴⁵ Age., II, 10; Kaynağına ulaşamadım.

⁵⁴⁶ Age., II, 43; Benzeri Hadîs için bakınız: Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağır*, I, 156.

⁵⁴⁷ Age., II, 79-80; Buhârî, Ebeb, 83; Müslim, Zühd, 63; İbn Mâce, Fiten, 13; Ebû Muhammed Abdullah ed-Dârimî, *es-Sünen*, Dâru İhyâi’s-Sünne, ts, Rikâk, 65; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Dâru Sâdır, Beyrut, 1313, II, 115.

⁵⁴⁸ Age., II, 83; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağır*, I, 77.

⁵⁴⁹ Age., II, 83; Kaynağına ulaşamadım.

⁵⁵⁰ Age., II, 90; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağır*, II, 251.

⁵⁵¹ Age., II, 116; Muhammed b. Hibban et-Temîmî, *Sahîhu İbn Hibban*, I-XVIII, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1414/1993, VIII, 6; Ali b. Ebî Bekr el-Heysenî, *Mevâridü’z-Zam’an*, Darü’l Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ts., s.268.

⁵⁵² Age., II, 117; IV, 137; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., II, 87.

“Allah Teâlâ'nın nuru ile eşyanın hakikatini bildim.”⁵⁵⁴

“Dünya, bir saat, bir andan ibarettir.”⁵⁵⁵

“Ya Rabbî, bize, Hakk'ı Hak olarak göster ve ona ittiba ile bizi rızıklandır. Batılı batıl olarak göster ve ondan uzaklaştırarak bizi rızıklandır. Ey Allahım bize eşyanın hakikatini göster.”⁵⁵⁶

“Bir kimse, sarımsak, soğan ve pırasa yediyse mescide gelmesin.”⁵⁵⁷

“Kişi, lisanının altındadır.”⁵⁵⁸

“Bir saat adalet, altmış senelik ibâdetten daha hayırlıdır.”⁵⁵⁹

“Mü'min, mü'minin aynasıdır.”⁵⁶⁰

“Küçük cihaddan büyük cihada dönüyoruz.”⁵⁶¹

“Önce selâm veriniz, sonra konuşunuz.”⁵⁶²

“İnsanlar, amel ve fiilleriyle cezalanırlar. Hayır ise, hayır ile mükâfâtlanır, şer ise, şerre giriftar olarak cezalanırlar.”⁵⁶³

“İnsanlara akıllarının anlayabileceği şekilde söz söyleyiniz.”⁵⁶⁴

“Nasıl yaşarsanız öyle ölürsünüz. Nasıl ölürseniz kıyamet gününde öyle haşr olunursunuz.”⁵⁶⁵

“Ashâb-ı kirâmdan Sa'd kiskançtır. Ben Sa'd'dan daha kiskancım. Allah Teâlâ hazretleri de benden daha kiskançtır. Gayretinden zahir ve bâtın bütün fuhşiyâtı men etti.”⁵⁶⁶

“Saâdet o kimseye ki, beni gördü ve bana iman etti veya beni göreni gördü ve bana iman etti. Müjdeler olsun cennet onlar içindir.”⁵⁶⁷

⁵⁵³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, II, 140; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, II, 551.

⁵⁵⁴ Age., II, 177; Kaynağına ulaşamadım.

⁵⁵⁵ Age., II, 187; Kâvukcî, Age., s.36. Bu eser mevzûât kitaplarındandır.

⁵⁵⁶ Age., II, 213; IV, 229. Kaynağına ulaşamadım.

⁵⁵⁷ Age., II, 233; Müslim, *Mesâcid*, 73.

⁵⁵⁸ Age., II, 242; Bu hadîs için Gölpınarlı, şu bilgileri vermektedir: “Hz. Ali, Akıllı insanın dili, gönlünün ötesindedir; ahmak kişinin gönlü dilinin ötesindedir.” *Nehcü'l-Belâğa*, Muhammed Abduh Şerhi, 3.bs., s.153. Şârih, “İnsan dilinin altındadır” meâlinde bir hadîs naklediyor. (I, 118.); Gölpınarlı, *Mesnevi*, I, 300.

⁵⁵⁹ Age., II, 258; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., II, 57, Deylemî, Ebu Hureyre'den rivâyet etmiştir.

⁵⁶⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, II, 266; Ebû Davûd, Sünen, Edeb, 57; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, II, 548.

⁵⁶¹ Age., II, 286; Suyûtî, Age., II, 380; Hadîs'in sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., I, 424-425.

⁵⁶² Age., III, 20; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, II, 297.

⁵⁶³ Age., III, 121; Kaynağına ulaşamadım.

⁵⁶⁴ Age., III, 130; VI, 281; Fûrûzanfer, *Ehâdis-i Mesnevi*, s.38, *Şerhu Nehcu'l-Belâğa*, IV, 267'den naklen.

⁵⁶⁵ Age., III, 133; Benzeri Hadîs için bakınız: Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, I, 156.

⁵⁶⁶ Age., III, 163; Müslim, *Liân*, 16.

⁵⁶⁷ Age., III, 236; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, II, 326.

“Ben Allah Teâlâ'nın nuruyum ve mü'minler benim nurumdur.”⁵⁶⁸

“Kullar için hiçbir gün yoktur ki, kullar sabaha çıksınlar da iki melek inmesin. İkisinden biri dua edip der ki, infak edip tasaddukta bulunana nimetler ver. Diğeri ise, İlâhî, cimri olanlara telef ve ziyan ver, der.”⁵⁶⁹

“Her kimin ki, iki günü bir olur. Yani, bir günü geçen gününden daha hayırlı olmaz ise, o kimse ziyandadır. Eğer bir günü geçmiş gününden daha şerli ise o kimse melundur.”⁵⁷⁰

“Kanaat tükenmez bir hazinedir.”⁵⁷¹

“İlim ile mal bütün ayıpları örter. Fakirlik ile cehalet bütün ayıpları ortaya çıkarır.”⁵⁷²

“Senin her hangi bir şeye olan sevgin seni kör ve sağır eder.”⁵⁷³

“Allah Teâlâ şöyle buyurur: Ben arz ve semaya sığmam lakin mü'min ve muttakî kulunun kalbine sığarım.”⁵⁷⁴

“Rahmetim gazabımı geçti.”⁵⁷⁵

Müellifimiz “Nükebâ”dan bahsederken “Kalpleri Hz. Âdemin kalbi gibi olan üç yüz kişi vardır.” Hadîs-i şerîfini zikrederek bu zât-ı şerîflerin insanların ihtiyaçlarını yerine getirmeye memur olduklarından bahseder.⁵⁷⁶ Bunun benzeri bir hadîs-i şerîfde yine Allah Resulü buyururlar

⁵⁶⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 244; VI, 118; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., I, 265-266.

⁵⁶⁹ Age., IV, 82; Buhârî, Zekat, 27; Müslim, Zekat, 57; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 197.

⁵⁷⁰ Age., IV, 117; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., II, 233, Hadîs No: 2406; Aliyyü'l-Karî, *Mevzûat*, s.76.

⁵⁷¹ Age., IV, 123; Abdurrauf el-Münâvî, *Kunûzu'l-Hakâik*, “Cami'ü's-Sağîr fî Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr” kenarında, II, 36. Bu eser zayıf ve uydurma hadîsleri ihtiva eder. (Muhammed b. Cafer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafê*, Daru Kahraman, İst., 1986, s.184; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafê Hadîs Lîteratürü*, Haz., Yûsuf Özbek, İz Yay., İst., 1994, s.387.) Benzeri bir hadîs için bakınız: Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, II, 385.

⁵⁷² Age., IV, 134-135, Kaynağına ulaşamadım.

⁵⁷³ Age., V, 14; Ebû Davûd, Edeb, 116; İbn Hanbel, Age., V, 194.

⁵⁷⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 17; VI, 129; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., II, 195; Aclûnî, bu konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Bu hadîsin tahrîcinde “aşlını görmedim” der. İbn Teymiyye, o isrâiliyyât içerisinde mezkurdur. Rasûlullah'tan (s.a.v) rivâyet edildiğine dair bilinen bir isnadı yoktur”; İbn Arabî'ye göre kalpten maksat ârif-i billâh olan insân-ı kâmil'in kalbidir. Ârif olmayanların kalplerine kalp denilmesi mecazendir, hakikaten değildir. Bkz: Konuk, *Fûsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, III, 2.

⁵⁷⁵ Age., V, 25; VI, 288; Buhârî, Tevhid, 15; Müslim, Tevbe, 14; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 242; Suyûtî, Age., I, 112.

⁵⁷⁶ Age., V, 70; Benzeri Hadîs ve sıhhati hakkında bakınız: Aliyyü'l-Karî, *el-Esrâru'l-Merfûa fî'l-Ahbâri'l-Mevzûa*, Müessesestü'r-Risâle, Beyrut, 1971, s.76vd; Muhammed Hamidullah şöyle der: “Abdâl ve evtâd gibi tasavvuf dereceleri İbn Sa'd gibi en eski müelliflerde okuduğumuza göre bizzat Hz. Peygamber'e dayanan sıhate sahiptirler. Suyûtî'nin bir eseri kutup, abdâl ve evtâd ile alâkalı Hz. Peygamberin bütün hadîslerini toplamıştır.” (M. Hamidullah, *İslâma Giriş*, Çev., Kemâl Kuşcu, 4.bs., İrfan Matb., İst., 1976, s.124); Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasan Hakim et-Tirmizî, *Hatmü'l-Evliyâ*, Tah., Osman İsmail Yahya, Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut, ts., s.344-345); Hakim Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usul*, s.69-70; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, Dâru Sâdir, ts., I, 95; Ali b. Osman el-Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, İngilizce'den Arapça'ya tercüme, İsmâil Mâzî Ebu'l-Garâim, Tahkik: İbrahim Düsûkî, Dâru'l-Turâsi'l-Arabî, Kahire, 1974, s.257; A.mlf., *Hakikat Bilgisi*: Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İst., 1982, s.330; Muhyiddîn İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, I-XIII, Tah., Osman Yahya, Önsöz ve Gözden Geçiren: İbrahim Medkûr, 2.bs., el-Mektebetü'l-Arabîyye, Mısır, 1985, XI, 269-283; A.mlf., *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, I-IV, II, 41; A.mlf., *Mu'cemu Istilâhâtü's-Süfiyye*, Trc., Seyfullah Sevim, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Kayseri, 1997, s.65, (*Mukaddemât* içerisinde); Tehânevî, Age., I, 146-148; Abdurrahman Câmî, *Nefâhatü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, Haz., Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Marifet Yay., İst., 1995, s.98-104; Bursevî, *Kitabu'l-Hitâb*, s.303vd; Ebûbekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XIX, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts., III, 75-76; Haydar el-Âmulî, *Kitabu Nassi'n-Nusûs*, s.91-96 (*Hatmü'l-Evliyâ* ekinde, s.504-505); Gümüshanevî, Age., s.41-48; Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyuları*, Çev., Ender Gütrol, Adam Yay., İst.,

ki, “Bu ümmet içerisinde kırk kişi Hz. İbrahim ahlâkı üzere, yedi kişi Hz. Mûsâ ahlâkı üzere, üç kişi Hz. İsâ ahlâkı üzere ve bir kişi de Hz. Muhammed (s.a.v) ahlâkı üzeredir.”⁵⁷⁷

“İnsani vücûdunda bir et parçası vardır ki, o iyi olur ise, beden de iyi olur. Eğer o fenâlaşır ise, beden de fenâlaşır. Dikkat ediniz o parça kalptir.”⁵⁷⁸

“İlim ikidir. Biri kalbe bağlı olanıdır ki, faydalı ilim budur. Diğeri lisana ait olanıdır ki, Allah Teâlâ'nın insanlar üzerine olan hüccetidir.”⁵⁷⁹

“Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeği istedim ve bilinmek için mahlûkatı yarattım.”⁵⁸⁰

“Hikmet mü'minin yitik malıdır.”⁵⁸¹

“Perhiz, her devânın başıdır.”⁵⁸²

“Kadınlar ile istişare edin ve ondan sonra onların görüşlerine muhalefet edin.”⁵⁸³ Âbidin Paşa, burada şu açıklamayı yapmaktadır: “Tasavvuf ehli, kadınlar hakkında varid olan bu hadîsin nefisler için söylendiğini beyan ederler. Zira nefis dahi müennes isim olup, bilhassa nefis-i emmâre muhalefete şayan görünür.”⁵⁸⁴

“Cemaat, rahmettir.”⁵⁸⁵

“Mü'min olan zatın firâsetinden sakınınız. Çünkü mü'min Allah'ın nuru ile bakar. Firâset sahibi olanlar kalplerin müfettişleridir. Kalplerinize girerler ve sırlarınıza muttali olurlar. Her ne vakit onlar ile bir mahalde oturur iseniz, sıdk ile oturunuz.”⁵⁸⁶

Allah Rasulü (s.a.v) “O her gün bir iştedir.” (Rahmân, 55/29) âyet-i kerîmesini okuduğunda, Cenâb-ı Hakk'ın işlediği ne gibi bir şeydir diye sorulmuş ve Peygamber

1982, s.178-180; Süleyman Uludağ, “Abdal”, *DİA*, I, 59-61; İ. Goldziher, “Ebdâl”, *İA*, MEB., I-XIII, İst., 1977-1986, IV, 3-4; Fazlur Rahman, *İslâm*, Çev., Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, 4.bs., Selçuk Yay., İst, 1996, s.190; Cengiz Gündoğdu, “Tasavvufta Velâyet Kavramı”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1992; s.35vd; Ahmet Ögke, “Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricâlü'l-Gayb -İbn Arabî'nin Görüşleri-”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 5, (Ocak 2001), ss.161-201.

⁵⁷⁷ Benzeri hadîs için bakınız: Hakim-i Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usûl*, s.69-70.

⁵⁷⁸ Age., V, 88; Buhârî, İman, 39; İbn Mace, Fiten, 14; Ebû Duvûd, Buyu', 1.

⁵⁷⁹ Age., V, 92; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., II, 3.

⁵⁸⁰ Age., V, 104; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., II, 132; Aclûnî, şu bilgileri vermektedir: “İbn Teymiyye, bu Peygamberimizin (s.a.v) sözlerinden değildir. Bu hadîs için ne zayıf ne de sahîh bir sened bilinmektedir. Zerkeşî, İbn Hacer ve Suyûtî'nin görüşleri de aynıdır.”

⁵⁸¹ Age., V, 115; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, II, 402.

⁵⁸² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 123; Zerkeşî, bu hadîsin aslı yoktur. O tabiplerden bazılarının sözlerindedir” demiştir. (Fürûzanfer, *Ehâdîs-i Mesnevî*, s.30, *Sefînetü'l-Bihâr*, I, 34'dan naklen; Bu eser Mesnevî'nin 745 beytinde işaret edilen 661 hadîs-i şerîfin kaynaklarını tesbit etmiş ve hadîsleri alfabetik olarak sıralamıştır. Orhan Bilgin, “Bedüzzaman Fürûzanfer”, *DİA*, V, 327-328.)

⁵⁸³ Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aliyyü'l-Karî, *Mevzâat*, s.49.

⁵⁸⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 142; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aliyyü'l-Karî, *Mevzâat*, s.49.

⁵⁸⁵ Age., V, 165; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, I, 220.

⁵⁸⁶ Age., V, 170; II, 267-268; Hadîs'in ilk iki cümlesi: Muhammed b. İsa b. Seyre et-Tirmizî, *Sünen (el-Câmiu's-Sahîh)*, I-V, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1408, Tefsir, 16; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, I, 16.

Efendimiz de şöyle buyurmuşlardır: “Kullarının günahını mağfiret etmek, gam ve kederlerini sevince tebdîl etmek ve bir kavmi yüceltmek, diğerlerini tenzîl kılmak ilâhî işlerdendir.”⁵⁸⁷

“Bir kimse Allah’ın olur, yani, tamamıyla Cenâb-ı Hakk’a itaatkar bulunursa Allah Teâlâ da onun için olur”⁵⁸⁸

Hadîs-i kutsî’de “Hiçbir amel, kulumu bana, farz kıldığım amellerin yaklaştırdığı derecede sevimli bir şekilde yaklaştırmamıştır. Kulum bana devamlı olarak nafîle ibâdetlerle de yaklaşır. Bu gayretinin neticesi olarak ben onu severim. Onu sevdiğim zaman da işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum.”⁵⁸⁹

“Allah Teâlâ’nın kudreti cemaat üzerinedir.”⁵⁹⁰

“Hediyeleşiniz ve birbirinizi seviniz.”⁵⁹¹

“İlâhî, sen affedicisin, affetmeği seversin, bizim kusurumuzu da affet.”⁵⁹²

“Allah Teâlâ, kendi kadrini bilen ve haddini tecavüz etmeyen insana merhamet etsin.”⁵⁹³

“Allah Teâlâ’nın öyle kulları vardır ki, onların kalpleri güneşten daha nuranî ve fiilleri peygamberlerin fiili gibidir. Onlar Allah nezdinde şehitler menzilesindedirler.”⁵⁹⁴

“İlahî, kudretine karşı hayretimizi artır.”⁵⁹⁵

“Şakî olan kimse annesinin karnında şakî ve saîd olan annesinin karnında saîddir.”⁵⁹⁶

“İlm-i bâtın esrâr-ı ilâhîyeden bir sır ve rabbânî hikmetlerden bir hikmettir ki, Hak Teâlâ, istediği kullarının gönüllerine ilka buyurur.”⁵⁹⁷

“Ashâbım yıldızlar gibidir. Ey ümmetim, onlardan hangisine iktida ederseniz, hidâyet yolunu bulmuş olursunuz.”⁵⁹⁸

“Kıyamet gününde cehennem ateşi der ki, ey mü’min, kalk ve iktifa et. Zira senin nurun benim narımı söndürür.”⁵⁹⁹

Peygamberimiz (s.a.v)’in gündüz tutmuş olduğu orucu geceleyin de devam ettirdiğini

⁵⁸⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 187; İbn Mâce, Mukaddime, 13.

⁵⁸⁸ Age., V, 204; Fûrûzanfer, *Ehâdis-i Mesnevî*, s.19, *Kesfu’l-Esrâr*, s.371, 562’den naklen.

⁵⁸⁹ Age., V, 209; Buhârî, Rikak, 38; İbn Mâce, Fiten, 16.

⁵⁹⁰ Age., V, 211; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 589.

⁵⁹¹ Age., V, 230; Bazı farklılıklarla: Tirmizî, Velâ, 6; Abdurraûf el-Münâvî, *Feyzü’l-Kadir*, I-VI, Mektebetü’t-Ticâriyyetü’l-Kübrâ, Mısır, 1356/1937, III, 271.

⁵⁹² Age., VI, 16; Şûruveyh b. Şehredâr Deylemî, *Kitâbu Firdevsi’l-Ahbâr*, I-V, Dâru’l-Kütübî’l-Arabî, Beyrut, 1407/1986, II, 536, (Hadîs No:1805)

⁵⁹³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 43; Kaynağına ulaşamadım.

⁵⁹⁴ Age., VI, 118; İbn Hanbel, Age., V, 341.

⁵⁹⁵ Age., VI, 130; Kaynağına ulaşamadım.

⁵⁹⁶ Age., VI, 142; Buhârî, Kader, 1; Müslim, Kader, 4; Tirmizî, Kader, 4.

⁵⁹⁷ Age., VI, 202; Deylemî, Age., III, 97, (Hadîs No:4018.)

⁵⁹⁸ Age., VI, 210; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., I, 132; Münâvî, Age., I, 31.

⁵⁹⁹ Age., VI, 231; Suyûtî, Age., I, 201; Aclûnî, Age., I, 313; Aclûnî, Taberânî’nin “Kebîr”inde ve Tirmizî’nin “Nevâdirü’l-

gören ashap da aynı şekilde oruç tutmağa başlamışlar. Peygamberimiz, “siz benim gibi yapmayınız, zira ben Rabbimin nezdinde gecelerim ve beni yedirir ve içirir” buyurmuşlardır.⁶⁰⁰

“Ben ilmin şehriyim ve Ali o ilim şehrinin kapısıdır.”⁶⁰¹

“Kim ki, yalnız Hakk’ın rızâsı için sevdi ve verdi ve layık olmayan keyfiyetleri Allah rızâsı için terk eyledi ise, gerçekten imanı kemâl bulmuştur.”⁶⁰²

“Benim Hak Teâlâ ile öyle bir vaktim vardır ki, o vakit içine ne bir melek-i mukarreb ve ne de nebiyy-i mürsel sığar.”⁶⁰³

“Her şey için Allah Teâlâ indinde muayyen bir zaman vardır.”⁶⁰⁴

Âbidin Paşa, mutasavvıfların hadîs kabul ettikleri bazı hadîs-i şerîfleri, hadîs ismi altında zikretmez. Misal olarak şunlar gösterilebilir. “Allah’ın ahlâkı ile ahlâklanınız.” ve “Ölmeden önce ölünüz.”⁶⁰⁵

Usûl’ünde bu Hadîs-i şerîfi zikrettiklerini söyler.

⁶⁰⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 248; Buhârî, Savm, 48, 50; İbn Hanbel, Age., II, 21.

⁶⁰¹ Age., VI, 259; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, I, 161

⁶⁰² Age., VI, 279; Tirmizî, Kıyâme, 60; Ebû Dâvûd, *Sünne*, 15.

⁶⁰³ Age., VI, 353-354; Sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., II, 173-174, Aclûnî, “Bu hadîsi *Kuşeyrî*, *Risâle*’sinde zikretmiştir” demektedir, Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadîslerdeki Dayanakları*, TDV. Yay., Ank., 2000, s.79-80.

⁶⁰⁴ Buhârî, Cenâiz, 32; Müslim, Cenâiz, 11; Ebû Davûd, Cenâiz, 24; Nesâî, Cenâiz, 22; İbn Mâce, Cenâiz, 53.

⁶⁰⁵ Age., V, 41.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÂBİDİN PAŞA'NIN TASAVVUFİ DÜŞÜNCELERİ

Âbidin Paşa'nın tasavvufî düşüncelerini, "*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*" isimli eserinde en çok yer verdiği ve fikirlerini açıkladığı tasavvufî kavramlarla izah etmeye çalıştık. Bunların başlıcaları şunlardır: Sâlik, velî, ârif, mürşîd-i kâmil, sahte şeyh, şeytan, nefis, dünya, kalp, ahlâk-ı hamîde, ahlâk-ı zemîme, aşk, sabır, vahdet-i vücûd ve tasavvuf.

Çalışmamızda müellifin tasavvufî düşünceleri izaha çalışılırken bütün eserleri gözden geçirilmiş olup, *Mesnevî Şerhi*'ne ağırlık verilmiştir. Her ne kadar o, Osmanlı dönemi şerh geleneği olan sadece söyleneni açıklama ve onu tenkit etmeme çizgisini sürdürmekte ise de, şerhinde, daha önceki *Mesnevî* şârihlerinden gereğinden fazla iktibaslar yapmak yerine, kendi fikirlerini sunmak suretiyle izah yolunu tercih etmiştir.

Belki de en önemli eserinin bir şerh olması dolayısıyla tasavvufî konuları sistematik bir şekilde işleyememiştir. Bu durum da bizim onun görüşlerini sistematik bir bütünlük içerisinde sunmamızı zorlaştırmış bulunuyor. Yine de yukarıda zikrettiğimiz konularla ilgili olarak, değişik yerlerde çeşitli vesilelerle yapmış olduğu değerlendirmeler, müstakil bir başlık altında toplayabileceğimiz önemli bilgiler içermektedir. Bu kısa hatırlatmadan sonra müellifimizin tasavvufî görüşlerine geçebiliriz.

3.1. Seyr ü Sülûk İle İlgili Kavramlar

3.1.1. İnsanı Unsurlar

3.1.1.1. Sâlik

Sâlik, maddî-manevî bir tarîka giden,⁶⁰⁶ yüce tarîkatlardan birine mensup olan mürid demektir.⁶⁰⁷ Tarîkate girmek isteyen tâlib, orta derecelere ulaşana sâlik, yüksek mertebelere ulaşana ise, vâsil denir.⁶⁰⁸ Sâlik makamlarda ilmiyle değil, haliyle ilerleyen kimsedir.⁶⁰⁹

Keşif mertebesine ulaşmadan önce riyâzet ve mücâhede ile meşgul olana mürid, riyâzet

⁶⁰⁶ İbn Manzur, *Age.*, X, 442; Hüseyin b. Muhammed Rağîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, Dâru Kahraman, İst., 1986, s.349; Hasan eş-Şarkavî, *Mu'cemu Eلفâzi's-Sûfiyye*, Mütessesetü Muhtâr, Kahire, 1987, s.171.

⁶⁰⁷ Kadri, *Age.*, III, 412; Hançerlioğlu, *Age.*, IV, 205; Akay, *Age.*, s.409; M. Kemâl Atik, "Sâlik", *İslâmî Kavramlar*, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ank., 1997, s.622.

⁶⁰⁸ Türec, *Tasavvuf Tarihi*, s.111.

⁶⁰⁹ İbn Arabî, *Mu'cemu Istilâhâtî's-Sûfiyye*, s.64.

ve mücâdele ile meşgul olmadan evvel keşf derecesine ulaşana ise, murâd denir.⁶¹⁰ Mürîd Hakk'ı irâde eden, murâd ise Hak tarafından irâde edilen sâliktir.⁶¹¹ Mürîd, tasavvuf yoluna henüz giren mübtedîdir. Murâd ise, bu yolda işin sonuna varan müntehîdir.⁶¹² Mürîd, kendi irâdesinden sıyrılmış olan kimseye denir.⁶¹³

Mürîdler üç kısma ayrılır: Bir mürîd var ki, Allah Teâlâ'yı nefsi için murâd eder. Bunun belirtisi onun havf ve recâ'ya göre hareket etmesidir. Bir mürîd vardır ki, yalnız Allah Teâlâ'yı arzu eder. Bunun belirtisi de o kimsenin, karşılık beklemeden amel etmesi, sırf emr-i ilâhîyi yerine getirmekle sevinmesidir. Bir mürîd de vardır ki, hiçbir şey dilemez, kendisine Rabbi tarafından ne murâd edilmiş ise, onu ister. Nefsine ne bir makam, ne hâl, ne de bir yer vermez. İşte bu mürîdlerin en üstünüdür.⁶¹⁴

Sülûk, Allah yoluna girmek⁶¹⁵ ve sâlikin vuslatı gerçekleştirmek gayesiyle ahlâkını güzelleştirmesinden ibarettir. Sülûk, kişinin nefsini makam ve dünya sevgisinden, kin, hased, kibir, cimrilik, ucub, yalan, gıybet, hırs, zulüm vb. masiyetten ve kötü ahlâktan temizlemesi; ilim, hilim, haya, rızâ, adalet gibi güzel ahlâklarla muttasıf kılmasıdır.⁶¹⁶ Diğer bir deyişle sülûk, nefisle rûh arasındaki çekişmeyi, rûh lehine sonuçlandırmayı hedef alan bir mücadeledir.⁶¹⁷ Seyr ü sülûkten murâd, irfân ve Allah Teâlâ'nın rızâsının elde edilmesidir.⁶¹⁸

Sâlik başlığı altında, müellifimizin, sâliklerin yapmaları gereken şeyler, sâliklerde

⁶¹⁰ Kelâbâzî Ebûbekir Muhammed, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Tahkik, Mahmut en-Nevâvî, 2. bs., Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1400/1980, s.167; A. mlf., Age., *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, Çev., Süleyman Uludağ, 2.bs., Dergah Yay., İst., 1992, s.200.

⁶¹¹ Kelâbâzî, Age., Çev., Uludağ, s.200.

⁶¹² Abdülkâdir Geylânî, *el-Gunye li-Tâlibi Tarihi'l-Hak*, Çev., Abdülkâdir Akçiçek, Sağlam Kitabevi, İst., 1991, s.1049.

⁶¹³ İbn Arabî, *Mu'cemu'l-İstilhâti's-Süfîyye*, s.64, (Mukaddemât içerisinde); Cürcânî, Age., s.208; ; Sâlik-Mürîd ile ilgili olarak daha fazla bilgi için bakınız: Kelâbâzî, Age., s.166-168; (Trc., s.200-202); Kuşeyrî, *Risâle*'sinde "Mürîdlere nasihat" başlığı altında bir bölümde mürîdlerin yerine getirmesi gereken kuralları işlemiştir. Kuşeyrî, Age., II, 731-743; İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'sinin 560. bölümü "Mürîdlere hikmetli vasiyyet" başlığı ile sâliklere tavsiyeye ayrılmıştır. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, II, 525-526; IV, 444-554; Eşrefoğlu Rûmî'nin *Mützekki'n-Nüfus* isimi eserinin son bölümü de "Nasihat" a ayrılmıştır. Eşrefoğlu Rûmî, Age., s.495-501; İbn Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlâhiyye*, s.423-430. sayfalar mürîdlere vasiyete ayrılmıştır. Abdurrahman Sâmî, Age., s.35-36; eş-Şarkavî, Age., s.262-263; Mahmûd el-Gurâb, *Şerhu Kelimâti's-Süfîyye er-Reddu alâ İbn Teymiyye*, Matbaatu Zeyd b. Sâbit, 1402/1981, s.283-284; Said Havva, *Terbiyetund er-Rûh (Rûh Terbiyemiz İslâm Tasavvufu)*, Çev., İbrahim Sarımsız-M. Sait Şimşek, Davet Yay., Konya, 1980, s.109-124; Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı Soyı Vakfı*, I-II, 2.bs., TTK. Basımevi, Ank., 1989, I, 63vd; Yüce, *Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf*, s.129vd; Akay, Age., s.409; Yılmaz, "*Tasavvufî Hayatla İlgili Sorular*", s.491-494; M. Kemâl Atik, "Sâlik", *İslâmî Kavramlar*, s.622-623.

⁶¹⁴ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Sülemî'nin Risaleleri: Tasavvufun Ana İlkeleri*, Çev., Süleyman Ateş, Ank., Üniversitesi Basımevi, Ank., 1981, s.9; Caesar E. Farah, "Rules Governing The Sayh-Mursid's Conduct" (Mürîdim İrşadında Terbiye Kuralları), *Numen*, Cilt: XXI, Fasikül:2, Leiden, 1974, p.85, pp.81-96; Yazar burada Ahmed er-Rufâi'nin şu sözünü aktarmaktadır: "Mürîd, şeyhinin irâdesi kendisinde yer etmedikçe mürîd olamaz" Bu makalenin baş tarafında Annemarie Schimmel'in takdim yazısı bulunmaktadır.

⁶¹⁵ İsmail Hakkı İzmirli, "Ârif", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, Asâr-ı İlmiyye Ktp. Neşriyâtı, İst., 1360/1941, s.473.

⁶¹⁶ Tehânevî, Age., I, 686.

⁶¹⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf İslâm'da Rûhî Hayat*, 3. bs., İFAV Yay., İst., 1989, s.127; Daha geniş bilgi için bakınız: İsmail-i Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, Basım yeri ve tarihi yok, s.49-53; Bursevî, *Kitabu'l-Hitâb*, s.277-283; Pakalın, Age., III, 287-291; Aynî, *İslâm Tasavvuf Tarihi*, s.104-111; İz, Age., s.203-205; Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s.115-122; Hasan Kâmil Yılmaz, "*Tasavvufî Hayatla İlgili Sorular*", s.455-464, *el-Luma'* çevirisi "*İslâm Tasavvufu*" isimli kitabın sonunda.

bulunması istenen bir takım hallerle ilgili tavsiyeleri yer almaktadır.

Âbidin Paşa, sâliklere mürşîd-i kâmil ile ilgili olarak şunları tavsiye eder: Ey tâlib-i hakikat, selâmet yolunun arkadaşını bulmak istersen, sefer-i dünyada bir mürşîd-i kâmil ara ki, sana selâmet bahşeden bir yolu göstereyim ve bu cihanın sayısız olan afet, korku ve tehlikelerinden seni kurtarsın.⁶¹⁹ Ey İnsan, eğer nefis, orucu bozmak üzere, yeme ve içmeğe zorlar veya insanın hakkı olan ahlâk-ı hamîdeden feragat ettirir de ahlâk-ı zemîmeye sevk ederse, o halde senin selâmetin, zorlayıcıyı kırmak, kötü ve fenâ olan şeyi Hakk'ın izni ile iyiliğe çevirmeye çare bulan mürşîd-i kâmilin saâdet eteğine sarılmak ve şeytan-sıfat olan aldatanların ülfet ve sohbetinden ayrılmaktır.⁶²⁰ Bir mürşîde bir iş havale edilince o işe artık müdahale olunmayıp, tedbirler o akıllı ve müstakim adama bırakılsın, ta ki, faydalar ve güzellikler husule gelsin.⁶²¹

Ey insan, şüpheleri yok etmeye ve bu mümkün olmaz ise, azaltmaya gayret ederek, zulmet ulaştırılan gece gibi olan dünyada iken Nebi-i zî-şânı ve evliyâ-yı kirâmı rehber kabul ederek manen mesafeler kat et. Bilakis uyku ve beşerî gaflette kalır ve beyhude yere fırsatı zayi edersen, dünyadaki ömrün boşa geçer.⁶²² Ey sâlik! Kur'ân-ı azîmü's-şân'da hayrı tebşir olunan hakikî hikmete malik olmak istersen rabbânî emirlere tabi ve hikmete malik olmuş bir merd-i Hudâyı bulmaya râğbetli ol ki, sen de din-i mübinin inceliklerine vakıf ve ârif olasın.⁶²³ Ey gafil, kibir ve iddia ederek ben de bir mürşîd gibi, bir kalbi veya hatırı incitir, daha sonra yine ıslah ederim der isen büyük bir hata edersin. Çünkü sen manevî kudret elinden nasipsiz ve sermayesizsin. Kıtırıp daha sonra ıslah etmek, yalnız üstâdlara ve mürşîd olan kâmillere mahsustur.⁶²⁴

Görüldüğü gibi, Âbidin Paşa, dünya ve ahiret saâdetini arzu edenlerin, mürşîd-i kâmil aramalarını, onu bulduktan sonra değer ve kıymetini bilmelerini ve ona itaat etmelerini istemektedir.

Âbidin Paşa, sâliklerin ibâdet ve vazifelerini icra hususunda ise şunları söylemektedir: Kıyamet gününde Rabbimizin huzuruna mesut bir şekilde çıkmak için, dünyada meşru surette çalışarak ibâdetleri ifâ ve vazifeni icra et. Kişi, gündüz, ailesi, devleti veya bu gibi hayırlı işlerle meşgul olacağından Cenâb-ı Hakk'ı layıkıyla fikir ve zikir edeceği tenha ve boş vakiti gece

⁶¹⁸ Yaşar Nuri Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halveti*, s.214. (Mektup no: 92)

⁶¹⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, V, 137.

⁶²⁰ Age., VI, 316.

⁶²¹ Age., I, 111.

⁶²² Age., VI, 326.

⁶²³ Age., II, 151-152.

vaktidir. Meselâ, beş altı saat uyku ile iktifa ve mümkün olduğu halde gece kalkıp teheccüdü eda ve her halde sabah namazını ifa ve o sıralarda istiğfar yani Hak Teâlâ'dan mağfiret talep ederek kendini ihya ve daha sonra mal ve haline göre meşru surette hem dilenci hem ehl-i iffet olan fakirlere zekat ve sadaka vermekle ilelebet saâdet ve selâmete nail olasin.⁶²⁵ Dünyada iken geceleyin ve seherde ibâdet ve sair insanî vazifelerin icrasına devam et. Ta ki, Hudâ'nın merhameti sana ilâhî nuru görücü kalbî basîreti ve nihâyetsiz hakikatleri gören tecelliler bahşeden hissiyâtlar ihsân ederek her iki dünyada mesut ve bahtiyar kılsın.⁶²⁶

Hakikatlere vakıf ve muttali olmayı arzu edenler, bir taraftan ibâdet ve meşru vazifelerini icra etmeli diğer taraftan irfân sahibi bir zat bulmaya gayret etmelidir.⁶²⁷ Ey tabiat ve maddiyât âlemine tabi olan kimse, riyâzet ve ibâdetten, meşru vazifeleri icradan uzak kalma. Zahiren ateş görünen ıstırabı seç ki, rabbânî burhânları ve rûhânî zevkleri göresin. İçinde bulunduğun tabiat âlemi, hadise ve sebeplerin çokluğundan dolayı sana zarar verebilir. Âkil isen fânîden uzaklaş ve geniş rûhaniyet âlemini araştır.⁶²⁸ Ey sâlik, doğru yolda her zaman Hakk'a tevekkül ve teslimiyet göster. Fakat bil ki, Hakk'a tevekkül etmek için ilâhî irâdeyi icra ve meşru vazifeleri yapmak ve çokça mesai sarf etmek gerekir. Yoksa amelsiz tevekkül, işsiz olan adamın kendisine vekil araması gibi makul olmayan bir harekettir.⁶²⁹

Vaktiyle gizlenmiş olan hazine viranelerde bulunup, imaret yerlerinde bulunamayacağı gibi ebedî saâdet hazinesi de virane zannedilen gayb âleminde, bedeninin mihnet ve meşakkatinde bulunup muvakkat imaret rengine olan dünyanın lezzet ve zevklerinde bulunamaz. Sen saâdet hazinesini istersen, mükellef olduğun meşru vazifelerin icrasından ve dünyanın tahavvülâtından dolayı virane misali vücûdu bulunan bir Allah dostunun zatında aramalısın.⁶³⁰ Virane misali olan dünyada sûrî hazineden bin kat daha yüce olan ilâhî rızâyı aramak ve bulmak insanlık vecibesidir. Kişi, fânî lezzetleri saâdet zanneder de âhiret nimetlerini zayi ve kendini asıl hazineden mahrum eder. Halbuki hazineyi buldum zannı mevcut iken o hazineden uzak kalmak muhakkaktır.⁶³¹

Akıllı olan şahıs, kendini fânî bilip tekebbür ve azametten vazgeçmeli, Allah Teâlâ'nın irâdesine kâmil bir itaat gösterip kemâl-i edep ve ubudiyetle vazifelerini icraya devam

⁶²⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 317.

⁶²⁵ Age., V, 234.

⁶²⁶ Age., V, 234.

⁶²⁷ Age., III, 26.

⁶²⁸ Age., II, 27.

⁶²⁹ Age., IV, 231-232.

⁶³⁰ Age., IV, 186.

⁶³¹ Age., IV, 185.

etmelidir.⁶³² Her hangi adamın hasenâtı seyyiâtından çok ise, onun için cennet nimetleri; her kimin seyyiâtı fazla ise, mekânı nar ve mihnet olur. Binaenaleyh kötülükleri def etmek ve iyiliklerin tahsili için daima say ve gayret etmek insanlığın gereklerindedir.⁶³³

Âbidin Paşa'ya göre, sâlik, dinî vecibelerini eksiksiz yerine getirmeli, hatta gece ibadetlerle devam etmelidir. Bunun yanı sıra o, salıklara, insanî vazifelerini de ihmal etmemelerini öğütlemektedir.⁶³⁴

Âbidin Paşa, sâliklere kibir ve benlik gibi kötü hasletler ile ilgili olarak da şunları tavsiye eder: “Ben böyle ettim”, “Biz böyle adamız” gibi kibir ve bencillik hissettiren aklen ve lisanen kullanılan tabirler kişinin dünya ve ukbâsının tahribine sebeptir. Selâmet istersen, külfî mevcudât karşısında kendine vücûd vermeksizin varlığını ve nefsinin azametini kırıp mahv etmelisin ki hakikî terakkiye mazhar olabilesin.⁶³⁵ Çok adamlar vardır ki, zayıf kalplerini bilmeyip kendilerini hamiyetli bir er zannederler. Bununla beraber gerek tarîkatta gerek sair muâmelâtta pek cüz’i bir zahmet ve ıstırap görülür ise, feryada başlarlar ve kendilerini şayân-ı esef zannederler.⁶³⁶

Akıl ve firâseti büyük olanların en ufak, ehemmiyetsiz bir hareket ve kelâmdan veya bir lafız ve nazardan karşısındaki adamın aklî ve kalbî hislerini kâmilan anlayabilecekleri muhakkak olduğu cihetle öyle yüce zatların nezdinde bulundukça, değil harici surette edebi terk etmek, akıl ve kalp vasıtası ile uygun olmayan fikir ve hissiyâttan bile feragat etmek gerekir. Hatta ulemâ yanında lisanını, meşayih indinde kalbini muhafaza etmek irfân sahiplerinin vasiyetleri cümlesindedir.⁶³⁷ Ey tâlib-i hakikat, eğer saâdet yolunu arar ve dünya zindanından halas bulmak istersen, Cenâb-ı Hakk’ın irâdesinden sakın ayrılma, secde ve tevazu et ki, vazifenin icrası ve tevazunun Allah Teâlâ’ya yakınlığa sebep olacağı şüpheden uzaktır.

Müellif, “*Secde et ve Hakk’a yaklaş*” (Alak, 96/19) âyet-i kerîmesini şu şekilde yorumlamaktadır: Secde iki suretle Hakk’a yaklaşılmaya sebep olur: Biri hikmeten, diğeri cismen. Zira hakkıyla secde eden mü’min, kibir ve enaniyeti tamamen terkederek, tevazuu seçip, Cenâb-ı Hakk’ın irâdesini kabul ile mesut ve bahtiyar olduğunu izhâr etmiş olur. Cismen ise, secdenin icrası için insanın bütün azaları bu yüce hizmetten hissedar olup, insan cisminde en makbul olan baş, yüz ve alını toprağa koymakla sahipleri bahtiyar olurlar.⁶³⁸ Âkil ve kâmil isen, ilimleri ve zâhîrî sebepleri meşru surette tahsil ederek, kibir ve azameti, meşru olmayan emelleri çiğneyerek

⁶³² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 252.

⁶³³ Age., II, 67.

⁶³⁴ Age., V, 234.

⁶³⁵ Age., V, 163.

⁶³⁶ Age., V, 155.

⁶³⁷ Age., V, 169.

kendini tarîk-i Hakta yok edip, hoş-hâl et.⁶³⁹ Dünyada yalnız avam değil en akıllı olanlar bile her zaman vartalara giriftar olur ve zamanın değişmelerinden usanmış ve çaresiz kalmış olabilirler. Binaenaleyh kimse akıl ve kuvvetine itimat edip kibir ve inat etmesin.⁶⁴⁰ Müellif, tevâzu gibi yüce bir şeref dururken, sâliklerin kibir ve benlik gibi sefil bir duyguyu tercih etmelerinin fenalığına işaret etmektedir. O kibir ve benlik ki, kaynağı ancak cehalettir.

Yine o sâliklere sırlarını saklama ve gereksiz yere ifşâ etmeme hususunda şunları tavsiye eder: Sır, o keyfiyet, o fikir veya o sözdür ki, başkalarına malum olunca mazarratın hasıl olması muhtemel olur. Sırrı işitenler, onu açıklamakla birlikte, bir de ekseri iyi yönlerini kâle almayıp tan eyledikleri cihetlerini dile getirir ve bu yüzden de zarar verir ve sırrın hükmünü iskat ve sahibini sebatsız bırakırlar. Binaenaleyh hiçbir vakit sohbet arasında veya başka bir halde insan sırrını ağzından kaçırmışın, kimseye açmasın. Şâyet mutlaka sırrını söylemesi gerekiyor ve kendisini nasihate muhtaç görüyor ise, o halde bulunduğu şehir ve mahalde istikamet ve ahlâk-ı hamîde ve dirayetle halkın emniyetine mazhar olan bir insân-ı kâmile müracaat ederek gerektiği kadar sırrını açsın ve meşveret nimetinden istifade etsin. Ancak, nasihat alayım gayesiyle rast geldiği adamlara sırrı söylemesi faydaya karşılık kendini imha etmektir.⁶⁴¹ Tohum, toprak içinde gizli kaldığından mahsul verir. Eğer kemale vasıl olmadan evvel çıkarılırsa, çürür ve yok olur. Sırların ifşası da tohumu yerden vakitsiz çıkarıp çürümesine sebebiyet vermek gibidir.⁶⁴²

Her nevi mühim konuşmalarda yalnız gerekli olan yönleri açmak lazım gelip daha sonra dinleyecek olan adamın fikirleri malum olunca ve hususiyetle sırası geldiği aklen anlaşılınca o halde maksadın gerçekleşmesi için lazım gelen diğer bildirilmesi gereken şeyler söylenir. Ancak bazen olur ki, dinleyiciyi varabileceği yolsuz bir karardan men etmek için işin tamamen yeniden anlatılması da gerekebilir.⁶⁴³

Ârif olan zatın her insana eylediği nasihatten başka bazı esrâr ve rûhânî hakikatleri vardır ki, onları herkese söyleyecek olursa, o nüktelelerin hakikatine hakkıyla muttali olmaya istidatlı olmayanlara fayda yerine zarar verebilir. Bu gibi yüce nüktelelerden ârif olan zât yalnız dost ve kâmillere söz eder. Bu mahalde ima edilir ki, her sözü herkese söylemeyip, sözü bilhassa sırrı söylemeden önce mülâhaza etmelidir. Bu adam benim iyiliğimi ister mi, ister ise, sırrımı

⁶³⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 183.

⁶³⁹ Age., V, 95.

⁶⁴⁰ Age., I, 213.

⁶⁴¹ Age., I, 124.

⁶⁴² Age., I, 125.

⁶⁴³ Age., I, 127.

saklayacak olan adamlardan olsa da nasihat vermeğe ve icabında yardım etmeye muktedir midir? Kendi selâmetini isteyen insan, mühim işlerde daima bu gibi şeyleri işin başında mülâhaza etmelidir.⁶⁴⁴

Cenâb-ı Hak insanın kalbindeki sırları bilir, işitmeğe muhtaç değildir. Fakat insanın zâhirî lisan ile de hissiyât ve temennîlerini âlemlerin Rabbine arz ederse iki faydası olur, biri kendi ağzından çıkan mânaları, aczini ve temennâsını daha ziyade anlar ve aklî kusur ve hacetini daha ziyade temyiz eder de uyanık bulunur. Zira mânalar yalnız zihinde kalsa varlıktan uzak gibi kalır. İkinci faydası ise, yakarış ve istirhamını şâyet diğer insanlar işitirlerse onların kalbinde de havf ve muhabbet-i Hudâ hasıl olur. Binaenaleyh, âyet-i kerîme de "*Bana dua ediniz, size icabet edeyim.*" (Mü'min, 40/60) buyrulmuştur.⁶⁴⁵

Âbidin Paşa, söylenecek söze dikkat edilmesi hususunda da şunları dile getirir: İnsanın ağzından çıkan kelimeler gâyet şayanı dikkat olduğu apaçıktır. Zira bazı defa en ufak bir sözden bir adamın muhabbeti veya adaveti ömrün sonuna kadar celp olunur ve ondan mühim neticeler hasıl olur.⁶⁴⁶ Âbidin Paşa, ihtiyaçlarımızın dile getirilmesinin pek tabii olduğunu, ancak bunu yaparken sır özelliği arzedenlerin başkalarına açılmamasını tafsilatlı bir şekilde izah etmektedir.

Sâliklere çokça yemek hakkında ise şunları tavsiye eder: Kâmil bir insan, yiyeceği yemeğin kendisine zarar vermeyeceğini, nefsinin şerri sebebiyle haram ve fenâlîğe giriftar olmayacağını, söyleyeceği söz ve nükteden hasıl olacak fayda ve güzellikleri anlar. Ancak nâkıs insan, çokça yiyip içer. Had ve endâze bilmez. Hem vücûduna ağırlık verir hem de nefsinin zapt edemeyip fenâlıklara cüret eder. Nükte yapayım derken bir çok münasebetsiz şeyler söyleyerek kendini rezil eder.⁶⁴⁷

İslâm dini her hususta itidali emrettiğinden, itidalden uzak olan açlık ve tokluktan sakınmak gerekir. Zira tokluk, çok uyku, tembellik, gaflet ve zelillik getirir. Açlık ise, kötü bir takım düşünceler, faydasız vehimler ve bunlar gibi nice zararlı durumlara sebep olur. Aynı zamanda sahibini musibet çirkefine düşürür. Açlık, bir çok kötülüklere sebep olduğu gibi insanı riyâkâr da yapar. Tasavvuf ehlinin kendilerini alıkoydukları, akıl ve mideye ağırlık veren kötü tokluktur. Bir hadîs-i şerîfte: "*Kuvvetli mü'min Allah indinde zayıf mü'minden daha hayırlıdır.*"⁶⁴⁸ buyruluyor. Zira kuvvetli olan kimselerin savaşta ve diğer sahalarda din ve devlete daha fazla

⁶⁴⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 56.

⁶⁴⁵ Age., I, 70.

⁶⁴⁶ Age., V, 183.

⁶⁴⁷ Age., III, 105.

⁶⁴⁸ İbn Mace, *Mukaddime*, 10.

fayda getirecekleri âşikârdır.⁶⁴⁹ Buna rağmen, çok yemekle vücûduna ağırlık ve zahmet verme, zira o halde vazifeleri icra ve ibâdetleri ifadan aciz kalıp terakkiden mahrum olursun.⁶⁵⁰ Hurma gibi lezzetli zannedilen tûl-i emel, ve ağızda tatlı sanılan çokça yemek, hakikatte zarar ve hüsrânın mayasıdır.⁶⁵¹

Yapılacak bir işten önce o işten hasıl olacak neticelerin düşünülmesi gerektiğini de şu ifadeleriyle dile getirir: Düşünmeksizin ve acele olarak yapılan gayr-i meşru icraatlar çoğunlukla nedamet getirir. Akıllı adam ise, bir işi yapmadan önce şerîata, nizamlara ve akla mutabık olup olmadığını mûlahaza ettikten sonra icrasına başlar.⁶⁵² Asıl hüner yolsuzluğu icra etmemektir. İcra ettikten sonra ihtiyar kadın gibi feryat etmek faydasızdır. Allah korusun insan yolsuz bir şey işler ise, bir taraftan Allah Teâlâ'dan kusuru için istiğfar etsin diğer taraftan fenâlığı ıslah için çalışsın ve bundan sonra sair yolsuzluğa sebebiyet vermeyecek teşebbüslerde ve hayırlı işlerde bulunsun, yoksa yolsuzluğu icradan sonra feryat ve figanlar heba olmasının yanında, akıl ve bedene de bezginlik ve zayıflık verir, insanı gayretsiz ve ümitsiz eder.⁶⁵³ İnsan bir şeyi yapmadan önce o şeyden hasıl olacak neticeleri düşünmesi lazımdır. Bir keyfiyet şâyet zihnen dosdoğru bir şekilde kararlaştırılmamış olsa, icra zamanında zuhur eden engellerin define lazım olan çareler yok olur ve o işi icra etmek isteyen adam telaşlı ve tedirgin bir halde bulunur.⁶⁵⁴

Âbidin Paşa'ya göre kişi ancak, icra ettiği şeyleri başkalarına tavsiye edebilir: Söyleyip de kendisiyle amel etmediğim sözden dolayı Allah Teâlâ'dan mağfiret talep ederim. Yazık benim halime ki, başkalarına nasihat verirken kendimi nefis ve şeytanın şerrinden kurtarıp, doğru yola yönelemedim. Tatbik etmediğim bu sözle ben, kısır olan bir kimsenin, çocukları olduğunu ispata çalışması gibiyim. Vaaz ve nasihat etmek isteyen kişiler yalnız sözle değil de güzel ahlâk ve tatbikatla sözlerinin doğruluğunu ispat etmelidirler. Ta ki, öğütleri faydalı olsun. Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyruluyor: *"İnananlara iyilikle emredip de kendi nefsinizde tatbiki umutuyor musunuz? Halbuki siz Kur'ân'ı okuyorsunuz. Düşünmüyor musunuz?"* (Bakara, 2/44). *"Ey iman edenler, yapmadığınız şeyleri niçin söylersiniz?"* (Sâf, 61/2).⁶⁵⁵

Nasihatle ilgili olarak ise şöyle demektedir: Bir hastaya veya kederli bir adama nezaketle hitap edilmelidir. İstiraplı olan bu mülâyemeti görünce nasihat edene ve muhatabına muhabbet ve ünsiyet hasıl eder ve ondan sonra verilecek ilaç ve icra olunacak tembihleri memnuniyetle kabul

⁶⁴⁹ İmam Bûsîrî, Age., s.31; A.mlf., Age., Sad., Harman, s.33.

⁶⁵⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, V, 108.

⁶⁵¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, III, 244.

⁶⁵² Age., I, 159.

⁶⁵³ Age., I, 160.

⁶⁵⁴ Age., II, 170.

eder. Sıcak veya soğuk iklimlerde bulunan, yumuşak huylu veya sert tabiatlı olan kimselere yapılacak deva ve nasihat tabii olarak muhtelif olur. Bunların tayini mütehasşis bir tabip veya akıllı bir insanın ustalık ve dirayetine bağlıdır.⁶⁵⁶

Müellifimiz sâlikin sû-i zan etmemesi gerektiğini şu ifadeleriyle dile getirir: Zihin ve akıl vasıtasıyla bir insan nasıl rûhânî işleri anlamak ister ve sû-i zanna cesaret eder? Bir ârif ve müstakimin zahiren garip görünen işlerine sû-i zan ve inat edilmemeli, bilakis ona boyun eğilmelidir.⁶⁵⁷ Büyük adamların ihsân ve mürüvvetinden ve bilhassa Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve merhametinden hiçbir vakit şüphe ve sû-i zan etmemeli, edilirse pek çok mazarrat meydana çıkar ve sû-i zan sahibi dünya ve ahirette manen perişan ve nasipsiz olur.⁶⁵⁸

Âbidin Paşa, kalp ve akıl ilişkisi ile ilgili olarak da şunları ifade etmektedir: Gâyet dikkat edilecek keyfiyetlerdendir ki, bir çok hallerde kalp ile akıl tevafuk etmez. Meselâ kalbi rakîk ve merhametli olan zât velev aklının rikkat ve muavenete layık görmediği ve belki cezaya müstahak addettiği bazı insanlara acıyor ve yardımda bulunuyor; bilakis kalbi katı ve merhametsiz olan kimseler bir adamın cüz'i olan kusurunu insanlık icabı affetmek ve aleyhinde bulunmamak aklen gerekli iken bu gerekliliği kabul etmeyip derunî bir sevk ile kusur sahibi zannettikleri adamın aleyhinde bulunuyorlar. Bu müşkilât ve hatalardan kurtulmak ve doğru yolda bulunmak üzere, akıl ve kalbi, şerâat-ı mutahharanın hükümlerine râm etmeli yani din emrettiğinde merhamet etmeli, ceza terettüb ettiği yerde de insafıca ceza vermelidir.⁶⁵⁹

Âbidin Paşa'nın çeşitli konulardaki tavsiyelerini de şu şekilde sıralayabiliriz: İnsan cüz'i akli ile ve sair mahlûkat iktidarlarıyla kendilerine ait ufak tefek işlerde yüz nevi çare bulurlar ise de, Allah'ın kazası meydana geldiğinde cüz'i akıl mahv ve fenâ bulur ve yalnız kudret-i rabbânîyenin hüküm ve muktezası meydanda kalır. Binaenaleyh akıllı olan kimse kendi akıl, iktidar ve kutsiyetine itimat etmez, her zaman aczini bilip Hak Teâlâ'nın merhametine istinad eder.⁶⁶⁰ Ey hakikatın tâlibi, iddia eylediğin kendi ilim, hüner ve feyzine sakın istinad etme; edersen, kibir ve gam belâsı seni kahreder.⁶⁶¹

Hadîs-i şerîf'te "Beş şeyin vukuundan evvel beş şeyi ganimet ve fırsat bil ve onları muhafaza et. Muhafaza edilecek beş şey şunlardır: Gençliğini ihtiyarlıktan önce; sıhhati

⁶⁵⁵ İmam Bûsîrî, Age., s.34-35; A.mlf., Age., Sad., Harman, s.36-37.

⁶⁵⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, I, 112.

⁶⁵⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, I, 151.

⁶⁵⁸ Age., V, 171.

⁶⁵⁹ Age., IV, 219-220.

⁶⁶⁰ Age., VI, 52.

hastalıktan önce; servetini fakirlikten önce; boş vakit ve kalbin asûdeliğini meşguliyetlerden önce; hayatı ölümden önce muhafaza et.”⁶⁶² İnsan, “Ölmeden önce ölünüz” hükmünce, ölmenden evvel ihtiyarî ölüm ile ölür yani hevâ ve hevesinin tamamını izale ederek beşerî vasıflardan kurtulursa, ilâhî esrâr deryası onu feyiz dalgaları üzerine çıkarır.⁶⁶³

İyi suretle hareket eden insanlar, Hudâ'nın hikmeti gereği, bazı defa ehemmiyetsiz bir işten dolayı hatır ve hayâle gelmez büyük nimete nail ve ümitleri haricinde bir makama vasil olurlar.⁶⁶⁴ Ey hakikatı arayan kişi, haram olan şeyler görünüşte leziz fakat aslında gaflete düşürücü ve felakete götürücüdür. Onların pisliğinden hasıl olan lekeleri, dünyanın bütün nehirleri toplansa yine de temizleyemez. Bu lekeleri sadece nedamet, göz yaşı, adaletin tatlı ve temiz suyu ve bol ihsânı temizleyebilir. Göz yaşı rahmettir, neşenin çoğalmasına sebeptir ve cehennem ateşini söndürür. Velhasıl, çamaşırları su, günahları ise, göz yaşı temizler. Göz yaşı, sahibini korkudan emin kılıp, mesut eder. Nedamet zinciri nefis-i emmâre'nin boynuna geçince nefis yine baş kaldırır ve sahibini rezil edip şaşkına çevirir. Hadîs-i şerifte şöyle buyrulur: “Allah korkusuyla ağlayan kimse cehenneme girmez.”⁶⁶⁵

Hayvanata örülen bukağlar gibi insanlar için de görünmez çeşitli bağlar vardır. Mesela bir adam der ki ben düşmandan intikam almak için aleyhinde çalışayım. Diğeri falan büyük zatın teveccühünü kazanmak için sıkça devlethanesine gideyim. Bir başkası gece gündüz çeşitli sebeplere müracaat ederek çokça para kazanayım der. İşte bu türlü fikirler ve filler cismen görünmez, bu da insanı çeşitli müşkil kayıtlara sevk ederek bir çok şahısları esir edip manen zarara sokar. Şeklen değil hakikâten terakki etmek isteyenler, gayr-i meşru emelleri terk ederek Hak yoluna sâlik ve her halde kendilerine malik olsunlar.⁶⁶⁶ Eğer kalbe bağlı olan makulât ve maneviyât ile meşgul olur isen bu haller seni ehl-i dil ve irfân zümresine ulaştırır ve eğer bedeninin istediği şeylere hayvân-vârî çokça düşkünlük gösterirsen, bedenî istekler seni su ve balçık gibi âdi ve süflî şeylere sevk ile zelil ve delilsiz eder.⁶⁶⁷

Dünyada zuhur eden çeşitli hadiselerden insanın kendisini yardımsız muhafaza etmesi zordur. Bilhassa zulmet perdesi ile perdelenen, şimdiki ve gelecekteki manevî mesafeler ve haller için ilâhî hidâyet kılavuz olmayınca insan menzil-i maksuda vasil olamaz. Binaenaleyh akıllı olan

⁶⁶¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 16.

⁶⁶² Suyûtî, *Age.*, II, 240; Âbidin Paşa, *Medî-i İslâmiyye*, s.196.

⁶⁶³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 96.

⁶⁶⁴ *Age.*, V, 71.

⁶⁶⁵ İmam Bûsîrî, *Age.*, s.31-32; A.mlf., *Age.*, Sad., Harman, s.34; Tirmizî, *Zühd*, 8.

⁶⁶⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 48.

adam acziyetini bilip rabbânî hidâyet nurunu Hâlikından her zaman istirham ederek vazifesini ifaya devam etmelidir.⁶⁶⁸ Mûnâcât eden iman sahibi, Allah Teâlâ'ya hitaben kemâl-i edep ve ubudiyetle meramını arz ederek der ki, "İlâhî, kemâl-i aczimle senden tazarru ve istirham edersem de tazarru ve istirhamımla kibir ve iftihar etmem zira bunlar da senindir."⁶⁶⁹

Âkıl olan insan değişen ve fânî olan şeylere asla iltifat etmeyip akıl ve canını saâdet, bekâ ve ebediyetin kaynağı olan Cenâb-ı kibriyâ'nın rızâsına hasrederek felaketten azâde ve saâdete ulaşmış olur.⁶⁷⁰ Musikî aletleri ile icra edilen makamlar, sağırlara mahsus değildir. Ârif ve kâmilin de hikmetli beyanları manen kabiliyetli olan taliplerdir. Bir kimse, rûhânî hiçbir şey görmedim ve işitmedim der ise, kabahati kendisinde aramalıdır. İşitecek kulak, görececek göz ve isteyecek gönül var ise, elde edilemeyecek hiçbir şey olamaz.⁶⁷¹ Kötü ahlâklı olanlar ile ülfet ve muhabbet edersen, ahlâk-ı zemîme; eğer ârifler ile sohbet edersen övülen hasletler kazanacağından her zaman ehl-i irfâna yakın ol ve vesvese verenlerden uzak dur ki, gönül bağı safâ meyveleri ile süslenmiş olsun.⁶⁷² Kimden iyilik görülür ise, onu sevmek, izhâr-ı insaniyet etmek makbul insanî vazifelerdendir.⁶⁷³

Şair, sâlikî şu şekilde tasvir etmektedir:

Lâyık oldur ki hemen sâlik-i râh

Diye lâ na'budü illa iyyah⁶⁷⁴

Sâlikin dikkat etmesi lazım gelen konuları hülâsa etmek gerekirse, bunlar: Bildiği ile amel etmek, her hususta orta yolu seçmek, ilahî irâdeden ayrılmamak, şüpheli şeyleri terk etmek, her şeyde "ölmeden önce ölünüz" düsturuna göre hareket etmek, az yemek, az konuşmak, az uyumak, gece ibâdetine devam etmek, mürşîd-i kâmilin değer ve kıymetini bilmek, dünyanın zâhirî süslerine aldanmamak, kötü arkadaşlardan uzak durmak, yapacağı işin neticesini önceden düşünmek, sâlih insanlarla beraber olmak ve onların halleriyle hallenmeye çalışmak.

Âbidin Paşa'nın sâliklere tavsiyeleri arasında şunlar da zikredilebilir: Akıl, mevki ve iktidara itimat edilmemesi, aşırı beşerî hevâ ve heveslerden uzak durulması, kötü arkadaşlardan kaçınılması, mûnâcât ve niyazı itiyat edinip, Allah Teâlâ'nın tevbeleri kabul edici olduğunun

⁶⁶⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 264.

⁶⁶⁸ Age., I, 58.

⁶⁶⁹ Age., II, 270.

⁶⁷⁰ Age., II, 254.

⁶⁷¹ Age., IV, 147.

⁶⁷² Age., I, 261.

⁶⁷³ Age., II, 280.

⁶⁷⁴ Pakalın, Age., III, 104.

şuurunda olarak günahların affi için göz yaşı döküp istiğfar edilmesi.

Hülâsa, “Vusûlsüzlüğümüz usûlsüzlüğümüzdendir” sözünden ders alınacak olursa, sâliklerin yükümlülüklerini yerine getirmeden önce vazifelerinin neler olduğu ve nasıl ifa etmeleri gerektiğini, tasavvuf ve tarikat sahasında kaleme alınmış eserlerden öğrenip ona göre hareket etmeleri gereği ortaya çıkar. Bu kendileri için olduğu kadar içerisinde yaşadıkları toplum için de yararlı olacaktır.

3.1.1.2. Veli

Dost, yâr, sevgili ve ermiş,⁶⁷⁵ pek yakın olmak, arkası sıra gelmek, tâkip etmek⁶⁷⁶ mânalarına gelen velî kelimesinin çoğulu evliyâdır.

Velî, Allah Teâlâ'nın isimlerinden birisidir. Mü'min için Allah'ın velîsi denir. Allah Teâlâ için ise, mü'minlerin velîsi ve mevlâsı ifadesi kullanılır.⁶⁷⁷ Evliyâ, hayatını riyâzât ve mücâhedelerle ibâdet ve taata sarfederek kendisinden gayptan haber verme, halleri keşfetme gibi harikalar zuhura gelen insanlar için kullanılan bir tabirdir.⁶⁷⁸ Robert L. Cohn, aslı Arapça olan velî kelimesinin İngilizce'ye genelde “Saint” şeklinde çevrildiğini ve bunun da Kur'ân-ı Kerîm'de, takvâ sahibi olan Allah dostlarını ifade etmek için kullanıldığına dikkat çeker.⁶⁷⁹

Velâyet, kulun kendi nefsinden fânî ve Hak ile kaim olmasıdır.⁶⁸⁰ Velî, kendisine peygambere has olan vahiyden farklı olarak ilham vaki olan kimse olup, peygamberinin gösterdiği yolda yürümek zorundadır.⁶⁸¹ Bu kavram Kur'ân-ı Kerîm'de velî şeklinde 33, ait zamirleriyle birlikte 41, çoğulu olan evliyâ ise, 34, ait zamirleriyle birlikte 44 yerde geçmektedir. Ayrıca 174 yerde mevlâ şeklinde kullanılmıştır.⁶⁸² Kur'ân'da velî kelimesi mürşîd (aydınlatan, yol gösteren), şefî' (şefaata eden), koruyucu ve yücelten gibi sıfatlarla kullanılarak, velâyetin mutlaka ilişkili olacağı kavramlara dikkat çekilmiştir.⁶⁸³ Evliyâullâh ise, din ve itikat haysiyetiyle Allah Teâlâ'ya manevî yakınlık hasıl eden sâlih insanlara verilen bir isimdir.⁶⁸⁴

Âbidin Paşa velâyet konusunda şunları ifade etmektedir: İnsanlar için zahirî ve bâtinî velâyet vardır. Zahirî velâyet nisbeten kolay fakat bâtinî velâyetin icrası zordur. Zira hükümetin

⁶⁷⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.566; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.554; Akay, Age., s.126; Celal Kırca, “Evliyâ”, *İslâmî Kavramlar*, s.230.

⁶⁷⁶ Kadri, Age., IV, 644; Âsım Efendi, Age., IV, 1223.

⁶⁷⁷ İsfehani, Age., s.837; İbn Manzûr, Age., XV, 406-407; Velînin anlamı için bakınız: Ebu'l-Alâ Afifi, *Muhyiddin İbn Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, Çev., Mehmet Dağ, Kırkambar Yay., İst., 1998, s.102-103; Gündoğdu, Age., s.1vd.

⁶⁷⁸ Pakalın, Age., I, 573.

⁶⁷⁹ Robert L. Cohn, “Sainthood” (Evliyâ), *The Encyclopedia of Religion*, XIII, ss.1-6.

⁶⁸⁰ Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s.241.

⁶⁸¹ De Lacy O'leary, Age., s.128.

⁶⁸² Abdülhakî, Age., s.766-768; Celal Kırca, “Evliyâ”, *İslâmî Kavramlar*, s.230.

⁶⁸³ Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, s.613.

icrası için zahir olan cismanî engeller yine vesait ve himmet-i hükümetle aşılabileceği apaçık, ama bâtinî engeller gizli, görünmez ve bazen sınırsızdır. Bâtinî mâniâların kaldırılması, Allah korkusu, ahlâk-ı hamîde ve yüce hasletler ile bezenmiş olan Allah erlerine mahsustur. Bu tür insanlar kendi vücûtlarında velâyet edebilmek için hemen her işte rabbânî irâdeye istinad etmiş kalp ve akılları büyük mücadeleler icra etmişlerdir. Hilkaten âlî olanlar, yüce sıfatlara sahip olup, tamamen zillet ve hasedi terk edenlerdir. O yüce zümrenin cisimleri arza bağlı, akıl ve kalpleri manevî semalara müteveccih, vicdanları mesut ve şahsiyetleri Cenâb-ı Hakk'ın sevgisine mazhardır.

O yüce taifenin zahirî alâmetleri, gıybet ve haset gibi ahlâk-ı zemîmeden uzak olmakla beraber zulmeti kaldırıcı, adalet ve muhabbeti celp edici ve insanlara faydalı olma halidir. Zahirî seferlerde birkaç gün veya birkaç senelik hareketle menzil-i maksûda ulaşmak mümkün olabilir. Manevî sefer ise, zaman ve mekândan âzâde ve süflüyattan uzaktır. Bu sebepten bu seferde dünya ve ukbâ saâdetini âlî bir surette arzu eden ve araştıran bir insan, Hakk'ın izni ile hareket edip, kendisini izzet ve saâdete mazhar eder. Bu ulvî hale götüren yol, yüce emeller, sâlih ameller ve Mevlâ'nın muhabbetidir. Mazi, gerçi geçmiş bir zaman ise de, insanın zihni ve kalbi hilkati icabı ara sıra maziye müracaat eder. Güzel ahlâk sahipleri kendi mazilerini safa bahşeden bir gül bahçesi bulacakları hasebiyle mazilerinden mesrur ve bahtiyar; doğru yoldan sapanlar ve zalimler ise, çirkin fiillerinden dolayı geçen zamanlara atf-ı nazar eyledikçe elem çeker ve pek müteessir olurlar.

Zahirî muharebede cesaretli olanlar için nasıl makbul fetih ve gelirler var ise, ahlâk-ı zemîme'nin yok edilmesi ve yerlerine ahlâk-ı hamîde'nin celbi uğrunda yapılacak mücadeleler dahi öyle ve belki daha makbul saâdet fetihlerinin alâmetidir. Derunî fetihler, akıl sahipleri katında, daimî feyiz membaı ve ebedî saâdet kaynağıdır. Hayatımızın mest olması için şer'i vicdanın ruhsat vermediği şeyleri işlememeliyiz. En ufak bir kötü hareketten en azîm ve vahim zararlı bir netice; en ufak bir güzel halden ise, en mesut ve makbul bir keyfiyet zuhur edebilir. Meselâ bir kıvılcımdan bir şehir, yanmış bir şehir haline gelir ve göze görünmez derecede en küçük bir tohumdan en mahsuldar bir ağaç ve o ağaçtan meyveler veren bir bahçe meydana gelir.⁶⁸⁵

Müellifimizin velîlerin bir takım özellikleri hususundaki görüşlerini de şöylece

⁶⁸⁴ Pakalın, Age., I, 573.

⁶⁸⁵ Âbidin Paşa, *Sâadet-i Dünya*, s.40-44.

sıralayabiliriz: Atılmış ok ve söylenmiş sözün geriye dönmesi her insan için mümkün değildir. Ama Cenâb-ı Hak merhametinin icabı, evliyâullâha öyle bir inayet ihsân eylemiştir ki, onlar arzu edince, kaza ve belâ okunu yoldan geri çevirirler. Kötü bir kelâmın zararlı tesirini vuku bulmadan önce izale ederler. Bu sebeple evliyâullâha intisâp etmek nusret ve saâdet bulmaktır. Allah dostu olan zât, bir şeyden huzursuz, veya merhamet ettiği bir insanın giriftar olacağı musibetten mahzun ise, Hakk'ın izni ile meydana gelecek şeyleri men eder. Meselâ bir adamı yaralamak veya katletmek için diğer bir adam tarafından şiddet ve zulüm ile atılması istenen bir ok atılmadan evvel Allah dostu meram ederse, okun yayı, adamın eli kırılır. Yahut atıldıktan sonra tesadüf etmemiş olur. Yine aynı şekilde bir hilekâr ve müfsidin tuzak ve hilesini neticesiz veya bir keyfiyetin doğuracağı vehâmeti tesirsiz bırakır. Elim neticeler doğuracak bir söz söylendikten sonra yine bir Allah dostunun inayetiyle o söz ya asla işitilmemiş veyahut işitilmiş olsa da kötü tesirleri mahvolmuş veya o sözü söyleyen veya işiten de tamamen unutmuş olur.⁶⁸⁶ Evliyâallah'ın macerasını ve hikâyelerini açıkça söylemektense, başka hikâye ve kelimeler arasında söylenmiş olması daha iyidir. Zira açıkça işitmeğe herkesin aklı tahammül etmeyip, ahlâkî zayıflık sebebiyle insan vehimlere giriftar olarak rûhen, aklen ve bedenen dermansız ve perişan olur. Nasıl ki, güneşin ziyası, gâyet faydalı olduğu halde, o ışığı sair maddiyât içinde görmeğe kanaat etmeyip güneşe doğrudan bakmak istenilir ise, bakan şahsın gözleri zarar görür.⁶⁸⁷

Peygamberlerin ve velîlerin irâde ve işleri sırf isabet ve saâdet vesilesidirler. Zira söz ve fiilleri, kendi hevâ ve heveslerinin eseri değildir. Bilakis vahiy ve ilhama müstenit ve iki cihan saâdeti için hüccet ve senettir.⁶⁸⁸ Evliyâullâhın, tamamen makbul olmayan emel ve fikirlerden uzak bulunduğu ve zahiren garip görünen bazı hallerinin bile bir hikmete bağlı olduğu açıktır. Çünkü onlar kötü ahlâklardan tamamen kurtulmuşlar ve ilâhî aşk ateşi ile beşerî tabiatlarını temizlemişlerdir.⁶⁸⁹ İnsan beden ve rûhtan müteşekkil iken, gafil olan kimse, rûhu göremeyip, yalnız bedeni görür. Enbiyâ ve evliyâyı diğer insanlar gibi, bir beden ve kalıptan ibaret bir mahluk sanır. Bu tür insanlara şöyle cevap verilebilir: Hakikati görmeği arzu edersen, evhâm ve asılsız hatırâları kalbin aynasından sil, daha sonra o mukaddes zümrenin yüce hallerine atf-ı nazar ederek kendini ihya et.⁶⁹⁰

Allah dostları üç sebepten dolayı Allah Teâlâ'nın gölgesine teşbih olunabilir: Birisi, insan sıcakta bir gölgeliğe varınca, cismen harareten selâmet bulduğu gibi, bir veliyyullaha da ilticâ

⁶⁸⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, III, 124.

⁶⁸⁷ Age., I, 107.

⁶⁸⁸ Age., I, 146.

⁶⁸⁹ Age., I, 148, 154.

edince bir çok ıstıraptan selâmet bulması; diğeri, bir yerde gölge görününce güneşe ve aydınlığa delil olup, Allan dostunun da Hudâ'nın nuruna delil olması; sonuncusu ise, gölge her yönü ile güneşe tabidir, Allah dostları da her zaman onun emirlerine tabi olmuşlardır.⁶⁹¹

Evliyâullâh ve âriflerin gönülleri ilâhî muhabbet ve tam teslimiyet ile doludur. Onların kalplerinde gazap, kin ve haset gibi kötü hasletlerden hiçbiri bulunmaz.⁶⁹² Zâhirî kulağımız nasil namelerden lezzet alır ise, enbiyâ ve evliyânın da bâtinî ve rûhî nameleri vardır ki, bunlar rûhun derinliklerinde ebedî zevkler husule getirirler. Ama rûhânî nefhaları bulmak için güzel ahlâk ve devamlı gayret lazımdır. Yoksa zulüm ve haddi aşmadan geri durmayan bir zâlimin his kulağı ile pak ve âlî olan yüce rûhânî nameleri işitebilmesi muhaldir.⁶⁹³ Cenâb-ı Hakk'ın merhameti, gazap ve celaline galip olduğu gibi beşeriyet imkanlarının elverdiği ölçüde Allah Teâlâ'nın sıfatlarıyla vasıflanan evliyâullâhın da merhametleri celallerine galiptir. Onlar, bir zâlim ve bir müstehzinin aklından zikrullahı izale ve zâlimi musibete terk etmeğe muktedir oldukları gibi feryat eden biçarelerin de feryatlarına yetişirler. Gam ve kederi sürûr ve müjdeye tebdîl ederler. Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbn Arabî buyururlar ki, "Hak Teâlâ kâmil velînin kalp aynasına tecelli eder ve kâmil velînin kalbinden âleme manevî nurlar akseder. Velînin, adı geçen nûr ve feyzinin ulaşmasıyla cihan bâkî ve mahfuz olur. Âlemlerden hiçbiri, Allah Teâlâ'nın hazinelerinin fethine ve o hazinelerde tasarruf icrasına cesaret edemez. Ancak bu kâmilin izniyle tasarrufa nail olur. Zira kâmil velî İsm-i A'zâm sahibidir. Bâtından zahire mânalardan hiçbir mâna zuhur etmez. Ancak o kâmilin hükmüyle zuhur eder. Eğer bunun aksi bazı defa vaki olursa o da kâmil velînin beşeriyetinin galebe ettiği zamanda olur."⁶⁹⁴

Hakikatte evliyâullâh akılların aklıdır. Akıl bedeni istediği yöne çeker ve evliyâullâhın kâmilleri de akılı arzu ettikleri yöne götürürler.⁶⁹⁵

Âbidin Paşa'nın velîye olan ihtiyaç ile ilgili görüşleri de şu şekildedir: İnsanların ekserisi doğrudan doğruya Kur'ânî hakikatleri ve rabbânî sırları anlamaya muktedir olamadıklarından, evliyâ ve ulemânın vücûduna muhtaçtır. Evliyâullâh hakikatte Cenâb-ı Hakk'ın tecellilerinin aynasıdır.⁶⁹⁶ Mü'min olan zât, keşke ben de saâdet asrında bulunup da Peygamberimiz'in güzelliğinden istifade etmiş olsaydım derse, ona şöyle denilir: Peygamberimiz'in manevî yardımı

⁶⁹⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 357.

⁶⁹¹ Age., I, 234-235.

⁶⁹² Age., III, 215.

⁶⁹³ Age., III, 225.

⁶⁹⁴ Age., III, 131.

⁶⁹⁵ Age., IV, 194.

nihâyetsiz olduğundan, onun nebevî rûhaniyetinin güzellikleri şu anda evliyâullâha mirastır. Şâyet ona talip isen bir evliyâullâh araştırsın.⁶⁹⁷ Güzel insan tabîî olarak aynayı arar. Binaenaleyh bir nevi aynaya âşık olur. Zira ayna onun güzelliğini gösterir. Aynen bu şekilde hilkatî pak olanlar, ârifibillâh olanları araştırırlar. Çünkü onlar can için takvânın gereğidirler. Beşer kalbi, ilâhî tecellinin aynası olduğundan, dünya meşgaleleri ile tozlanmış olan satıh, mürşîd-i kâmilin iktidarlı eli ile nurları aksettirecektir. Ancak, kişi, nûrânî mertebe sahiplerini unutmayıp daima onları aramalıdır.⁶⁹⁸

Müellifimize göre, Nebevî güzelliklerin elde edilmesi, rabbânî sırlar ve Kur'ânî hakikatlerin gereği gibi anlaşılması için ilâhî tecellilerin aynası durumunda bulunan velîlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Âbidin Paşa'nın Allah dostlarına müracaat edilmesi hakkındaki görüşü ise şöyledir: Bütün mahlûkat, ihtiyaçlarına Allah Teâlâ'nın fazl-ı kereminden çare arar. Bu hakikat meydanda iken ondan başkasına kalbi raptetmek ve fikri hasretmek uygun değildir. Hakikatte evliyâullâh hazerâtına müracaat olunur, ama o müracaat Allah Teâlâ'nın zikrine ve Hak Teâlâ'dan başka kimsenin yad olunmamasına sebep olur. Zira Allah dostlarına müracaat, Allah Teâlâ'ya müracaattır.⁶⁹⁹

Bir Allah dostu, manen meyyit olmuş bir tâlibi, Hakk'ın izni ile bahar gibi, can bahşeden feyizler ile ihya eder. Şu şart ile ki, manen ihya olunacak adamın kalbi, naz, kibir ve inattan temiz olmalı, taş gibi katı olmamalı, toprak gibi cevher kabiliyetini haiz bir mütevazi olarak Hakk'a ve doğrulara boyun eğmeyi yükselmenin gereği bilmeli. Yoksa ilkbaharda taşlar hiçbir vakit tazelik hasıl edemeyeceği gibi kibirli ve inat olanlar, Allah dostlarının saçtıkları feyiz şularından hiçbir vakit hissedar olamazlar. Kalbi taş gibi katı olan, kibir ve inat ile kendine ve halka eziyet eden insandan nefret edilir. Bu adet ve halleri terk ederek kendini kusurlu bilmeli, gönül inciten hareketlerine bedel, insaniyet ve hayır icra etmeli ve Allah Teâlâ'ya ibâdetinde bulunmalı, ondan sonra rahmet-i ilâhîyi beklemelidir ki, gönlünde mevcut olan zulmet yok olsun ve kalbi, subhânî muhabbetlere ve rûhânî zevklere meyilli olabilsin.⁷⁰⁰

Enbiyâ ve evliyâ zümresinin yüce maksatları, Hakk'ın emrine uygun surette insanların her iki cihanda ve bilhassa ahirette saâdet ve selâmetlerini elde etmektir. Binaenaleyh vakit ve hale

⁶⁹⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 208.

⁶⁹⁷ Age., III, 258.

⁶⁹⁸ Age., V, 223.

⁶⁹⁹ Age., III, 209.

göre verdikleri emirler ve gözettikleri metotlar şekil yönüyle birbirlerine tamamen uygun görünmese bile hakikatte birdir. Zira Allah Teâlâ'nın fermanını icra ve irâdesini bildirmek için ulaşılabilecek menzile varmak üzere, bazı yollar daha kolay ve bazısı daha zor ve uzak olduğu açık ise de, her kavim ve her şahıs kendine göre bir mevki ve hususi bir noktada bulunduğundan bazı defa çaresiz olarak bir yolun tarzını seçmeğe mecbur olur ve o suretle maksadına ulaşır.⁷⁰¹ Allah Teâlâ veya sadık olan kâmil kulları, insana edecekleri bir cefaya mukabil, yüz bin ihsân ve inam ederler. Meselâ muharebede şehidin rûh-i hayvânîsi alınır, derhal kendisine ebedî hayat verilir. Buna benzer bir çok haller vardır ki, zahiren eziyet görünür ama sonuçta, sahibi, selâmet ve saâdete nail olur.⁷⁰²

Müellifimiz şu hususlara azami ölçüde riâyet edilmesi gerektiğinin altını çizer: Güneşe daha yakın olmak, nasıl yer ve göğün durumunu değiştirir ise, büyük adamlara gereğinden ziyade yakın olmak da böyledir. Zira fazla yakınlık, darılma sebebi olabilir, var olan muhabbette bir takım değişiklikler meydana getirebilir.⁷⁰³ Eğer evliyâdan ve sair irfân ashâbından derûnî bir soğukluk hissi ile o yüce zümreye karşı itaatsiz olur isen, o pak zatların cezası seni, edepsiz, korkusuz ve neticede manen helak ederler. Hissettiğin nefret ve soğukluk, o Allah dostlarının senden usanmış olmalarından zuhur eder. Binaenaleyh tek çare tamamen rûhaniyete sarılmak ve rûhânîlere kalbi bağlayarak ümitvar olmaktır.⁷⁰⁴ Evliyâullâh zümresi her kimi severler ise, o kişi ilelebet bahtiyar; ve kimi de sevmez iseler, o kişi de itibarsız ve azaba duçar olur.⁷⁰⁵

Safi ve saf olmayanı birbirinden tefrik edebilmek için mihenk bir alet olduğu gibi, velîler de, hâl ve sırlarımızı kalp mihengine vurunca bizde dîn ve yakîn mi, yoksa şek, şüphe ve kin mi vardır buna tamamıyla muttali olacaklarından, Cenâb-ı Hak ile evliyâsı nezdinde mahcup olmamak için fikir, emel ve amellerimizi ıslaha çalışmamız her cihetten faydalıdır.⁷⁰⁶ Bir velînin sûret-i zâhiresine dahi bende ol. Ona hizmet et, hatırını celp ederek, hukukuna riâyet et ki, onun feyiz ve duasıyla rûhun yücelik kazansın, nûrâniyet kesbetsin ve sâlih rûhlar ile beraber olasın ve aynı halleri paylaşasın.⁷⁰⁷

Enbiyâ ve Allah dostları, bu dünyada gördükleri eziyet ve zulümden şikâyet yerine şükür

⁷⁰⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 221-222.

⁷⁰¹ Age., V, 194.

⁷⁰² Age., I, 155.

⁷⁰³ Age., I, 109.

⁷⁰⁴ Age., IV, 192.

⁷⁰⁵ Age., IV, 193.

⁷⁰⁶ Age., V, 200.

⁷⁰⁷ Age., IV, 205.

ederler. Zira bilirler ki, hikmet icabı, mihnet ve meşakkate giriftar olduktan sonra emn u emâna layık olurlar. Çektikleri mihnet ve meşakkati ar değil, şan ve iftihar vesilesi bilirler.⁷⁰⁸ Allah dostu olan bir zatın, zâhirî lezzetleri terk ederek, ezâ ve cefayı tercih etmek suretiyle riyâzet ateşinin ıstırabını çekmesi, nefsanî hastalıklardan değil, tertemiz olan insanî hilkati ve ahlâk-ı hamîdeyi garazsız olarak ortaya çıkarmak, kötü ahlâkı ve şahsi arızâları ortadan kaldırmak içindir.⁷⁰⁹

Âbidin Paşa'ya göre, enbiyâ ve evliyâ, gerek rûhânî haller ve gerekse cismânî haller zuhur ettiği halde, onlar Cenâb-ı Hakk'ın aşkı ile devamlı meşguliyetlerinden dolayı kendilerinden sadır olan keyfiyattan haberleri olmaz. O yüce zümre kendilerinden söz ve kelâm etmeyip, Hak Teâlâ'dan kalp ve akıllarına her ne tecelli ederse, onu işlerler, onu söylerler. Bunun bu şekilde olması, rûhânî feyiz deryasına gark olmalarındandır. Şu kadar ki, kendileri, zâhirî hislerinin verdiği emel ve fikirlerden habersiz oldukları gibi, rabbânî irâdenin kabulü için haber ve sebep aramayıp tam bir teslimiyetle ona tabi olurlar. Rûhaniyyûn hazerâtının habersiz olmaları, aşk deryasına müstağrak, vahiy ve ilhama nail oldukları zamanlara mahsustur. Yoksa uyanıklık halinde iken dünya işlerinin onlara malum olduğu apaçıktır.⁷¹⁰

Âbidin Paşa'nın, Allah dostlarının, sıradan insanların bilemeyeceği bir takım bilgilere sahip olabilecekleri hususundaki görüşlerine gelince: Allah Teâlâ'nın istisnasız her gaybı bildiği malumdur. Kâmil mü'minin sinesi ise, âyine-i Hak olduğundan mü'min-i kâmil de akıl ve kalbimize doğan fikirleri bileceği hasebiyle, evliyâullâhın ve herkesin hakkında sû-i zan etmek herhalde ziyan ve hüsrân getirir.⁷¹¹

Âlem-i ukbâya gitmeden önce, saîd veya şakî olduğunu bilmek pek güçtür. Binaenaleyh, pek az kâmiller vardır ki, insan daha dünyada iken hangi taifeye ait olduğunu büyük manevî kuvveti ile bilebilir. Çünkü onlar Allah Teâlâ'nın nuru ile bakar. Gerçi rûh beden içinde gizli ve görünmez ise de, beden içinde dahi hakikati görme özelliğini Hak Teâlâ kâmillere ihsân buyurduğundan, onlar için her şey dünyada dahi malumdur.⁷¹² İlâhî merhamet eseri olarak, manevî basîretleri açılmış olan Allah dostları, gaybî işleri ve geleceğe ait halleri, kudret ve dereceleri nisbetinde görmeğe muktedir olduklarından, hikmet icabı hangi halin vuku bulması mukarrer ise, o halleri görürler ve geçmiş hallere kıyas ile geleceği istidlâl etmek lüzumunu hissetmezler.⁷¹³

⁷⁰⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 225.

⁷⁰⁹ Age., I, 149.

⁷¹⁰ Age., V, 229-230.

⁷¹¹ Age., V, 219.

⁷¹² Age., VI, 145-146.

⁷¹³ Age., II, 39.

Âbidin Paşa, *Mesnevî*'nin 3661. beytinin şerhinde Bakara sûresinin ilk âyetini tefsir ederken şunları söylemektedir: Kanımca, eğer Kur'ân-ı azîmü'ş-şânda mevcut olan hurûf-i mukattaa'nın mânasını herkese izhâr etmek iktiza etse idi, Cenâb-ı Hak sarîh ibarelerle onların mânasını izhâr buyururlardı. Ve mânaları hiçbir insan tarafından bilinmemek lazım gelse o halde âyetlerin nüzulleri icap etmez idi. Binaenaleyh hurûf-i aliyye-i mukattaa herkesin anlayacağı yolda dile ve kaleme gelmez. Fakat yüce mânaları Peygamber Efendimizle, manen terakki etmiş Allah dostları için kendi derecelerine göre ve rûhânî bir suretle malumdur.⁷¹⁴

Müellifimizin Allah dostlarını anlama ve onların sohbetlerinden istifade edilmesi hakkındaki görüşü şu şekildedir: Allah dostları akılda zirve insanlardır. Fakat onları tanımak isteyen kimsede de ayırt etme hassasının bulunması lazımdır. Ancak bu suretle onların eteğine yapışabilir. Bu hassa, insanda göze görünmeyen manevî bir şeydir. Eğer ömrünü bundan mahrumiyet içinde geçirirsen, sadece bu bedenin hizmetini yapmış olursun. Allah vergisi olan bu manevî hassayı elde edemezsin. O halde insanlar arasındaki farkı da göremezsin ve senin bu gayretin, sana bir şey temin etmez. Allah dostlarının sohbeti, uzletten, mücadele ve riyâzetten daha faydalıdır ve insanı Allah Teâlâ'ya ulaştıran bir vesiledir. Bir şeyhin sohbetinden bir günde ettiğin faydayı, aylarca ve yıllarca yaptığın mücâhede, halvet ve zikirten temin edemezsin. Bir kimsenin, mücâhededen ve şeyhin sohbetinden istifadesi olmamışsa, muhakkak ki o kimse mücâhede ve sohbette ihlâs sahibi değildir. Onun maksadı Hak değil, Hakk'a ulaşmaktan başka bir şey, yani tamamen dünya sevgisidir ve bu şekilde halk arasında şöhretini yaymaktır. Eğer bu talebinde samimi olsaydı, her halde bir şeyler elde ederdi. "Çünkü bir şey talep eden ve onu elde etmeğe çalışan her halde istediği şeyi ele geçirir."⁷¹⁵

Enderun'lu Vasıf, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'in temiz zât'ını, peygamberler zümresinin kabile başkanı yaptığını, evliyâ topluluğunun da ona hizmet ettiklerini ve onun yolunda gittiklerini şu kıt'ası ile dile getirir:

Zât-ı pâkin eylemiş Rabbü'l-A'lâ
Kabile-sâlar-ı hayl-i enbiyâ
Hep tufeylüdür gürûh-i evliyâ
Ya Resûlallah müştakım sana
Yandım aşkınla terahhüm kıl bana⁷¹⁶

⁷¹⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 194.

⁷¹⁵ Son cümle "*Men talebe vecedde vecede*" sözünün manasıdır. Sultan Veled, *Maarif*, Çev., Meliha Anbarcıoğlu, MEB., İst., 1993, s.352-353.

⁷¹⁶ Osman Kavalcı, "*Dîvân Şiirindeki Na'ılarda Dinî ve Tasavvufî Unsurlar*", (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum,

Hülâsa, burada müellifimiz Allah dostlarının bir takım vasıflarına işaret etmektedir: Evliyâ, Peygamber Efendimizin manevî terbiyesinden geçerek kemâle ermiş, kendisinden sonra hidâyet önderleri olarak insanlığa doğru yolu gösteren yüce zatlardır. Onlar, her işte rabbânî irâdeye dayanan, kalp ve akılları vasıtasıyla devamlı mücadele halinde olan, Cenâb-ı Hakk'ın tecellilerinin aynası haline gelen, gönülleri ilâhî muhabbet ve tam teslimiyet ile dopdolu, kalplerinde gazap, kin ve haset gibi kötü hasletlerden hiçbiri bulunmayan, safa ve cefaya şükreden muazzez insanlar zümresidir.

3.1.1.3. Ârif

Ârif, bilen, vâkıf, âşinâ, tanıyan, anlayışlı, kavrayışlı mükemmel, irfân ve ma'rifet sahibi anlamlarına gelir. Allah Teâlâ'nın kendi zatını, sıfatlarını, isimlerini ve fiillerini müşâhede ettirdiği kimselere denir.⁷¹⁷ Âlim gibi bilen mânâsına gelirse de ondan farklıdır. Âlim, ilmi, bir tahsil ve çalışma sonucu elde eder. Ârif ise irfâna, ilham ve hâl ile ulaşır. Çoğulu ise, ârifün/urefâ'dır.⁷¹⁸ Bir başka deyişle ârif, tekellüfsüz, düşünmeye hacet kalmaksızın gördüğünü bilen ve anlayan, zevkî ve vicdanî irfân sahibine derler.⁷¹⁹

Tasavvufta ârif, ma'rifet ehline verilen isimdir. Ma'rifet eşyanın hakikatleri ind-i ilâhîde nasıl ise, öylece keşfen bilinmesi ya da amel, takvâ ve sülûkten hasıl olan bir ilimdir. Ma'rifet, ârifin kalbinde zahir olan bir nurdur. Bu nûr kalpten kevnî âlemi çıkarır. Kalp aynasındaki pasları silebilmek için, kalbi kötü huylardan temizlemek ve iyi huylarla bezemek gerekir. Kalbin

1992, s.195; Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Kuşeyrî, Age., I, 520-525; (Trc., Arslan, s.304-309); Hucvirî, Age., s.254; (Trc., s.326vd); İmam Gazzâlî, *Ravzatu't-Tâlibîn ve Umdetu's-Sâlikîn Tasavvufun Prensipleri*, Çev., Remzi Barışık, Kılıç Kitabevi, İst., ts., s.27-29; Kübra, Age., 153-161; İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, II, 246vd; Eşrefoğlu Rûmî, Age., s.271vd; Camî, *Nefahâtü'l-Üns*, s.23-29; İbn Ebî Dünya el-Kureşî, *Kitabü'l-Evliyâ*, Müessesetü'l-Kütübî's-Sakafiyye, Beyrut, 1413/1992; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s.241-244; İsmail Hakkı Bursevî, *Şerhi Hadîs-i Erbain Kırk Hadîs Şerhi*, Hâz., Mustafa Utku, Uludağ Yay., Bursa, 1999, s.425vd; ed-Debbağ, Age., II, 181vd; Şeyh Hüseyin Sadeddîn, Age., s.15-16; Erzurûmî, Age., s.653-675; Sâbir Taime, *es-Süfyye Mu'tekaden ve Mesleken*, Mektebetü'l-Maârif, Riyâd, 1406/1985, s.92-100; Abdurrahman Abdülhâlîk, *el-Fikru's-Süfî fi Dav'i'l-Kitabi ve's-Sünneti*, 4.bs., Dâru'l-Harameyn Littibaa, Kahire, 1410/1989, s.343vd; Muhammed Hilmi Efendi, *Mizanu's-Şerîa Burhânu't-Tarîka*, Sad., A. Remzi Eser, Kamer Neşriyât, İst., 1995, s.55vd; Louis Massignon-Mustafa Abdürrezzâk, *el-İslâm ve't-Tasavvuf*, s.49vd; Âtîf, Age., s.168-185; Ramazanoğlu, *Musâhabe* III, Erkam Yay., İst., ts., s.19-22; Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s.284-294; Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s.197-200; Süleyman Uludağ, "Şiflikte Tasavvuf", *Milletlerarası Tarihî ve Günümüzde Şiflik Sempozyumu (Tebliğler ve Müzakereler)*, (13-15 Şubat 1993), İlmî Neşriyât, İst., 1993, s.517vd, ss.513-553; Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, 3.bs., Tekin Yay., Konya, 1996, s.358vd; Öngüt, Age., II, 46-49; Gündoğdu, Açı, Akay, Age., s.126; Celal Kırca, "Evliyâ", *İslâmî Kavramlar*, s.230-231; Ali Sümer, "Hacı Bayram-ı Velî'nin Hayatı", *Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildirileri*, (16 Kasım 1999), KB. Yay., Ank., 2000, ss.73-83.

⁷¹⁷ İsfahanî, Age., s.496; İbn Manzûr, Age., IX, 236; Âsım Efendi, Age., III, 676; Süleymî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.29; Camî, Age., s.27; Raynold Allin Nicholson, *İslâm Süfîleri*, Çev., Mehmet Dağ ve Arkadaşları, KB. Yay., Ank., 1978, s.67; Kuyuncu, Agm., s.40; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.52-53; A.mlf., "Ârif", *DİA*, III, 361-362; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.117; Hançerlioğlu, Age., I, 168; Akay, Age., s.37; M. Kemâl Atik, "Ârif", *İslâmî Kavramlar*, s.68.

⁷¹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.117; Bu kelimenin İngilizce karşılığı ise "Knowing" sözcüğüdür. (*Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük İngilizce Fransızca Almanca Karşılıklar Terimler Deyimler Atasözleri*, I-X, Ansiklopedik Yay., İst., 1982, I, 146.)

parlaklığı Allah Teâlâ'ya olan teveccüh nisbetindedir.⁷²⁰ Âlim, dinî meselelerde bir müşkilât çıktığında, ârif ise, kalbi şüphe ve illetler sardığında devreye girer ve ümmeti tedavi eder.⁷²¹

Cafer-i Sâdık şöyle der: Ârif, halktan munkatı', Hakk'a muttasıl olan zattır. Ârifin kalbinde masivâ'nın ilgi duyulacak ve önem verilecek kadar değeri yoktur, hatıraları, zihninde yer tutacak derecede gayra ait varlığın onun nezdinde hiçbir kıymeti bulunmamaktadır.⁷²² Ebû Said el-Harraz da âriflerin makamını belirtmek için şöyle demiştir: Âriflerin riyâsı, müridlerin ihlâsından hayırlıdır.⁷²³ Velâyet rütbesi kazanan insana ârif, onun haline ve kullandığı ölçüye ise, ma'rifet denilmiştir.⁷²⁴ Ma'rifet üç kısımdır:

a. Avamın ma'rifeti: Allahü Teâlâ'nın efâlini, madde planında meydana gelen yaratılış tecellilerini bilmektir.

b. Has insanların ma'rifeti: O'nun sıfatını ve sıfatının tecellilerini bilmektir.

c. Hassın hası olan insanların ma'rifeti: Allah-ü Teâlâ'nın zâtı ile ilgili tecellileri bilmektir.⁷²⁵

Zunnûn-i Mısrî'ye "ârifin sıfatı nedir?" diye sorulduğunda şöyle cevap verir: "Ârif, ilimsiz, gözsüz, habersiz, müşahedesiz, sıfatsız ve perdesiz olarak görür. Onların dolaşmaları Hakk'ın dolaştırmasıyla olur. Onların sözü Hakk'ın sözü olup, onların dilleriyle ifade edilmektedir. Onların bakışı Hakk'ın bakışı olup, onların gözleriyle icra edilmektedir. "Bir kulumu sevince ben, onun işiten kulağı, gören gözü, konuşan dili ve tutan eli olurum"⁷²⁶ hadîs-i kutsîsi âriflerin sıfatlarını izah eder."⁷²⁷

Âbidin Paşa'nın işlemiş olduğu konular içerisinde hakkında en fazla bilgi verdiği kavramlardan birisi de "ârif" kavramıdır. O, *Mesnevî*'nin birinci beytinin şerhinde âriflerin hususiyetleri ile ilgili izahlar yaparak konuya açıklık getirmektedir:

Beytin tercümesi: "İşit ney'den nasıl hikâyet ve ayrılıklardan şikâyet ediyor."

Ney'den maksat, ârif olan insandır ki, ağzından daima âşıkane, lezîz ve manidâr sözler

⁷¹⁹ Pakalın, Age., I, 79.

⁷²⁰ İsmail Hakkı İzmirli, "Ârif", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s.473

⁷²¹ Mekki, Age., I, 146; Selvi, *Kur'an ve Tasavvuf*, s.299; Âlim ile ârif arasındaki fark için bakınız: Seyyid Burhâneddîn Tirmizî, *Maârif*, Çev., Ail Rıza Karabulut, Mektebe Yay., Ank., 1995, s.157-158; eş-Şarkavî, Age., s.205; el-Gurâb, Age., s.169-173.

⁷²² Hucvirî, Age., s.98; (Trc., s.171).

⁷²³ Câmî, *Nefâhâtü'l-Üns*, s.227; Âriflerin makamı hakkında bakınız: Mahmûd Sa'd Tıblâvî, *İbn Teymiyye'de Tasavvuf*, Çev., Ali Durusoy, İnsan Yay., İst., 1989, s.181 vd.

⁷²⁴ Kuyumcu, Acm, s.40; Ârif ve ma'rifetle ilgili daha fazla bilgi için bakınız: İbn Arabî, *Marifet ve Hikmet*, Çev., Mahmut Kamık, 2.bs., İz Yay., İst., 1997, s.77vd; Ramazan Yıldız, *Kırk Kudsi Hadîsinin Aslı ve Tercümesi*, Çile Yay., İst., 1981, s.54-60.

⁷²⁵ Gümüşhânevî, Age., s.274.

⁷²⁶ Buhârî, Rikak, 38; İbn Mâce, Fiten, 16.

⁷²⁷ Feridüddin Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Çev., Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yay., Bursa, 1984, s.190.

zuhur eder. *Mesnevî*'de "Firaklardan şikâyet eyler" denilmesi, ârifin rûhânî âlemden ayrılıp dünyada bulunmasından ve elemli değişikliklere giriftar olmasından şikâyet etmesidir. *Mesnevî-i Şerîf*'in ilk beyti olan bu beyit-i şerifte Celâleddin-i Rûmî (k.s)'nin, kulağa yönelik olan işit emriyle başlamış bulunmaları hem beyan buyurdıkları ney'in sedası tabîî olarak kulağa muhtaç ve hem işitmenin sair azadan daha faziletli olmasındandır. Kulaktan sonra azanın en muteberi olan göz bile yalnız bazı sınırlı maddiyâtı görebilir. Kulak ise, maneviyât, ma'kulât ve bir çok sonsuz hükmü işitir. Enbiyâ-i zî-şân iki cihan selâmetine sebep olan rabbânî irâdeyi tebliğ için tabîî olarak işitenin işitmesine müracaat ederler.

Göz güneş ışığı olmayınca göremeyip muattal ve yorgun düşer. Kulak ise, güneş, ışık ve mehtap gibi sûrî ışıklara muhtaç olmayıp daima işiterek çeşitli haberler ile aklın nûr ve kuvvet-i malumâtını her şeyden ziyade artırır ve insanın kudretini yüceltir. Bilhassa Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'ın içerdığı emirler ve açıklayıcı âyetlerinde sem' ve basar zikrolunduğu zaman daima sem'in basar'dan önce geldiği görülür. Enbiyâ-i zî-şân'dan hiçbirisini Allah Teâlâ, sağır olarak göndermedi, fakat görmeme illetine mübtela olanlar vardır.⁷²⁸

Müellifimiz, Ney ile ârif (insân-ı kâmil) arasındaki benzerlikleri dokuz madde halinde sıralamaktadır: Zikredilen beyitte ârifin ney'e teşbih olunmasında bir çok münasebet bulunur. Birkaçını zikrelelim; evvela Ney kamışlıkta olup, kesilmemiş iken daima neşvü-nemâ halinde ve hayat sahibi idi. Kesildikten sonra kurudu. Ârifin rûhu dahi, rûhlar âleminde nihâyetsiz manevî lezzetlere nail olmuş iken gaddar ve haşin olan dünyaya gelince temiz su kaynağı gibi olan rûhlar âleminde mahrum kaldı ve susuz kalmış gibi kurudu. İkinci olarak; neyden âşıkâne sedalar çıkar, ârif olan insandan dahi âşıkâne ve ârifâne sözler zuhur eder. Üçüncü olarak; neyin sedası işitenin aşkını artırır. Ârifin dahi hikmet alâmeti olan sözleri işitenin aşkını artırır ve kalplerini beşerî elemelerden azat eder. Dördüncü olarak neyin avaz ve sedasından çoğunlukla bir hikâyeye, bir aşk macerası hissedilir. Ârifin sözünden dahi çoğu vakitlerde hakikî âşıkların yüce halleri ve lâhût âleminin yüce sırları işitilir. Beşinci olarak; neyin hüneri zahir cisminde değil derunundadır. Ârifin dahi kemâlâtı bâtınîdir. Altıncı olarak; neyin kameti doğrudur. Ârifin dahi hali doğru ve ahlâkı kerîmdir. Yedinci olarak; ney kamışlıktan kesilip ayrıldı, gariptir. Rûhlar âleminde ayrılan ârif dahi dünyada gariptir. Sekizinci olarak; neyin içi her şeyden halî ve aşk nefhası ile doludur. Ârif dahi her nevi kin ve hileden kurtulmuş ve kalbi sevgi ve aşk-ı rabbânî ile süslenmiştir. Dokuzuncu olarak; ney kendiliğinden âşıkâne ses çıkaramaz, üstad bir üfleyicinin nefesine muhtaçtır. Ârif dahi bir silsile halinde varis olageldiği feyiz veren bir nefese ihtiyaç

duyar.⁷²⁹

“Kamışlıktan beni kestiklerinden beri, benim feryadımdan erkek ve kadın ağlayıcıdır.” *Mesnevî*'nin mealini verdiğimiz bu ikinci beyti üç şekilde şerh olunabilir: Biri; kâmil olan zâtın rûhânî âleme dair beyan ettiği nüktelerin işitilmesinden ve o âlemin ayrılık ve firakından ve bilhassa dinleyicinin de insan olması hasebiyle o zât ile aynı durumda olduklarından figan eder. İkincisi, nefis ve şeytanın sıkıştırması ve dünyanın zor olan sair halleri sebebiyle insanların çektikleri gam ve kederlerden erkek ve kadın kemâl-i merhametlerinden inler. Üçüncüsü, bir küçük çocuk lisân-ı hâl ile tarif eyler ki, dünyaya geldiği dakikadan beri hastalık ve sair gam ve cefalara giriftar olduğundan anne ve babası kemâl-i şefkatlerinden gözyaşı döker ve ciğerparelerinin bu haline merhametle nazar eder. Kamışlıktan maksat, ehâdiyet mertebesi ve rûhâniyet âlemidir. Ârif olan zât buyurur ki, rabbânî irâdenin gereği, beni rûhâniyet âleminden tefrik ile dünyanın ayrılık ve elemlerine arkadaş ettiğinden bu yana, sesimden ve figanımdan erkek ve kadın inler ve göz yaşı döker.⁷³⁰

Âbidin Paşa, âriflerin özelliklerini şu şekilde sıralamaya devam etmektedir: Kâmil olan ârifin kelâmı, aşk ateşinin aynasıdır. Hevâ ve hevesten hasıl olan mânasız söz değildir. Her kim ki, bu aşka ulaşmaz ise, hiç olsun, zira insaniyete layık olan mertebeleri bulamayacak, fanî ve denî kalacaktır. Öyle kalmaktan ise, hiç olması evlâdır. Her kim ki, bu ateşi, bu feyzi bulmaz ise, kendi nefsinin mücâhede ile yok etsin. Ta ki, sûrî vücûttan ve nefsanî arızâlardan halas bulduktan sonra rûhânî aşk ateşini bulup bahtiyar ve mutlu olsun. Her kim ki, ateş-i aşkı elde etmez ise, o kimse sırf cisim ve maddeden ibaret bir mahluk olup, rüzgar gibi latif ve hayat bahşeden birisi olamaz.⁷³¹

Ârif, rabbânî vasıflar ile sıfatlanmış olduğundan zâlim olanlara zehir gibi şiddetli olur. Mamafih zâlimleri de doğru yola ulaştırmağa izn-i Hak ile muvaffak olabileceğinden, maneviyâta büyük bir tiryâk addedilir. Hele ahlâkı güzel olanlar için ârif her zaman tiryâk ve zerâfet sahibidir. Kâmil ve ârif olan zât ciğer kaniyla dolmuş aşk ve muhabbet yolunu, aşk yolunda müstağrak olan enbiyâ-i zî-şân ve evliyâ-i kirâmın menkıbelerini hikâyeye eder. Büyük adamların tercüme-i hallerini belîğ bir surette yazmakta veya söylemekte insanlar için azîm

⁷²⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 17.

⁷²⁹ Age., I, 17-18.

⁷³⁰ Age., I, 38.

⁷³¹ Age., I, 42.

tesirler, fayda ve iyilikler vardır.⁷³²

Vefat eden bir bedende aşk ve muhabbet olmaması, muhabbete sebep olan hayat ve letâfetin mahv olmasından ve dünyaya bir daha geri dönememesindedir. Bedenler ise, her halde yokluğa giriftâr olacaklarından ârif olan insan için başından itibaren öyle fânîlere rapt-ı muhabbet ve can etmez ve muhabbeti Hayy ve Bakî olan hakikî dosta hasreder.⁷³³ Ârif olanlar, Enbiyâ (a.s.v) hazerâtı gibi aşk-ı pâk-i Hüdâ ile âlî kalplerini ihyâ ve hikmet nuru ile basar ve basîretlerini bina ederler.⁷³⁴

“Kendileri uykuda oldukları halde sen onları uyanık sanırdın. Onları sağa sola çevirirdik. Köpekleri de mağaranın girişinde ön ayaklarını uzatmış yatmakta idi. Eğer onların durumlarına muttali olsa idin dönüp onlardan kaçırdın ve gördüklerin yüzünden için korku ile dolardı.” (Kehf, 18/18) âyet-i kerîmesini müellifimiz delil getirerek şu açıklamayı yapmaktadır: Bir insanın hatırına gelebilir ki, ârif, gam, keder ve dünyevî fikirlerden tamamen nasıl kurtulur? Ve uykuda olanlar gibi tamamen uzak olur. Yakaza halinde olan ehl-i irfân nasıl ashâb-ı kehf teşbih olunur? Tarif olunduğu gibidir. Bu keşfe hayret edilmemesi gerekir. Zira o âlî ve manevîdir.⁷³⁵ Ârif-i billâh olanlar yakaza halinde, fakat dünya gam ve kederinden halas olmak için ashâb-ı kehf gibi uykuda ve Cenâb-ı Hakk’ın merhametinin koruması altındadır. Ashâb-ı kehf gibi olan ârifler, elân yanımızda bulunur ancak, yalnız zahîrî sûretlerine bakanlar, o yüce zümrenin saâdet hallerinin mahiyetinden habersizdir. Cehalet ve günah, insanların göz ve kulağına mühür ve perde olunca, ne ârif olan insanları ve ne de onların zikir ve fikirlerini işitip göremez.⁷³⁶

Müellifimiz, bekâbillâh mertebesine varan bir zatı şu şekilde tavsif etmeye çalışır: Bir ölüde nasıl ki, dünyaya ait bir emel ve arzu kalmaz ise, bekâbillâh mertebesine varan zatta da dünyanın emel ve arzusu kalmaz. Zira o fânî emellere haris olan hayvânî rûhu, Hakk’ın izni ile öldürmüştü, manevî rûhunu manevî aşka hasredererek hakikî cananın emri ve muhabbetiyle hayy ve bâkî olmuştur. Hadîs-i kutsî’de “*Hiçbir amel, kulumu bana, farz kıldığım amellerin yaklaştırdığı derecede sevimli bir şekilde yaklaşturmamıştır...*”⁷³⁷ buyrulmaktadır. Hakikî hayatı kazanan irfân ehline Cenâb-ı Hak rûhânî lisanla şöyle buyurur: “Ey kulum, sen emir ve rızâma uygun bir surette hareket ve enbiyâ ve evliyâmın tebliğ ve nasihatleriyle ülfet ve ünsiyet kazandın. Sana büyük bir mükâfât olarak bundan sonra söz söylediğin zaman benim tarafımdan söylenmiş gibi

⁷³² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 43.

⁷³³ Age., I, 142.

⁷³⁴ Age., I, 144.

⁷³⁵ Age., I, 221.

⁷³⁶ Age., I, 227.

⁷³⁷ Buhârî, *Kitabü'r-Rikak*, 38; İbn Mâce, *Fiten*, 16; Âbidin Paşa, Age., V, 209; Bu Hadîs-i şerifin şerhi için bakınız: İmam

hak kelâm olur. Ben isim ve sıfatlarımla senin duygularında zuhur eylediğimden, hislerin irâdemle, rızâ ve gazabın emrimle tek bir hâl olur ve iki cihanda sen makbul ve âlî olursun.⁷³⁸

Kur'ân-ı azîmü's-şân'ın belagât ve fesahâtı zahiren kolay anlaşıldığı gibi ârif ve âlim bir zât tarafından dikkat ve hürmetle okununca o kadar derin, o kadar harikulade ve dakik mânalar bulunur ki, hayrette kalmamak mümkün değildir.⁷³⁹

Âbidin Paşa'nın ârifi anlama ve ona tabi olma hususundaki fikirlerine gelince: Kalem katibin elinde ihtiyarsız olarak mâna saçtığı gibi, ârif-i billâh da, ilâhî kudrete karşı tamamıyla boyun eğicidir. Allah Teâlâ her ne emir ettiyse onu icraya gayret ederek kendini iki cihanın saâdetine nail eder. Allah Teâlâ, daima hayır işler, binaenaleyh âriften her ne vakit hayırlı bir fiil görünür ise, onun Allah Teâlâ'dan olduğu güneş gibi açıktır. Hayırlı fiilin zahiren âriften zuhuru kalemden yazının zuhuru gibidir. Ârif sûretâ uyanık iken dünyanın gam ve kederinden rahat, uykuda gibi rahatsızlık veren düşüncelerden azâdedir ki, bu nevi uyku ve rahat rûhânî ve daimî olup, zahirî uyku gibi değildir.⁷⁴⁰

İrfanı olmayan kimseler ârif ve âdil insanı sıradan bir insan gibi zanneder. Yalnız zahirî şekillerine atf-ı nazar ederek habersiz kalır. İnsanın aslı, beden değil rûh ve irfândır. Mecnûn gibi âşik olmayınca Leyla'nın güzelliğinin mânası anlaşılmayacağı gibi ârif insan da inatçılara hâl lisanı ile ima eder ki, hakikati anlayacak, idrak edecek akıl nuru ve rûhânî feyiz olmadıkça zarurî olarak haberdar olamaz ve yükselemezsiniz. İrfândan nasipsiz olan adam zahiren uyanık görünür ise de, faydasız işler ile meşgul olduğundan işi tamamen hayâlât ve evhâmdır.⁷⁴¹

Dünyada iken kendi fikrinle hareket etme. Bir ârif, bir bende-i Hudâ'nın nasihat ve himmetiyle hareket et. Göreceğin âlayış, azamet, zevk ve sûrî lezzetlere aldanma ve böyle yok olacak olan şeyleri sevme. Bu suretle ibâdet ve muhabbete layık olan Hayy ve Bâkî'yi bulur mesut ve bahtiyar olursun.⁷⁴² İnsan bir akıllı ve ârifin öğüt ve nasihatinden uzak olursa bir çok fenâlıklara giriftar olur ve ekseri işlerinde hatalar yapar. Binaenaleyh bazı fikirlere tabi olarak ârif ve âkil olanlardan asla ayrılmamalı. Hünerli olan akıllı kişi, takdîs olunmalı ve kendisine olan ihtiyaç söylenmeli ta ki, şevk, gayret ve insanıyeti, hilkatı icabı artsın ve muhtaç olan kimse o

Nevevî, *Nübüvvet Pınarından Kırk Hadis*, Ter. ve Şerh: A. Lütfi Kazancı, Şamil Yay., İst., 1978, s.353-369.

⁷³⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, III, 231-232.

⁷³⁹ Age., I, 278.

⁷⁴⁰ Age., I, 222.

⁷⁴¹ Age., I, 228.

⁷⁴² Age., I, 235.

yüce zatın himayesi ile çeşitli mihnetlerden kurtulsun.⁷⁴³ Bir ârifi tecrübe ettikten sonra, ona, herkesin bilmesine müsade edilmeyen kalbin gizli müşküllerini izhâr etmek yerindedir. Ta ki, ârif olan zât, müşkilâtın define bî-iznillahî teâlâ çalışsın, teslimiyet ve emniyet gösterene yardımcı olsun.⁷⁴⁴

Görüldüğü gibi, müellifimiz seyr ü sülûkda bir ârife tabi olmanın ve onun nasihatlerine harfiyyen uymanın gereğine işaret etmektedir.

Seyyid Nesîmî ise, ilâhî aşk müntesiplerinin sırlarını, ma'rifetullâh'a (Allah'ı anlama bilgisi) vakıf olan âriflerin anlayacağını; henüz nefsi kötülüklerden kurtulmamış zavallı insanların bu durumu bilemeyeceklerini şu beyti ile ifade eder:

Âşıkın esrârını Hakk'ı bilen ârif bilir

Âşına halin ne bilsun nefsini bilmez garip⁷⁴⁵

Ârif, Hakk'a ulaşandır. Akıl ile duyguyu birleştirendir. İlim ile imanı uzlaştırandır. Ârif, çokluğu bilen ve birliğe inanandır ve bu çokluğu birlikten çıkarandır.⁷⁴⁶

İster isen ma'rifette olasın âlî-cenâb

Ehl-i irfân eşiğinde yüzünü eyle turab.⁷⁴⁷

Ârif ol ilm-i ledünden ders alıp Allah'ı bil

Kalma kıyl-u kâl içinde vaiz-i hülyâ gibi.

Mehmet Ali Dede Baba⁷⁴⁸

Ârif, dünyayı velinimet bilerek ahireti için hazırlık yapar, rûhânî âlemden ayrılışının özlemini derinden hisseder, kelâmı, aşk ateşi gibidir, ilâhî vasıflarla sıfatlanmıştır, aşk ve muhabbet yolunun klavuzudur.

Netice olarak ârif, masiyetten uzak, ilâhî zevk ve irfâna sahip olan, ma'rifet ehli mü'min demektir. Ma'rifet, insân-ı kâmil olan mürşidlerin vasıflarından birisidir. Bu vasfın, irşad

⁷⁴³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 90.

⁷⁴⁴ Age., I, 91.

⁷⁴⁵ Kavalcı, Agt., s.192.

⁷⁴⁶ Hilmi Ziyâ Ülken, *Aşk Ahlakı*, 3.bs., Demirbaş Yay., Ank., 1971, s.60.

⁷⁴⁷ Erdoğan, Agt., s.151; Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma' fi't-Tasavvuf*, Tah., Abdulhalim Mahmud-Abdûlbakî Surûr, Dâru'l-Kütûbi'l-Hadis, Mısır, 1960/1380, s.56-62; A.mlf., *İslâm Tasavvufu*, Çev., H. Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yay., İst., 1996/1417, s.33-37; Kelâbâzî, Age., 162-166; (Trc., s.197-199); Mekkî, Age., I, 82vd; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s.267-268; Abdülazîz ed-Debbağ, *el-İbriz*, Çev., Celal Yıldırım, I-II, Demir Kitabevi, İst., 1979, II, 41-42; Tehânevî, Age., II, 994-1003; İhsan Muhammed Dahlân, *Sirâcu't-Tâlibîn Şerhu Minhâci'l-Âbidîn*, I-II, Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1955, II, 208-210; İbrahim Hakkı Erzurûmî, *Ma'rifet-nâme*, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İst., 1330, s.385vd; İsmail Hakkı İzmirli, "Ârif", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s.473-483; M. Fuad Köprülü, "Ârif", *İslâm Ansiklopedisi* MEB, I, 563-564; "Ârif", *Türk Ansiklopedisi*, III, 309; eş-Şarkavî, Age., s.205-206; el-Gurâb, Age., s.405-410; Dâna, Age., s.38-60; Ömer Faruk Altıparmak, "Şehrezûrî'de Tasavvuf ve Felsefe İlişkisi", (Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şanlıurfa, 1999, s.248-253; Dilaver Güter, *Abdülkâdir Geylânî*, İnsan Yay., İst., 1999, s.292-294; Chittick, Age., s.131, 188; Ceylan, Age., s.238-239.

⁷⁴⁸ Pakalın, Age., I, 79.

görevlerini yerine getirmede kendisinden faydalandıkları önemli bir hususiyet olduğu kanaatindeyiz.

3.1.1.4. Şeyh, Mürşîd ve İnsân-ı Kâmil

Çoğulu “meşâyih” olan şeyh kelimesi, yaşlı, ihtiyar, pîr, kabile başkanı ve önder gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁴⁹ Yaşça, ilimce ve amelce büyük anlamlarından herbiri için de kullanılır. Burada amelen büyük kimse için kullanılmıştır.⁷⁵⁰ Şeyh, tasavvuf ıstılâhında, şerîat, tarîkat ve hakikat ilimlerinde zirveye ulaşan, nefsin afetlerini, hastalıklarını ve onların şifasını bilen insân-ı kâmile verilen isimdir.⁷⁵¹

Şeyh, din ve şerîatı mürîdlerin kalplerine yerleştiren kimsedir.⁷⁵² Şeyh, Allah’ın kullarını Allah’a ve Allah’ı da kullarına sevdiren kimsedir.⁷⁵³ Şeyhlik rütbesi, tarîkat yolunun en yüce mertebesi, Allah’a davet konusunda peygamber vekilliğinin en üstün derecesidir.⁷⁵⁴ Şeyh kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de müştaklarıyla birlikte dört yerde geçmektedir.⁷⁵⁵

Rüşd, insanlara maslahat ve çıkarlarını göstermek ve menfaatlerini anlatmaktır.⁷⁵⁶ Bu kökten türeyen irşâd ise, yönlendirme, bilgi verme, doğru yolu tarif etme, gösterme ve manevî rehberlik etmedir.⁷⁵⁷ Mürşîd, rehber, delil, kılavuz, yol gösteren, öğüt veren, manevî rehber gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁵⁸

İnsân-ı kâmil, fenâ-fillâh mertebesine eren insana denir. Fenâ-fillâh olmak ta’biri “beşerî irâdeyi Yaratıcı’nın irâdesinde eritmek” manâsına gelir.⁷⁵⁹ Eşrefoğlu Rûmî, mürşîd-i kâmilin şu vasıflarına dikkat çekmektedir: Bir yönü halkla, bir yönü Hak’la, meczûb-i sâlik, tasarruf ehli, “Ben omun gören gözü, işiten kulağı olurum”⁷⁶⁰ ifâdesinde anlatılan makamda olan kişidir.⁷⁶¹ İsmail-i Ankaravî’ye göre mürşîd-i kâmil’in özellikleri şunlardır: “İlâhî tecellilere mazhar,

⁷⁴⁹ İsfahanî, Age., s.396; İbn Manzûr, Age., III, 31; Âsım Efendi, Age., I, 1028; Akay, Age., s.443; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.496; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.673.

⁷⁵⁰ Mehmet Raif Efendi, *Mekâsîd-i Tâlibîn İlmihal Tasavvuf Meviza*, Sad., Abdülkâdir Dedeoğlu, Osmanlı Yay., İst., ts., s.134.

⁷⁵¹ Tehânevî, Age., I, 736.

⁷⁵² Pakalın, Age., III, 346.

⁷⁵³ Sühreverdî, Age., s.83; (İrc., s.103); Eşrefoğlu Rûmî, *Mützekki’n-Nüfus*, Haz., Abdullah Uçman, İnsan Yay., İst., 1996, s.375; Pakalın, Age., III, 346; Sıddık Naci Eren, *Allah ve Resûlâne En Yakın Yol*, Demir Kitabevi, İst., 1985, s.350; Mustafa Kara, *Eşrefoğlu Rûmî*, TDV. Yay., Ank., 1995, s.55.

⁷⁵⁴ Sühreverdî, Age., s.83; (İrc., s.103); Mevlânâ Halid-i Bağdâdî, *Mecd-i Talid Büyük Doğuş*, Haz., Yakup Çiçek, Umran Yay., İst., 1994, s.88; Şar, *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, s.195.

⁷⁵⁵ Abdülbakî, Age., s.398.

⁷⁵⁶ İbn Manzûr, Age., III, 175; Uludağ, *İslâm’da Mürşid ve İrşad Faaliyetleri*, İrfan Yay., İst., 1975, s.12.

⁷⁵⁷ İbn Manzûr, Age., III, 175; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.388; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.399-400; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İst., 1995, s.324

⁷⁵⁸ Cürcânî, Age., s.208; Hançerlioğlu, Age., IV, 205; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.388; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.527; Mutçalı, Age., s.324.

⁷⁵⁹ Öztürk, *Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s.120.

⁷⁶⁰ Buhârî, *Rikak*, 38; İbn Mâce, *Fiten*, 16.

⁷⁶¹ Kara, *Eşrefoğlu Rûmî*, s.54-55.

gönlünü mâsivâ kayıtlarından temizlemiş, irâde ve ihtiyarını yok ederek fenâ'ya ulaşmış, bekâ-billâha ermiş, sonra da insanları irşâdla görevlendirilmiş kimsedir.⁷⁶²

Mürşid bir hekime benzer ki, hekim nasıl kendisine gelen hastayı, hastalığına ve bünyesinin direnci ve durumuna göre teşhis ve tedavi ederse, mürşid de kendisine gelen insanları aynı tarzda tedavi eder. Yine mürşid bir komutana benzer ki, savaş sırasında orduya strateji çizer, yön verir. Mürşid de tâlibe nefsin karşısında nasıl hareket edeceğini gösterir.⁷⁶³

Cemal-i Halvetî, İnsân-ı kâmilin, hakikat-i Muhammediyenin zuhuru olduğunu, “Eûzü-besmele”nin tevili ile izah etmektedir. Ona göre, “eûzü-besmele”de, kovulmuş şeytanın şerrinden Allah'a sığınırımdan murâd, önce zât-ı ehâdiyyete sığınmak, sonra da rûhânî cevherlerin hilesinden veya kötü sıfatlarla muttasıf olan nefs-i emmârenin hilesinden, vücûd mertebelerini cami' olan insân-ı kâmile sığınırım demektir. Çünkü adı geçen zata göre, Allah Teâlâ ile kulları arasındaki münasebet ancak insân-ı kâmil veya vâsıl bir mürşîd-i kâmil vasıtasıyla olur.⁷⁶⁴

“Hangi âşıktır ol kim, Mevlâsı Mevlânâ değil” diyen Mevlevî şâirinin buradaki Mevlâ'dan maksadının sahip ve efendi anlamında yorumlanabileceği gibi, bu söz, bir kısım insanlar tarafından da küfür olarak addedilebilir. Fakat İslâm felsefesi bu sözün Allah Teâlâ'nın emrine uygun olduğunu ispatlar. “*Âdeme bütün melekler secde ettiler, yalnız şeytan secde etmedi.*” (Bakara, 2/34). Buradaki Âdem'den murâd kâmil insandır. Ama secde etmek, içimizdeki beşer tortularının, ihtiras şeytanının burnunu sürtmek, onu kibirden, gurûrdan, kendini beğenmişlikten alıkoymak içindir. Yoksa Mevlevî şâiri, Mevlânâ'yı Mevlâ addetmemiştir. O, kimin ne olduğunu bilir. Mevlânâ gibi kendisinin de yaratılış maksadını bilir. Mevlâ, Mevlânâ'nın kemâlinde tecelli ettiği için Mevlâ'yı Mevlânâ'da, Mevlânâ'yı da Mevlâ'da görür. Bu bir tasavvuf neşvesidir. Niyâzî Mısırî'nin söylediği gibi:

“Sen, seni bilmektir Pîr'e ülfetten garaz
Noktayı fehm eylemektir, ilm u irfândan garaz
Halkı, bunca evliyâ ki gelip davet eyledi
Vahdet'in sırrı bilinmektir bu davetten garaz.”⁷⁶⁵

Kâmil insan, bütün âlemleri kendinde toplayan, suret açısından küçük, mâna açısından ise, büyük bir âlemdir. Kâmil insan bu âlemin rûhu ve âlem de onun cesedi gibidir ve bu ceset,

⁷⁶² Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s.34-35; Yetik, *Age.*, s.148-150.

⁷⁶³ Hasan Kâmil Yılmaz, “Şeyh veya Mürşîd”, *Altınoluk Dergisi*, (Mayıs 1995), Sayı: 111, s.32-33.

⁷⁶⁴ Çakmak, *Agt.*, s.168, Cemâl-i Halvetî, *Tefsîr-i Fatihâ*, vr.22b'den naklen.

⁷⁶⁵ Mehmet Ziyâ, *Yenikapı Mevlevîhanesi*, Haz., Yavuz Senemoğlu, Kervan Kitapçılık, (Tercüman 1001 Temel Eser), s.25.

daima rûhunu aramakta ve arzulamaktadır.⁷⁶⁶

Âbidin Paşa, insân-ı kâmilin özelliklerini şu şekilde sıralar: Kâmil olan insan için her keyfiyette bir hikmet ve lezzet ve her vakada manen terakki ve saâdet vardır. Bununla beraber bu nimet ve saâdet, tembeller hakkında bilakis mesuliyet ve şiddetli cezayı gerekli kılar. Kâinatın cüzleri, hâl lisanı ile insana derler ki, biz akıl gibi manevî ihsânların ekserisinden mahrum iken her zaman cereyan, deverân ve halimize göre yardımlaşma ile Yezdân'ın feyzini neşrederiz. Sen ise, ihtiyarın ve hikmetinle benzerlerinden üstünsün; pâk tabiatın hasebiyle necip ve edipsin, sen dünyada ne yaparsın ve hangi hayırlı işin icrasıyla uğraşırın?⁷⁶⁷

Bir ârif-i kâmil dünyadan ayrılınca onun mislini bulmak zor olduğundan ahvâlini hatıra getirir bir çırağı, bir naibi lazımdır ki, kendisinden olabildiği kadar nasihat ve rûhânî feyizler iktibas edilsin ve kalp çektiği gamın şiddetinden bir mertebe korunsun.⁷⁶⁸ İnsân-ı kâmil dünyadan iki şekilde ayrılıp gidebilir. Biri, daha hayatta ise de, dünya alayış ve kederlerini hiç addedip ilâhî emirlere tabi olarak rûhânî sahraya manen gitmesi, “ölmeden önce ölünüz” sırrına mazhar olması; diğeri ise, vadedilen eceliyle bu dâr-ı fenâdan intikal ile ukbâya varmasıdır.⁷⁶⁹ Bir insân-ı kâmilin aşkı cûşa gelince halkı, kemâl-i şevk ve muhabbetle âlem-i rûhaniyete davet ederek o yüce âlemin nimetlerini hikâyeye eder.⁷⁷⁰ Dervîş-i hakikînin rûhaniyeti icabı manen ve maddeten o kadar tasarrufu vardır ki, bi-iznillahi teâlâ azîm mülk ve mala tasarrufu yed-i ihtiyarında iken tasarruf etmez. Dünyanın hiç ve vefasız olduğunu ve kendinin diğeri bir hikmet-i uzmâ için yaratıldığını bilir.⁷⁷¹

Allah Teâlâ'ya kemâl-i aşk ve ubudiyetle secde edenlerin nuru simalarında parıldar. Ehl-i takvânın çokça secde etmelerinden dolayı simalarında bir eser hasıl olur.⁷⁷² Büyüklerin şanıdır ki, viran olmuş hatırları mamur ve abâd, istidatlı ve sadık olanlara emniyet vererek gönüllerini hoş ederler.⁷⁷³ Kalb-i pak sahibi, ind-i ilâhîde o kadar makbuldür ki, taraf-ı subhânîden her ân yüz ve belki yüz bin feyz ve safâ ihsân olunur. Kemâl-i ubudiyet ve muhabbetle “Ya Rabbî” demesiyle canib-i Hudâdan “lebbeyk” nidası kalbini ihata eder.⁷⁷⁴ Yüce rûhânî âlemde şahin misali olan kâmil velî, Allah Teâlâ'nın merhametine istinad ve aşk-ı rabbânî ile hayatyâb

⁷⁶⁶ Cavit Sunar, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, AÜB. Ank., 1974, s.110.

⁷⁶⁷ Âbidin Paşa, *Saâdet-i Dünya*, s.34.

⁷⁶⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 342.

⁷⁶⁹ Age., I, 277.

⁷⁷⁰ Age., II, 34.

⁷⁷¹ Age., II, 118.

⁷⁷² Age., II, 240; Bkz: Fetih, 48/29.

⁷⁷³ Age., III, 23.

⁷⁷⁴ Age., III, 86.

olur. Manen murdar olan fânî hallerden daima yüz çevirir.⁷⁷⁵ Yüzlerce insân-ı kâmil bulunur ki, şiddetli elemeler ve hastalıklar içinde mustarip iken sabır ve sükût ile başkalarına bile kaylen ve fiilen teselli verir. Ancak böyle bir sabır ve rızâya nail olmak için Allah Teâlâ'ya kalbi raptetmek lazımdır. Yoksa Cenâb-ı Hudâya kalbi raptetmeden sabır ve sebat hayâldir.⁷⁷⁶ Bir kimsenin sâlih niyetlerini ve yahut fasit fikirlerini anlamak için rûhânî kuvvete mazhar olmayan insanlar zarurî olarak hareket ve zahirî icraatın müşahedesine muhtaçtır. Ancak Allah'ın nuru ile nazar eden insân-ı kâmil hiç eser görmese dahi sâlihi fasidden ayırmaya muktedirdir. Zahirî sebep ve eserlere kendini bağlı görmez.⁷⁷⁷

Âbidin Paşa manevî tabip diye isimlendirdiği ârifleri zahirî tabipler ile şu şekilde mukayese etmektedir: Gerek manevî ve gerek cismanî hastalıklarda tabiplerin birinci vazifeleri hastalığı teşhis etmek ondan sonra ilaçlar tertip ederek sıhhatine kavuşacağını müjdeleyerek hastasını hoş tutmaktır. Hastaya güven verme ve gönlünü hoş tutma hastanın kuvvetini artırır ve tabibin emniyetini teyit eder.⁷⁷⁸ Bir zahirî tabib, hastanın vücûdundaki alâmet ve sebepleri nasıl tahkik eder ve araştırır ise, manen tabib olan zât da ondan daha fazla olarak tahkik edip, sebepleri derinliğine inceler. Küçük bir ayrıntıya dikkat etmeyen tabipler mühim vazifelerini ihmal eder ve fayda yerine hastanın hayatına son verebilirler.⁷⁷⁹

Cismanî hastalıkların tedavisi ile zahirî hislerimizin sıhhati bir tabipten talep edilir. Fakat, rûhânî hislerimizin sıhhati, Allah Teâlâ'nın muhabbetine mazhar olan zattan temennî edilmeli. Peygamberimiz (s.a.v)'den sıhhat-i rûhânîye istemek, kendisine vahiy buyrulan Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'ın ve şerîat-i mutahharalarının yüce ahkâmını mütalâa, kabul ve bilhassa imdâd-ı rûhânî-i nebeviyeyi istirham ile hasıl olur. Bir insân-ı kâmil, rabbânî iradaye ittiba ve âşık-ı resul-i mücteba ve muhibb-i âl-i aba olursa, o da tabib olur ki, rûhanî hislerimizin sıhhat ve selâmetini ondan da talep ederek emir ve nasihatiyle hareket ederiz.⁷⁸⁰ Üstad olan zât, bir meseleden, bir ip ucu aldığı anda artık o maddenin zahirî oluş şeklini görmüş gibi hüküm çıkarır. Bu iş, bir kimsenin şifre tabir edilen yazının harflerine vakıf olduktan sonra o şifre ile yazılmış ne kadar mufassal ibare olursa olsun tamamını çözmesi gibidir.⁷⁸¹

İnsanın mürşidi, bir insân-ı kâmil ise, şâyet ümit binası yıkılsa, yeniden ve evvelki gibi hayâller enkazı suretinde çürük değil, metin ve emniyet veren manevî hendese ile insanın kalp ve

⁷⁷⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, IV, 111-112.

⁷⁷⁶ Age., IV, 113.

⁷⁷⁷ Age., V, 9.

⁷⁷⁸ Age., I, 122.

⁷⁷⁹ Age., I, 92.

⁷⁸⁰ Age., I, 182-183.

aklında, sağlam bir bina inşa ederek, Allah sevgisi, ahlâk-ı hamîde ve yüce kemâlât ile sahibini ihya eder.⁷⁸²

Müellifimiz, mürşîd-i kâmilî araştırma, anlama, intisâp etme ve emirlerine tabi olma hususundaki fikirlerini şu şekilde izah etmektedir: İlk önce yakılan bir mumdan yüz binlerce mum yansa o makbul vazifeyi icra etmiş, en son mumu gören asıl mumu görmüş olduğu gibi, bir ârif-i müstakimi gören istidatlı talip de manen hidâyet nurlarının kaynağına varmış ve hakikati görmüş olur. Şu kadar var ki, mumlardan bazısı daha ziyade nur saçar. Ehl-i irfânın dereceleri farklıdır, bazısının irşâdı kavî ve bazısının irşâdı nisbeten vasat olacağı açıktır. Bununla beraber evliyânın cümlesi nurun mazharı ve taşıyıcısıdır. Hidâyet nurlarını, dilersen zamanında olan bir mürşîd-i kâmilden, dilersen daha evvel gelip geçen hidâyet ashâbından almaya çalış. Birkaç yüz sene evvel dünyada olaydım önceki büyüklerin hidâyet saçan nurlarından faydalanırdım deme. Hidâyet nuru kemâl ashâbında daima mevcuttur. Sen himmet et ki, o insân-ı kâmilî bulup mürüvvetlerinden maksadına nail ve himmetleriyle meramına vasil olasın.⁷⁸³ Ârif ve kâmilden hisse almak için istidat ve talep lazımdır. Öyle talep bulununca ölü gibi bir vaiz olsa bile feyiz-yâb olup, hakikati izhâra başlar.⁷⁸⁴

Hakim-i gayb gibi mürşîdin işleri yalnız Hakk'ın rızâsına dayanmaktadır. O şerefli zümrenin fiilleri tehlikeden uzaktır.⁷⁸⁵ Aklını kullanamayanlar, zahirî ve maddî olan beden, uyku ve yemek gibi şeylere bakıp bunlarda enbiyâ ve evliyâullâh hazerâtı ile benzerlikleri olduğundan cümlemiz müsâviyiz diye enbiyânın feyiz bahşeden iradelerine itaat etmeyip büyük hatalarda bulundular, azîm vartalara düştüler ve ebedî saâdetten mahrum oldular.⁷⁸⁶ Manevî olan tarîki kat ederek, âlî bir surette menzil-i maksuda varmak bir pirin irşâd ve himmetine bağlıdır. Cenâb-ı Hudâ'nın hikmet ve merhamet eseri olarak sûretâ mürşîdsiz selâmet menziline vasil olanların da hakikatlerine bakılsa, icra eyledikleri hayırlı fillerden dolayı pirlerin muhabbet ve teveccühlerini celp etmişler ve onların himmetiyle rûhânî nimetlere nail olmuşlardır.⁷⁸⁷

Allah Teâlâ'nin sevdiği bir mürşîd-i kâmile intisâp edip, onun meşru nasihatlerini icraya başlayan saâdete mazhar olur.⁷⁸⁸ Nefis ve şeytan insanların akıllarına göre iltifat ve vesvesede

⁷⁸¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, I, 121.

⁷⁸² Age., I, 137.

⁷⁸³ Age., III, 237.

⁷⁸⁴ Age., IV, 146.

⁷⁸⁵ Age., I, 145.

⁷⁸⁶ Age., I, 166.

⁷⁸⁷ Age., V, 150.

⁷⁸⁸ Age., II, 62.

bulunur. Ahmaklara adî, orta akıllı olanlara müşkilce, gâyet zekilere, fevkalâde dakik vesveseler ilka eder. Böyle vesveselerin çaresi, Cenâb-ı Hakk'a tevekkül ile beraber farzları icra ve Kur'ân-ı azîmü's-şân ve hâdis-i şerîfleri mütalâa ve bir insân-ı kâmilî mürşid ittihaz etmeğe bağlıdır.⁷⁸⁹ Mürebbî bir insân-ı kâmil olunca dünyanın zahîrî lezzetlerinin esassız olduğunu tâlibe öğreterek, bir çok faydasız sevdalardan kurtarır.⁷⁹⁰ Şeytanın ilka eylediği vesveseleri bir kâmil zatın nasihati mahveder ve vesveseleri mahvetmek de şeytanı susturur. Aynı şekilde bir kâmilin sözünü dinleyen aklen müstefid olur.⁷⁹¹

Her nevi ekmek ve yemek, cemâdâtan iken yedikten sonra insanın bedeniyle karışınca bedenden ve rûh-i hayvânîden sayılarak hayat vesilesi olur ve rûhu sururlandırır. Cemâdâtan olan yiyecekler, kabil-i his ve hayat olduğu halde akıl ve izan sahibi insan, rabbânî emirlere muvafik surette hareket eder ve bir mürşîd-i kâmilden terbiye görürse şüphesiz ki, mükemmel bir rûha sahip olup, iki cihanda makbul olur. Taamı kabul eden bir can ve insan olmayınca, sofrada durmakla, yemek, beden ve can olamaz. Yemeğin, rûh-i hayvanîye dönüştürülmesine sebep olan onu yiyen insandır. İnsan yemeği, rûh-i hayvânîye tebdîl etmek üzere, suya müracaat eder. Ham olan insan da, rabbânî emirleri kabul ve icra ile hareket ve gayret ve tarîk-i Hakk'ın en ziyade ma'rifet cihetlerini gösterici bir mürşîd-i kâmile intisâp edip ona teslim olmayınca ve sebat etmeyince tabîî olarak adî kalır.⁷⁹²

Ahmak adamın yemesi, bir aklî maksada ve manevî menfaate dayanmayıp hayvan-varî olduğundan o taamdan necaset hasıl olmaktan başka bir netice hasıl olmaz. Lakin ârif olan kâmil zatın yemeği yalnız bedenün lüzumu kadar olup, aklına ve akli vasıtası ile rûhuna kuvvet verir ve gıdası Hudâ-yı müteâl'e ibâdet, adaleti icra ve maârif neşretmeğe sebep olur.⁷⁹³

Ehl-i saâdettedir o insan ki, nefsanî meyillerden kurtulup bir mürşîd-i kâmile intisâp etmiş ve hayat-ı manevîyeye malik olmuştur.⁷⁹⁴ Rabbânî aşka layık olmak isteyen, hayâl ve vesvese ile dolmuş olan gönlünü feda ve rabbânî emirleri tamamıyla kabul ve icra eden bir gönül sahibi ve bir mürşîd-i kâmilî bulmalıdır.⁷⁹⁵ Eğer emr-i hakkı tamamıyla bulmak ve bilmek istersen hak yolunda nefsanî emellerini fânî etmiş ve makam-ı saâdete vasıl olmuş bir insân-ı kâmilî bulup rûhânî incelikleri ondan talep et ki, bu halin bilinmesi her gönül sahibi için kolay

⁷⁸⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 211.

⁷⁹⁰ Age., I, 233.

⁷⁹¹ Age., I, 302.

⁷⁹² Age., III, 42.

⁷⁹³ Age., I, 168.

⁷⁹⁴ Age., III, 70.

⁷⁹⁵ Age., III, 157-158.

değildir.⁷⁹⁶

İnsan için asıl maksat, Mevlâ'nın rızâ ve nurunun elde edilmesidir. Binaenaleyh hilkaten istidatlı isen, Hudâ'nın nûrunu ve rızâsını doğrudan doğruya Peygamberimizin (s.a.v) tebliğinden ve nihâyetsiz nûr deryası olan Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'dan almakla kendini ihya et; ve eğer Allah kelâmının hakikatlerine hakkıyla muttali olmağa muktedir değilsen, hidâyet nurunu nebi'nin varisi olan bir insân-ı kâmiliden talep et. Bir kadeh su içecek kimse, o kadehi küpten veya diğer bir kaptan doldursa maksadı hasıl ve mathubuna vasil olur. Gafil bir insan nefsanî şehvetler ile mesrur olarak çok defa Hakk'ın emirlerini unuttur. Mürşid, insan olması hasebiyle, o da ilâhî irâdeyi unutacağından nasıl hakikat nuru saçar ve nasıl irşâd ve ihya edebilir? Bu vehme düşen gafil insana tembih olunur ki, taat ve tam teslimiyeti hasebiyle mürşîd-i kâmil rızâ-yı Hakkı tahsil edip, halka yayacak derece ve mertebelere vasil olup, senin gibi fanî lezzetlerden keyif alıp, unutkanlık ve gaflet deryasında boğulan birisi değildir.⁷⁹⁷ Bir annenin memesinden süt emmek için çocuğun itaatkar olması lazım geldiği gibi bir ârif ve kâmilin ağzından da hikmet lezzetini alabilmek için dosdoğru bir talip lazımdır.⁷⁹⁸

Âbidin Paşa, mürşîd-i kâmilin mürîdi terbiyesi ile ilgili olarak da şunları ifade eder: İnsân-ı kâmil, yılan gibi zehir saçan bir nefs-i emmâreyi avlayarak sâlih amellere bağlar. Beğenilmeyen ahlâkı kökünden silip, beğenilen hasletler ile istidatlı bir kalbi ihya eder.⁷⁹⁹ Kalbin her ne kadar terbiye görmemiş ve zaten katı olmuş olsa bile, bir mürşîd-i kâmilin sohbetine meyyal ve onunla hemhâl olur isen bi-iznillahî teâlâ saâdet ve selâmete nail ve yüce maksada vasil olursun.⁸⁰⁰ Hak Teâlâ'nın emriyle hareket eden bir insân-ı kâmilin tedbirleri ve bir ârif şeyhin irşâdı o kadar faydalı ve o kadar yücedir ki, insanlar hayrette kalır. O zümrenin kudret ve adaleti her işlerinde hissedilir. Fahr-i âlem efendimiz'in rûhaniyât ve ma'kulâtta nihâyetsiz yüce dereceleri ve harp meydanlarında sabır ve sebat-ı risâlet-penâhîleri onlarda zahir olup, o mahbûb-i kibriyâ kendilerine tabi olan rûhânîlerin iktidarına yeterli delildir.⁸⁰¹

Hevâ-yı nefsi her zaman kırmaya bak. Fakat bunu da bil ki, onu kırmak için kişiyi selamete çıkararak yolu hakkıyla bilen mürşîd-i kâmillerin gayreti ve himmeti kadar müessir bir çare bulunamaz. Binaenaleyh o yüce zümrenin himmetine ilticâ et ve kendini hevâ-yı nefis ile

⁷⁹⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 85.

⁷⁹⁷ Age., III, 235.

⁷⁹⁸ Age., IV, 145.

⁷⁹⁹ Age., IV, 138.

⁸⁰⁰ Age., I, 361.

⁸⁰¹ Age., I, 72.

şeytanın vesveselerinden kurtar.⁸⁰² Akıllı insanın görüş ve himmetine ilticâ eyle ki, gizli olan nefis-i emmâre ile vesvese veren şeytan ve hilekâr insanların inat ve şerrinden halas bulup, merhamet-i rabbânîyeyi kendine sığınak edesin. Kişi için en makbul taat, bir insân-ı kâmilin akıl ve himmetine müracaat etmektir. Bu suretle hak yolunda mümtaz ve eşsiz olursun.⁸⁰³ Diken gülden dolayı itibar bulduğu gibi cüz olan insan da bir insân-ı kâmilin terbiyesiyle kemâle doğru müteveccih olur ve zatı nihâyetsiz kıymet bulur.⁸⁰⁴ Her kim muktedir bir mürşid veya büyük bir zatın maiyetinde bulunur ise, terbiye dairesinde bulunduğu müddetçe lütuf ve nimetlerden mahrum kalmaz.⁸⁰⁵

Mertebe-i kutbiyyete varan ve gâyet ârif olan bir zât bi-iznillahi teâlâ rûhânî cihanda nail olduğu terakkiyâtta başka fetânet ve firâseti sonsuzdur. Öyle bir ârif-i billâh, isterse mürîdinin içinde hafi olan kirlenmeleri imha ve daha sonra âb-ı hidâyet ile kalbini manen ihya eder.⁸⁰⁶ Mürşid-i kâmilin dest-i terbiyesi, amelleri ıslah edici ve halleri düzenleyici olduğundan, o üstad-ı irfân senin nefis, kalp ve ahlâk-ı zemîmeni ıslah etmeye çalışırken hüzne kapılma, bilakis sevin, zira mürşid-i kâmilin elinden hasıl olan sıkıntı ve ezâ mutluluk ve sefadır.⁸⁰⁷ Bir ârif ve âdilin icabında hilmi bir zafer kılıcı olur ki, demirden kılıçlar ile elde edilemeyen kalpler ve kaleler onun hilmiyle ele geçirilir. Kâmil insanın ilmi bir akar sudur ki, bütün nehirlere temizlemeğe muvaffak olamayacakları bazı akıl ve kalpleri türlü türlü nimetler ile meramına ulaştırır.⁸⁰⁸

Ebedî hayata hazırlanmak için şeyhe ihtiyaç olduğu hususunda mutasavvıflar hemfikirdirler.⁸⁰⁹ Müellifimizin bu konudaki görüşleri ise şu şekildedir: Dünyada bir çok defa geçtiğin çöl ve denizlerden yalnız geçmek mümkün olamadığı halde, ya hiç görmediğin halde tarîk-i ukbâya gitmek hususunda rehberden yani mürşid-i kâmilden nasıl uzak olursun. Ey gafil, sen “şeyh ve âkil adamı ben ne yapayım?” diye ısrar ederek bu hakikati inkâr edersen, bu sefer dünyada bâtınî olan vesveselerden başka, şeytan vasıflı bazı hilekâr insanların dalkavuklukları ve

⁸⁰² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 143.

⁸⁰³ Age., V, 147.

⁸⁰⁴ Age., V, 161.

⁸⁰⁵ Age., V, 168.

⁸⁰⁶ Age., V, 251.

⁸⁰⁷ Age., VI, 316.

⁸⁰⁸ Age., VI, 251.

⁸⁰⁹ Bu konu ile ilgili olarak bakınız: Kuşeyrî, Age., II, 732; *Kübrâ*, Age., s.87-88; Muhyiddîn İbn Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlahiyye fi İslâh Memleketi'l-İnsaniyye, Tedbirât-i İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, Tercüme ve Şerh: Ahmed Avni Konuk, Haz., Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İz Yay., İst., 1992, s.423; İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti*, s.185; Eşrefoğlu Rûmî, Age., s.375vd; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s.31-35; Selim Kirimî, *Burhânu'l-Ârifin*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, No: 2679, vr.5a; el-Âlûsî, Age., III, 173; Ramazanoğlu, *Musâhabe* VI, 131-141; Mahir İz, *Din ve Cemiyet*, Kitabevi, İst., 1990, s.209; Havva, Age., s.333; Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, s.97-98; Aynî, *İslâm Tasavvuf Tarihi*, s.109; Ateş, *Sâlemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s.200; A.mlf., *İslâm Tasavvufu*, s.119; Sâdik Dâna, *Tasavvuf ve Marifetullâh*, Erkam Yay., İst., 1995, s.61vd; Ahrnet Çelik, “*el-Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî İsimli Eserinde İşârî Tefsir*”, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1996, s.57-59; Bahadıroğlu, Age., s.262.

afetlere yönlendirmeleri seni şaşkın ve perişan eder. Binaenaleyh dünyada mesafeleri kat' etmek için mürşidsiz olarak yalnız kalmaya sakın cesaret etme. Deme ki, "bende fitrat, zeka ve firâset olduğundan mürşidsiz manevî mesafeleri kat' eylerim." Zekan olsa dahi zekana istinad etme. Çünkü senden daha dâhî, daha zeki bir çok insanlar mürşîde müracaatı reva görmediklerinden perişan ve târumâr oldular.⁸¹⁰

Hiz. İsmail'in, babası Hiz. İbrahim'e kurban etmek istediğindeki teslimiyeti gibi sen de, Cenâb-ı Hakk'ın ve bir ma'rifet sahibinin hayat bahşeden emrine kendini teslim ederek canını ihya et. Bir insan eğer farzları ve ilâhî emirleri icraya devam eder ve bir ârif mürşîdin tembihlerine tabi olursa o kadar saâdet-i ebediye kazanabilir ki, zâhirî akıl o halî asla tasavvur ve tasvir edemez. O insanın canı Fahr-i âlem efendimizin mübarek canı gibi ilelebet mesrur olur.⁸¹¹

Sûfizm'de mürşid mutlak bir ihtiyaçtır; bu durum aşağıdaki örnekle daha iyi anlaşılabilir: Suyu yeterli dereceye kadar ısıtmak için bir aracı gereklidir. Ateş ve su arasında bir çaydanlık. Sûfi mürşid, bu aracı rolünü yerine getirir ve asla kendisinin kişisel olarak önemli olduğu gibi bir iddiada bulunmaz. Mürîdin mürşidle olan ilişkisiyle, analistin analiz edilen kişiyle ilişkisi arasında benzerlikler vardır. Mürşid mürîdin gelişim düzeyini saptar, mürîdin mevcut zorluklarını ve manevî olanlar yanında gündelik yaşam problemlerini de teşhis eder ve bu noktadan çalışmaya başlar. Mürîdin iç dünyasını ve manevî ilerleme düzeyini yansıtan rüyaların yorumlanması işin bir kısmını oluşturur. Mürîdin bilincini tıkayan bütün örtüleri ve perdeleri ortadan kaldırmak mürşîdin görevidir. Bu yüzden onun görevi engelleri saflaştırmak, belirginleştirmek ve yok etmektir.⁸¹²

Ashâb-ı kirâmın eğitim ve terbiyesinde Peygambere olan ihtiyaç ne ise, bugün insanımızın eğitim ve terbiyesinde Peygamber varislerine olan ihtiyaç da odur. Bu ulvî görevi yerine getiren, kulları irşâd ile görevlendirilmiş olan insân-ı kâmillerdir.⁸¹³ Nietzsche'nin insân-ı kâmil'i, bir kudret, tahakküm, şehvet ve galebe modelidir. Tasavvufun insân-ı kâmil'i ise, bir kudret modeli olmakla birlikte, onda tahakküm ve şehvet değil, hizmet ve merhamet esastır.⁸¹⁴

Hiz. Peygamber'e varis olan kâmil mürşidler, bir taraftan manevî alanda seyr ü sülûk

⁸¹⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 138.

⁸¹¹ Age., I, 147.

⁸¹² Birgitte Dorst, "Üstad, Mürîd ve Sûfi Grubu: Günümüzde Sûfi İlişkileri," *Jung Psikolojisi ve Tasavvuf*, J. Marvin Spiegelman-Pir Vilâyet İnyet Han-Tasnım Fernandez, Çev., Kemâl Yazıcı-Ramazan Kutlu, 2.bs., İnsan Yay., İst., 1997, s.24-25.

⁸¹³ Ali Gedik, "Tasavvuf", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984), İst., 1984, s.4, ss.2-10.

⁸¹⁴ Öztürk, *Mevlânâ ve İnsan*, s.52. Krş., A.mlf., "İnsân-ı Kâmil Olarak Hiz. Muhammed (s.a.v)", *Kutlu Doğum Haftası (12-17 Ekim 1989)*, TDV., Ank., 1990, s.101vd, ss.101-106; Nietzsche'nin bu konu ile ilgili görüşleri için ayrıca bakınız: Murtaza Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, Trc., İsmail Bendiderya, Tashîh., Cafer Bayar, Kevser Yay., İst., 1999, s.321vd.

yaptırırken, diğer taraftan taatlara koşmaya, haramlardan kaçmaya, helalinden kazanıp Allah için harcamaya, devamlı olarak ahirette nur ve rahmete vesile olacak hayırlara sarılmaya sevkederler. Onlar rûha ilâhî aşk, kalbe subhânî zikir, nefse Kur'ânî teslimiyet, vücûda Muhammedî edep, gönle sevgi ve şefkat, göze güzel ve ibretli nazarı öğretirler. Bütün bu güzelliğe erişmek için insân-ı kâmillerin sohbetlerine girilir ve onlara intisâp edilir.⁸¹⁵

Müellifimize göre, Allah yolunda nefse karşı verilen mücadelenin manevî komutanı durumundaki şeyh, bir takım vasıflara haiz olmalıdır. Bu vasıflardan bir kısmı şunlardır: Manevî hastalıkların tabibi durumundadırlar; Allah Teâlâ'nın muhabbetlerine mazhar olmaları sebebiyle nefis ve şeytanın etkilerini yok etme hassasına sahiptirler; sabır ve metanet abidesidirler; ve ahlâk-ı zemînenin ahlâk-ı hamîdeye dönüştürülmesinde büyük rolleri bulunan mahir insanlardır.

3.1.1.5. Sahte Şeyh

Şeyhler genelde, yaygın tasnife göre üç kısımdır: Ta'lim şeyhi: Tasavvufî konularda bilgi veren muallim konumundaki sûfidir. Sohbet şeyhi: Sohbetine herkesin katılıp sözlerini dinlediği hâl ve hareketleriyle örnek olan kişidir. Tarîkat şeyhi: Mürid ve müntesiplerini bir annenin çocuğunu terbiyesindeki titizliği gibi yetiştirmeye çalışan şeyhtir. Buna terbiye ve irşâd şeyhi de denir. Şeyhler ayrıca, hâl, kâl, yol veya yal şeyhi olmak üzere, üçlü bir tasnife tabi tutulmuştur. Hâl şeyhi, gerçek anlamda tarîkat ve tasavvufu yaşayıp yaşatan; kâl şeyhi, sözde şeyh, yani müteşeyyih (şeyh gibi görünen, sahte şeyh); yol oğlu veya yal şeyhi ise, menfaatçi, mensuplarını bir takım çıkarlar için çevresinde tutan sahtekar şeyh anlamındadır.⁸¹⁶

Hasan Kâmil Yılmaz, "Şeyh'in sahtesi ile gerçeği arasındaki farklar nelerdir? sorusuna şu cevabı vermektedir: "Şeyh'in sahtesi ile gerçeğini tanımada en önemli ölçü, şerîata riâyet ve

⁸¹⁵ Selvi, *Mürşid-i Kâmil*, s.218; Mürşid-i Kâmil konusunda daha geniş bilgi için bakınız: Ebû Abdillâh Muhammed el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usûl fi Ma'rifeti Ehadîsi'r-Rasûl*, Daru Sâdır, Beyrut, ts., s.140-142; Sühreverdî, *Age.*, s.83-90; (Trc., s.103-117); İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâvâ*, Tertib: Abdurrahman b. Muhammed el-Âsîmî, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyâd, 1991, I-XXXV+II, XI, 513vd; Esrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nefs*, s.375-400; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukara*, s.27-31, 39vd; Bursevî, *Kırk Hadîs Şerhi*, s.424-430; Bursevî, *Kitabu'l-Hitâb*, s.284vd; Tehânevî, *Age.*, I, 735-737; Schimmel, *Age.*, s.167-199; Ebu'l-Hasan en-Nedvî, "el-İnsânü'l-Kâmil fi Nazari Muhammed İkbâl", *Mecelletü'l-Ezher*, Cilt: I, Yıl: 51, (Eylül 1978), s.1-3; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed Zerrük, *Kavâidü'l-Tasavvuf*, 3.bs., el-Mektebetü'l-Ezheriyyetu li't-Turâs, Kâhire, 1409/1989, s.39-40; Abdurrahman Sâmî, *Age.*, s.23; Tahir Büyükkörükçü, *Mevlânâ ve Mesnevî*, Bedir Yay., İst., 1997, s.283-287; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s.282-284; A.mlf., *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s.200-201; İsmail Çetin, *Edeple Varış Lütfufla Dönüş*, 2.bs., Coşkun Ofset, İst., 1984, s.188-199; Öngüt, *Age.*, II, 220-221; Osman Keskiöğlü, "Kâmil İnsan Olmanın Yolu", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 4, Sayı: 7-8, (Temmuz-Ağustos, 1965), ss.99-103; İsmail Çetin, *İnsan ve Vazifesi*, 3.bs., Dilârâ Yay., İsparta, 1992, s.36-37; Belkıs Temren, *Tasavvuf Düşüncesinde Demokrasi*, KB., Can Ltd. Şti., Ank., 1995, s.117-128; Öztürk, *Mevlânâ ve İnsan*, s.51-54; İsmail Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*, Ötüken Neşriyat, İst., 1993, s.29-49; A.mlf., "Mevlânâ ve İdeal İnsan", *Ülkü Ocağı Dergisi*, (Şubat 1999), İst., ss.73-76; Osman Karabulut, *İslâm'da Gerçek Tasavvuf ve Edepleri*, Şems Yay., Konya, 1994, s.52-65; Dilaver Selvi, *Mürşid-i Kâmil İntisab ve Cemaat*, Umran Yay., İst., 1995; Hafız Mustafa Özgür, *Kadirî Yolunu Gerçekte Yaşayanlar ve Yaşatanlar*, Hidâyet Yay., İst., 1996, s.46-49; H. Kâmil Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, Erkam Yay., İst., 1997, s.87-92; Selvi, *Kur'an ve Tasavvuf*, s.297-329; Mehmed Kırkinci, *Bediüzzaman ve Tasavvuf*, EKEV Yay., Erzurum, 1998, s.52-57; Necmettin Şahinler, *Kâmil Mürşidin Portresi*, Ahmet Yüksel Özemre İle Sohbetler, Furkan Yay., İst., 1998; A. Cour, "Şeyh", *İslâm Ansiklopedisi*, XI, 461-462.

İslâmî esaslara bağlılıktaki hassasiyettir. İcâzet müessesesinin işlediği ve tekkelerin meşihat makamına bağlı olarak hizmet verdiği dönemlerde bu işin resmî ölçüsü icâzetti. İcâzet sahibi olmakla birlikte, şerîata riâyet etmeyen ve mensuplarını harama yönlendirme yolunu tutanlar gözetim altına alınır, böyle bir suçu sübût bulanlar şeyhlikten uzaklaştırılırlardı. Bugün ise, bir kimsenin şeyhlik iddiasının geçerli olabilmesi için en azından haramlara bulaşma ve farzları terk gibi bir zaaf göstermemesi gerekir. Şeyhlik kurumu insanın rûh dünyasına ve gönül âlemine hitap ettiği için etkili ve yararlı olduğu kadar, son derece istismara açık bir kurumdur. Ancak bu işin istismarcıları çabuk fark edilir. Şer’i konulardaki zaafılar, menfaat ilişkileri ile kadınlarla ilişkilerde şer’i kuralları zorlayan mahremsiz teke tek görüşmeler ve ihtilât sayılabilecek birliktelikler bu konuda önemli ipuçlarıdır.⁸¹⁷

Hz. Peygamber (s.a.v)’in “*Kim ehil olmadığı halde kendisini tabip gösterir, hasta da elinde ölürse, diyetini tazmin eder*”⁸¹⁸ hadîsi, zahirî hastalıklarda tedavî ile uğraşanı ilgilendirdiği gibi, sûflerin anlayışına göre aynı hüküm, batınî hastalık ve terbiye için de geçerlidir. Bu sebeple bu işe soyunan kimsenin, gerekli ilim, eğitim, tecrübe ve salâhiyete sahip olması istenir.⁸¹⁹ Sahte sûflerin tarih sahnesine çıkışlarının bir nedeni de, tasavvufa olan rağbetin yanında, pek çok hakikî sûfinin, mümkün olduğu kadar, gösteri ve gösterişten ve tasavvufî sırlardan bahsetmekten kaçınmasıdır.⁸²⁰

Âbidin Paşa, bir şeyhe intisâp etmek isteyen bir mürîdin, bağlanacağı şeyhi önce araştırması, daha sonra tabi olması gerektiğine işaret ederek şunları söyler: Bazen şeyh kıyafetinde ve doğru adam tavırları takınan hilekârlar bulunur ki, Allah dostlarının tabirlerini ve doğru adamların tavırlarını taklit ederek hareket ederler. Kalbi saf olanlar, bu gibi mukallitlerin zâhirî hallerini müşahede edip, sözlerini işitince mal bulmuş mağribi gibi süratle onlara yaklaşır ve onların belâ tuzaklarına düşerler. Binaenaleyh tecrübe edilmeyen adamın sözüne ve zâhirî tavırlarına kesinlikle emniyet edilmemelidir.⁸²¹ Bir mürşid ve nasihat eden şeyh arıyor isen, zâhirî kıyafetine değil, derûnî olan ahvâl ve ahlâkını ve hikmet işaretleri olan sözlerini tahkik ve tetkik edip daha sonra onu mürşid ittihaz et.⁸²²

Şeyhlik iddiasında bulunan birisinin veya başka bir adamın sır ve hakikati anlaşılacak

⁸¹⁶ Yılmaz, “Tasavvufî Hayatla İlgili Sorular”, s.477.

⁸¹⁷ Yılmaz, “Tasavvufî Hayatla İlgili Sorular”, s.278.

⁸¹⁸ Ebu Davûd, Diyet, 23; Nesaî, Kâsâme, 41; İbn Mâce, Tıbb, 16.

⁸¹⁹ Mekki, Age., I, 147; Selvi, *Kur’ân ve Tasavvuf*, s.297-298.

⁸²⁰ İdris Şah, *Yolun Yolu*, Çev., M. Ali Özkan, İnsan Yay., İst., 1996, s.138.

⁸²¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, I, 189.

üzere, çokça tahkikat ve tecrübe lazımdır. Tecrübe edilmemişlere karşı dikkat etmek ve onlardan uzak durmak gerekir. Ama tahkikat ve kafi tecrübeden sonra intisâp edilir de, kâmil şeyh ve mürşid olduğu anlaşılırsa, artık ona riâyet ve teslimiyet gösterilmesi gerekir. Zira araştırılmadan intisâp nasıl zarar verirse, araştırıp intisâp ettikten sonra şüphe ve merak da ondan ziyade zarar verir. Eğer tâlibin biri der ise ki, “kendini şeyh gösteren kimseye ben velev araştırmadan intisâp etsem bana ne zararı olabilir? Kâmil değil ise, işin nihâyetinde anlaşılır ve ondan sonra ben kendisinden uzaklaşırım.” Bu iddiada bulunan tâlibe *Mesnevî-i Şerîf*’te buyrulur ki, tarîk-i Hak’ta mesafe kat etmek için ömür ve takati kalmayıp mesaisi heba olduktan sonra elde edeceği malumât ve uyanıklıktan ne derece istifade edilebilir? Meğer ki, bir feyz-i rabbânî ona yardımcı ola.⁸²³

Ârifibillâh olan zât der ki, “eğer bir mürşide intisâp edecek olur isen dikkat et. Muhsin ve emin olsun. Yoksa fayda hasil olmak şöyle dursun onlar dünyevî ve uhrevî metâmı alarak ahvâlini târumâr ederler.”⁸²⁴ Allah dostlarının dışında rûhânî hallere dair söylenen sözler ve yazılan eserler her ne kadar zahiren parlak olsa da, o sözleri işiten ve o eserleri okuyan kimsenin ömrü heba olur ve kabul eden saf kimseler ise, ezâ ve cefaya giriftar olurlar. O halde insan, gerek emniyet etmek isteyeceği sözlerin ve gerek mütalâa edip fikirlerini kabul edeceği eserlerin sahiplerinin hallerini araştırarak anlamalı, ondan sonra kabul etmelidir. Bir müfsidin sözleri alevlenmiş ateşe benzer ki, zâhirine aldanıp yanına varan çocukları yakar. Bu açıklanan husus ve beyan olunan kaide, rûhaniyete ve gayb hallerinden bahsedilenlere mahsustur. Yoksa fen adamlarının fenne dair beyan edecekleri mütalâalar ve yazacakları eserler bu kaideden müstesnâ ve onların mütalâası, dünya işleri için tabîî olarak faydalı ve gereklidir.⁸²⁵

Tehzib-i ahlâk edemeyen bir takım sefihler vardır ki, şekillerini maişetlerini temin için değiştirip sûfiyye kisvesine bürünerek kerâmet davasında ve kutbiyyet iddiasında bulunurlar. Bu gibi mukallitlere teslim olunmaz.⁸²⁶ Tam bir doğruluk ve teslimiyet, hidâyet nuru şeklinde insana doğru yolu göstereceğinden, sahtekar bir şeyhe intisâp eden talip, müstakim ve edepli ise, doğruluğun şulesi ile nurlu bir yolda mesafeleri kat eder. Lakin sahtekar bir şeyhin sapıtması o kadar zararlı, o kadar terakkiye manidir ki, bu durumdaki talip, selâmet yolunu nadiren bulur.⁸²⁷

⁸²² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 360.

⁸²³ Age., IV, 105-106.

⁸²⁴ Age., IV, 98.

⁸²⁵ Age., II, 149-150.

⁸²⁶ Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofiyye*, s.292.

⁸²⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 106-107.

Kendini şeyh gösteren bir sahtekarın hiçbir vakitte nur ve vefası, selâmet ve sefası olmadığı halde, ona intisâp edecek zavallılar nasıl emniyet içerisinde olabilirler. Bu tür insanlardan sakınmak sevabın ta kendisidir.⁸²⁸ Kibleyi araştırdıktan sonra karar verdiği yöne doğru namazını eda eden şahsın namazı makbuldür. İşte doğruluk sahibi olan bir talip, doğru yolu bulmak ümidi ile sahtekar bir şeyhe intisâp ederse, hususî olarak rabbânî feyiz taalluk edince hüsnü niyetinin bereketiyle intisâbı makbul olur. Şu kadar ki, geceleyin kibleye tesadüf etmemekte bir korku ve tehlike yok iken, riyâkâra intisâp etmek çeşitli korkuların sebebi, elim nedametleri davet edici olacağından yalancılardan her zaman uzak durmak evlâdır.⁸²⁹

Müellifimiz sahte şeyhlerin özelliklerini de şu şekilde dile getirmektedir: Gözleri kör olan bir şahıs, göz hekimliği iddiasında bulunsa pek tuhaf olur. Zira görmeyen gözleriyle tedavi edeceği şahsa yapacağı ilacın fenâ bir netice vereceği şüphesizdir. İşte hidâyetten mahrum bir riyâkâr utanmadan nasıl hidâyet nurunu kendisi muhtaç olduğu halde başkasına verebilir ve saâdet feyzini nasıl neşredebilir.⁸³⁰ Riyâkâr ve yalancı, insaniyet mertebesinden o kadar uzaklaşmıştır ki, şeytan bile ondan nefret eder. Kötü tabiatı olan birisi kerâmet davası güderek kendini evliyâullâhtan sayar, cehaletini izhâr ederek bencillik eder.⁸³¹

Yalancı şeyh, rûhânî kuvveden tamamen nasipsiz iken, dervîşler ve hakikat yolundaki insanların aşk ve vecd hallerinde söylemiş oldukları hikmetli sözleri alıp bir takım kalbi saf olanlar arasında kullanarak temiz kalplileri aldatmaktadır. Temiz kalplileri ve iman ehlini iğfal etmek niyeti, yalancı iddiacının zihninde ve lisanında o kadar dakik kelimeler ve nükteler tertip eder ki, hikmetle şöhet bulmuş olan Bâyezid-i Bistamî (k.s)'tan bile daha dakik söz söyleme iddiasında bulunur. Ama hüneri yalnız laf u güzaftan ibarettir.⁸³² Terbiyesi nâkıs olan kimse, bir mürşid-i kâmilin eline düşse mükemmel ve ârif bir insân olur. Bilakis hilkaten istidatlı olan bir insan, mürşid tarzında bulunan bir nâkıs ve hilekârın pençesine duçar olsa, yolunu şaşırır ve ahlâk-ı zemîmeye duçar olur.⁸³³

Bazı kimseler dervîş kılığına girip hakikî olan dervîşlerin elbiselerini giyer ve sözlerini taklit ederler. Ama dervîşlikten uzak bulunurlar. Bu şekilde olan yalancılar, hakikat deryasına yaklaşmaktan nefret eder ve korkarlar.⁸³⁴ Çok yalancı ve hilekâr vardır ki, hileyi, sûret-i haktan gösterir ve temiz yürekliyi iğfal için Cenâb-ı Hakk'ın ismini delil getirir. Halbuki hile ve fesadı

⁸²⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 99-100.

⁸²⁹ Age., IV, 107.

⁸³⁰ Age., IV, 100.

⁸³¹ Age., IV, 102.

⁸³² Age., IV, 102-103.

⁸³³ Age., III, 99.

için Allah Teâlâ'nın ism-i şerîfini kâle alan insan her iki cihanda perişan olacağını düşünemez.⁸³⁵ Şeyh kıyafetine giren hilebaz ve riyâkârlar emellerinin kıymet ve itibarını artırmak istediklerinde güya manevî alanda hususî işleri varmış gibi, şuna buna gizlice bazı sırlar ilan ederler. Halbuki hakikaten şeyh olan insan, sırrını hiçbir vakit açıklamaz ve şâyet şahit olduğu sırlardan lüzum gereği bir şey beyan etmesi gerekse umuma değil hususi olarak emin olanlara bir kısmını söyler ve söylediğinin hakikatini manen ve filen ispat eder. Vahiy ve rabbânî ilhamları avama ilan etmek yalnız risâletle görevli olan Peygamberlere (s.a.v) mahsustur.⁸³⁶

Âbidin Paşa, şeyhlerin gerçeği ve sahtesinin ayırt edilmesi hususunda da şunları söyler: Tabib-i ilâhî nefsin her cihetini tahkik eder, araştırır. Hatıra gelebilir ki, "cümlemiz bir insân-ı kâmilî bulmak isteriz. Fakat mukallitten nasıl ayırt edebilelim? Kıyafet ve tabirler hep birdir." Bu suale cevap şudur ki, akıllı ve doğru olanla, mukallit ve yalancıyı tefrik etmek tabîî olarak zordur. Bu şüphenin çaresi, hali bilinmek istenen insanın hallerini tahkik ile beraber, muhakkak farzları edaya ve meşru vazifeleri ifaya çalışmalısın. Lakin akıl ve kalbin mümkün mertebe kesb-i kuvvet edebilmesi için bunlar şarttır. İnsanda manevî kuvvet hasıl olunca, kolaylıkla akıllı ve ahmağî; doğruyu ve yalancıyı fark ve temyiz edebilir. Fakat gayretsiz fark ve temyiz etmek gibi bir yüce hasleti isteyenler o kimselere benzerler ki, suya girmeden önce yüzmeyi öğrenmek ve çalışmadan evvel para kazanıp zengin olmak gibi yersiz sevdada bulunurlar.⁸³⁷

Dinî emirleri gereği gibi yaşamayıp, nefsine boyun eğen, bununla beraber, zahiren mutasavvıfları taklit edenler için müellifimiz şöyle demektedir: "Dinin emirlerine göre hareket etmeyince ve ilâhî tecellilere nail olmayınca nefsin hevâsından kurtulmak imkansızdır. Halbuki, bu tür insanlar, dervîşlerden işitip taklit ettikleri "hû" lafzıyla kanaat emiş ve hakikatin hüviyetini idrakten uzak kalmışlardır. Müsemmaya hizmet eylemeyince, ismin faydası pek sınırlı olur. "Hû" hazır olmayan zata işaret eder. Cenâb-ı Hakk'a ârifâne bir kinayedir. Hatta denilir ki, "hû" İsm-i A'zâmdır. Bu hakikat Hz. Ali (r.a) Efendimizden zahir olmuştur. Mevsûf ve müsemmanın hakikatine muttali olmayınca, sıfat ve isimden hayâllerin doğacağı açık olup, şu kadar ki, o nevi hayâl tamamen faydadan uzak olmayıp çok defa yol gösterici ve vuslat sebebi olur. Meselâ niyeti sağlam bir kimse daima "Allah, Allah" dese ve hakikatten haberdar olmasa bile işin sonunda

⁸³⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 59.

⁸³⁵ Age., I, 202.

⁸³⁶ Age., I, 329.

⁸³⁷ Age., I, 116-117.

Cenâb-ı Hakk'ın ismi ona kılavuz olur.⁸³⁸

Müsemmanın haiz olduğu halleri yalnız isim ile elde etmek, "gül" isminin telaffuzu ile gül toplanmayacağı örneğinde olduğu gibi mümkün görünmemektedir. Bazı kimseler vardır ki, pek çok virdler çekerken istifade edemez. Zira onlar, müsemmayı aramayıp yalnız isim ile meşgul olurlar. Meselâ "Ya rahîm, Ya halîm" der de, kendisinde ne merhametin ve ne hilmin eseri bulunmaz.⁸³⁹ "Allah" ism-i şerîfini yalnızca zikretmekle kalmayıp, onun hakikat ve ulviyetini talep etmeli ve araştırmalıyız. İsim, insanların telaffuz ettikleri bazı harf ve seslerden ibarettir ki, her kavim kendi lisanınca ifade eder. Asıl istenilen şey, müsemmadır. Hakikat ehli katında, Cenâb-ı Hakk'a ait telaffuz olunan isimler, asıl ilâhî isimler olmayıp, belki, rabbânî sıfatların esasıdır. İsim akıl sahipleri için müsemmaya delalet eder, ama isim müsemmadan başkadır. Binaenaleyh bir insan eğer söylediği sözlerin hakikatini arar ise, gayretli ve yüce; eğer bunu yapmaz ise, yalancı olur.⁸⁴⁰

Müellifimiz şeyh olmayıp da şeyh kıyafetine bürünenlere şöyle hitap etmek gerekir demektedir: "Sen o kadar zâlim ve hilekârsın ki, senden kimse kolaylıkla kurtulamaz. Senin gibi kavi bir riyâkârın düşmanı Kâdir-i mutlak olsun."⁸⁴¹ Bir kimse bir adamı yoldan saptıracak olursa, bilsin ki, kendi kendini aldatmış yalancı ve aldatıcı unvanı ile bednâm olarak rezil olur.⁸⁴²

Bu konu ile ilgili olarak Allah Resulü (s.a.v) şöyle buyurdular: "Ahir zamanda bir takım insanlar çıkacak, dini dünyaya alet edecekler ve insanlara yumuşak görünmek için kuzu derilerine bürüneceklerdir. Onların dilleri şekerden tatlı kalpleri ise, kurt gibidir." Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "Onlar benim hilmime mi aldanyorlar, yoksa bana karşı cüretkarlık mı ediyorlar? Kendi adıma yemin ederim ki, onlara kendilerinden öyle bir fitne göndereceğim ki içlerinden halim olanı bile hayrete düşecektir."⁸⁴³

Her şey zıddıyla kaim olduğundan, şeyhlerin de sahtesi bulunmaktadır. Mürşîd-i kâmillerin toplumdaki itibarının dayanılmaz cazibesine kapılan bu zavallılar, onların konumundan istifade etmeyi düşünerek kendilerini şeyh olarak lanse etmişlerdir. Bu durumun, seyr ü sülûkteki mürid için en tehlikeli afetlerden birisini teşkil etmesi sebebiyle gerçek mürşîd-i kâmil'in araştırılmasının şart olduğu tasavvufî kaynaklarımızın hassasiyetle üzerinde durduğu bir mevzudur. Kâmil bir şeyhin araştırılması hususunda ne kadar hassasiyet gösterilir ise, mürîdler

⁸³⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 114.

⁸³⁹ Age., VI, 115.

⁸⁴⁰ Age., VI, 116.

⁸⁴¹ Age., IV, 126.

⁸⁴² Age., IV, 129.

⁸⁴³ Tirmizî, *Zühûd*, 59. Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Abdülvehhâb b. Ahmed eş-Şarânî, *Tenbihü'l-Muğterrîn*

sahte şeyhlerin tuzaklarına düşmekten o derece korunmuş olurlar.

3.1.2. Diğer Unsurlar

3.1.2.1. Şeytan

Şeytan, uzaklık mânasına gelen “şatane” kökünden gelmektedir.⁸⁴⁴ Şeytan’ın çoğulu “şeyâtîn”dir.⁸⁴⁵ Şeytan, her hangi bir dik kafalı, yani, azgınlıkta, şer ve kötülükte fevkalâde bir seçkinlikle sınıf ve benzerlerinin üzerine çıkmış, çok şerli ve inatçı mânasına bir cins isimdir. Gerek insandan, hayvandan, yılan gibi görünen yaratıklardan ve gerek diğer görünmeyen yaratıklarla rûhsal bir ilişkisi bulunan habislere denir.⁸⁴⁶ Başka bir deyişle şeytan, daima şer işleyen ve insanları fenâliğe ve Allah Teâlâ’ya karşı isyana teşvik eden latif cisim nevîne verilen addır.⁸⁴⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de şeytan 70, çoğulu olan şeyâtîn, 18, İblis ise, 11 yerde olmak üzere, toplam 99 yerde geçmektedir.⁸⁴⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de, şeytan’ın insanın düşmanı olduğu, insanı azdırdığı, ondan Allah Teâlâ’ya sığınılması gerektiği vurgulanmaktadır.⁸⁴⁹ Yine Kur’ân-ı Kerîm’de onun, insanlara yaptıkları kötülükleri güzel göstermesi, bitmez tükenmez kuruntulara düşürmesi, her türlü kötülüğü, pislği ve fuhşu teşvik etmesi, anlamsız ve sonuçsuz tartışma ortamları hazırlaması, düşmanlık ve kin aşılması, yüreklere fakirlik korkusu yerleştirmesi gibi taktik ve planlarının bulunduğu bahsedilmektedir.⁸⁵⁰

Ayrıca, insanın devamlı surette şeytanla mücadele etmesi, tetikte olması, kendisini koruması, beşerî irâde zayıflığı ve ahlâkî cesaretsizliğin giderilmesi, şeytanî davranışlardan olan kendine fazlaca güvenme ve ümitsizliğin yok edilmesi, şeytanın izinden gidilmemesi ve bütün bu sayılanları gerçekleştirebilmek için takvâ sahibi olunması öğütlenmektedir.⁸⁵¹ Hadîs-i şerîfte ise şöyle buyrulmaktadır: “Şeytan, kanın damarlarda dolaştığı gibi, insanoglunun damarlarında dolaşır. Ben sizin kalplerinize şeytanın vesvese vermesinden korkarım.”⁸⁵²

(Gerçek Şeyhler ve Sahteleri), Çev., Sıtkı Güllü, Bedir Yay., İst., 1418/1997.

⁸⁴⁴ İsfahanî, Age., s.383; Âsım Efendi, Age., IV, 665; Elmahlı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I-X, Eser Neşriyat, İst., 1979, I, 239; Celal Kırca, “Şeytan”, *İslâmî Kavramlar*, s.654.

⁸⁴⁵ Mutçalı, Age., s.465.

⁸⁴⁶ Yazır, Age., I, 238; Zübeyir Yetik, “Şeytan”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, I-IV, Risale Basın Yayın, İst., 1990, IV, 25.

⁸⁴⁷ Pakalın, Age., III, 351.

⁸⁴⁸ Abdülbakî, Age., s.382-383; İblis ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Yaşar Nuri Öztürk, *Din ve Fitrat*, Yeni Boyut Yay., İst., 1990, s.220-227.

⁸⁴⁹ Bkz: Fâtır, 35/5; Kasas, 28/15; Nahl, 16/98.

⁸⁵⁰ Akay, Age., s.444; Krş, Murat Sülün, *Kur’an-ı Kerîm Açısından İman Amel İlişkisi*, Ekin Yay., İst., 2000, s.189-190.

⁸⁵¹ Fazlur Rahman, *Ana Komularıyla Kur’an*, Çev., Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay., 1999, s.190-194; Kur’an âyetleri için bakınız: Bakara, 2/168, A’raf, 7/16-17, 200-201, Hicr, 15/32-40.

⁸⁵² Ebu Davûd, *Sünen*, Savm, 79.

Âbidin Paşa, insan-şeytan ilişkileri çerçevesinde şunları söyler: Şeytanlar insanların zihnine nasıl desîseler ve mefsedetler telkin ederler ise, şeytan-sıfat insanlar da söz ve fiilleriyle hemcinslerini ifsâd ederler. Belki bazı şeytanların icrasına muktedir olamayacakları fenâlıkları ve telkin edemeyecekleri vesveseleri de insanlar icat ederler.⁸⁵³ Şeytanın vazifesi insanları aldatmak ve nimetleri izale ederek varlıklarını yok etmektir. İğfal olunan ise, insaniyet mertebesinde manen o derece düşer ki, her nevi hakikî nimetten mahrum ve şeytanın nazarında bile kötü birisi olur. Şeytan ona yanaşmaz. Zira onda izale edeceği bir şey kalmamıştır.⁸⁵⁴ Manen şaşış olanlar, akıl ve istikametle şöhet sahibi olan üstadlara, şeytan gibi itiraz etmesinler. Zira tarizleri velev tecrübe için olsa da neticesi ziyan ve hüsrandır.⁸⁵⁵

Müellifimiz vesvese ile ilgili olarak da şunları dile getirir: Yüce dinimizin esaslarını hakkıyla tahkik etmemiş, ilham gibi rûhânî sırlara vakıf olmamış âlimlerin akıllarına şeytan kuvvetli bir vesvese telkin edince onları zebun eder. Bu sebeple, Kur'ân-ı azîmü's-şân'ın yüce irâdesinden ve şeriat-ı mutahharanın vazettiği âlî hükümlerden asla ayrılmamalı ve şüphelerin halli için bir mürşîd-i kâmile müracaat ve intisâp etmeli. Şeytanın telkin eylediği vehim ve şüphe mukallit ve âlim olanların zihin ve itikatlarını perişan ederse de, zamanın kutbunun selâmet yolunu seçebilenler, mazarrattan emin olurlar.⁸⁵⁶ Şeytan kalp ve aklımıza vesveseler ilka ederek gedikler açınca, rûhânî zevk sermayemizin ambarı boş ve viran ve şahsımız evhâm ve hayâller ile dolu ve perişan bir hale geliriz.⁸⁵⁷

Ey insan, düşmanın olan İblis'in seni hayırlara teşvik etmesi, kötü maksatlara yönelik ve şeytanîdir, elbette bir fasit maksadı vardır, diyerek o hayırlı işten yüz çevirme. Meselâ sana der ki, "Sadaka ver, halk görüp sana cömert desinler. Yahut halkın sana emanet ettiği mala tecavüz etme ki, halk nazarında muhterem olasın, işitenler seni medh ü senâ eylesinler." Sen bunları Hak için değil halk için icra etsen bile, dinin makbul addettiği ancak halk için yapılan bu amellerde ihlâs bulunmaz; binaenaleyh Allah katında ecri yoktur diyerek terk etme. Eğer terk edersen amelsiz bir muhlis olursun. Çünkü riyâkârâne amel eden bir kimse, amelsiz muhlisten daha güzeldir. Zira amel halis olmasa, yani Hak için olmayıp, halka hoş görünmek için olsa bile, mademki o amel dine mutabık bir ameldir; ona devam edildiği vakit, elbette kalp için bir nur hasıl eder. Ve o nur bir lahza da sahibini ihlâsa ulaştırır. İhlâsı sebebiyle de geçmiş riyâkâr amellerinin tamamı Allah katında makbul olur. Bu sebeple şeytan, telkinlerinin boşa gittiğini

⁸⁵³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 188.

⁸⁵⁴ Age., III, 206; Bkz: Age., III, 207.

⁸⁵⁵ Age., I, 195.

⁸⁵⁶ Age., III, 43.

görmekle pek ziyade mahzun ve müteessif olur. Çünkü o biçare seni ve mülkünü ifsâda çalıştığı halde günahların iyiliklere çevrildi. Ey insan, bunu böyle bil de, velev ki, riyâkârâne olsun, dine mutabık olan amelleri terk etme. Ve bu şekilde amel edenleri de ayıplama.⁸⁵⁸

İnsanın kötü yönüne karşılık şeytan, iyi yönüne karşılık da melek yaratılmıştır. Şeytan kötülüğün ve şerrin temsilcisi olarak daima kötülüğü telkin ederken, melek de iyiliğin ve hayrın temsilcisi olup, daima iyiliği telkin etmektedir. İnsan ise, Allah Teâlâ'nın yeryüzündeki halîfesi olarak akı, irâdesi ve gücüyle şeytanı ve temsil ettiği kötülüğü yenmek suretiyle yeryüzünde melek olmaya, hatta ondan daha üstün makamlara erişmeye layık bir varlıktır.⁸⁵⁹ Şeytana muhalefet, nefis terbiyesi için olmazsa olmaz bir zorunluluktur. Şeytana muhalefet eden kul, nefisini de ıslah etme yolundadır. Şeytan insanı dalalete düşürmek için nefsi kullanmaktadır.⁸⁶⁰

Hülâsa şeytan, huzur-i İlâhîden kovulmasına neden olması sebebiyle insana düşmanlık eden, şerrin, kinin, hasedin ve kısaca bütün kötülüklerin kaynağı durumundadır. Dünya ve ahiret saâdetini kazanmak isteyen kişi, âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîflerde belirtildiği vechile şeytanı düşman olarak bilmeli ve gereğini yerine getirmeye azamî gayret göstermelidir kanaatindeyiz.

3.1.2.2. Nefis

Nefis, rûh, can, hayat; kişi, bir şeyin varlığı, kendisi; asıl, maya; maddeden ayrı olan cevher mânalarına gelir.⁸⁶¹ Nefis, insanın yemek, içmek ve evlenmek gibi konularla ilgili hâz ve lezzetleri arzulamasını sağlayan şeydir.⁸⁶²

⁸⁵⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 215.

⁸⁵⁸ İbn Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlahiyye*, s.323.

⁸⁵⁹ Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, s.388; Krş., Muhammed el-Behiy, *İnanç ve Amelde Kur'anî Kavramlar*, Çev., Ali Turgut, Yöneliş Yay., İst., 1988, s.136vd.

⁸⁶⁰ Ali Bolat, "Muhâsibî (v.343/857)'ye Göre Ma'rifetin Unsurları". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 4, (Eylül 2000), s.140, ss.127-154; Bu konu ile ilgili olarak bakınız: Ebû Abdillâh Haris b. Esed el-Muhâsibî, *er-Riâye li-Hukukillâh*, Tah., Abdülkâdir Ahmed Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s.202vd; A.mlf., Age., *Kalp Hayatı*, Çev., Abdülhakim Yüce, Çağlayan Yay., İzmir, 1997, s.186vd; Geylânî, *el-Gunye*, s.299vd; İbn Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlahiyye*, s.317-324; Eşrefoğlu Rûmî, Age., s.245vd; Dahlân, Age., I, 278-279, II, 9-10; Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s.95-105; Ramazanoğlu, *Musâhabe* VI, 190vd; Öngüt, Age., I, 212-214; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s.527-539; Mehmet Hulûsi İşler, *Manevî Binyemizin İki Mikrobu Nefis ve Şeytan*, 4.bs., İşler Kitabevi, Konya, 1980; Arvind Sharma, "Satan" (Şeytan), *The Ancylopedia of Religion*, XIII, ss.81-84; Ahmed Kemâleddin Üstün, *54 Farz Şerhi*, 2.bs., Bedir Yay., İst., ts., s.174-187; Muharrem Çakmak, "*Tasavvufî Düşüncede Şeytan*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1994; Akay, Age., s.444-445; M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., 1999, s.90-92; Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.187-200; Jeffery Burton Russel, *İblis*, Çev., Ahmet Fethi, Kabalıcı Yay., İst., 2000; Celal Kırcı, "Şeytan", *İslâmî Kavramlar*, s.654-656; Ahmet Güç, "İnsan'ın En Büyük Düşmanı Şeytan", *Yeni Dünya*, Yıl: 7, Sayı: 83, (Eylül 2000), ss.38-40.

⁸⁶¹ İsfahanî, Age., s.764; İbn Manzûr, Age., VI, 233vd; Âsım Efendi, Age., II, 1031; Kadîrî, Age., IV, 532; Özön, Age., s.567; Akay, Age., s.358; M. Kemâl Atik, "Nefis", *İslâmî Kavramlar*, s.575; Safer Baba, Age., s.209.

⁸⁶² Şah Velîyullah Dehlevî, *Hüccetullâh'l-Bâliğâ*, I-II, Dâru't-Turâs, Kahire, ts., II, 88; A.mlf., Age., Çev., Mehmet Erdoğan, İz Yay., İst., 1994, II, 373.

Tasavvuf anlayışında nefis, ilâhî bir özden yaratılmış, iyilik ve kötülüğün kaynağı olup,⁸⁶³ hayra ve şerre sevk eden güdüdür.⁸⁶⁴ Bundan dolayı dinî ve tasavvufî eğitim, aklın değil nefsin eğitimidir.⁸⁶⁵ Nefis, hukema katında dörde ayrılır: 1. Nefs-i tabîî 2. Nefs-i nebatî. 3. Nefs-i hayvanî 4. Nefs-i insanî.⁸⁶⁶ Sûfiler nefis kelimesini kullandıkları vakit bununla ne bir şeyin varlığını, ne de vazedilmiş kalıbı kastederler. Nefis'den murâd, kötü huylar, sıfatlar ve fiillerdir.⁸⁶⁷ Nefis insanın büyüklüğünden ve bütünlüğünden neş'et eden aktivitesidir. Kur'ân-ı Kerîm'de nefis sekiz ayrı anlamda kullanılmıştır: zâtullâh, insan rûhu, kalb, sadır, insan bedeni, bedenle beraber rûh, insan bedeninde mevcut olup kötülüğü emreden nefis; zât ve cins.⁸⁶⁸

Nefis konusunda çeşitli ta'rif ve tasnifler yapılmıştır. Her nefsin bir âlemi, bir seyri, bir hâli, bir vâridi, bir mahalli, bir müşâhedesi, bir ismi ve bir nûru (rengi) vardır.⁸⁶⁹

Nefsi emmârenin özelliklerinden olan, şehvet, ihtiras, aldatma, hile, hırs, kin, nefret ve öfke, sahibi için aldatıcı bir dünyadır. Oysa sayılan bu sıfatlar, insanoğlunu kemale götüren yolun ilk basamağı olan nefis-i emmârede yanlışla doğrunun, iyi ile kötünün bilincini oluşturur. Allah'ın rızasına yönelen şuur, nefsinin bütün girintileri ve çıkıntıları ile yüzleşmeye, ebediyete set çekenleri ayıklayıp eğitmeye hazırdır. Güç kaynağı olarak nihâî noktaya kendisini koyan insanla, fâniliğinin idrakinde olan insanın farkı budur. Halbuki kulluğunun şuurunda olan insan, yeteneğini Allah'ın kendisine ihsân ettiğini ve ancak onun iznine tabi olduğunu bilir. Yöneliş, Yaratacî'nin rızasına doğrudur. Bütün yaratılmışlar birbirlerine emanettir. İlâhî aşkın ışığını yansıtan en azîz emanet ise, bizzat insanın kendisidir.⁸⁷⁰

Âbidin Paşa, nefsi ve mertebelerini şu şekilde tanımlamaktadır: Nefis lafzı bazen hem rûh hem de vücûdun tamamına şamil olur ki, o zaman nefis, insan demektir. Bazen de sadece rûh-i manevî mânasına kullanılır. Nitekim nefis-i mutmainneye Cenâb-ı Hak hitap ederek: "*Bana rucü et*" (Fecr, 89/28) buyuruyor. Fakat ekseriyetle, nefis denince şehvî duygular, bedenî ve zihnî arzular kastedilir. Zihin, bir takım duyu organları vasıtasıyla onları meydana getirip, kötü işler yaptırır. İnsanın manevî yönüne taalluk eden nefis ise, çok defa bir mertebeden diğer bir mertebeye intikal eder. Bunun en süflî derecesi nefis-i emmâredir ki, sahibini, harama, kötülöklere

⁸⁶³ Hançerlioğlu, Age., IV, 238-239.

⁸⁶⁴ Abdülvehhab Öztürk, *Ansiklopedik Kur'ân-ı Kerîm Sözlüğü*, Şamil Yay., İst., 1995, s.514.

⁸⁶⁵ Hançerlioğlu, Age., IV, 238-239.

⁸⁶⁶ Kınalı-zâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, Bulak Matb., Mısır, 1248/1832, s.29vd; Tehânevî, Age., II, 1397; Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.143.

⁸⁶⁷ Kuşeyrî, Age., I, 270; (Trc., Arslan, s.140); Nefis hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Hucvirî, Age., s.235vd; (Trc., s.309vd).

⁸⁶⁸ Ethem Cebecioğlu, "Nefs", *İslâm*, (Haziran 1994), Sayı: 130, s.54; Bkz: Kur'ân-ı Kerîm: Bakara, 2/286, Yûsuf, 12/53, Fecr, 89/27-30; Kur'ân-ı Kerîm'de nefis, müstaklamlarıyla birlikte 295 yerde geçmektedir, Abdülbakî, Age., s.710-714.

⁸⁶⁹ Vicdanî, *Halvetiyye*, s.35; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.406.

sevk eder. Sûre-i Yûsuf'ta bu nefsin yaptığı korkunç tahrip ve tesirler Yûsuf (a.s) tarafından mütevazi bir surette beyan olunur.⁸⁷¹ Mutasavvıflar alışlagelen bir tasnifle nefis mertebelerini yedi kısma ayırırlar:

Nefs-i emmâre: Emir ve yasaklara aldırmayan, bedenî hazlara meyilli, lezzet ve şehveti emreden, kalbi süflî yöne çeken kuvvet anlamındadır.⁸⁷² Emmâre nefsin sindiği bünye robot gibidir. İrade, muhakeme ve şuur felce uğramıştır⁸⁷³ Mahsulü, hınç, kin, küçümseme, saldırma ve zulüm olan nefis-i emmârenin lügatinde gözyaşı yoktur.⁸⁷⁴ Nefs-i emmâre'nin makamı dünyadır ve dünyadaki haller ise vefasızdır. Nefsin efendileri, rûh ve akıl, hemşehrileri, gördüğü haller ve keyfiyetlerdir. Binaenaleyh nefis dünya hallerini, rûh ve aklın ikaz ve tembihlerini sair insanlarda görüp hissettiği müessir keyfiyetleri kendi mürşîdine beyan etmeli ve içerisinde olanı tamamen açıklamalıdır.⁸⁷⁵

Nefs-i levvame: Gaflet uykusundan kalbin nuru ile aydınlandığı nisbette nurlanan,⁸⁷⁶ Allah Teâlâ'nın emirlerine bazen uyan bazen uymayan, işlediği günahlar sebebiyle üzülp, kendini kınayan ve azarlayan nefistir.⁸⁷⁷ Bu nefse sahip olan kişi hak yola girmiştir. Fakat beşeriyet icabı bazen hata işleyince kendi nefsinin kınar, tenkit eder. Nefsin bu derecesi muteberdir. Hatta Cenâb-ı Hak bu nefis üzerine Kur'ân-ı Kerîm'de yemin etmiştir. "*Kendini levmeden nefsi şahit tutarım.*" (Kıyamet, 75/2.)⁸⁷⁸

Nefs-i mülhime: Hayır ve şerri idrak edebilme melekesine sahip olan ve şehvî arzularına karşı direnen, sabır, tahammül vb. yüce sıfatların yanı sıra sahibi keşif ve ilhama mazhar olmaya başlayan nefistir.⁸⁷⁹

Nefs-i mutmainne: Kalp nuru ile nurlanması tamamlanmış,⁸⁸⁰ kötü huyları tamamen terk edip, güzel ahlâk ile muttasıf, ahiret ve rûhaniyetten asla şüphesi olmayan bu nefis sahibi tam bir kalp huzuruyla mesut olur.⁸⁸¹ Bu nefis sahipleri, gafletten azat olmuş, âlim, âmil ve fâzıl

⁸⁷⁰ Belkis İbrahimhakkıoğlu, "Kadın ve Aşk," *Türk Edebiyatı*, Sayı. 311, yıl.27, s.32-33, ss.32-33.

⁸⁷¹ İmam Bûsîrî, Age., s.24; A.mlf., Age., Sad., Harman, s.26.

⁸⁷² Cürcânî, Age., s.243; Kadîrî, Age., IV, 532.

⁸⁷³ Yaşar Nuri Öztürk, "Tasavvuf Bâtîni Kuvvetler II", *Hareket*, Cilt: 8, Sayı: 87, (Mart 1973), s.37, ss.33-40.

⁸⁷⁴ Öztürk, Agm., s.37.

⁸⁷⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, I, 117.

⁸⁷⁶ Cürcânî, Age., s.243.

⁸⁷⁷ Cürcânî, Age., s.243; Abdürrezzâk b. Ahmed Kâşânî, *Mu'cemu Istilâhâtî's-Süfîyye*, Kahire, 1992, s.115; Abdülmtî'min el-Hafenî, *Mu'cemu Mustalâhâtî's-Süfîyye*, Dârü'l-Meysera, Beyrut, 1987, s.257.

⁸⁷⁸ İmam Bûsîrî, Age., s.25; A.mlf., Age., Sad., Harman, s.26-27.

⁸⁷⁹ el-Hafenî, Age., s.257; İmam Bûsîrî, Age., s.25; A.mlf., Age., Sad., Harman, s.27.

⁸⁸⁰ Cürcânî, Age., s.243.

⁸⁸¹ İmam Bûsîrî, Age., s.24-25; A.mlf., Age., Sad., Harman, s.27.

insanlardır.⁸⁸² Nefis, mutmainne makamına ulaşınca akıl ve rûha tamamen boyun eğer ve bencillik şaibesinden kurtulmuş olur.⁸⁸³ Kâmil akıl, nefsin, nefis-i mutmainne olduğunu görünce arzusu hilafına iş görmeyip ona mutabık surette icraatta bulunur. Zira biliriz ki, nefis-i mutmainnenin emelleri rızâ-yı Hakk'a uygun ve saâdet-i ebediyeyi elde etmeye yöneliktir.⁸⁸⁴

Adalet ve istikamet gibi rabbânî delillerden olan merhamet sıfatına mazhar olmuş insanın nefsi, nefsi mutmainne olup, kalp ve hatırına gelen evhâm-ı küfrü, sonunda kemâl-i iman ve itminan ile manen def ederek, kalp ve aklını güzel tat alma mahalli kılar.⁸⁸⁵ İnsan vücûdu ilâhî esmâ ve sıfatların mazharı olduğundan esmânın zuhuru itibariyle nefis, mutmainne mertebesine varıncaya kadar akıl ile ihtilaf ve nizadan uzak olmaz.⁸⁸⁶ Bir vakit gelir ki, nefis-i mutmainne yüksek derecelere ayak basarak manevî terakkiye başlar ve o vakitte hakikat güneşi onu tecellilere mazhar eyler.⁸⁸⁷

Müellifimiz nefsin mertebelerini sıralarken tasavvuf tarihçilerinin mutâd sıralamalarının dışına çıkarak, her hangi bir açıklama getirmeksizin, nefis-i mutmainneyi nefis-i mülhimededen daha önce zikreder. Fakat tanımlarında her hangi bir değişiklik yapmaz.

Nefis-i râziye: Rızî ve hoşnut olan nefis demektir.⁸⁸⁸ Bu makamda sâlikte beşerî sıfatlar yok olup, bekâ'ya istidat kazanmaya başlar,⁸⁸⁹ güzel ahlâk ve hakkıyla ibâdet etmekle beraber Cenâb-ı Hakk'ın bütün emir ve tecellilerinden rızî olur. Nefsin mutmainne ve râziye olduğunu akıl görünce riyâzât ve sair cihetler ile nefse ettiği cefaları unutturmak üzere, pişmanlığını izhar eder. Bilir ki, nefis mutmainne ve râziye olduktan sonra bî-iznillah-i Teâlâ bir daha doğru olmayan yola geri dönmez.⁸⁹⁰

Nefis-i marziyye: Kendisinden rızî ve hoşnut olunan nefis anlamına gelir.⁸⁹¹ Bu mertebede sâlik Allah'tan rızî olduğu gibi Allah da ondan razıdır. Bu makamda efâl, esmâ ve Hakk'a ait tecellilere nail olunur.⁸⁹²

Nefis-i sâliha: Bu mertebede sâlik, olgunluk özelliklerini elde etmiş, irşâd makamına yükselmiş, adeta cisimleşmiş bir melek halini almıştır. Bu nefse, nefis-i kudsiyye, nefis-i sâfiyye,

⁸⁸² Safer Baba, Age., s.215.

⁸⁸³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, IV, 157.

⁸⁸⁴ Age., V, 13.

⁸⁸⁵ Age., II, 10-11.

⁸⁸⁶ Age., V, 120.

⁸⁸⁷ Age., VI, 264.

⁸⁸⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.549.

⁸⁸⁹ Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.138.

⁸⁹⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, IV, 171.

⁸⁹¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.547.

⁸⁹² Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.138.

nefs-i kâmile ve nefis-i zekiyye de denilir.⁸⁹³ Cenâb-ı Hak ile bu nefis-i sâliha arasında derin bir takım sırlar bulunmaktadır.⁸⁹⁴

Müellifimiz emmâre nefsin özellikleri ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir: Beşeriyeti gereği, bir insandan bir yanılgı ve hata zuhur etse, bu bardaktaki su gibi akmasıyla tükenir ve ahlâken kötü olmayan insanın kalp testisi fesattan uzak olabilirdi. Ancak akan bir nehir gibi olan nefis-î emmâre'nin hali böyle değildir. Her ne kadar vehâmeti zâhirî sebepler ile kesilse yine çeşme suyu gibi akar tükenmez. Nefis-i emmâreyi, nefis-i mutmainneye dönüştürmek gibi kerîm bir feyiz ve büyük bir nura mazhar olanların nazarında iki cihanın maddî lezzetleri, değersiz eşyalar ve belki kederli hallere bulaştıran şeylerdir. Maddî put ve zâhirî hata bir bardakta olan su gibidir. Bunun kaynağı ve çeşmesi nefis-i emmâredir. O zehir akıtan çeşme tamamen imha edilmelidir. Tamamen imhaya çare bulunmaz ise, hiç olmazsa nefis-i emmâre'nin zehirini harice çıkarıp şunun bunun zararına sebep olmamasına gayret edilmelidir.⁸⁹⁵

Nefis daima fânî lezzetlerin artmasını arzu eder. Bu emeline tabi olan insanı lezzet ve ebedî saâdetten mahrum eder.⁸⁹⁶ Nefis-i emmâre, sûrî lezzetlerin tâlibi olduğundan dost gibi görünür ise de, insanı büyük vartalara düşürür.⁸⁹⁷ Nefis-i emmâre'nin hevâsı ve bedenin istekleri insanın selâmetini mahv eder ve biçare insanı ömür boyu meyus ve nasipsiz eyler.⁸⁹⁸ Binaenaleyh dünyevî lezzetler daima noksan ve akıbetleri ise, ıstırap ve hüsrandır. Nefsin emelleri fenâ, neticesi daima noksan ve sahibi ise, mustarip ve perişan olur.⁸⁹⁹

“*Kasîde-i Bürde*”nin 21. beytinin tercümesi: “Nefis-i emmâre insana nice öldürücü lezzetleri güzel göstermiştir. Çünkü zehir altın tas içinde sunulur.” Nefis-i emmâre hilekâr ve gaddar olduğundan insanı helake ve eleme götüren en kötü nesnelere bile zahirî bir takım lezzetlerle süsler, böylece kendine tabi olanları zehirleyip mahveder. Eğer nefis-i emmâre'nin müşahhas misalini görmek istersen hilekâr ve gaddarlara bak. Onlar zulmettikçe kinleri daha da artar ve ortalığı karıştırırlar. Yine onlar zehiri en leziz yemekler içine katarak insanı, manen ve maddeten zehirleyip yok ederler.⁹⁰⁰ Nefsin çok halleri bulunur ki, başlangıçta latif görünür ancak hakikatte o zahirî letafette, insanı öldürücü tesiri olan zehirler saklıdır. Dışı altın ile tezyin olunmuş kaplardan, tatlı ve çok lezzetli olarak yapılmış şerbetlerden zehirlenmiş olanların adı

⁸⁹³ Türer, Age., s.138; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.547.

⁸⁹⁴ İmam Bûsîrî, Age., s.25; A.mlf., Age., Sad., Harman, s.27.

⁸⁹⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 20.

⁸⁹⁶ Age., V, 3.

⁸⁹⁷ Age., I, 209.

⁸⁹⁸ Age., III, 210.

⁸⁹⁹ Age., I, 62.

⁹⁰⁰ İmam Bûsîrî, Age., s.30; A.mlf., Age., Sad., Harman, s.32-33.

hesapsızdır. Akıllı insan suretlere değil hakikatlere bakar ve bir insân-ı kâmilî önder edinerek, Allah Teâlâ'nın izni ile hatalardan emin ve her halde mutmain olur.⁹⁰¹

Nefsin kendi ilim, hüner ve ibâdetini çok görmesi, geniş olan rabbânî deryadan habersiz olması sebebiyledir. Yoksa o samedanî umman içinde olan ilimleri, ma'rifetleri, hikmet ve latifeleri bilmiş olsaydı, kendi ilim ve cüz'iliğini tamamıyla idrak eder ve o gibi hayâllerden kendisini kurtarırdı. İsrâ, 17/85. âyet-i kerîmesi bunun açık delilidir: "*İlimden insanlara ancak az bir şey verildi.*"⁹⁰²

"Muhakkak cehennem onların hepsine vaat olunan yerdir. Cehennemin yedi kapısı vardır; onlardan her kapı için birer grup ayrılmıştır." (Hicr, 15/43-44) Müellifimiz bu âyet-i kerîmeden ilham alarak nefs-i emmârenin sıfatlarını cehennemin kapılarına teşbih etmiştir: Nefs-i emmâre cehenneme benzetilebilir. Zira manen ve maddeten nefsin kapıları çok ve ateşi ise, gâyet müessirdir. Meselâ nefs-i emmâreye ait kapılardan biri gayr-i meşru olan şehvettir ki, erkek ve kadının namusunu ebediyen yok ederek kalplerini mahzun ve nice veled-i zinâyı meydana getirip itibar ve terbiyeden mahrum bırakır. İrtikap kapısıdır ki, bunca çaresizi rabbânî ihsân olan adaletten ve meşru haklarından mahrum eder. Şan ve şöhret kazanmak fikriyle, bir iktidar sahibinin hırsıdır ki, çok defalar meşru sebep olmaksızın beldeleri tahrip, kan dökme, kullara taarruz ve cemiyet-i beşeriyeyi çeşitli zulümlere giriftar eder. Gammazlıktır, gammaz ihtilaf ve nizalardan lezzet almak gibi şeytanî bir arzu ile hatır ve hayâle gelmeyen nifak ve fesadı icra eder ve bu hareketini de sanat ve zeka addeder. Hasettir ki, hasetçi olan insan kendisinden başka kimseyi daha iyi görmemek için gizli ve açık insanlara zarar vermeğe devam eder ve bu sebeple hem kendini hem de haset ettiği kişiyi nasipsiz bırakır. Bir diğer kapısı kendine ait olmayan şeylere nail olmak üzere hırsızlıktır ki, hırsız şunu bunu bütün varlığından mahrum ve kendini çeşitli musibetlere giriftar ederek kendisini ayıplamış ve bedbaht olur. Bunun gibi nefs-i emmâre'nin nice nice mefsedet kapıları vardır. Bu fenâlıklara en müessir çare şerîat-ı garrâyâ tevessül ve dünyanın fânî mallarından uzaklaşmak ve her zaman, yapılacak işlerin neticelerini düşünmektir.⁹⁰³

Nefs-i emmârenin, cehennemin cüzünden olması sebebiyle, iştah ve emel ateşi fânî ve sûrî nimetler ile sönmez. Cehenneme ne kadar gıda gelse sükun bulup kanaat etmez. Ancak fermân-ı ilâhî hararetini teskin eder. Nefs-i emmâre de bunun gibidir. Ne kadar şeylere malik olsa yine

⁹⁰¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 131.

⁹⁰² Age., V, 44.

⁹⁰³ Age., II, 22-23.

emel ve iştah ateşi sönmez. Belki malik olunca harareti o nispette ziyadeleşir.⁹⁰⁴ Nefs-i emmâre'nin ateşi ancak Hudâ'nın hususî merhameti ve ölüm ile teskin olur.⁹⁰⁵

Âbidin Paşa'nın nefse muhalefet hususundaki görüşleri şu şekildedir: Ehl-i tasavvuf kadınlar hakkında varid olan “*Onlarla istişare edin ve onlara muhalefet edin*”⁹⁰⁶ hadîs-i şerîfinin nefisler için söylenmiş olduğunu beyan ederler. Zira nefis dahi müennes bir isim olup, zamirinin çoğulu nisâ'nın zamiri gibi gelir ve bilhassa nefs-i emmâre muhalefete şayan görünür. Binaenaleyh, evvelâ nefislerinizi aklen ve kalben teftiş ediniz ve her hangi bir gayr-i meşru meyillerini hissederseniz, asla icrasına cesaret etmeyip, bilakis aksini icra ediniz.⁹⁰⁷

Müelifimiz, İmam Bûsîrî'nin *Kaside-i Bürde*'sindeki, “Nefs-i emmâre ve şehvetin imhasını günah ve kötülüklerde arama. Zira yemek, aç olanın arzusunu şiddetlendirir” meâlindeki 17. beytin şerhinde şunları ifade eder: İsteddiği şeyleri nefse vermekle nefsin arzusu kesilmez. Bilakis hırs ve isteği artar. Öyle ki, ona karşı koymak imkansız olur. Namus perdesini yırtıp da, nefsin dileklerine ne kadar boyun eğsek, onun “Hel min mezîd- Daha fazlası yok mu?” narası daha da şiddetlenir. “Nefis süt emen çocuk gibidir. Eğer çocuğu süttten kesmez de öyle bırakırsan, delikanlı da olsa süt emmek ister. Ama vakti gelince süttten kesersen, o da artık bu alışkanlığını bırakır.” 18. beytin şerhinde ise şöyle der: Diğer bir noktadan bakılınca nefis, çocuk gibidir. Eğer her istediğini elde ederse şımarır ve büyüdükçe de her cihetten acayip ve kendine yakışmayan iddia ve isteklerde bulunur. Fakat vaktiyle nefsi ve çocuğu bir takım şeylerden men edersek, onlar da, istek ve arzularını terk ederler. Böylece ileride ortaya çıkacak kötülükler önlenmiş olur. Binaenaleyh hiçbir vakit hayırlı ve meşru bir işi ihmal etmemeli, nefsin yersiz istek ve arzularını gerçekleştirmesine fırsat vermemelidir.⁹⁰⁸ İnsana şehvetleri gösteren ve celbeden, köpeğin benzeri olan nefs-i emmâredir. Nefs-i emmâreye istediği şeyleri verme, verirsen serkeş ve fenâ olarak seni sıkıntı ve eziyetlere duçar eder.⁹⁰⁹

“Nefsi, arzu ve isteğinden çevir. Onu kendine hakim kılmaktan sakın. Zira nefsin arzu ve hevesi bir şeye hakim olursa onu helak eder.” Âbidin Paşa, *Kaside-i Bürde* 'de ki bu beyti ise şu şekilde şerh etmektedir: Nefis, başlangıçta çocuk gibi terbiye edilebilir. Binaenaleyh onu vaktiyle kötülüklerden men etmeli. Eğer ihmal edilirse gittikçe kuvvetlenir ve sahibine tahakküm etmeğe başlar. Çeşitli kötülük ve belâlara sürükler. Eğer nefis hakim olursa, hakimiyetin şartı olan ıslah

⁹⁰⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, II, 288.

⁹⁰⁵ Age., II, 290.

⁹⁰⁶ Hadîsin sıhhati için bakınız: Aliyyü'l-Karî, *Mevzûat*, s.49.

⁹⁰⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, V, 142.

⁹⁰⁸ İmam Bûsîrî, Age., s.27-28; A.mlf., Age., Sad., Harman, s.29-30.

⁹⁰⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, V, 109.

ve kurtuluş bir tarafa; nefis, hakim olduğu şeyi kederli ve bedbaht eder. Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyruluyor: *"Nefsin isteğine tabi olma, zira seni hak yolundan ayırıp dalalete düşürür."* (Sâd, 38/26.) Kim nefsinin arzusuna tabi olursa, Hak'tan ve halktan uzaklaşmış olur. Dünyadaki bütün hapishaneler araştırılsa, binlerce hükümlünün, nefsi arzu ve hevesleri sebebiyle bu hale düştüğü görülür. İnsanoğlu yeryüzüne geldiği andan bu yana, bunca memleketin helak olması, mazlumların kanlarının nehirler gibi akması hep bu nefis-i emmâre'nin arzularının belâsı ve onun kötülük emellerinin neticesidir.⁹¹⁰

"Amel ve iş merasında otlayan nefsi iyi gözet. Eğer otladığı merayı tatlı bulursa onu otlatma." Meâli verilen bu beyitte ise şunları söylemektedir: "A'mal" lafzını bazı kişiler sâlih amel mânasına alıp da şöyle diyorlar: "Eğer nefis bir sâlih amelde lezzet bulur, ondan hoşlanırsa nefsi hemen o amelden uzaklaştır ki nefse kibir ve gurûr gelmesin." Bu doğru bir yorum değildir. Zira bir kimse faraza âdilâne harekette, namazını edada, zekatını vermekte bir lezzet bulursa, bu lezzeti nefse hamledip, nefsi bunlardan dolayı kibir ve gurûr duyar düşüncesiyle adaleti, namazı ve zekatı terk etmesi tamamıyla yanlıştır. Beyitteki "ameller"den maksat, mubah olan amellerdir ki, onları işlemek görünüşte günah değil ise de, boş yere vakit kaybettirmesi, böylelikle de farzların terkine ve muhtemelen kötülüklerin irtikap edilmesine sebep olacağından bunun gibi amellerin terki aklen gereklidir. Öte yandan nefis-i emmâre'nin amel-i sâlihten hiçbir vakit hoşlanmayacağı âşikârdır. Eğer nefis, âmelden zevk alıyorsa o vakit nefis-i emmâre değil, nefis-i mutmainne olmuştur.⁹¹¹

Âbidin Paşa, nefis ve şeytanın insanı aldatmada kullanmış oldukları taktikleri şu şekilde ifade eder: Nefis-i emmâre iki cihetten zararlı olup, sahibini mahv ve perişan eder. Bir taraftan yırtıcı hayvanlar gibi her şeyi yiyip yutmak, zararlı arzularıyla ateşini daha da arttırmak için daima kötülüğe doğru kıvılcım saçarak koşar. Diğer taraftan lanetlenmiş şeytanın teşviki ile görünüşte çekiciliği olmayan zâlimane hareketlere bile koşarak gider. Meselâ haset, öfke, intikam sevgisi gibi, maddeten yiyeceği ve diğer dış duygularıyla lezzet alacağı şeyler yokken bile, zâlim nefis, onlara devam eder. Nefis, delice zulmeder. Şeytan ise, kurnaz bir hilekâr gibidir. Nefsin tesirleri beden ve akla, şeytanın aldatmaları ise, kalp ve mânaya aittir. Nefis ve şeytanın insanı aldatma gayesiyle ve Hak Teâlâ'ya karşı fevkalâde bir surette kulluk ve teslimiyet göstermek maksadıyla, meselâ yağmur altında namaz kıl ve benzeri şeyler söyleseler bile itidalden uzak olan bu işleri ve buna benzer emirleri kabul etme. Bilakis onları itham ederek maksatlarının

⁹¹⁰ İmam Bûsîrî, Age., s.29; A.mlf., Age., Sad., Harman, s.31; Nefis Terbiyesi için bakınız: Esat Coşan, "İslâm'da Nefis Terbiyesi", *Kutlu Doğum Haftası (12-17 Ekim 1989)*, TDV., Ank., 1990, ss.163-169.

gerçekleşmesine mani ol. Çünkü, samimi bir surette öğüt verseler de, diğer zamanlarda yine aleyhine çalışırlar. Netice olarak onların daima gizli bir takım gayeleri olduğu Cenâb-ı Hak tarafından bildirilmiştir. “Ey âdemoğlu, size şeytana kul olmayınız diye emretmedim mi? O size apaçık düşmandır.” (Yâsîn, 36/59.)⁹¹²

İmam Bûsîrî, *Kaside-i Bürde*'nin 380. beytinde: “İlâhî biz bu ambarda buğday cem ederiz. Ne faide ki, cem olunmuş buğdayı zayi ederiz.” demektedir. Âbidin Paşa bu beyti de şu şekilde şerh etmektedir: Ambardan maksat kalp ve akıl, buğdaydan maksat ise, ibâdet ve itaatten hasıl olan zevk ve rûhânî kuvvettir. Biriktirilmiş buğdayı kaybetmek, ibâdetten hasıl olması lazım gelen feyiz ve kuvveti, nefis ve şeytanın ilka ettiği arzu ve vesveseler sebebiyle zayi etmek demektir. İbadetle zevk-i irfân hasıl olması lazım iken bilakis fare-sıfat olan nefis ve şeytan ibâdetin irfân zevkini çalar ve bî-çare insanın akıl ve kalbini çeşitli hile ve desîseler ile berbat eder.⁹¹³ Âriflerde bulunan rûhânî zevk, her ibâdet eden adamda görünmediği cihetle malum olur ki, ibâdetin hırsızı vardır. O hırsız da nefis-i emmâre ve şeytan-sıfat olan bazı insandır.⁹¹⁴ Nefis ve şeytana esir olanların esareti zahîrî surette köle olandan daha beterdir. Zira efendisinin bir kelâmı ile köle, hür ve azâde olur iken, zahiren mutlu bir yaşam süren şehvet köleleri devamlı surette esir ve zillete giriftar olup, kötü bir surette rûhlarını teslim ederler.⁹¹⁵

Müellifimiz nefis-i emmârenin fenalıklarından kurtulmak için de bazı tedbirler önermektedir: Nefis ve şeytanın düşmanlıkları bellidir. İnsanın kalbi ve aklı bir işi yapmakta tereddüt edip de bu işi yapmak gerekli mi diye düşünmeğe başlayınca, insan aklından ve kalbinden şimşek gibi süratle çeşitli düşüncelerin geçtiği âşikârdır. Meselâ filan adam vaktiyle bana bir kötülük yapmıştı şimdi tam sırası ben de ona kötülük mü yapayım, yoksa affedeyim mi? İnsan bu tereddüt içindeyken rûh ve akl-ı manevî, bir takım sebeplerden dolayı affetme cihetinin faydalı olduğunu söyler. Fakat nefis ve şeytan ona kötülük yapıp, ondan intikam almanın daha iyi ve hoş olacağını dile getirir ve insan zihnini yanıltmak için bir hakim gibi emir verip bunda ısrar eder.

Binaenaleyh nefis ve şeytanın ne açıktan açığa yaptıkları düşmanlıklara ve ne de gizlice verdikleri hüküm ve emirlerine itaat etmeyip daima uyanık olmalı ve doğru yoldan ayrılmamalıdır. Allah'ın izniyle nefis ve şeytanın hilelerinden kurtulabilmek için önce, hatıra

⁹¹¹ İmam Bûsîrî, *Age.*, s.29-30; A.mlf., *Age.*, Sad., Harman, s.32.

⁹¹² İmam Bûsîrî, *Age.*, s.32-33; A.mlf., *Age.*, Sad., Harman, s.34-35.

⁹¹³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, I, 214-215.

⁹¹⁴ *Age.*, I, 216.

gelen düşünceler, İslâm dinine uygun değilse onları bırakmanın zarurî olduğunu bilip o şekilde hareket etmeli. Sonra Allah'ın emirlerini ve Peygamberin sünnetlerini âdâbına uygun şekilde tatbik etmeli, üçüncü olarak da muhtelif iş ve meşru vazifelerle akıl ve bedeni meşgul ederek nefis ve şeytanın arzu ve isteklerine meydan vermemelidir.⁹¹⁶

Mü'min olan kimse gerek şeytandan gerek nefis-i emmâre'nin şerrinden emin olmak isterse, bir taraftan Kur'ân-ı azîmü's-şân'ın koymuş olduğu had ve huduttan kıl kadar bile ayrılmamaya gayret etmeli, diğer taraftan nefis ve şeytanın aldatmalarından kendini koruyarak, rûhânî sır ve hakikatler ile ülfet etmek üzere, bir şeyh-i kâmilin vaaz ve nasihatine tabi olmalıdır.⁹¹⁷ Yine insan her ne vakit hevâ ve nefis arzusunu hakkıyla terk ederse, bu işi manevî bir müjde bilmelidir. Nefsin hevâ ve arzusundan feragat edebilmek için bir taraftan kendi aklını, ilâhî zikir ve fikir ile meşgul etmeli, diğer taraftan nefse muhalefetle beraber insanî vazifeleri asla ihmal etmemelidir.⁹¹⁸

Müellifimiz kişinin, nefis-i emmâresinin hevâ ve hevesinden, şeytanın vesveselerinden kurtulabilmek için ölmeden evvel kendisini ölü kabul etmesi gerektiğine işaret eder.⁹¹⁹

Nefsin meyli sûretâ güzel görünen günahlara münhasırdır. Binaenaleyh, onu hür bırakır isen yaya ve dermansız kalırsın. Nefis-i emmâre merkebi o kadar serkeş ve haristir ki, sen onu velev bir ân hür bırakacak olsan o derhal fenâlıklara başlayarak seni kötü hallere sürükleyerek mecalsiz bırakır.⁹²⁰ Hevâ ve hevesin arzusuna ve çokça aldatan nefse dost ve tabi olma. Zira o seni tarîk-i Hak'tan mahrum eder. İnsan aleyhinde, şeytanın birinci aleti nefis-i emmârenin ifsâd edici fikir ve emellerdir. Nefsin hile ve zulmünden halas olabilmek için Hakk'ın emrine tamamıyla boyun eğen, nasihat ve himmetleriyle seni korumaya gayret eden bir mürşîd-i kâmilin irşâdına kendini teslim eyle ve o şekilde emin ve mutmain ol. "*Ey Davûd, Muhakkak ki, biz seni yeryüzünde bir halife kaldık. Artık halk arasında hak ile hükmet ve nefsin arzusu arkasından gitme ki, bu seni Allah yolundan saptırır.*" (Sâd, 38/26)⁹²¹ Nefsin istediğini vermediğin, takvâ ve Allah korkusu ile müzeyyen bulunduğu takdirde nefsin hükmü zail olur. Zira takvâ latif bir su gibidir ki, narı mahveder.⁹²²

⁹¹⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 283.

⁹¹⁶ İmam Bûsîrî, *Age.*, s.33-34; A.mlf., *Age.*, Sad., Harman, s.35-36.

⁹¹⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 59.

⁹¹⁸ *Age.*, II, 168.

⁹¹⁹ *Age.*, III, 197.

⁹²⁰ *Age.*, V, 140.

⁹²¹ *Age.*, V, 142.

⁹²² *Age.*, VI, 233.

Müellifimiz nefisle mücadele hususunda da şunları ifade eder: Ulvî haller, bayağı şeyler içinde bulunamaz. Ulviyet istersen aşağılığı terk et. Hakkıyla emr-i Hakk'a tabi ol, şeytan ve nefsin ilka ettiği şeyleri def ederek tam anlamıyla kurtuluşa nail ol.⁹²³ Demir ve taş velev binlerce seneler su içinde bulunsa, sudan çıkıp biri birine çakmakla kıvılcım çıkacağı doğal olduğu gibi, nefs-i emmâre de her zaman ibâdet ve terbiye içinde bulunup sakın olsa, tabî olan fesadı derûnunda bâkîdir ki, sahibi her ne zaman ibâdet ve hayırlı mesailerini terk ederse nefis, maddî istekleri ve fikrî emelleriyle buluşur, yine kötü ve çirkin fiillerini icraya başlar. Nefis, ibâdet, terbiye ve devamlı mesaiden birkaç saat serbest bırakılsa tekrar nedamet, hata ve musibet kaynağı olur. Su içerisinde uzun müddet kalan demir ve taşın hususiyetlerini kaybetmedikleri gibi, nefs-i emmâre de her ne vakit ibâdet, meşru mesai ve hayır çerçevesinden uzaklaşıp, maddî ve fikrî istekleriyle karşılaşsa mazarrat saçan eserlerini izhâr ederek sahibini çaresiz ve kararsız bırakır.⁹²⁴

Harici her ne kadar büyük bir ateş farz edilse de, o ateş üzerine çokça su dökülünce ateşi söndürmek kolaydır. Ancak ufak bir demir ve çakmak taşı üzerinden âlemin nehirleri geçiverse, onların ateş özelliğini izale edemeyeceği âşikârdır. Rûhânî vasıtalar ile emmâreyi yakinen tahrip ve nefs-i mutmainneye dönüştürmek ve nefsin hoşuna giden şeylere hiçbir vakit yaklaşmamak gerekir. Nefs-i emmâre'nin fikrî emel ve maddî istekleri, mâna âleminde bizzat ateş ve zulüm saçan bir kaynaktır. Gayr-i meşru lezzetler ve zulmanî emellere hikmetle dikkat olunsa, zehirden asla farkı yoktur. Bir farkı var ise o da, zehir, yalnız içen adamı zehirler ve helak eder; nefs-i emmâre'nin mazarrat saçan eserleri ise, bir çok insanı meyuş, gamlı ve belki bir çok beldeleri viran ve hâk ile yeksân eder.⁹²⁵

Nefs-i emmâreye ait olan gazap ve şehvet gibi felaketi çok olan fikirlerden kurtulmaya çalış. Nefs-i emmâre, rûhaniyet ve ebedî saâdetin aleyhinde bulunur ve ifsâda çalışır. Ne akıla muttasıl ne de akıldan munfasıl insanlarda bir irâde hissedilir ki, nefis ve sair bütün maddî ve manevî kuvvetler o irâdeye tabidir. İnsan irâdesi, rûha muhabbet besleyince rûh galip ve hakim, nefs-i emmâre mağlup ve münhezim, bilakis nefse tabi bulununca rûh mağlup ve kuvvetsiz, nefs-i emmâre galip olur ve rahata kavuşur.⁹²⁶

Nefs-i emmâre'nin maddî istek ve emelleri daima put gibi bir çok hata meydana getirir ve onun kırılması günden güne zorlaşır. Asıl hüner yontulmuş putu kırmak değil, put doğuran nefs-i emmâreyi kırmaktır, bundan sonra maddî put kolay kırılır ve insan onun şerrinden nisbeten daha

⁹²³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 297.

⁹²⁴ Age., II, 18-19.

⁹²⁵ Age., II, 19.

⁹²⁶ Age., II, 24.

kolay kurtulur. Cismen cesur olan bir adam, maddî olan zahir putlardan bir çoğunu çekinmeden kırıp imha edebilir ve o putların zâhirî tesirleri kırılmış ve destinin suyu gibi son bulmuş olur. Ama çeşme gibi ve zararlı tesirleri kesilmeyen, bin türlü bâtinî desîseler ile dopdolu olan nefis-i emmâreyi o cesur ve maddî şecaatı olan şahıs yok etmeye muktedir olmayabilir.⁹²⁷

Âbidin Paşa, zahirî muharebe ve nefisle mücâdelenin mukayesesini de yapmaktadır: Zâhirî muharebe sûretâ şiddetli görünür. Hakikatte nefis ve şeytan ile muharebe bundan daha şiddetlidir. Çünkü nefis-i emmâre ve şeytan görünmez ki, üzerine hücum olunsun. Maddeten cesur olan adam, nefis ve şeytanın beşer kalplerine atmakta olduğu arzu, emel, kibir, gurûr, şehvet, haset, havf, telaş, kalp zafiyeti, tereddüt, inkâr, gazap, hiddet, intikam meylî, makam sevgisi, servet arzusu ve bunun gibi nice musibet oklarına hedef olur. Böyle şiddetli ok atan ve kahredici tarafından atılan bu elim oklara nasıl tahammül edilebilir ve nasıl karşılık verilebilir? Böyle maniler var iken nasıl menzil-i maksuda kolaylıkla vuslat mümkün olur? Meğer ki, Cenâb-ı kibriyâ'nın merhameti kuluna kılavuz ola. Maddiyât göze görüldüğünden ahmaklara büyük görünür. Hakikatte en büyük, en ehemmiyetli makulât maneviyâttır. Zahir gözü ile görülen zahirî muharebe en küçük, bâtinî cihad ise, en büyüktür.⁹²⁸

Âbidin Paşa, burada zahirî mücadele ile nefis mücadelesini karşılaştırmış, nefisle mücadelenin daha çetin olduğu tasavvufî gerçeğine bir kez daha vurgu yapmıştır. Gerçekte de, tarihte zahirî muharebelerin bir başlangıç bir de bitiş tarihleri bulunmaktadır. Ancak, nefis ile mücâhede şahsın dinî emirlerden sorumlu olduğu yaştan başlamakta ölüm anına kadar devam etmektedir. Nefisle yapılan mücâhedenin bu derece önemli olması belki de, süresinin bir ömür boyu devam etmesi, zaman ve mekânı olmaksızın her zaman ve her yerde sürdürülmesinden kaynaklanmaktadır. Şu hadîs-i şerîfte de bu hususa işaret edilmiştir: "*Gerçek mücâhit, nefsiyle mücâhede edendir.*"⁹²⁹

Nefisle mücâdeleyi tarîkat eğitiminin temel şartlarından birisi olarak gören müellifimiz tasavvufî düşünceleri arasında bu konuya gereken önemi vermiştir. Özetle Âbidin Paşa, nefisle ilgili olarak şu hususlara değinmiştir: Nefsin mertebeleri, nefis-i emmârenin mahiyeti ve özellikleri, nefsin istek ve arzuları, nefsin insanı aldatma taktikleri, insanın, nefsin fenalıklarından nasıl kurtulacağı, nefse muhalefet ve nefisle mücâhedenin nasıl olacağı vb. konular.

Bütün hayatın esrârı, nefsini tanımada toplanmıştır. O bütün dertlerin devası, hayatın her adımında başarının sırrı, bir din ve bir dinden de ötedir. Günümüzde insanlığın hatası "kendisi"

⁹²⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 21.

⁹²⁸ Age., II, 293.

olamamasıdır; dünyanın bütün sefilliği bu yüzdendir. Bu nedenle, ermişlerin ve bütün çağların bilgelerinin, bir çoklarını nefisini tanımaya götüren süreç dışında hiçbir şey, insanlığın ihtiyacını karşılayamaz.⁹²⁹

Sûfilerde hürriyet, dünyanın köleliğinden kurtulmak ve başkaları ile olan bütün ilgileri kesmektir. Hürriyet birkaç mertebedir: Avâm'ın hürriyeti, şehvetlerin boyunduruğundan kurtulmaktır. Havâssın hürriyeti, kendi irâdesini Allah Teâlâ'nın irâdesinde yok etmeleri sebebiyle isteklerinin köleliğinden kurtulmalarıdır. Havâssü'l-havâssın hürriyeti ise, nurların nurunun tecellisi içerisinde yok olduklarından rûsûm ve âsârın köleliğinden kurtulmalarıdır.⁹³¹

Nefse hükmetmesini bilen cihana hakim olacaktır. Nefsine hükmetmek, ihtirasını ve sevgisini rûhunun mihveri yapmaktır. Küçük menfaatlerini, huzur ve saâdetini, korkusunu, ümidini, gurûr ve kibrini ayaklar altına almaktır. Nefsine hükmeden, maddeye ve cemiyete köle olmaktan kurtulacak, düşkünlük bentlerini yıkan bir rûh, sel olup taşacak, yatağını kendi belirleyecek, akacağı yeri bulacak ve mutlaka zafere ulaşacaktır.⁹³² Çünkü en büyük esaret, kendi hayvânî ihtiras ve şehvetlerinin kulu ve kölesi olmaktır.⁹³³ Nefis, süflî âlemin âşığı, şerrin kaynağı, rûhu Rabbine ulaşmaktan alıkoyan, hevâ'nın etkisiyle hareket eden negatif bir unsurdur. Nefsin ıslah ve terbiyesi tarikat eğitiminin temelini oluşturmaktadır. Mutasavvıflar, nefse muhalefetin en büyük ibâdet olduğu hususunda hemfikirdirler. Mutasavvıflar nefsin mertebelerinin ve her bir mertebede sahip olunan özelliklerin daha kolay anlaşılması için konuyu

⁹²⁹ Ebûbekr Ahmed b. Huseyn Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, I-IX, Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, VII, 499.

⁹³⁰ Atum O'kane, "Manevî Rehberlik Sanatı", *Jung Psikolojisi ve Tasavvuf*, s.64, İnyet Han Hazretlerinden naklen.

⁹³¹ Cürçânî, Age., s.86.

⁹³² Ülken, *Aşk Ahlâkı*, s.69-70.

⁹³³ Sâmiha Ayverdi, *Millî Kültür Meseleleri ve Madrif Davamız*, MEB., İst., 1976, s.337; Nefis ve mertebeleri konusunda daha fazla bilgi için bakınız: Ebu Abdillâh Haris b. Esed el-Muhasibî, *Âdabu'n-Nufûs*, Tah., Abdülkâdir Ahmed Atâ, Müessesetu'l-Küttübi's-Sakâfiyye, Beyrut, 1988, s.95-102; Mekki, Age., I, 84vd; İbn Meserre, *el-Müntekâ Muttakilerin Yolu*, Çev., M. Necmettin Bardakçı, İnsan Yay., İst., 1999, s.117-124, 221-229; Ebû Abdîrrahman es-Sülemî, Uyûbu'n-Nefsi ve Mudâvâtuhâ (Nefsin Kusurları ve Bunların Tedavisi), Çev., Süleyman Ateş, *AÜİFD*, Cilt: XVI, Ank., 1970, ss.233-238; Abdülkâdir Geylânî, *el-Fethu'r-Rabbânî ve'l-Feyzu'r-Rahmânî*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1973, s.138-142; Cürçânî, Age., s.242-244; Eşrefoğlu Rûmî, Age., s.29vd; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Kitabu'r-Rûh*, Çev., Şaban Haklı, İz Yay., İst., 1993, s.279vd; Niyâzi-i Mısırî, *Mevâidü'l-İrfân*, Çev., Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst., ts., s.123; Muhammed Şucâî, *Makâlat-İ Ne İdik Ne Olduk Ne Olabiliriz (Nefis Terbiyesinin Nazarî Esasları)*, Çev., Ali Eren, İnsan Yay., İst., 1999; Dahlân, Age., I, 49-50; Kadri, Age., IV, 532-533; Abdülhakim Arvasî, *er-Riyâzu't-Tasavvufiyye*, Mekteb-i Harbiyye Matb., İst., 1341/1922, s.27-29; Erzurûmî, *Marifetnâme*, s.706-757; Mehmed Ali Aynî, "Nefis Kelimesinin Mânaları", *Dârü'l-Fünûn İlahtiyat Fakültesi Mecmuası*, Yıl: 4, Sayı: 14, (Şubat 1930), ss.48-52; Aynî, *İslâm Tasavvuf Tarihi*, s.117-119; Aydın, *Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi*, s.79-94; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat, İst., 1979, I, 583vd, VIII, 5817vd; Michael E. Marmura, "Soul" (Nefis), *The Encyclopedia of Religion*, XIII, ss.460-465; Mehmed Zahid Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, Seha Neşriyat, İst., 1984; eş-Şarkavî, Age., s.271-276; E. E. Calverley, "Nefis", *İslâm Ansiklopedisi*, IX, 178-183; M. Ziyâ Ceran, *İlâhî Yakınlık*, Bilmen Basım ve Yay., İst., 1988, 21-34; Abdurrahman Sâmî, Age., s.39-42, 56; Tayfun Atay, *Batı'da Bir Nakşi Cemaati Şeyh Nazım Kıbrıslı Örneği*, İletişim Yay., İst., 1996, s.157-175; Hüseyin Destgayb, *Nefs-i Mutmainne*, Çev., Aziz Çınar-Şefik Onar, İnsan Yay., İst., 1998, s.35-46; Ethem Cebecioğlu, "Nefis", *Bizim Dergah*, (Ocak 1993), Yıl: 5, Sayı: 57, ss.40-43; Pakalın, Age., II, 672-675; Şar, Age., s.358-363; Abdurrahman Dodurgalı, "Nefis ve Eğitimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, İst., 1998, ss.75-82; Safer Baba, Age., s.209-215.

bir şema ile izah etmeye çalışmışlardır.⁹³⁴

3.1.2.3. Dünya

Dünya kelimesi, “yakın olmak” mânasına gelen “dünüv” kökünden türemiş olup, “en yakın” anlamındaki ednâ kelimesinin müennesidir. Dünya kelimesinin “alçaklık, kötülük” mânasındaki “denâet” kökünden geldiği de ileri sürülmüştür. Dünya, insanın ölümden önceki hayatı, bu hayattayken ilişki kurduğu varlıklar, bunlarla ilgili eğilimleri, tutum ve davranışları için kullanılan bir tasavvuf ve ahlâk terimi olup,⁹³⁵ cihan, âlem, kâinat⁹³⁶ gibi anlamlara da gelmektedir. Dünya kelimesi, Kur’ân-ı Kerim’de 115 defa zikredilmiştir.⁹³⁷ Dünya, belâ ve cefâ yeridir, büyüleyici, gaddar ve vefasız olduğundan âriflerin nefret ve gazabını mucip olmuştur.⁹³⁸ Dünya, gönü Allah Teâlâ’dan gafil kılar ve Hak’tan gayri mal, evlat ve riyâset gibi şeylere meftun eder.⁹³⁹

İnsanların Allah Teâlâ’ya itaatsizliğine sebep olan motivlerden birisi de dünyaya aşırı bağlılık, mala ve mülke fazlaca düşkünlüktür. Mal ve mülk sevgisi, dünyalık biriktirme hırsı ve refah düzeyini yükseltme arzusu, çoğu zaman insanları şımarıklığa, azgınlığa sevk etmiş, onları Allah Teâlâ’ya itaat ve kulluktan alıkoyarak maddeye kul ve köle yapmıştır.⁹⁴⁰ Allah Teâlâ, kişinin elinden dünya varlığının gitmesini istemez; elinde bulunsun. Ancak, onun asıl istediği gönüldeki dünya sevgisini çıkarmaktır. Böylesi, elinden dünyalığı atıp ona gönülden bağlı kalmaktan daha iyidir.⁹⁴¹

Mü’min, dünya pazarında ne alıp sattığına ve onun ahiret pazarında kıymet bulup kendisine fayda sağlayacak ölçüde ve nitelikte olmasına dikkat etmelidir.⁹⁴² “Dünyaya önem veren ve onunla arkadaşlık yapanın durumu, suda yürüyen insan gibidir. Suda yürüyen kimse

⁹³⁴ Şema için bakınız: Harîrî-zâde, *Tibyân*, I, vr.344b; Vicdânî, *Halvetiyye*, s.35; “Tarikat Dereceleri” başlığı ile Şapolyo, *Age.*, s.175; “Sülûk Cetveli” ismiyle ise, Trimmingham, *Age.*, s.152-153; Abdülkâdir Geylanî, *el-Füyûzâtü’r-Rabbâniyye*, s.169-170; Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, s.148; Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.141.

⁹³⁵ İsfekânî, *Age.*, s.248-249; İbn Manzûr, *Age.*, XIV, 271vd; Muhammed b. Ebî Bekr er-Razî, *Muhtarı’s-Sıhah*, Çağrı Yay., İst., 1980, s.180; Âsım Efendi, *Age.*, III, 959; Yazır, *Age.*, I, 403; İzutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s.78; Süleyman Uludağ, “Dünya”, *DİA*, X, 22-25; Celal Kırcâ, “Dünya”, *İslâmî Kavramlar*, s.195.

⁹³⁶ Hançerlioğlu, *Age.*, I, 356.

⁹³⁷ Abdülbakî, *Age.*, s.262-263; Dünya kelimesinin Kur’ân-ı Kerim’deki anlamları için bakınız: Öztürk, *Kur’ân’ın Temel Kavramları*, s.95-96.

⁹³⁸ Erzurumî, *Ma’rifet-nâme*, s.270.

⁹³⁹ Mahmud Sâmî Ramazanoğlu, *Musâhabe* I, 106.

⁹⁴⁰ Kasapoğlu, *Age.*, s.187.

⁹⁴¹ Câmî, *Nefahâtü’l-Üns*, s.220.

⁹⁴² Abdülkâdir Geylanî, *ed-Dürrerü’s-Seniyye Gümül İncileri*, Çev., Celal Yıldırım, Bahar Yay., İst., 1996, s.67.

ayaklarını ıslatmadan yürüyebilir mi?"⁹⁴³ Resul-i Ekrem'in bu beyanı, bütün varlıkları ile dünya nimetlerine daldıkları halde, kalplerinin bundan uzakta kaldığını sananların cehaletini ortaya koymaktadır. Bu zan şeytanın aldatmasından başka bir şey değildir. Halbuki bunun gibiler, içinde buldukları servetten uzaklaştırılırsalar, en büyük acıyı duyan kimseler olurlar. Su üzerinde yürüyenin mutlak surette ayakları ıslanacağı gibi, dünyaya dalanların da, kalpleri ile dünyaya karşı meyletmeleri ve bu yüzden kalplerinin kararması muhakkaktır. Kalbin dünya ile ilgisi ise, ibâdetin zevkini giderir.⁹⁴⁴

İmam Gazzâlî, Hz. İsa'nın lisanından şunları nakletmektedir: "Dünyanın habis olduğunun bir delili, onda Allah'a isyan edilmesi; diğer delili de, ahiretin ancak onu terk etmekle elde edileceğidir. Dünyadan geçin, imarına bakmayın ve iyi bilin ki, bütün kötülüklerin başı dünya sevgisidir."⁹⁴⁵ Dünya üç derecedir: Zaruret miktarı yiyecek, giyecek ve meskendir. Bu miktardan fazlası ihtiyaçtır. İhtiyaçtan fazlası ise, lüktür. Lüksün sınırı yoktur. Birinci derece ile yetinip kanaat eden, her çeşit günahlardan kurtulmuş olur. Üçüncü dereceyi seçenler helak uçurumuna yuvarlanıp cehenneme duçar olmuşlardır. İkinci dereceyi seçenler ise, tehlikeden kurtulmamışlardır. Zira ihtiyacın iki yönü vardır: biri zarurete; diğeri de lükse yakındır. Bu iki yönün birbirinden farkı, şüphe ve zandan âri değildir; zira o, içtihadı, dikkat ve düşünmeye bağlıdır. Zaman olur ki, ihtiyaç miktarından fazlasına gerek yok iken, olduğunu sanır, onun teminine çalışır, hesap ve azaba düşülür. Bunun için, büyük zatlar ve ihtiyatlı olanlar, zaruret miktarını seçmişlerdir. Bu hususta insanların rehberi Veysel Karânî'dir.⁹⁴⁶

Süfyân-ı Sevrî şöyle demektedir: "Dünyaya bu ismin verilmesinin sebebi, denî ve alçak oluşudur. Aynı şekilde dünya nimetlerine de mal denilmiştir. Bu da onların insanları Allah Teâlâ'dan başkasına meylettirmelerinden kaynaklanır."⁹⁴⁷ Ebû Safvân er-Rueynî'ye, "Allah Teâlâ'nın Kur'ân-ı Kerim'de kötilediği dünya nedir?" diye sorduklarında şu cevabı vermiştir: "Eline geçen imkanlarla dünyayı kastettiğin ân o şey dünya olur. Eğer o şeylerle ahireti kastedersen sahip olduklarının hiçbirisi dünya değildir."⁹⁴⁸ Mâlik b. Dinâr şöyle diyordu: "Âlimleri afsunlayıp onlara Allah'ı unutturan büyücü dünyadan korununuz, o Hârût ve Mârût'tan daha sihirbazdır. Çünkü Hârût ile Mârût'un büyülerini karı ile kocayı birbirinden ayırıyordu. Oysa

⁹⁴³ Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, VII, 361.

⁹⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc.), III, 484.

⁹⁴⁵ Gazzâlî, *Age.*, III, 455.

⁹⁴⁶ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, Çev., Ali Arslan, Arslan Yay., İst., 1976, s.461.

⁹⁴⁷ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I-X, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrût, VII, 10.

⁹⁴⁸ Ebû Nuaym, *Age.*, X, 5.

sihirbaz dünyanın büyüğü kul ile Rabbi arasına giriyor.”⁹⁴⁹

Dünyayı sevmekte ve dünyanın metânını edinmekte hayır yoktur. Zira, ekseri bu dünyanın hususiyeti şudur ki, kendiyle meşgul ederek ölümü unutturur. Tûl-i emel ile gönlünü karartır. Gönlü kararın kişi Rabbini bırakır ve bir şekilde onu unuttur.⁹⁵⁰ Bu dünyanın misali şu gün görmüş ihtiyar kadına benzer ki, zâhirîni gençler gibi elbise ile bezeyip, halk arasında naz eder; tâ ki, ehl-i dünya onun tuzağına giriftar olalar. Yine bir zâlim Padişaha benzer ki, halka mal bağışlar, lakin dostluğu yoktur; cümlesini öldürmek ister. Akıllı olanlar kışın tedarikini yazın görürler ve ölüm hazırlığını, ölmeden, diri iken görürler. Ve yine dünya şu denize benzer ki, içi dopdolu cevahir ola, ama bir nice kişi o denize girerler, cevahiri çıkarırlar; bir nice kişi girerler gark olurlar. Hâsıl-ı kelâm, Peygamberimiz (s.a.v): “*Dünya fitne ve imtihandır. Her ümmetin bir türlü fitnesi vardır; benim ümmetimin fitnesi de, mal cem edip dünyayı sevmektir.*” buyurdular.⁹⁵¹

Hacı Bayram-ı Veli'nin düşünce sisteminde dünya, bir haz ve zevk ortamı olmadığı gibi, günah ve kusurlarına bulaşmamak için uzağında durulması ve kaçınılması gereken bir ölümlü dünya değildir. Tam tersine işlenmek, şekil ve düzen verilmek üzere, mü'minin önüne serili bir madde ve malzeme yığındır. Dünya bir yönü ile Rabbimiz'in tecelli ettiği yer, Onun madde ve insanla kendini açıklayışı; bir yönü ile de beşerî ihtirasların birikim ve odak noktası olarak alt edilebilecek bir düşmandır. Bu sebeple dünyanın dışında ve uzağında değil, içinde kalıp zararlı tesirlerini gidermek gerekir. Manevî varlığı mâsivâ'ya karşı korumanın ve ona kapılmamanın çaresi, ondan elini eteğini çekmek, devamlı kaçmak değil; etrafını saran geçici, fânî tezahürleriyle durup dinlenmeden uğraşmak ve pençeleşmektir.⁹⁵²

Eşrefoğlu Rûmî, bu dünyayı değersiz bir mal olarak nitelendirmektedir. Rûmî'ye göre, dünya ve içindekiler, mutlak olarak hayırlı ya da şerli değildir; eğer iyi ve faydalı şeylere harcanırsa hayırlı, kötülöklere harcanırsa şerli olur. Bazen Mevlânâ gibi, dünya sevgisinin kalbe girmediği sürece bir zararı olmadığını söyleyen Eşrefoğlu, denizin suyunun çok olmasının geminin içine her hangi bir delikten girmediği müddetçe, varacağı hedefe daha hızlı ulaşmasını sağladığını belirtir. Şâyet geminin içine su girmeye başlarsa bu geminin batmasına sebep olur. Dünya malı da sahibinin kalbine girmediği sürece ona zarar vermez. Dünya sevgisi kalbe girerse

⁹⁴⁹ Şarâni, *Gerçek Şeyhler*, s.200.

⁹⁵⁰ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfus*, İst., 1871, s.33.

⁹⁵¹ Ahmed-i Bîcân, *Envârü'l-Âşıkîn*, İst., 1315/1899, s.360; Tirmizî, *Zühd*, 26; Bu konuda daha tafsilatlı bilgi için bakınız: İlhami Güler, “Osmanlı Poptüler Dinî Edebiyatında Dünyaya Karşı Mesafe Bilinci”, *İslâmiyât*, Cilt: II, Sayı: 4, (Ekim-Aralık 1999), Ank., s.33-49.

⁹⁵² Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Der Yay., İst., 1981, s.82-83.

sahibini perişan eder.⁹⁵³ Bazen de bu dünyanın bir leş olduğunu, leşi de köpeklere bırakmak gerektiğini söyleyerek dünyaya menfi bir bakış açısı ile yaklaşır.⁹⁵⁴

Mevlânâ'ya göre, dünya, Allah Teâlâ'dan gafil olmaktır. Kumaş, para, ölçü, tartı, kadın dünya değildir. Malı, din için, Allah için yüklenirsen, Hz. Peygamber buna “ne de güzel mal” buyurdular. Geminin içindeki su, gemiyi batırır; gemi altındaki su ise, gemiye güç ve kuvvet verir. Malı mülkü gönlünden çıkardı da bu yüzden Hz. Süleyman ancak fakir adını takındı. Ağzı kapalı testi, uçsuz bucaksız denizin üstünde hava dolu bir gönülle yüzer gider. İşte yoksulluk havası oldu mu insan, dünya denizinin üstünde eğleşir. Bu dünya, tümünden onun mülküdür de gönül gözünde hiçbir şey değildir mal mülk.⁹⁵⁵

“Hiç ölmeyeceğini düşünen insan gibi amel et, yarın öleceğinden korkan insan gibi de çekin.”⁹⁵⁶ Hadîs-i şerîfi dikkate alındığında, insan, rûh ve bedenden müteşekkil olduğu cihetle, hem rûh saâdeti için rûhânî haller, hem de dünya nizamı için dünyevî işler ile iştigal ederek ebedî saâdeti elde etmelidir.⁹⁵⁷ Dünya, geçici ve yok olucu diyardır. Cenâb-ı Hak kullarını burada imtihan eder. Bu sebepten burada güzel-çirkin, hayır-şer, fayda-zarar ve bunlara kıyasla her şey vardır. Allah Teâlâ'nın rızâsının ne tarafta olduğunu Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber haber vermektedir. Dileyen iyi işler peşinde koşar, Allah Teâlâ'nın emirlerine uyar ve nefsinin ıslah ederek mükafata nail olur. Dileyen kötü işler yaparak hak ettiği cezayı bulur.⁹⁵⁸

İnsanları dünya nimetlerinden mahrum bırakmak bir ifrat teşkil ediyorsa, alabildiğine dünyaya dalmak, Yaratıcı'yı ve yaratılış gayesini unutturmasına dünyayı putlaştırmak da tefrit ifade eder.⁹⁵⁹ Kur'ân-ı Kerîm'i en iyi anlayan Hz. Peygamber (s.a.v), dünyaya karşı zâhid davranmış ve dünyayı, bir yolcunun varmak istediği yere doğru yol alırken, gölgesinde kısa bir süre dinlendiği bir ağaca benzetmiştir.⁹⁶⁰ Ashâb'ının hayatı da O'nun önderliğinde bu anlayışla düzenlenmişti.⁹⁶¹

Âbidin Paşa da dünyayı insanın ahiretini kazandığı yer olarak niteler ve şunları ifade eder: Dünya, ahiret ve ebediyete nisbeten bir oyun, hızlıca akan bir sel ve kendisinde emniyet olmayan

⁹⁵³ Eşrefoğlu Rûmî, *Mützekki'n-Nüfus*, s.93; M. Necmettin Bardakçı, “Osmanlı Devletinin İmparatorluğa Geçiş Sürecinde Tasavvuf ve Tarikatlar,” *İslâmiyât*, Cilt: II, Sayı: 4, (Ekim-Aralık 1999), Ank., 1999, s.75-89.

⁹⁵⁴ Eşrefoğlu Rûmî, *Age.*, s.104.

⁹⁵⁵ Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddîn*, s.174-177.

⁹⁵⁶ Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, I, 77.

⁹⁵⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, I, 40.

⁹⁵⁸ Ahmet Rifat, *Tasvîr-i Ahlâk Ahlâk Sözlüğü*, Haz., Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, ts., s.57.

⁹⁵⁹ Kasapoğlu, *Age.*, s.189.

⁹⁶⁰ İbn Mâce, *Zühd*, 3.

⁹⁶¹ Abdülhakim Yüce, “Bir İlim Olarak Tasavvuf”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 4, (Eylül 2000), s.38, ss.17-40.

bir şeydir. Fakat ahiretle kıyaslamadıkça, dünya büyük bir nimet ve bir füyûzât mahallidir. Cenâb-ı Hak'tan dünyada insana bahşedilen lütuf ve manevî tecelliler nihâyetsiz ve cismanî ihsânlar sonsuzdur.⁹⁶² Dünya malı, insana perde olur. Sabır ve cesaretini ve sair makbul vasıfları izhâr etmekten men eder. Şu kadar ki, mezmum olan mal, dünya sevgisini kibir ve gururu davet edici olanıdır. Yoksa meşru ve makbul surette kullanılan mal vebal değil yüce bir nimettir.⁹⁶³

“Ölümden önce nafil olarak hiçbir azık tedarik etmedim. Farzdan başka namaz kılmadım. Farz oruçtan gayri oruç tutmadım.” Müellifimiz, anlamı verilen “*Kasîde-i Bürde*”nin 28. beytini şu şekilde şerh etmektedir: Dünya, rahat edilebilecek bir yer değil, bir göç yurdudur. Binaenaleyh her insanın önünde büyük bir yolculuk meşakkati vardır. Hâl böyle iken bu uzun ve büyük yolculuk için yegane azık olan farzlarla beraber güzel amellerde bulunmayanlar, meşru olan nafil ibâdetleri yapmayanlar ne kadar gafil ve tembel, aynı zamanda batıl yoldadırlar. Allah'ın emirlerinin ifası selâmetin en büyük şartı ve saâdetin hakikî teminatıdır. Farzlardan sonra yapılan nafil ibâdetler ise, Allah'ın nimetlerine karşı bir şükran ifadesi ve kulluğun gereğidir.

Burada dünya hayatını gereği gibi değerlendirme ile ilgili bir başka nükte daha vardır: Şair bu beyti kaleme aldığı anda elbette ki, hayattaydı onun “Ölümden evvel” azık tedarik edemedim demesi “*Ölmeden önce ölünüz*”⁹⁶⁴ hadîs-i şerîfinin sırrına mazhar olduğu, çektiği gam ve sıkıntıların daha önce geçen günlere ait olduğunu gösterir. Yoksa, bu beyti yazdıktan sonraki dönemde yaptığı ibâdetlere en büyük şahit, bizzat bu kasidedir. Şu hususu da ifade etmek gerekir, gönül ehli kişiler, Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabî'nin de ifade ettiği şekilde, göz gibidir. Kıl kadar bir noksanlık veya uygun olmayan bir durum, göze görüldüğünde, bu sahibi için dağ kadar büyük ve kötü bir hâl olur. Hz. Âdem (a.s), yasak ağacın meyvesinden bir miktar yediği için, bir çok zorluklarla karşılaşmış ve serzenişte bulunmuştu. Netice olarak, gönül ehli, büyük nimetlere kavuştuklarından ufak bir hata onlar için, göze zarar veren nesne gibidir. Onları rahatsız eder.⁹⁶⁵ Dünyadan ayrılmak insana zor gelir, fakat ahiret âlemini görünce uhrevî nimetlerin değer ve kıymetini bilmiş ve bu fânî dünyanın zindan olduğunu anlamış olur.⁹⁶⁶ Çünkü, dünyanın itibar ve şöhreti, faydasız ve değersizdir.⁹⁶⁷

⁹⁶² Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, s.4-5.

⁹⁶³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, IV, 133.

⁹⁶⁴ Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., s.290, Hadîs No: 2669, Aclûnî şu bilgileri vermektedir: İbn Hacer el-Askalanî “Böyle bir hadîs sabit değildir” demiştir. Aliyyu'l-Karî ise, “Bu sûfîlerin kelâmıdır. Mânası ise, mecburi ölüm gelmeden önce, şehvetlerinizi terk etmek suretiyle kendi ihtiyarımızla ölünüz” demektedir.

⁹⁶⁵ İmam Bûsîrî, Age., s.36; A.m.f., Age., Sad., Harman, s.38.

⁹⁶⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, IV, 342.

⁹⁶⁷ Age., I, s.95.

Âbidin Paşa'nın dünya hakkındaki görüşü, diğer mutasavvıfların bu konudaki tavırlarına uygunluk arz etmektedir. Genelde mutasavvıflara göre dünya, Allah'a giden yolu tıkayıcı, Hak sevgisini ve hikmet dostluğunu engelleyici bir belâ olarak telakki edilmiştir.⁹⁶⁸

Dünya, isminden de anlaşıldığı gibi, âlemlerin en değersiz kademesi ve nefsin aslı vatanıdır. Bundan dolayı nefis, ondan ayrılıp rûhun yükselmek istediği yüceliklere ulaşmak istemez. Dünyayı, ahiret saâdetinin kazanıldığı yer olması hasebiyle iyi değerlendirmeli, dünya sevgisini kalbe yerleştirmeden ondan istifade etmeyi bilmeliyiz.

3.1.2.4. Kalp

Kalp, çevirme, döndürme, değiştirme, bir şeyin altını üstüne getirme gibi anlamlara gelir.⁹⁶⁹ Hem maddiyât hem de manevîyyâtta kullanılır.⁹⁷⁰ Biyolojik olarak insan göğsünün sol tarafında bulunan çam kozalağına benzeyen bir et parçasıdır.⁹⁷¹ Kalp, biyolojik, duygusal, ahlâkî ve dinî yaşamın kaynağıdır.⁹⁷² Akıl, rûh, ma'rifet yeri ve Allah Teâlâ'nın tecelli ettiği yer anlamlarına da gelir.⁹⁷³ Bir başka deyişle kalp, insanın Allah Teâlâ'ya bağlandığı, ona iman ettiği ve manevî emanetin saklandığı,⁹⁷⁴ insanın sevmesini, buğz etmesini, seçmesini ve azmetmesini sağlayan kaynaktır.⁹⁷⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de kalp kelimesi müştaklarıyla birlikte 132 kez geçmektedir.⁹⁷⁶

⁹⁶⁸ Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s.300; Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Abdullah İbnü'l-Mübarek, *Kitâbu'z-Zühud ve'r-Rekâik*, Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, Tah., Habîbürrahman el-A'zamî, Beyrut, ts., s.173vd; A.mlf., *Kitâbu'z-Zühud ve'r-Rekâik Zâhidlik ve İncelikleri*, Çev., M. Adil Teymur, Seha Neşriyat, İst., 1992, s.121-136; Ebû Abdillâh Haris b. Esed el-Muhâsibî, *Risâletü'l-Müstersîdin*, Tah., Abdülfettah Ebu Gudde, Mektebetü'l-Matbaati'l-İslâmiyyeti, Halep, 1964, s.85vd; Ebu Hâmid Mumammed el-Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., III, 453vd); A.mlf., *Mükâşefetü'l-Kulûb*, Dâru İhyai'l-Ulûm, Beyrut, 1414/1994, s.144-167, 286-293; Geylânî, *el-Fethu'r-Rabbânî*, s.76-82; 88-91; İbn Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İllâhiyye*, s.162vd; Şarânî, *Gerçek Şeyhler*, s.197-200; Dahlân, Age., II, 5-9; Erzurumî, *Ma'rifet-nâme*, s.269vd; Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvufi Ahlâk*, I-V, 6.bs., Seha Neşriyat, İst., 1991, III, 67-80; IV, 69vd; V, 200-212; Sunar, *Mistsizmin Ana Hatları*, AÜB, Ank., 1966, s.129-132; Yaşar Nuri Öztürk, "Dünya Nimetleri Üstüne", *Hareket*, Sayı: 61-62, (Ocak-Şubat 1971), ss.13-18; Mehmet Demirci, "Zâhidlik Nedir, Dünya Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?" *DEÜİFD*, Cilt: 4, İzmir, 1987, ss.105-126; Lütfi Doğan, *Toplumun Temelini Sarsan Belli Başlı Problemler*, 4.bs., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ank., 1995, s.118-119, 274-276; el-Behiy, Age., s.244-251; Yüce, *Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf*, s.222-228; Celal Kırca, "Dünya", *İslâmî Kavramlar*, s.195-198.

⁹⁶⁹ İsfahanî, Age., s.620; İbn Manzur, Age., I, 685vd; Âsım Efendi, Age., I, 445; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.296-298; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.422-423.

⁹⁷⁰ Kadri, Age., III, 823-824.

⁹⁷¹ Cürçânî, Age., s.178; Tehânevî, Age., II, 1170; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.422.

⁹⁷² Michel Meslin, "Heart" (Kalp), *The Ancylopedia of Religion*, VI, ss.234-237.

⁹⁷³ Akay, Age., s.246.

⁹⁷⁴ Şar, *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, s.145.

⁹⁷⁵ Dehlevî, Age., II, 88; A.mlf., Age., Çev., Erdoğan, II, 273.

⁹⁷⁶ Abdülbakî, Age., s.550-551; Kitâb-ı Mukaddes'te de kalp kavramına sıkça rastlanmaktadır. Kitâb-ı mukaddes terimi, "Ahd-i Atîk" ve "Ahd-i Cedîd" için kullanılan bir isimdir. Ahd-i Atîk, yahudî ve hıristiyanlarca müştereken kutsal kitap kabul edildiği halde Ahd-i Cedîd sadece Hıristiyanlar tarafından kabul edilmektedir. Ahd-i Atîk, otuz dokuz kitaptan, Ahd-i Cedîd ise yirmi yedi kitaptan meydana gelmektedir. (Ö. Faruk Harman, "Ahd-i Atîk", *DİA*, I, 494-501; Hikmet Tanyu, "Ahd-i Cedîd", *DİA*, I, 501-507.) Ahd-i Atîk'in ilk bölümünü teşkil eden Tevrât, beş bölümden oluşmaktadır: Tekvîn, Huruç, Levililer, Sayılar ve Tesniye. (Harman, Agm., s.496.) Ahd-i Cedîd'in ilk bölümünü teşkil eden İnciller ise, Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleridir. (Şaban Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 2.bs., Ertem Matbaa, Ank., 1996, s.148.) Adı geçen kavram için bakınız: *Kitâb-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrât ve İncil)*, Zafer Matb., İst., 1991; Mezmurlar, 12:2, 28:7, 44:21; Luka, 8:15, 21:14; Matta, 6:21, 9:3-4, 12:34.

Tasavvufî anlamı ise, kalb-i cismâniye taalluku olan rûhânî ve rabbânî bir latife; rûh ile nefis arasında tavassut eden mücerred ve rûhânî cevherdir ki,⁹⁷⁷ bütün şuur, his ve idraklerimizin ve aklımızın madeni yani manevî âlemimizin merkezi bulunan lâmekân kalptir, buna nefis-i natika da denilir.⁹⁷⁸ Gönül ise, dil, kalp, meyil, Allah'a en yakın yer gibi anlamlara gelir. Gönül denilen şey üç kısımdır: Biri yalnız dünya ile meşguldür. Diğeri yalnız ahiret işleriyle meşguldür. Üçüncüsü Allah Teâlâ'nın muhabbetiyle dolmuştur. O yalnız Allah Teâlâ ile meşguldür.⁹⁷⁹ Kısaca kalp gözü olarak da tanımlanan basîret, İslâm'ın bir anlamda kalp gözünü çalıştırma ve geliştirme kurumu olan tasavvufta şu şekilde izah edilir: Basîret, kalbin bakış ve görüş gücü olan ilâhî bir nurla aydınlanır ve varlığın derûnî sırları onunla sezilir.⁹⁸⁰

Peygamberimiz (s.av) bir hadîs-i şerîflerinde şöyle buyurmuşlardır: “Kalpler dört kısımdır: 1. İçinde parlak bir nur bulunan kalptir. Bu mü'minin kalbidir. 2. Kararmış ve ters çevrilmiş kalp, bu da kâfirin kalbidir.⁹⁸¹ 3. Kılıfına konmuş ve ağzı bağlanmış olan kalp, bu da münafığın kalbidir. 4. İmanın ve nifakın bulunabileceği kalptir.”⁹⁸²

Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerde kalbe nisbet edilen belli başlı vasıflar yardımıyla da kalpler sınıflandırılmışlardır: 1. Yufka kalp. 2. Mütevâzî kalp. 3. Mutmain kalp. 4. Selîm kalp. 5. Kararmış kalp. 6. Hasta kalp. 7. Katı kalp. 8. Kılıflı kalp. 9. Kilitli kalp. 10. Mühürlü kalp.⁹⁸³ Cîlî'ye göre kalp, ezelfî nurdur, yüceliği özünde olan bir sırdır, yaratılmışların özü ve mevcûdâtın zübdesidir.⁹⁸⁴ Kalbimiz istesek de istemesek de her ân bir çeşit düşünce ile meşgul olur. Kimisi işinin, kimisi eşinin, kimisi maaşının, kimisi de insan ve eşyadaki ilâhî nakışın düşüncesiyle doludur. Kalbimiz mutlaka bir şeyi düşünecekse onun, dünya ve ahiret mutluluğumuzu sağlayacak türden düşünceler olmasına gayret etmeliyiz.⁹⁸⁵ Kalbe gelen düşünceler veya kalbin maruz kaldığı etki kaynakları üç tanedir: Bunlar, akıl, nefis ve şeytandır.⁹⁸⁶

Kalbe gelen duygu, düşünce ve müşahedelerin hepsine birden “havâtır” denir. Bu kelimenin tekili olan hâtır, insanın iç âlemine gelen hitap veya içinde duyulan ses anlamına

⁹⁷⁷ Kadri, Age., III, 823-824; Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofiyye*, s.130.

⁹⁷⁸ Yazır, Age., I, 210.

⁹⁷⁹ Safer Baba, Age., s.82.

⁹⁸⁰ Tehânevî, Age., I, 123-124; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, 3.bs., Yeni Boyut Yay., İst., 1994, s.51; Ayrıca bakınız: Süleyman Uludağ, “Basîret”, *DİA*, V, 103.

⁹⁸¹ Daha fazla bilgi için bakınız: Toshitiko Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, Çev., Selahattin Ayaz, 3.bs., Pınar Yay., İst., 1997, s.175-176.

⁹⁸² İbn Hanbel, *Müsned*, III, 17; Sühreverdî, Age., s.450; (Trc., s.563).

⁹⁸³ Ergül, Age., s.355-415.

⁹⁸⁴ Cîlî, Age., s.479.

⁹⁸⁵ Dilaver Selvi, “Rabitasız Hayat Olmaz,” *Semerkan*, Yıl, 1, Sayı: IX, (Eylül 1999), s.28, ss.,28-29.

⁹⁸⁶ Hüseyin Aydın, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Pars Matbaacılık, Ank., 1976, s.51.

gelmektedir.⁹⁸⁷ Kalpte hayırlı işlere meyil nevînden vaki olan düşünceler, ilham; şer nevînden vaki olan etkiler, vesvese; korku nevînden olanlar, duygular; iyiliği takdir ve tercih nevînden olan düşünceler, niyet; mubah işlerin takdîr ve tercihi ve bu konudaki tamah nevînden olan düşünceler ise, kuruntu ve emeldir. Ahireti, va'd ve va'idi hatırlatmaya vasita olan duygular tefekkür ve tezekkür (hatırlatma)'dır. Ayne'l-yakîn gayb âleminin teması olarak kalpte vaki olan duyular müşahededir. Nefsin maişeti ve işlerin düzenlenmesine yönelik vesveseleri hemm'dir. Nihâyet kalpte alışkanlık ve şehvete meyil türünden vaki olan düşünceler de günaha yaklaşmadır.⁹⁸⁸ Necmüddîn-i Kübrâ ise, havâtırı beş kısma ayırır: Bunlar, havâtır-ı Hak, havâtır-ı kalp, havâtır-ı melek, havâtır-ı şeytan ve havâtır-ı nefstir.⁹⁸⁹

İnsanın kalbi hangi makamda ise, nefis de onun hizasında, benzeri bir makamda bulunur. Meselâ, kalp, Allah ile olsa, nefis haller ile olur. Kalp haller ile olsa nefis ahiretle olur. Kalp tevekkülle meşgul olsa nefis helal rızık arama, mubah kazanç sağlama ile meşgul olur. Kalp kerâmetler ve yakınlık makamlarında olsa nefis, velîler ve hayırlı insanlar arama yolunda olur. Kalp tembellik içinde olsa nefis de harama dalar. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v): “*İnsan vücûdunda bir et parçası vardır ki, o iyi olur ise, beden de iyi olur. Eğer o fenâlaşır ise, beden de fenâlaşır. Dikkat ediniz o parça kalptir.*”⁹⁹⁰ buyurmuşlardır.⁹⁹¹

Zunnûn-i Mısırî şöyle der: “Hasta kalbin alâmeti dördtür: İbâdet ve taatan haz almaz. Azîz ve Celîl Allah'tan korkmaz. Eşyaya ibret gözüyle bakmaz. Dinlemekte olduğu ilimden bir şey anlamaz.”⁹⁹² Abdülkadir Geylanî'ye göre, dört şey kalbin düzelmesine sebep olur: Yenilen lokmaya dikkat etmek. İbâdet için zaman ayırmak. Kerâmeti muhafaza etmek. İnsanı Allah Teâlâ'dan alıkoyan her şeyi terk etmek.⁹⁹³

Kur'ân-ı Kerîm'de, “*Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir.*” (Bakara, 2/7). âyetinde kalplerin mühürlendiği; “*Kalpleri katılaşmış*” (Hadîd, 57/16) âyeti ile de kalplerin

⁹⁸⁷ Arvasî, Age., s.61; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.227; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.334.

⁹⁸⁸ Mekkî, Age., I, 126; Hüseyin Certel, “*Ebû Tâlib el-Mekkî'de Tassavvufî Yaşayış*”, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1993, s.35-36.

⁹⁸⁹ Kübrâ, Age., s.83-87. Havâtır ile ilgili olarak bakınız: Kelâbâzî, Age., s.109, 181; (Trc., s.135, 213); Kuşeyrî, Age., I, 263-365; Sühreverdî, Age., s.459-467; (Trc., s.573-584); Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., III, s.59-109); Gazzâlî, *Ravzatu't-Tâlibîn*, s.155-160; Geylanî, *el-Gurûb*, s.311vd; Geylanî, *el-Fethu'r-Rabbânî*, s.212vd; (Trc., s.339); İbn Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlâhîyye*, s.280-282, 449-451; Eşrefoğlu Rûmî, Age., s.43vd; Bağdâdî, *Mecd-i Talid*, s.72-74; Dahlân, Age., I, 297vd; eş-Sarkavî, Age., s.131-132; Ramazanoğlu, *Musâhabe* VI, 164-165; Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofîyye*, s.303-304; Üstün, Age., s.364-366; Aydın, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s.51vd; Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî Hayatı Eserleri ve Mektupları*, Sönmez Neşriyat, İst., 1969, s.159-162; Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s.480-481; Havva, Age., s.303-308; İsmail Çetin, *Teklifî Hükümler Ölçüler*, Dilârâ Yay., Isparta, 1992, s.34vd; Mustafa Bahadıroğlu, *Celvetiye'nin Piri Hz. Üftâde ve Divân'ı*, Üftâde Kur'ân Kursu Öğrencilerini Koruma Derneği, Bursa, 1995, s.237-239; Selvi, *Kur'ân ve Tasavvuf*, s.486-495; Âdem Ergül, *Kur'ân ve Sünnette Kalbî Hayat*, Altınoluk Yay., İst., 2000, s.344vd; Güterer, Age., s.226-227.

⁹⁹⁰ Buhârî, İman, 39; Müslim, Müsâkât, 107; İbn Mace, Fiten, 14.

⁹⁹¹ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.9.

⁹⁹² Attar, Age., s.190.

katılacağı gerçeğine işaret edilmektedir.

“Kul günah işlediğinde kalbinde siyah bir nokta, bir leke meydana gelir. Eğer ondan tevbe ve istiğfar ederse kalbi yine parlar. Günahta ısrar ederse o leke artar nihâyet kalbini istila eder.”⁹⁹⁴ İşte Kur’ân’da Allah Teâlâ’nın: “Fakat onların kazançları, (kesb edip durdukları ve kâr sandıkları günahlar) kalplerinin üzerine pas bağlamıştır” (Mutaffifin, 83/14) âyetinin mânası budur. Yazır, bu âyet-i kerîmenin tefsirinde: “O kalpler günahları alışkanlık haline getirerek pas tutmuş aynalar gibi körleşmiş, kararmıştır da artık duymaz ve göstermez olmuşlardır.”⁹⁹⁵

Bazı hukema şöyle dediler: Kalp, altı kapısı olan bir ev gibidir. Sana denilir ki, bu kapılardan birisinden zararına olacak bir şeyin girmesinden sakın ki, senin aleyhine olarak bu evi ifsâd etmesin. Bu ev kalptir. Onun kapıları da, gözler, dil, kulak, el ve ayaklardır. Bu kapılardan her hangi birisi ilimsiz olarak açılırsa, ev zarara uğrar.⁹⁹⁶ İbrahim b. Ethem’e, “Cenâb-ı Hak “*Dua ediniz, kabul edeyim*” (Mü’min, 40/60) buyuruyor. Halbuki biz dua ediyoruz kabul etmiyor” denilmiş; O da kalpleriniz on şeyden ölmüştür. O sebeple duanız kabul edilmiyor demiş ve sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

1. Siz Cenâb-ı Hakk’ı biliyor, fakat hakkını ifa etmiyorsunuz.
2. Kur’ân-ı Kerîm okuyorsunuz, fakat muktezasıyla amel etmiyorsunuz.
3. Şeytanın düşmanlığını biliyorsunuz, fakat onunla dost oluyorsunuz.
4. Peygamberimizi (s.a.v) sevdiğinizi iddia ediyorsunuz, fakat sünnetini işlemiyorsunuz.
5. Cenneti istiyorsunuz, fakat ona layık amel etmiyorsunuz.
6. Cehennemden korkarız diyor, fakat günahlardan sakınmıyorsunuz.
7. Ölümü hak biliyorsunuz, fakat onun için tedarik yapmıyorsunuz.
8. İnsanların ayıplarıyla uğraşiyor, kendi ayıplarınızı unutuyorsunuz.
9. Allah Teâlâ’nın verdiği rızkı yiyip, ona şükretmiyorsunuz.
10. Ölülerini mezarlara gömüyor, ama ibret almıyorsunuz. İşte bu on şeyden kalp ölür.

Kalbi ölümlerin duası da kabul edilmez.⁹⁹⁷

Müellifimizin bu konu ile ilgili görüşlerine gelince: Tasavvuf ehli katında pak ve mamur olan gönül Allah Teâlâ’nın arşıdır. Çünkü “*Rahmân arş üzerine istiva etti*” (Tâhâ, 20/5) buyrulmaktadır. Arşa istivada, istiva’nın maddî olması gerekir. Gönül ise, rabbânî tecellileri

⁹⁹³ Geylânî, *Gönül İncileri*, s.93.

⁹⁹⁴ İbn Mâce, *Zühd*, 29; Malik b. Enes, *Muvatta*, Kelâm, 18.

⁹⁹⁵ Yazır, *Age.*, VIII, 5658.

⁹⁹⁶ Muhasibî, *Risâletü'l-Müstersîdîn*, s.115-116.

kabule layık ve Hak Teâlâ'yı zikir ve tefekküre kabiliyetlidir.⁹⁹⁸ Gönül hevâ ve hevesten pak ve uzak olur ve rûhânî mamuriyet ile de süslenmiş olursa, ilâhî hüküm ve saâdetlerle dopdolu ve hatadan uzak olur.⁹⁹⁹ Zâhirî beş duyu, akıl ve kalbin mahkumu olduğu gibi, bâtinî beş kuvve dahi akıl ve kalbe tabidir ki, bâtinî hisler bazı zatların kanaatine göre, zihnî, ilmî, nazârî, vehbî ve şevkî kuvvelerdir. Neticede insanda bulunan bunca zâhirî ve bâtinî kuvvenin âmir ve müdebbiri akıl ve gönüldür.¹⁰⁰⁰ İnsan akıl ve kalbine bağılı olan bu zâhirî ve bâtinî kuvveleri yerinde kullanarak şeytan ve nefsi ile mücadele etmelidir.¹⁰⁰¹ Kul ne vakit ihlâslı bir kalp ile Allah Teâlâ'nın merhametine ilticâ ederse makbul olur. Allah Teâlâ'ya müracaatın üç büyük şartı vardır. Biri kalpte ihlâsın bulunması, diğeri rucu' edenin günahı tamamen kesilmesi, sonuncusu ise, ilâhî emirlerin icrasına gücünün yettiği ölçüde devam etmesidir.¹⁰⁰²

Âbidin Paşa, zekat ve sadaka vazifelerinin ifasının kalp ile yakın alâkasına dikkat çekerek şöyle der: Zekat ve sadaka insanîyetin birinci esasıdır. Yağmur yeryüzünü nasıl ihya ederse, sadaka da insanın kalbini o yolda ihya eder ve yüce hislerle doldurur. Sadakanın verilmemesi, mahlûkata ve bilhassa insanlara mümkün olan yardımın esirgenmesi son derece gayr-i makbul ve azabın davetçisi olan bir geciktirmedir. Mürüvetsiz olan kimse, Cenâb-ı Hakk'ın nihâyetsiz hazinesine güvenmeyerek, bir miktar sadaka verirse, malının noksan olacağı zannıyla rızâ-yı bâriyi feda eder ve hemcinsi olan insanlara acımayıp kendi bencilliğini muhafaza eder. Mürüvetsiz de hiçbir istifade edemez zira merhametsizliği hasebiyle derunî ıstıraba düşer olur. Sadaka verip hemcinsine yardım etmek gibi bir vicdan zevkinden mahrum kaldıktan başka insanların ekserisi de kendisinden nefret eder. Sadaka vermeyenler kimseye acımadıklarından onlara da Hak Teâlâ ve insanlar acımaz. Ve yağmur misali olan gözyaşı, bu çeşit insanîyetsiz adamların elem ve ıstıraplarından dolayı hiçbir kimse tarafından dökülmez ve gerektiğinde kendilerine yardım da edilmez.¹⁰⁰³

Müellifimiz kalp temizliğinin gerçekleştirilmesi için mürşîd-i kâmile intisâbın öneminden bahsederek şunları söyler: İnsan, kalbini zulmet, cehalet ve bencillikten; ahlâkını kötülük ve zilletten kurtararak, hak ve adalete ünsiyet eden birisi olmak isterse, kalbi temiz olan irfân ehline

⁹⁹⁷ Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofiyye*, s.132-133.

⁹⁹⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 214.

⁹⁹⁹ Age., VI, 215.

¹⁰⁰⁰ Age., VI, 169.

¹⁰⁰¹ Age., VI, 170.

¹⁰⁰² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 23.

¹⁰⁰³ Age., I, 83.

ilticâ ederek, onların himmetiyle zatını makbul etmeğe çalışsın.¹⁰⁰⁴ Gönül hastalıklarını her adam görebilse ve her acemi anlayabilse, o hastalıkların çareleri kolay bulunur ve insanlar için gönül hastalığı diye bir şey kalmazdı. Zahirî tıpta bile iş hastalığı anlamadadır. Anladıktan ve hastalığı teşhis ettikten sonra ilacı kolay bulunur. Müşkil olan cihet gönül hastalığının tamamen gizli olması, bir fikir veya hususî bir tereddüde bağlı bulunması ve sahibinin ıstırabını gizlemeğe çalışmasıdır. Binaenaleyh bu şekildeki kalp hastaları, aklî tedbirler ile kendi dertlerine çare bulamadıklarında bir ârife müracaatında acele etmelidir ki, ârif kalp hastalığını ve ıstırabının sebebini Allah'ın izni ile bulup yok etsin.¹⁰⁰⁵

Âbidin Paşa, zahirî hastalıklar gibi batınî hastalıkların da bulunduğunu ifade eder. Manevî bünyemizin sıhhatinin korunmasının gerekliliğine inanan bir mutasavvıf olarak da, mürşid-i kâmile müracaat edilmesini ve kalp hastalıklarının onlara tedavi ettirilmesini tavsiye eder.

Bilge Seyidoğlu, Yûnus Emre'nin, "İşidin ey yarenler, ışk bir güneşe benzer"¹⁰⁰⁶ mısraı ile başlayan şiirinde şunları ifade ettiğini söylemektedir: Gönül, insanın bütün manevî varlığının bulunduğu yerdir. Nefret, sevgi, iyi, kötü bütün duygular gönülde bulunur. Yûnus için gönül çok önemlidir. Bu gönül Allah aşkı ile dolunca, mum gibi olur ve artık, Allah'ın nazarında o bir güneş gibidir. İnsan gönlünde bu aşkı taşımazsa gönlü taş gibi olur. Dilinden de zehir dökülür.¹⁰⁰⁷ Yûnus'un hayat felsefesi gönül yapmaktır. Bunun için de insanları hakir görmemek gerekir. Yûnus bir ömür boyu bu hayat felsefesini yaymakla, ümitsiz, kavgalı bir topluma, muhtaç olduğu rûhu ve mânayı vermeye çalışmıştır.

Gönül çalabın tahtı, çalap gönüle baktı,

İki cihan bedbahtı, kim gönül yıkar ise, Yûnus, burada gönül yıkan, insanları inciten kimsenin, hem dünyada hem de ahirette kötü talihli olacağını haber vermektedir.¹⁰⁰⁸

Kaygusuz Abdal, "Zira Sultan'ın evidir bu gönül" şiirinde şunları dile getirir: Tasavvufta yaratılmışların en makbulü insandır. İnsanda da gönül, âlemin seyrangâhıdır. İslâm tasavvuf felsefesinde gönül, Allah'ın evidir, nazargâhıdır. Allah'ın varlığı gönülde hissedilir. Onun açıklaması ise dil ile olur. Hakk'ın varlığı gönüle sığmış ve orada her şey O'nunla bir olmuştur.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 315.

¹⁰⁰⁵ Age., I, 114-116.

¹⁰⁰⁶ Faruk K. Timurtaş, *Yûnus Emre Dîvânı*, KB. Yay., Ank., 1980, s.42.

¹⁰⁰⁷ Bilge Seyidoğlu, "Halk Şairlerinde Tasavvuf", *Düşünce ve Sanatta Adım*, 20. Yüzyıl, Sayı: 2-3, (Ocak-Mayıs 2000) Erzurum, s.119-120, ss.118-123.

¹⁰⁰⁸ Mehmet Aydın, "Yûnus'tan Mesajlar," *Uluslararası Yûnus Emre Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 7-10 Ekim 1991), Ank., 1995, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 69, s.73, ss.69-77.

¹⁰⁰⁹ Seyidoğlu, Agm, s.120. Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Mekkî, Age., I, 114vd; Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., III, 8vd);

Gâh Mevlâ, gâh âlem, gâh âdemdir gönül

Sırr-ı sırrullahtır, her sırta mahremdir gönül

Namık Kemâl¹⁰¹⁰

Kalp, insanla manevî âlem arasındaki bağlantıyı sağlayan bir latifedir. Bu derece bir önemi haiz bulunan kalbimizi, manevî hastalıklardan, kararma ve katılaşımdan korumalı onun görevini sağlıklı bir şekilde yapabilmesi ve kalb-i selîm vasfını kazanabilmesi için ne gerekiyorsa yerine getirmeliyiz.

3.2. Ahlâk İle İlgili Kavramlar

3.2.1. Ahlâk

Ahlâk kelimesi, Arapça “hulk” kelimesinin çoğulu olup, tabiat, mizaç, yaratılış, karakter, huy, seciye, yiğitlik ve din gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰¹¹ Kur’ân-ı Kerîm’de ahlâk kavramının tekili olan “hulk” sözcüğü bir yerde “örf ve adet”, diğer bir yerde de “ahlâk” anlamında olmak üzere, toplam iki yerde geçmektedir.¹⁰¹²

Ahlâkın pek çok tarifi yapılmıştır. Bunlardan birkaçını sıralayacak olursak: Ahlâk, insana maddî ve manevî vazifelerini, hayır ve şerrin neden ibaret olduğunu öğretir ve neticede her iki hayatta saâdete ulaştırır.¹⁰¹³ Ahlâk, hayrın ve vazifelerin ilmidir.¹⁰¹⁴ Bireysel ve toplumsal davranış kurallarını belirleyen ve inceleyen bilimdir.¹⁰¹⁵ Başkalarının hoşlanacağı ve bu yüzden insanlar arasında iyi geçinme imkanları oluşturacak davranışlardır.¹⁰¹⁶ Ahlâk, insanın iyi veya kötü tavır ve

A.mlf., *Kimyâ-i Saâdet*, s.25vd; Havva, Age., s.75-81, 125-143; Sühreverdî, Age., s.20-22; (Trc., s.18-23); İbn Arabî, *et-Tedbîrâtü'l-İlahiyye*, s.105-111, 401-403; Cîlî, Age., s.476-490; Seyyid Yahya Şirvânî, *Esrârü'î-Tâlibîn ve Vird-i Settâr Tercümesi*, Çev., Ahsen Batur, Âlem Ticaret ve Yay., İst., ts., s.71-76; Rabbânî, Age., I, 100-101;(Trc., I, 249vd); Erzürûmî, Age., s.442-469; 536-546; Mesnevîhan Ali Fuad, “Selâmet-i Kalbiyye”, Haz., Halim Gül, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 3, (Nisan 2000), ss.179-183; Ramazanoğlu, *Musâhabe* IV, 164-173; VI, 29vd; Dahlân, Age., II, 44-53; Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofiyye*, s.130-133; Ahmet Atar, “Kalp Temizliği”, *Haksess*, Sayı: 294, (Haziran 1989), ss.12; Seyfullah Sevim, *İslâm Düşüncesinde Marifet ve İbn Arabî*, İnsan Yay., İst., 1997, s.146-150; Öztürk, *Kur’ân’ın Temel Kavramları*, s.267vd; Usta, Age., s.128-151; M. Kaya Bilgegil, “Marifetnâme Sahibi İbrahim Hakkî’ya Göre İnsan Kalbi”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Sayı: 1, Yıl: 6, (Ocak 1997), İst., ss.13-23; Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, II, 235-238; Abdülhakim Yüce, *Râzî’nin Tefsirinde Tasavvuf*, Çağlayan Yay., İzmir, 1996, s.177-183; Mustafa Tahralı, “Dâvûd-i Kayserî’nin Fusûsu’l-Hikem Şerhi Mukaddimesi”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 27, (Ocak 1998), Sayı: 1, ss.28-35, s.33-34; H. Kâmil Yılmaz, “Kalplerimizi Kaydırma Allah’ım”, *Altınoluk Dergisi*, Sayı: 151, (Eylül 1998), ss.18-19; Adem Ergül, “Kalp Cevherini Tanımak”, *Altınoluk Dergisi*, Sayı: 151, (Eylül 1998), ss.31-32; Gürer, Age., s.279-286; Ceylan, Age., s.229-233.

¹⁰¹⁰ Kadri, Age., IV, 646.

¹⁰¹¹ İbn Manzûr, Age., X, 87vd; Tehânevî, Age., I, 446; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s.181; İbrahim Mustafa ve Arkadaşları, *el-Mu’cemu'l-Vasît*, Çağrı Yay., İst., 1992, s.252; Hançerlioğlu, Age., I, 32; Mustafa Çağrıncı, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, Ensar Neşriyat, İst., 1985, s.15; Hasan Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, 2.bs., İşaret Yay., İst., 1995, s.21; Ali Toksarı, “Ahlâk”, *İslâmî Kavramlar*, s.29.

¹⁰¹² Ali Toksarı, “Ahlâk”, *İslâmî Kavramlar*, s.30.

¹⁰¹³ Ali Seydî, *Ahlâk-ı Dînî*, Kanaat Matb., İst., 1329/1911, s.3; Ahlâkın hedefleri için bakınız: Ülken, *Aşk Ahlâkı*, s.117vd.

¹⁰¹⁴ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 2.bs., Remzi Kitabevi, İst., 1972, s.42.

¹⁰¹⁵ Hançerlioğlu, Age., I, 32.

¹⁰¹⁶ Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, 2.bs., Ötügen Neşriyat, İst., 1887, s.12.

hareketleri,¹⁰¹⁷ insanda bulunan rûhî ve zihnî hallerin bütünüdür.¹⁰¹⁸ Belli bir dönemde belli insan topluluklarınca benimsenmiş olan, fertlerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen ananevî davranış kuralları, kanun ve prensiplerin bütünüdür.¹⁰¹⁹

Ahlâkın çeşitli tarifleri arasında en yaygını ve İmam Gazali, Kınalı-zâde Ali Efendi gibi âlimler tarafından da benimsenen tarifi şudur: Ahlâk, nefiste iyice yerleşen bir melekedir ki, fiil ve davranışlar fikrî bir zorlamaya ihtiyaç olmadan, bu meleke sayesinde kolaylıkla ortaya çıkar.¹⁰²⁰ İnsanın kendisine karşı olan vazifelerini bile Allah Teâlâ'ya karşı insanın vazifeleri sayan dinî ahlâk çeşidine ahlâk-ı lâhûtiyye veya aşk-ı ilâhî-i ahlâkî denir.¹⁰²¹ Ahlâk-ı hasene, Peygamber (s.a.v) Efendimizin yüce ahlâkına varis olmak demektir.¹⁰²²

İnsan üç vazife ile mükelleftir: 1. Cenâb-ı Hakk'a ubudiyyet. 2. Kişinin zatî hukukunu koruması. 3. İnsanların hukukuna riâyet etmek.¹⁰²³ Ahlâk insanın yalnız kendisine karşı görevleri ve yükümlülüklerini belirlemekle yetinmemekte, ayrıca insana çeşitli bakımlardan davranışlarının ilkelerini önermekte ve buna uygun davranılmasını istemektedir. Böylelikle ahlâk ilkeleri ve kuralları bizzat insanın kendi görev ve yükümlülüklerini düzenleme yanında, öteki insanlarla ilişkilerinde de ölçü olmaktadır. İnsana içini temiz tutmayı, kendine karşı doğru ve içten olmayı, rûhsal bir çelişki ve çatışma içinde bulunmamayı, kendisine ve başkalarına yönelecek zararlı davranışlardan çekinmeyi buyurmaktadır.¹⁰²⁴

Ahlâkı ihya eden terbiye, üç yaşında olan bir çocuktan başlayarak altmış, yetmiş yaşına varıncaya yani insan terk-i hayat edinceye kadar devam etmeli, fakat tabîî olarak çocukların, gençlerin, olgunların, ihtiyarların, erkek ve kadınların her birinin terbiyesinin farklılıklar arzedeceği de unutulmamalıdır.¹⁰²⁵ Ahlâk, genelde ahlâk-ı hamîde ve ahlâk-ı zemîme olarak ikiye ayrılmaktadır.

3.2.1.1. Ahlâk-ı Hamîde

İnsanın iyi veya kötü davranışlarına, doğuştan veya sonradan kazanılan hallerine, kalbi ve

¹⁰¹⁷ Yeğin, Age., s.12.

¹⁰¹⁸ Devellioğlu, Age., s.17.

¹⁰¹⁹ Kılhoğlu, Age., s.135; Ahlâk ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız; Ronald M. Green, "Morality and Religion" (Ahlâk ve Din), *The Ancylopedia of Religion*, X, ss.92-106; (Ronald, bu maddede Ahlâk ve dinin tanımları, Genel ahlâk normları, Ahlâk kuralları, Bir insan niçin ahlâklı olmalıdır? gibi konuları işlemektedir.)

¹⁰²⁰ Kınalı-zâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Âlâî*, Haz., Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, ts., s.91; M. Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, 2.bs., Nesil Yay., İst., 1980, s.24.

¹⁰²¹ Hançerlioğlu, Age., VI, 226.

¹⁰²² Arvası, Age., s.81.

¹⁰²³ İbnü'l-Emin Mahmud Kemâl, *Ahlâk*, Mahmut Bey Matb., İst., 1308/1890, s.39.

¹⁰²⁴ İsmail Kılhoğlu, *Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, İFAV Yay., İst., 1988, s.137, (Abdülhak K. Yörük, *Hukuk Başlangıcı*, İst., 1956, s.21'den naklen.)

¹⁰²⁵ Âbidin Paşa, *Saadet-i Dînya*, s.60-61.

rûhî alışkanlıklarına ahlâk denmiştir. Bu davranış ve amellerin iyi ve övülmeye layık olanlarına ahlâk-ı hamîde; çirkin ve yerilmesi gereken davranışlara da ahlâk-ı zemîme denilmiştir.¹⁰²⁶

Âbidin Paşa'nın bu konu ile ilgili görüşleri şu şekildedir: Güzel ahlâkıyla cesaret ve sabrından emin olan kimse ayıpları örter, sahip olunan varlığın arkasında kendini gizlemez. Mertçe ortaya çıkar. O suretle manevî kıymetini göstermiş olur.¹⁰²⁷ Akıl ve rûh ile, insanî vazifeler, güzel ahlâk ve ebedî saâdeti gönül rahatlığı ile kazanmak mümkün iken, topraktan ibaret olan altın ve gümüşe tamamen meyilli olmak, insan için bir vebaldir.¹⁰²⁸ Furu asıl tarafına rucu' eder. Bir kimsenin zatı müstakim ve ulvî ise, hayır işlerine ve doğru olan adamlara meyilli, kötü ve bayağı ise, süflîlere muhabbet eder. Bu hikmet sanki hayvanatta bile görünür. Meselâ karga gibi bir hayvan hemcinsi olan kargalar ile beraber uçar. Şahin ise, hiçbir vakit kargayı dost edinmez ve yükseklerde uçar. Bu da "Her şey aslına rucu' eder" kaidesine uygundur.¹⁰²⁹

Ahlâk-ı zemîme veya hamîdeye meyilli olan insanlar da her halde hemcinsine meyyaldir. İyi olanlar, müstakim olanları arar ve sever; fenâ olanlar ise, zâlim ve sefihlere muhabbet eder ve onlara yaklaşırlar. Sahib-i aşk olanların da, her zaman muhabbetleri zarif ve latif olanlara meyilli olduğu gibi letafetten hali olan şeylere yanaşmayıp onlarla ülfetin faydasız olduğunu bilirler.¹⁰³⁰ İnsanların kalplerini celbetme, munis kılma ve ulvî hakikatlere muttali olmak için güzel muâmele gibi münasip bir vesile bulunamaz. Güzel muâmele bir mihenktir ki, muhatap eğer terakkiye istidatlı ise celbedilmiş olur. İnat ve cahil ise, kötü ahlâkını hüsn-i muâmele esnasında apaçık izhâr eder.¹⁰³¹ Muteber ve kıymetli olmak isteyen kimse hayırlı işlerin icrasına mesai harcamalı ve uzun bir müddet ve belki her zaman gayret ve sebatla çalışmalıdır. Zira âlî ve bâkî olan saâdetler birdenbire değil, uzun bir müddet ifa edilecek ibâdet ve hizmetler ile kendisini gösterir.¹⁰³²

Bir insanın kalp ve aklı, ahlâk-ı zemîmeden pak ve berrak ise, o insanın bütün fiilleri ve sözleri makul ve makbul olur. Zira zahirî duyular, musluklar gibidir. Onlardan zuhur eden şeylerin aslı ve kaynağı insanın kalp ve aklıdır. Hadîs-i şerîfte dahi: "*İnsanın cesedinde bir parça vardır ki, iyi olur ise, cesette iyi olur ve eğer o fenâlaşır ise, ceset dahi fenâlaşır. Dikkat ediniz, o parça kalptir*"¹⁰³³ buyrulmuştur. Kalp tabirinin hem zahirî kalbe hem de akla şümulü vardır.

¹⁰²⁶ Fehmi Kuyumcu, "Tasavvufun Başlıca Deyim ve Terimleri Üzerine Bir Deneme", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984), s.32, ss.31-63; Ahlâk ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Mustafa Çağrı, "Ahlâk", *DİA*, II, 1-9; Mehmet Aydın, "Ahlâk", *DİA*, II, 10-14.

¹⁰²⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 133.

¹⁰²⁸ Age., I, 282.

¹⁰²⁹ Age., I, 327-328.

¹⁰³⁰ Age., II, 13.

¹⁰³¹ Age., III, 21.

¹⁰³² Age., IV, 232.

¹⁰³³ Buhârî, İman, 39; İbn Mace, Fiten, 14; Ebû Duvûd, Buyu', 1.

Çünkü her bir kaptan içindeki şey sızar.¹⁰³⁴ Müellifimiz ahlâk-ı hamîdeyi işlerken hilim, edeb ve cömertliğe de yer vermiştir.

Hilim

Hilim, sabırlı ve temkinli, akıllı ve ağır başlı olmak,¹⁰³⁵ öfke duygusunun coşkusundan nefsi korumak¹⁰³⁶ ve şiddetli öfke anında itidal ve sükûneti muhafaza etmek¹⁰³⁷ şeklinde tarif edilmektedir. Güç yettiği halde affetmeye ve hoşlanılmayacak şeylere sabretmeye de hilim denilmiştir.¹⁰³⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de, halîm, "hilim sahibi" anlamında esmâ-i hüsnâ'dan biri olarak on iki âyette ve ayrıca üç âyette de çoğul şekliyle "ahlâm" geçmektedir.¹⁰³⁹ Hadîs-i şerîflerde de "akıl sahibi, ağır başlılık ve yumuşaklık" anlamında kullanılmaktadır.¹⁰⁴⁰ Peygamberimiz (s.a.v) Eşec b. Abdî adlı sahabiye överken: "Sende Allah'ın sevdiği iki haslet vardır: Bunlardan biri hilim, diğeri ise teennîdir" buyurmuşlardır.¹⁰⁴¹

Hilim beş kısma ayrılır: 1. Tabîî hilim. Bu Allah Teâlâ'nın kuluna bir lütfudur. Bu sayede kul, kendisine haksızlık yapanları bağışlar, kendisine ikram etmeyenlere ikram eder, kendisiyle ilgilenmeyen akrabalarıyla alâkasını sürdürür. 2. Kulun sevap kazanma amacıyla istemeye istemeye, zoraki olarak öfkesini yutmasıdır. 3. Yerilen hilimdir. Bu da kişinin bir mecliste kendisine karşı terbiyesizlik yapana kalbinde kin tuttuğu halde sırf oradakilere karşı yumuşak huylu olduğunu göstermek için ses çıkarmamasıdır. 4. Kibirlik yumuşaklığıdır. Bu da kişinin karşısındaki şahsı cevap vermeye değer görmemesidir. 5. Aşağılanmaya, küçük düşürülmeye sebep olan uysallıktır.¹⁰⁴² Kur'ân-ı Kerîm'e baştan sona hilm rûhu hakimdir. İnsanlar arası ilişkilerde ihsân ile, adaletle hareket etmek, zulümden kaçınmak, şehvet ve ihtiraslarına gem

¹⁰³⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 88-89; Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988, s.49-63; Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., III, 115vd); İbn Teymiyye, Age., X, 91vd; A. mlf, *Emrâzû'l-Kulûb*, 2.bs., el-Mektebetü's-Selefiyye, Kahire, 1399/1979; Tehânevî, Age., I, 146-148; Abdü'l-Bârî b. Turhan es-Sinobî (Şeyh Nebî), *Hayâtü'l-Kulûb*, Müstensih: Şeyh İsmail b. Eş-Şeyh Alâuddîn, Yazı: Talik, II, ts., vr.38b-40a; eş-Şeyh Abdurrahman es-Sufûrî eş-Şafî, *Nûzhetü'l-Mecâlis ve Müntahabâtu'n-Nefâis*, Mektebetü ve Matbaatu Ali Sabîh, ts., I-II, I, 142-148; Kınalı-zâde, Age., s.56, 166; Hüseyin Vâiz, *Ahlâk-ı Ahmedi*, Çev., Tâib, Matbaa-i Dâri'l-Hilafeti'l-Aliyye, İst., 1256/1840; Mahmud Kemâl, *Ahlâk*, s.39; İçelli Abdullah Şevket b. Mahmut Hamdî, *Ahlâk-ı Dini*, Hürriyet Matb., İst., 1328/1910, s.21-30; Zerrûk, Age., s.112-116; Mehmed Ali Aynî, *Ahlâk Dersleri*, Evkaf-ı İslâmiyye Matb., İst., 1343/1924, s.6; Mustafa Namık, *Ahlâk*, 2bs., Devlet Matb., İst., 1928; Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, I, 71vd, 139-140; V, 70vd, 243vd; M. Kemâl, *Muhyiddîn-i Arabî Hazretleri*, Otağ Matb., İst., 1979, s. 66-70; Tahir Büyükörükçü, *Mevlânâ*, s.153-161; Carra De Vaux, "Ahlâk", *İslâm Ansiklopedisi*, I, 157-160.

¹⁰³⁵ İbn Manzûr, Age., XII, 146; Muhammed Murtaza ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kamûs*, 1306, I-X, Dâru Libyâ, Bingâzî, VIII, 256.

¹⁰³⁶ İsfahânî, Age., s.184.

¹⁰³⁷ Cürcânî, Age., s.92.

¹⁰³⁸ Ali Toksarı, "Hilm", *İslâmî Kavramlar*, s.313.

¹⁰³⁹ Abdülbakî, Age., s.216-217.

¹⁰⁴⁰ A. J. Wensinck, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li-Elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevi*, I-VII, Çağrı Yay., İst., 1986, I, 503vd.

¹⁰⁴¹ Müslim, İman, 25; Ebû Dâvûd, Edeb, 149.

¹⁰⁴² Şarânî, *Gerçek Şeyhler*, s.278.

vurmak, yersiz kibir ve gurûrdan sakınmak; bütün bunlar hilim rûhunun belirtileridir.¹⁰⁴³

Müellifimizin hilim hakkındaki görüşleri şu şekildedir: Hz. Mevlânâ hilmi, tertemiz su kaynağına teşbih buyurmuşlardır ki, hilm vasıtasıyla insanların kalplerinde, mâna fezalarında can çiçeği açılır. Gazabı, ateşe temsil buyurmuşlardır ki, gazap ateşi ile nice gönüllerin sevinci ve nice evlerin saâdeti yıkılır. Bununla beraber ikisi de Hak'tandır. Şu kadar ki, hilm ve vakar sahibi olan bahtiyar, "latîf"; gazaplı ve aceleci olan bedbaht ise, "kahnâr" esmâsına mazhar olur. Ahvâl ve umûrun güzelce idaresi için gazap gâyet fenâ ve zararlıdır. Vakarsız hilm de, sahibine aşağılık ve zarar getirir. Her halükarda makbul olan ahlâk, tam bir vakar ile beraber olan hilim'dir ki, bu hikmetin bizzat kendisidir.¹⁰⁴⁴

İnsan her ne işler ve söyler ise, ona göre mükâfât yahut mücâzât görür. İyi amellere mükafatın kat kat olduğu şu âyet-i kerîme ile ispat olunur: "*Her kim sâlih amel ile geldiyse, o kimse için iyi amelinin on misli mükâfât vardır.*" (En'âm, 6/160) Şükreden kimsenin taamı, lezzet ve safadır. İnsan bir fiili işlerken zannetmesin ki, o filin tesirleri yalnız başkalarına aittir. Bilakis dünya ve ahirette en büyük tesirleri fâiline racîdir.¹⁰⁴⁵

Edeb

Lügatte, davet, iyi tutum, kibarlık, incelik, takdîr ve hayranlık, güzel ahlâk gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁴⁶ Edep, kişiyi kötü hâl ve hareketlerden; hatanın her çeşidinden sakındıran bir melekedir.¹⁰⁴⁷ Dinî, tasavvufî ve lâdinî edebiyatımızda, harflerle ilgili hususiyet ve malzemelerle az veya çok karşılaşmaktayız. Meselâ, edep kelimesindeki elif'in el'e, dal'ın dil'e, be'nin bel'e hakimiyeti; dervîş kelimesinin beş şeyi terki yani, dünyayı, riyâyı, varlığı, yalanı ve şehveti terk etmeyi remzetmesi gibi.¹⁰⁴⁸

Âbidin Paşa edeple ilgili olarak, (Nûr, 24/26) âyet-i kerîmesinin tasavvufî mânasını verirken şunları söylemektedir: Ehl-i edep ve sâlih amel sahipleri için yüce mükâfâtlar; edepten yoksun olanlar ve kötülük ashâbı için şiddetli cezalar vardır. Rûha layık olan makbul mesailer ve meşru ibâdetler icra edersen, ancak rûh senden memnun ve mesrur olur, böyle olmaz ise, rûh azaba giriftar olur.¹⁰⁴⁹ Faydalı olan yağmurun feyzi, kurumamış ağaçlara mahsus olduğu gibi,

¹⁰⁴³ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev., Süleyman Ateş, AÜB. Ank., 1975, s.204; Ayrıca "hilim" kavramının semantiği için bakınız: A.mlf., Age., s.203-207; Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., III, 394vd).

¹⁰⁴⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 55.

¹⁰⁴⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 51; Hilim ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., III, 394-402); Rifat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.116-118; Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, I, 141-148; Mustafa Çağrıncı, "Hilim", *DİA*, XVIII, 33-36; Akay, Age., s.191; Ali Toksarı, "Hilm", *İslâmî Kavramlar*, s.313-314.

¹⁰⁴⁶ İbn Manzûr, Age., I, 206; Asım Efendi, Age., I, 135; Akay, Age., s.109.

¹⁰⁴⁷ Cürçânî, Age., s.15; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.162; Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri*, s.236.

¹⁰⁴⁸ Celebioğlu, "Harflere Dair" *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, s.599-601.

¹⁰⁴⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 52.

tohum olarak tarlaya eker. O sırada zâhirî olarak ambarı boş olur. Ahmak ise, ekmeyip tamahı hasebiyle zahiresini ambarda saklar. Bu işte zahiren tohumu ekenin ambarı boş ve ekmemiş olanın ambarı az bir müddet için zahireli görünür ise de, hasat vaktinde tohum eken kat kat zahireye sahip olur. Diğeri ise, eli boş ve ümitsiz kalır. İşte tamahkar malını muhafaza etmekle zengin olmuş sanılır ve civanmert adamın verdiği sadakadan sûretâ malına noksanlık gelir gibi görünür. Ama hakikatte cömert olan saâdetini artırmış ve cimri kendini zarar ve hüsrana sokmuş olur.¹⁰⁵⁶

Cenâb-ı Hak, kerem ve rahmet sahibi olduğundan insanlara nihâyetsiz nimetler ihsân buyurmuştur. Gam ve kederlerimiz, nimetin yokluğundan değil, yolsuz hareketlerimizin ateşinden hasıl olan buhar, hevâ ve hevesimizin toz ve kederlerindedir. Yoksa ahlâk-ı hamîde ile rabbânî emirleri icra edenler “Onlar için korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.” (Yûnus, 10/62) diye tavsif edilen yüce zümreye dahil olup, korku ve hüzünden uzak kalacaklardır.¹⁰⁵⁷

İslâm gösteriş yapma arzusundan neşet eden cömertçe eylemlere değer vermez. Kendini beğenmişlik ve gurûrdan kaynaklanan tüm cömertçe hareketler, tamamıyla değerden yoksundur. Çünkü, mühim olan şey cömertçe yapılan davranışın altında yatan saiktir.¹⁰⁵⁸ Cömertlik bir erdemdir. Eğer müsriflik derecesine varırsa, bu erdemliğini kaybeder ve bayağı bir kötülük halini alır. Hatta Kur’ân-ı Kerîm’de müsrif, “Şeytan’ın kardeşi” olarak ilan edilir.¹⁰⁵⁹

3.2.1.2. Ahlâk-ı Zemîme

Ahlâk-ı zemîme, çirkin ve yerilmesi gereken davranışlara verilen isimdir.¹⁰⁶⁰ Müellifimizin ahlâk-ı zemîme ile ilgili görüşleri de şu şekildedir: Hiçbir rûhânî fikirleri olmasa bile fenâlıktan zuhur edecek olan ıstırapları zekiler idrak ederek, kendilerini vahim neticelerden kurtarırlar. Meselâ sarhoşluk bazı suretle lezzet verdiğiinden ayyaş olan kimseler işreti seçerler. Fakat içmezden evvel sarhoşluğun baş ağrısını, el ve ayakların titremesi ve bedeninin her suretle zaaf ve izmihlâlini; sarhoş olanlar, maddeten ve fiilen görülebilseydi gûnahtan yüz çevirir, sayılan cismanî zararlardan dolayı daha sonra ağızlarına bir katre dahi koymamağa karar verirlerdi. İstidatlı olan kimse, kâmil olanların ahlâk-ı hamîde ve iyi hareketlerini tahkik ederek, gücü nispetinde onlara uyar ve onları örnek edinir. Makbul hasletleri yapmakla kendisi dahi

¹⁰⁵⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 89.

¹⁰⁵⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 112; Daha fazla bilgi için bakınız: İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, II, 179; İzutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s.111-122; Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., III, 540vd); Kınalı-zâde, *Age.*, Haz., Hüseyin Algül, s.108-111, 303vd; Rifât, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.267-269; Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, III, 126vd.

¹⁰⁵⁸ İzutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s.113.

¹⁰⁵⁹ İzutsu, *Age.*, s.114; Bakınız: İsrâ, 17/27.

¹⁰⁶⁰ Fehmi Kuyumcu, “Tasavvufun Başlıca Deyim ve Terimleri Üzerine Bir Deneme”, *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt:

manevî olan yağmurun selâmet saçan eserleri de, ahlâk-ı hamîde ve kâmil itikat ile mesut olan insanlara gelir. Yoksa münkir ve inat bir insana evliyâullâh yardımcı olmaz. Çünkü o bedbaht üzerine kahr-ı rabbânî vaki olmuştur.¹⁰⁵⁰

Bir çok hayır ve faziletin kaynağı olan edebe uygun davranış, tasavvufî hayatta çok geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Sûfiler camiye girmenin edebinden helâyâ girmenin edebine kadar bütün davranışlarını belirli kurallar çerçevesinde belirlemişlerdir.¹⁰⁵¹ Ehl-i tasavvufa göre edep, mafevkini çok görmemek, madûnunu tahkir etmemek; herkesi haliyle hoş görüp, Halik'ın hatırı için mahluka merhamet edip sevmektir.¹⁰⁵²

Cömertlik

Cömertlik, İslâm literatüründe genellikle sehâ, sehâvet ve cûd terimleriyle ifade edilir. Sehâ ve sehâvet, sözlükte "ocağın, içinde kolaylıkla ateş yakılacak şekilde geniş tutulması" anlamına gelir. Bu mânadan hareketle gönül zenginliği ve genişliğine de sehâvet denilmiştir. Ayrıca "cevd" veya "cevdet" kökünden türetilmiş olan ve cömertlik yapmak, karşılık beklemezsizin gerekli şeylerin infakı anlamına gelen "cûd" terimi de sehâvet kelimesiyle eş anlamlıdır.¹⁰⁵³ Peygamberimizin (s.a.v) insanların en cömerdi olduğuna dair rivâyetler pek çoktur.¹⁰⁵⁴

Müellifimiz şu örnekle cömertliği izah etmeye çalışır: Çınar ve sair ağaçlar yapraklarını döktüğü vakit zahiren kurumuş gibi görünür ise de, hakikatte onlar için gizli bir rızık vardır ki, onu yalnız rezzâk-ı hakikî bilir. Cömert olan zât, mal ve canını Hakk'ın emri uğrunda feda edince basîretsiz insanlar nazarında nimet-i zahireden mahrum ve nasipsiz görünür. Ancak ehl-i irfâna göre kat kat zenginlik kazanır, mükâfât elde eder. Hak yolunda cömertlikten dolayı elde mal mülk kalmayacak, şeytan ve şeytan-sıfat olan insan seni fakr ile korkutacak olsa sen yine merhamet ve fazl-ı Hudâyâ istinad ederek asla korkma. Cenâb-ı Hak sevdiği kulunu kederlere boğmaz ve ona cefâ etmez. Şâyet eziyet sebepleri zahiren görünse bile mutmain kullarının kalbine o kadar manevî ferah ve sefa bahşederler ki, onun idrakine akıl kafi gelmez.¹⁰⁵⁵

Faraza iki çiftçinin ambarında zahire olsa, akıllı olan çiftçi ziraat mevsiminde zahiresini

¹⁰⁵⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 5-6; Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Kuşeyrî, Age., (Trc., Arslan, s.329vd); Sühreverdi, Age., s.275vd; (Trc., s.342vd); İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, II, 481-482; Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, s.465; Erzurumî, *Ma'rifet-nâme*, s.528vd; Rifât, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.63-65; Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, I, 105-106; IV, 55vd; Büyükkörükçü, *Mevlânâ*, s.187-191; Mustafa Çağrı, "Edep", *DİA*, X, ss.412-414; Süleyman Uludağ, "Edep", *DİA*, X, 414-415; Akay, Age., s.109.

¹⁰⁵¹ Süleyman Uludağ, "Edep", *DİA*, X, 415.

¹⁰⁵² Tahir Körükçüoğlu, *İslâm'da Edeb*, Bedir Yay., İst., ts., s.14.

¹⁰⁵³ İsfahanî, Age., s.79; İbn Manzûr, Age., III, 135; Mustafa Çağrı, "Cömertlik", *DİA*, VIII, 72, ss.72-73.

¹⁰⁵⁴ Bkz: Buhârî, *Bedü'l-Vahy*, 5; Müslim, *Fezâil*, 48.

¹⁰⁵⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 88.

hemcinsine örnek olmaya çalışır.¹⁰⁶¹

Hilkati icabı insan o kadar mukaddes ve muteberdir ki, melekler ve sair bir çok mahlukât mahiyetine taaccüp ederek, manevî kuvvetlerine boyun eğer. Ancak mahiyetinin kutsîliği, insanî vazifelerini tamamıyla icra etmesine bağlıdır. Meselâ aklı, nutku, vicdanı ve aşkı gibi rabbânî ihşânlar, insanın fazlı ve ulviyetini izhâr eden büyük delillerdir. Fakat bir kimse hislerini ve yaratılışındaki yüce hasletlerini Allah-u Teâlâ'nın emri hilafına kullanır ise, nimete şükür etmemiş ve mezellet içinde esfel-i safiline varmış ve manen şekli değişmiş olur.¹⁰⁶²

Hile ve aldatmadan, kötü fikir ve sıfatlardan kendini temizle ki, hem kendi kalp safiyetini hem de Cenâb-ı Hakk'ın ulvî tecellilerini görüp mesut ve bahtiyar olasın.¹⁰⁶³ Eğer insan desîse ve aldatmadan kendini uzaklaştırır ve ilâhî irâdeyi kabul ve icra ederse, hâl ve namı enbiyâ ve evliyâ gibi meşhur olarak iki cihan saâdetini elde eder.¹⁰⁶⁴ Eğer bir insan ahlâk-ı zemîme ashâbından ise, onun fiil ve kelâmından zuhur edecek zararlı eserler hakikatte leş gibi kokar. Bilakis Yûsuf (a.s) gibi Allah Teâlâ'ya tamamen tabi olan âlî zatlardan zuhur eden eserler manen güzel bir koku neşrederek sahibini nurlara müstağrak eder.¹⁰⁶⁵

Ahlâk-ı zemîmesini yok edenler, "Ölmeden önce ölünüz"¹⁰⁶⁶ cümlesiyle ifade edilen yüksek derecelere nail olurlar.¹⁰⁶⁷ Güzel âhlâk ve meşru mesai, Allah Teâlâ'nın verdiği reng-i rahmet, nur-i selâmet; küfür, inkâr ve ahlâk-ı zemîme ise, ceza gerektirir ve bütün kötülüklerin mayasını teşkil ederler.¹⁰⁶⁸

Bir kimse gök renginde bir camı gözü önüne koyarsa, nazarında tabîî olarak eşyanın tamamı gök renginde görünür. Hakikatte eşyanın rengi başkadır. Bunun gibi kötü ahlâklı olan kimse manen ahlâk-ı zemîmesinden mamul bir perdeyi kalp gözünün önüne koymuş, zarurî olarak nazar ve fikrinde her şey çirkin görünmüş olur.¹⁰⁶⁹ Ahlâk-ı zemîme ashâbı, zayıf kalbini ve makbul olmayan emellerini gizlemek için malı sever ve Hakk'a değil mala tapar. Ahlâk-ı zemîmede müstağrak olanın malı, ayıbını örter. Ayıplı olanlar mala pek çok rağbet ve muhabbet ederler. Hadîs-i şerîfte: "*İlim ile mal bütün ayıpları örter. Fakr ile cehil bütün ayıpları açığa*

8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984), s.32, ss.31-63.

¹⁰⁶¹ Âbidin Paşa, *Saddet-i Dünya*, s.45-46.

¹⁰⁶² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 282-283.

¹⁰⁶³ Age., VI, 117.

¹⁰⁶⁴ Age., VI, 171.

¹⁰⁶⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 218.

¹⁰⁶⁶ Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., II, 291.

¹⁰⁶⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 338.

¹⁰⁶⁸ Age., II, 14-15.

¹⁰⁶⁹ Age., II, 266.

*çıkartır*¹⁰⁷⁰ buyrulmuştur. Eğer ayıbı yoksa fakr, sahibini daha âlî göstermiş olur. Ayıpsız olanlar fakirlikten iftihar ederler.¹⁰⁷¹

Âbidin Paşa, ahlâk-ı zemîmeyi genelde şu alt başlıklarla işlemeye çalışmıştır: Haram fiiller, hırs-tamah, müdâhane-medh, hicv, gazap-şehvet, kibir-riyâ, istihzâ, zinâ ve zulüm.

Haram Filler

Haram, bir şeyin bir kimseye yasak edilmesi, yasaklanan, helal olmayan şey mânasına gelmektedir.¹⁰⁷² Fıkıh terimi olarak haram ise, hukuken cezayı gerektiren bir eylem, katiyetle yasak kılınmış şey,¹⁰⁷³ Allah ve Resulünün mükelleften yapılmamasını kesin ve bağlayıcı bir tarzda istediği filleri ifade eder.¹⁰⁷⁴ Haram kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de müştaklarıyla birlikte 83 yerde geçmektedir.¹⁰⁷⁵

Müellifimizin haram fiiller ile ilgili görüşlerine gelince: Riyâkâr ve garazkâr olanlar zannetmesinler ki, biz saf olan avâmı ve herkesi saptırırız. Aldatılmaları sebebiyle günah işlemiş olanlar korkmasınlar ki, nefis ve şeytan-sıfat olan bazı insanların bizi aldatmaları sebebiyle günah işlediğimizden artık bizim için bundan böyle ümit kalmadı. Yeise düşmesinler, zira ne kadar günahkar olursa olsun eğer insan pişman olur ve fenâlıktan yüz çevirirse, merhamet-i Hudâ bütün günahlarını affedecektir. Öyle ise başlangıçta istediğimiz kadar günah işleyelim de daha sonra pişman olalım demek yanlış fikirdir. Günahların affolunması kuvvetle ümit edilir. Fakat dikkat edilecek nokta şudur ki, başlangıçta doğru yolda gidenlerden yüzde biri fenâ yola sapabilir. Halbuki haram işleyenlerin belki yüzde biri bile hakkıyla pişman olamaz. Binaenaleyh muazzep ve hakir görülmüş olur.¹⁰⁷⁶

Gayr-i meşru vasıtalar ile tedarik edilen gıda, cahillik ve gaflet meydana getiren bir eziyet vesilesidir. Şerfat ve hakikat ile nurlanmış pak bir kalbe helal ve meşru gıda girince, kişinin mahiyet ve tabiatını değiştirmez ve daima çiçek gibi gıdalandığı nur ile beslenir.¹⁰⁷⁷ Çünkü beden ve akıl mezzasına her nasıl tohum ekilir ise, o nevi mahsulat hasıl olur. Yani taamı haram ise, zararlı fikirler; helal ise, faydalı düşünceler zuhur eder.¹⁰⁷⁸ Rûh-u a'zam ve akl-ı küll'e bağlı olan insan hakikati, manen cihana sığmaz iken, çokça yemek ve diken misali olan haram fiiller,

¹⁰⁷⁰ Kaynağına ulaşamadım.

¹⁰⁷¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 134-135.

¹⁰⁷² Kırşat Demirci, "Haram", *DİA*, XVI, 97, ss.97-100.

¹⁰⁷³ İzutsu, Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s.311.

¹⁰⁷⁴ Ferhat Koca, "Haram", *DİA*, XVI, 100, ss.100-104; Ali Bardakoğlu, "Haram", *İslâmî Kavramlar*, s.189, ss.289-290.

¹⁰⁷⁵ Abdülbaki, *Age.*, s.197-198.

¹⁰⁷⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 285.

¹⁰⁷⁷ *Age.*, III, 114.

¹⁰⁷⁸ *Age.*, III, 114-115.

insanın değer ve kıymetini izale ederler.¹⁰⁷⁹

Âbidin Paşa'ya göre, Kalp safiyeti ile helal lokma kazanmayıp, yasaklanmış ve haram kılınmış şeylerle karınlarını dolduran gafillerin yakîn ve vicdan nurları söner.¹⁰⁸⁰ Haram filleri icra edenler, derece derece vehâmetini görürüler. Azaplarını daha dünyada iken görmüş olanlar, nisbeten yine bahtiyar ve bazen Cenâb-ı Hakk'ın affına nail olurlar. Ama dünyada asla ceza görmeyenler, tevbe mahalli ve istiğfar mekâmı olmayan kabirde ve bilhassa kıyamet gününde dünyada irtikap ettikleri haramların azap ve cezasını çeker, hüsrana giriftar olur ve çaresiz kalırlar.¹⁰⁸¹ Toplumda haramın işlenmesine seyirci kalmak, onu müeyyidesiz bırakmak irâde sahibi kişilere haramı işleme yönünde cesaret verecek, meşru helali edinenleri rahatsız edecek, toplum düzeninin bozulmasına, kötü örneklerin artmasına yol açacak, daha da önemlisi böyle bir ortamda yetişip büyüme talihsizliğine uğramış yeni nesiller mağdur ve dejenere olacaktır. Bu itibarla İslâm'ın emir ve yasaklarının, helal ve haramların sadece itikadî ve ahlâkî boyutta ele alınıp, dinî hayatın bütünlüğünün göz ardı edilmesi doğru değildir¹⁰⁸² kanaatini paylaşmaktayız.

Hırs-Tamah

Hırs, lügatte bir şeyi şiddetle arzu etme, ona aşırı derecede tutkun olma, sonu gelmeyen istek ve taşkın arzu gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁸³ Tamah, doymazlık, çok isteme ve açgözlülük mânalarına gelir.¹⁰⁸⁴ Arzuların ifratı olan hırsa da aynı anlam verilebilir.¹⁰⁸⁵ Hadîs-i şerîf'te şöyle buyrulmuştur: "*İnsanoğlunun iki vadi dolusu altını olsa mutlaka bir üçüncüsünü ister; onun gözünü ancak toprak doyurur.*"¹⁰⁸⁶

Âbidin Paşa'nın bu konu ile ilgili görüşlerine gelince: İnsanlar, harîs ve tamahkardır. Ma'rifet ehline değil, servet sahibi olanların ağızlarına bakarlar. Hasbelkader mal cihetinden fakir, ahlâkî bakımdan olgun ve zeki olan bir insan ne kadar yüce ve manidar söz söylese tamahkarlar bu sözü anlayamazlar. Zira servet muhabbeti, gözlerini kapamış, hırs ve tamahın kölesi olmuşlardır.¹⁰⁸⁷ İnsanların manen şaşılıklarına sebep hırs, tamah, haset, şehvet, hiddet ve nefsanîyet gibi acı veren hallerdir. Bu sıkıntı veren durumlar ve kötü ahlâka mağlup olan

¹⁰⁷⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 246.

¹⁰⁸⁰ Age., III, 113.

¹⁰⁸¹ Age., IV, 231; Daha fazla bilgi için bakınız: İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s.310-317; Abdülazîz Bayındır, "Haram", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, II, ss.140-141; Kürşat Demirci, "Haram", *DİA*, XVI, ss.97-100; Ferhat Koca, "Haram", *DİA*, XVI, ss.100-104.

¹⁰⁸² Ali Bardakoğlu, "Haram", *İslâmî Kavramlar*, s.289.

¹⁰⁸³ İbn Manzûr, Age., VII, 11; İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihah Tâcû'l-Lügati ve's-Sihâhi'l-Arabîyyeti*, I-VI, Matabiu Dâri'l-Kitabi'l-Arabî, ts., III, 1032; Asım Efendi, Age., II, 1157; Mustafa Çağrıncı, "Hırs", *DİA*, XVII, 383, ss.383-384.

¹⁰⁸⁴ Sâmî, Age., s.887; Devellioğlu, Age., s.1030.

¹⁰⁸⁵ Rıfat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.349.

¹⁰⁸⁶ Buhârî, Rikâk, 10; Müslim, Zekat, 119; Tirmizî, Menâkıb, 32.

¹⁰⁸⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 135.

insanlar, haksız olarak, kan dökmek, hırsızlık, evleri tahrip ve bu gibi tamamıyla fesat olan bir çok zulüm ve kötülükler irtikap ederler. Halbuki, bu ceza ve felaketlerden kurtulmak, tertemiz bir niyete sahip olmak ve Rabbanî emirleri tamamıyla kabul ederek bu yüce meslekte devamlı olarak gayret etmekle mümkündür.¹⁰⁸⁸

Garaz, nefsanîyet, gazap, şehvet, hırs ve enaniyyet gibi üzüntü verici haller zuhur edince, aklın nur ve kuvvetini söndürür ve imha eder.¹⁰⁸⁹ Haset, şiddetli hırs, tekebbür ve buğz gibi ahlâk-ı zemîme kendini beğenmişlikten zuhur eder.¹⁰⁹⁰ Körlük, cismanî bir hastalık olduğu gibi, akıl ve kalbin de neticeleri görememesi manen körlüktür. Akıl ve kalbin körlüğüne en ziyade sebep olan haller ise, haset, garaz, gazap şehvet, irtikâb, tamah ve havf gibi şeylerdir. Manen kör olmamak isteyen insan, bu körlüğü gerektiren kötü şeylerden uzak dursun ve meşru vazifelerini icra ederek Hak Teâlâ'ya ibâdet etsin.¹⁰⁹¹ Eğer tatlı ve kıymetli söz söylemek istersen, evvela üzerinden hırs ve tamahı mahvedip uzaklaştır, saniyen, helva gibi sûretâ tatlı olan gayr-i meşru şehvet ve hırslardan kendini tecrit et, salisen, lüzumundan ziyade söz söylemekten, yemek ve içmekten ve gerekenden fazla uykudan içtinap et.¹⁰⁹² Hırs ve tamah insanı gaflete düşürerek yalancı ve kötü halli eyledikten sonra, kendinden şüphe ve müşkilatı kaldırmak için günahsızlara iftira ederek, günahkar olur.¹⁰⁹³ İnsanın, rûhaniyyetin en yüksek mertebesini bulmaya istidadlı iken âdi şeylere tamah ederek, ahlâk-ı zemîmeye giriftar olması ve aşağıların aşağısına tenzîl eylemesi, vebal ve esefe şayan vahim bir hadisedir.¹⁰⁹⁴

Hülâsa, müellifimiz, garaz, nefsanîyet, gazap, şehvet, hırs ve enaniyyet gibi kötü fiilleri insanın akıl ve kalbini görev yapamaz hale getiren hasletler olarak görmekte ve bunlardan sakınılması gerektiğini öğütlemektedir.

Müdâhane-Medh-Hicv

Dalkavukluk anlamına gelen¹⁰⁹⁵ "müdâhane"yi Cürçânî şu şekilde tarif etmektedir: Birisinin gördüğü bir kötülüğe engel olmaya muktedir olduğu halde ya kötülüğü işleyen tarafını tutması, yada dinî hassasiyyetin azlığı gibi başka bir sebepten dolayı onu men etmemesi durumudur.¹⁰⁹⁶ Başka bir deyişle, şahsi bir menfaat için birisine sevgi ve bağlılık gösterisinde

¹⁰⁸⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 195.

¹⁰⁸⁹ Age., I, 196.

¹⁰⁹⁰ Age., II, 221.

¹⁰⁹¹ Age., I, 166.

¹⁰⁹² Age., III, 94.

¹⁰⁹³ Age., IV, 175.

¹⁰⁹⁴ Age., I, 282; Bkz: Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., III, 527vd); Rıfat, *Tasvir-i Ahlâk*, s.349-351; Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, V, 138-142; Mustafa Çağrıncı, "Hırs", *DİA*, XVII, ss.383-384.

¹⁰⁹⁵ Devellioğlu, Age., s.706.

¹⁰⁹⁶ Cürçânî, Age., s.207.

bulunarak yüzüne karşı methetmektir.¹⁰⁹⁷ Mizah ise, Arapça kökenli bir terimdir. Alaylı, nükteli ve eğlendirici ifade tarzını anlatır. Bunun kasıtlı ve tahkir edici düzeye varması ise, hiciv terimi ile ifade edilir.¹⁰⁹⁸

Ahlâk bilginleri övgünün altı afetinin olduğunu, bunun dördünün övene, ikisinin de övülene ait bulunduğunu söyleyip şöyle açıklamışlardır: Övenle ilgili dört afet: 1. Övgüde ifrata varıp sözü yalanla bitirir. 2. Söylenen sözün içine riyâ girer. 3. Aslına vakıf olamadığı sözü söylemek gibi bir hataya düşer. 4. Övgüyü adet haline getirerek zâlim ve fâsık kişileri de övmeye kalkışır. Övülenle ilgili iki afet ise: 1. Yalancı ve mübalağacı övenleri söyleyip zevk duyar. 2. Söylenen sözler kendi nefesine gurûr getirir.¹⁰⁹⁹

Müellifimizin bu konu ile ilgili görüşleri ise şöyledir: Meth ve müdâhaneye meyyal olan kimsenin manen hali bozulmuş, eziyet ve cefâ neşterine muhtaç olur.¹¹⁰⁰ Dalkavukluğun vahim neticeleri suret-perest olanlara göre asla görünmez. Bilakis dalkavukluğun zevkini gurûrlanarak hissederler.¹¹⁰¹ Maksadını bildiğin bir garaz sahibinin hicvi sana tesir ederse şüphesiz ki, müdâhanesi de tesirsiz kalmaz. Şu kadar ki, hicvin elim olan tesirleri hemen hissedilir, methin ise, vehâmeti ileride anlaşılır, hem de medhin vehâmeti hicivden daha fazla ve daha kötüdür. Çünkü hiciv insanı uyandırır. Müdâhane ise, ağır ve ziyanlı uyku verir.¹¹⁰² Hiciv ve kötüleme, kibir ve gafleti izale eden bir keyfiyet olduğundan ilaç ve hapa teşbih olunmuştur ki, içilirken acı ise de, sonra sıhhat ve afiyet verir. Yani ahlâkın sıhhatine ve fikirlerin olgunlaşmasına hizmet eder. Zemmetme ve hicvin seri ve zâhirî tesirleri vardır. Ondan insana çok mazarrat gelmez. Ama meth ve müdâhanenin zahirde tesirleri kalmadığından, bâtinî elîm tesirleri bâkîdir.¹¹⁰³

Kişi, bir şakîyi veya fenâ bir adamı methederse zulüm ve kötülüklerinin artmasına sebep olur. Fenâ adamı metheden Allah Teâlâ'nın ihsân buyurduğu akıl ve lisan gibi ihsânlarına küfrân-ı nimet etmiş, kötülükleri artırmış ve mazarrâtı celb etmiş olur.¹¹⁰⁴

Fenâ bir adamı methetmek bir çok fenâlığı davet etmektir. Öncelikle bu övgü, rızây-ı Hakk'a muhaliftir. İkinci olarak, fenâ adamın meth edildiğini sair insanlar işitince hatırlarına gelir ki, fenâ yolda bulunmak, fisk ve zulüm icra etmek mucib-i mazarrat değil, bilakis meth ve saâdete sebep olur. Üçüncü olarak, fenâlığı işleyen adam tekdîr veya tariz olunmuş olsa, fenâlığı

¹⁰⁹⁷ Sâmî, Age., s.1312; Rifat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.217.

¹⁰⁹⁸ Ali Nar, "İslâmî Edebiyât Açısından Mizah ve Hiciv", *İslâmî Edebiyât*, (Temmuz-Eylül 1989), Dönem: 2, Sayı: 1, s.46, ss.46-49.

¹⁰⁹⁹ Rifat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.217-218.

¹¹⁰⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 203.

¹¹⁰¹ Age., III, 200.

¹¹⁰² Age., III, 201.

¹¹⁰³ Age., III, 202-203.

terk ve güzel bir mesleği ihtiyar etmesi beklenirken, fenâlığı meth olundukça kötü hareketi artar, ehl-i iffet olanlara zarar verir ve onları ümitsiz bırakır. Dördüncü olarak, muttakî ve iyi adamlar fenâ bir adamın methini işittikçe kendi güzel işlerine sû-i zan edip kalben diyebilirler ki, belki bizim iyi diye tuttuğumuz yol, güzel değildir. Aksini işleyenler işte meth u senâ olunuyor. Beşinci olarak, fenâ adamı metheden zât yalnız bir defa yanılıp methetmiş farz olursa bile, işiten muttakî ve iyi adamlar derler ki, bakınız, bu adamı şimdiye kadar müstakim bilirdik, meğer saf ve zâlîme hizmetçi imiş. Binaenaleyh hakkında sû-i zan ederler ve sû-i zan ise, haram olduğundan günahkar olurlar. Hasılı fenâ adamı ve fenâ işi güzelleştirme, fenâlığın yayılmasına sebebiyet vermek ve zulmün icrasına yardımcı olmaktır.¹¹⁰⁵

“Rahmân'ın (has) kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler.” (Furkân, 25/63)
 “Yeryüzünde böbürlenerek dolaşma. Çünkü sen (ağırlık ve azametle) ne yeri yarabilir ne de dağlarla ululuk yarışına girebilirsin.” (İsrâ, 17/37) Hülâsa, Firavun, nasıl mütekebbir idiye çokça methedilmekten insanın nefsi de öyle mütekebbir olacağından meth ve müdâhaneden kaçınmak ayn-ı isabet ve sevaptır.¹¹⁰⁶

Gazap-Şehvet

Gazap, öfke, hiddet, sinirlenme ve kızgınlık gibi anlamlara gelir.¹¹⁰⁷ Gazap, intikam alma ve cezalandırma isteğiyle kalp kanının galeyana gelip deverân etmesi sırasında meydana gelen değişikliktir.¹¹⁰⁸ Bir başka deyişle gazap, dışarıdan gelecek tehlikeleri def etmek için Allah Teâlâ tarafından kullarına ihsân buyrulmuş bir kuvvettir. Bu sebeple bir kişi, akıl ve hikmetin tedbirine uyarak yumuşaklık gereken yerde yumuşaklık, şiddet gerekli olan yerde şiddet gösterirse övülen bir tutuma sahip olur. Bunun aksi olarak ifrat ve tefrit olacak davranışlara sürüklenirse çirkin durumlara düşebilir.¹¹⁰⁹

Bu kelime, Kur'ân-ı Kerim'de müştaklarıyla birlikte yirmi dört âyette geçer.¹¹¹⁰ Gazabın Allah Teâlâ'ya nisbet edilmesi, başkası adına intikam alması, yani kullar arasındaki haksızlıklardan dolayı suçluyu cezalandırması şeklinde yorumlanmıştır.¹¹¹¹ Hadîs-i şerîf'te “*Yiğit*

¹¹⁰⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 152.

¹¹⁰⁵ Age., I, 153.

¹¹⁰⁶ Age., III, 203; Daha fazla bilgi için bakınız: Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., III, 355vd), 626vd; Kınalı-zâde, Age., Haz., Hüseyin Algül, s.284vd; Rıfat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.217-219; M. Orhan Okay, “Hiciv”, *DİA*, XVII, ss.444, 452-454; İskender Pala-Metin Akkuş, “Hiciv”, *DİA*, XVII, ss.450-452; Nurettin Albayrak, “Hiciv”, *DİA*, XVII, ss.452.

¹¹⁰⁷ İbrahim Mustafa, Age., s.654.

¹¹⁰⁸ İsfahânî, Age., s.542; Cürcânî, Age., s.162; Bursevî, *Kırk Hadîs Şerhi*, s.175.

¹¹⁰⁹ Rıfat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.88.

¹¹¹⁰ Abdülbâkî, Age., s.499.

¹¹¹¹ İsfahânî, Age., s.542.

o kimsedir ki öfkelendiği sırada kendine hakim olur."¹¹¹² İnsanlardaki gazabın sebebi, acizlik, eksiklik ve güçsüzlüktür.¹¹¹³

Şehvete gelince, çoğulu "şehevât" olan bu kelime, istemek ve arzu etmek, şiddetli arzu ve arzuyu celbeden şey anlamına gelir.¹¹¹⁴ Nefsin kendisine uygun olan şeyi elde etmek için harekete geçmesi¹¹¹⁵ veya maddî olana karşı gösterilen irade ve şevktir.¹¹¹⁶ Başka bir deyişle şehvet rûh sahibi erkek ve dişi varlıkların birbirlerine karşı duydukları tabii istek ve arzularıdır.¹¹¹⁷ Şehvet iki kısma ayrılır: Nefsanî şehvet: Yükselmeyi, mevkii sevmek, öfke anında kızıp parlamayı ve muhalefet etmeyi küçük bir hata görmek gibi şeylerdir. Cismânî şehvet: Yemek, içmek, evlenmek, elbise ve süs gibi şeylerdir. Nefsin bu lezzet veren şeylere ihtiyacı vardır. Bunlardan birinden uzaklaştığı nisbette bunlara ihtiyacı artar. Zira her cins kendi cinsine şiddetle ihtiyaç duyar. Şehvanî düşüncelerin devası, nefsi arzu ettiği şeyden mahrum bırakmak yahut göz diktiği şeyden men etmektir ki bu, nefsin arzusunu tamamen söndürür.¹¹¹⁸

Âbidin Paşa'ya göre, meşru olmayan her nevi şehvet ve emel, ateş ve şeytanîdir. Asıl günah ve zillet onda mevcut olup, kendine tabi olanları iki dünya saâdetinden mahrum eder. Şehvet ateşi, zâhiri ateş gibi su ile kolaylıkla sönmeyeceğinden ve aslı cehennemden olduğundan sahibini cehenneme kadar götürür ve azaba duçar eder.¹¹¹⁹ Gazap ve şehvet ateşi ve bu gibi ahlâk-ı zemîmede yanmakta olan kimse, o kerih haller içinde iken istidadı hasebiyle rızâ-i bâriye meylederek, irfân ehline tesadüf edince, ateşi nura ve sıkıntıları sevinçlere tebdil olunur.¹¹²⁰

Âbidin Paşa, gazaplı olan şahıslara şu tavsiyede bulunmaktadır: Çok defa görülür ki, gazaplı iken sarfedilen kelimeler, büyük ihtilaf ve münakaşalar ve belki fesatlar meydana getirip ortalığı târumâr eder. Sert mizaçlı olan kimse bir müddet sonra pişman olup, elem duymağa başlar. Ama ne fayda şişe kırılmış ve muhafaza edilen şeyler dökülüp mahvolmuştur. Binaenaleyh bütün akıl ve hikmet sahiplerinin kabul eyledikleri esas şudur ki, galiz kelimelerden her zaman kaçınmalı, fakat şerli insanların zihnine korku ve dehşet verebilmek için yüzlerine asla gülmemeli, vakar ile durmalı ve cezaya müstahak olunca şeran ve kanunen gerekli olan cezayı ihmal etmemelidir.¹¹²¹ Çok kimse vardır ki, öfke ve gazap eder de, bu hallerini azamet ve kudret

¹¹¹² Buhârî, Edeb, 76; Nesâî, Kudât, 18.

¹¹¹³ İlyas Üzüm, "Gazap", *DİA*, XIII, 435, ss.434-435.

¹¹¹⁴ Celal Kırcı, "Şehvet", *İslâmî Kavramlar*, s.648.

¹¹¹⁵ Cürcânî, Age., s.129.

¹¹¹⁶ Yakûb b. İshak el-Kindî, *Felsefî Risâleler*, Çev., Mahmut Kaya, İz Yayıncılık, İst., 1994, s.669-70.

¹¹¹⁷ Akay, Age., s.440.

¹¹¹⁸ Ateş, *Cümevî-i Bağdâdî*, s.159, 161.

¹¹¹⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 230.

¹¹²⁰ Age., III, 239.

¹¹²¹ Age., VI, 78-79.

zanneder. Halbuki öfke anında hiddetleri onları istediği gibi söyletmekte ve hareket ettirmekte olduğundan, hikmet nazarı ile bakılsa onlar, hiddetlerine boyun eğmiş ve onun kölesi olmuşlardır.¹¹²²

Müellifimiz, haklı olarak gazapla alâkalı şu tesbiti yapmıştır: Bir insan, hiddet ve gazaba giriftar olduğu anda, gazaplının ağzından işitmiş olduğu kelimelerden ve muâmelesinde gördüğü hallerden gazabını artıracak çeşitli vehimler çıkarır ve bu sû-i zan ile kendisini şeytanın vesvesesine hedef etmiş olur.¹¹²³ Rabbânî merhameti unutarak kendi ibâdetlerinin sevabına güvenen ahmaklar, nail olacakları faydaya karşılık rabbânî gazabı üzerlerine davet ederek şahsiyetlerini hor ve hakir ederler.¹¹²⁴ Âbidin Paşa, şehvet ateşini söndürmenin yolu olarak şunları zikreder: Hakkiyla mü'min olanların iman nuru ve takvâsı, şehvet ateşini söndürür, aksi takdirde ona çare bulunmaz. Hadîs-i şerîf'te "*Kıyamet gününde cehennem ateşi der ki, kalk ey mü'min, senin nurun benim ateşimi söndürüyor.*"¹¹²⁵ İlâhî aşk ve ilâhî irâdeyi icra etmek şehvet ateşini söndürür, âşik ve doğru olan şahsı ihya eder.¹¹²⁶

Kibir-Riyâ

Kibir, kendini büyük ve ulaşılmaz görmek, böbürlenmek gibi anlamlara gelir.¹¹²⁷ Kibirli insanlar kendilerini herkesten üstün görürler, kimseyi beğenmez, herkesi eleştirirler. Kibir, nefis hastalıklarından birisidir.¹¹²⁸ İslâm ahlâkına göre, insanlara karşı kibir, kötü huylardandır, sevgisizliğin, haksızlığın ve zulmün göstergesidir. Gerçek azamet ve büyüklük ancak Allah'a mahsustur.¹¹²⁹ Riyâ ise, görmek mânasına gelen "rü'yet" kökünden türemiştir. Gösteriş, iki yüzlülük ve samimiyetsizlik gibi anlamalara gelir.¹¹³⁰ Terim olarak ise, Allah rızâsı için yapılması gereken ibâdet ve güzel davranışları insanlara gösteriş ve kendini beğendirmek için yapmaktır.¹¹³¹

¹¹²² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 275.

¹¹²³ Age., VI, 80.

¹¹²⁴ Age., VI, 81.

¹¹²⁵ Suyûfî, Age., I, 201.

¹¹²⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 231; Gazap ile ilgili daha fazla bilig için bakınız; Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., III, 369vd); Kınalı-zâde, Age., Haz., Hüseyin Algül, s.169-177; Rıfât, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.88-90; Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, V, 125-127; İlyas Üzüüm, "Gazap", *DİA*, XIII, ss.434-435; Mustafa Çağrırcı, "Gazap", *DİA*, XIII, 436-437; Akay, Age., s.155; Şehvet için bakınız: Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., III, 197vd); Kınalı-zâde, Age., Haz., Hüseyin Algül, s.211-218; Rıfât, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.308-309; Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, V, 143-145; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s.520-521; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.491; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.667-668; Celal Kırcı, "Şehvet", *İslâmî Kavramlar*, s.648-649; Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s.176vd.

¹¹²⁷ er-Râzî, Age., s.482; İbrahim Mustafa, Age, s.773; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s.258; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.317; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.453.

¹¹²⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.453.

¹¹²⁹ Akay, Age., s.263.

¹¹³⁰ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s.450; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.438; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.596; Akay, Age., s.393; Selâhattin Polat, "Riyâ", *İslâmî Kavramlar*, s.606.

¹¹³¹ Selâhattin Polat, "Riyâ", *İslâmî Kavramlar*, s.606.

Bu kelime Kur'ân'da isim ve fiil olarak beş yerde geçer.¹¹³² Allah'a giden yola en amansız pusuyu kuran ve dini içinden yıkarak insanlığı kaosa ve onursuzluğa mahkum eden bir numaralı illet riyâkârlıktır.¹¹³³ Bu sebeple Peygamberimiz (s.a.v), riyâyı küçük şirk olarak nitelendirmiştir.¹¹³⁴

Âbidin Paşa'ya göre, bir kimse kibir, bencillik ve ahlâk-ı zemîme sahibi ise, en düşük derekeye tenezzül eder, maddî ve manevî tuzaklara düşer.¹¹³⁵ Şöhret belâsına meftun olarak hak ve adaleti unutmuş olan kimselerin ömürleri ise, hüsrân içinde geçer.¹¹³⁶ İnsanda hilkati icabı pek çok kusur mevcuttur. Fakat bu kusurların en zararlısı kibir ve bencilliktir. İnsan için bunlardan daha büyük bir felaket olmadığı açıktır.¹¹³⁷ Riyâkâr olan ve ilâhî merhameti unutarak kendi ibâdetleri ile iftihar eden kötü kimselerin hali her zaman felakete meyyaldır.¹¹³⁸

Kudret, azamet ve celal, Cenâb-ı Hakk'a mahsus olup, her kim ki, bu hakikati gereği gibi idrak etmeyerek, kendisine varlık atfederek bencillik ve tekebbüre cesaret ederse, Cenâb-ı kibriyânın kahır ve celalinin o kimseyi yok edeceği apaçıktır. Her hangi bir tamah, kibir ve riyâ sahibi halini ıslah etmez ve bildiğinden şaşmaz ise, onu her halde manen ve bazı defa hikmet icabı maddeten Hudâ'nın kahır mahveder.¹¹³⁹ Kibir ve enaniyet ehli, doğru yola girerek, kötü hallerini terk ederse, kudret-i rabbânîye ile nihâyetsiz nimetlerin tamamına layık olacakları şüpheden uzaktır. Zira Cenâb-ı Hak âlemlerden daha zengin ve ikram edenlerin en cömerdidir.¹¹⁴⁰ Pek çok adamlar bulunur ki, kendilerinde kemâlât farz eder ve tevazuun da bir nevi kemâl olduğunu işitmiş veya okumuş bulduklarından, rızâ-i Hak için değil, tevazuu kemâl eseri olduğundan onu ihtiyar ederler, o şekilde olan tevazu ise, hakikatte tekebbürdür.¹¹⁴¹

Âbidin Paşa'ya göre, bencillik, kibir, endişe ve hayâllerden dolayı bâtîmen hasta olan bir kimse, bir mürşîd-i kâmile ulaşınca ıstırap ve hayâlleri sükun bulur.¹¹⁴² Çünkü, gizli olan kibir ve bencillik o kadar tuhaf bir keyfiyettir ki, bazı defa sahibi de bilmekten acizdir. Fakat bir üstadın

¹¹³² Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, s.450.

¹¹³³ Öztürk, *Age.*, s.451.

¹¹³⁴ Bkz: İbn Hanbel, *Age.*, V, 428.

¹¹³⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, V, 95.

¹¹³⁶ *Age.*, III, 74.

¹¹³⁷ *Age.*, V, 249.

¹¹³⁸ *Age.*, VI, 82; Kibir konusunda daha fazla bilgi için bakınız: Gazzâlî, *İhyâ.*, (Trc., III, 717vd); Kınalı-zâde, *Age.*, Haz., Hüseyin Algül, s.312-327; Rifat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.193-195; Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, IV, 261-266; V, 92-98; Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, s.258-259; Akay, *Age.*, s.263-264; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.453; Sülün, *Age.*, s.244vd; Riyâ ile ilgili olarak bakınız: Gazzâlî, *İhyâ.*, (Trc., III, 639vd); Rifat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.259-260; Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, V, 117-124; Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, s.450-453; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.438; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.596; Akay, *Age.*, s.393-394; Selâhattin Polat, "Riyâ", *İslâmî Kavramlar*, s.606-607.

¹¹³⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, V, 177.

¹¹⁴⁰ *Age.*, V, 215.

¹¹⁴¹ *Age.*, V, 250.

¹¹⁴² *Age.*, V, 254.

imtihanında derhal açığa çıkıverir.¹¹⁴³ İki cihan selâmeti isteyen insan, kibir ve bencillikten tamamen uzaklaşıp, Kur'ân-ı Kerîm vasıtası ile bize ulaşan ilâhî irâdeye tevazu ile boyun eğmelidir.¹¹⁴⁴ Kötü ve zararlı olan fânî emelleri ve ahlâk-ı zemîmeyi terkederek, kendini Allah Teâlâ'nın rızâsına ilhak etmek ve ahlâk-ı hamîde ile Allah dostlarından sayılmak istersen, kibir ve gafleti terk etmelisin.¹¹⁴⁵ Kibir ve bencillik ve bu gibi musibeti davet eden vehâmet içeren hallerden kurtulmayı arzu eden kimse kendi fikir ve hayâllerine değil, bilakis, Hak Teâlâ'nın merhametine ilticâ ederek kendini ayıp ve kusurlardan muhafaza etmesi için, ayıpları örten Yaratıcı'ya yalvarmalıdır.¹¹⁴⁶

Âbidin Paşa, Hârût ve Mârût ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Hârût ve Mârût iki melektir ki, Bakara sûresinin 102. âyet-i kerîmesinde zikredilirler. Bu iki melek hakkında rivâyet olunur ki, melekût âleminde iken insanların bazı beğenilmeyen kötü hallerini görüp, tamamen kibir ve gurûr ile dediler ki, biz dünyada olsaydık böyle layık olmayan hareketlerde bulunmazdık. Bu kibir ve davaları üzerine, Hak Teâlâ onları yer yüzüne gönderdiğinde, güzelliği, görenlere felaket ve belâ olan Zühre adındaki güzel kadın, bu iki meleğe izhâr-ı cemel ile aşk tuzağına çekip muhabbetine giriftar etmiştir. Her nevi emrini kabule zorlayarak işret, zinâ ve sair günahların irtikabına sevketmiş ve binaenaleyh önceden insanlara karşı ta'n etmiş olan Hârût ve Mârût Cenâb-ı Hudâ'nın merhametinden istifade edememiş ve nasipsiz olmuşlardır.¹¹⁴⁷

Hârût ve Mârût'un göremedikleri şey, dünyada cürüm ve hataya giriftar olan insanların selâmeti için Cenâb-ı Hakk'a dua edeceklerine, beşer nevîni tan ve ayıplamaya kalktılar ve o tan hasebiyle kendilerini mütekebbir ve daha sonra da günahkar eylediler.¹¹⁴⁸ Binaenaleyh, bir insanda her ne kadar hata görülür ise, onları asla kimseye duyurmayıp ıslahına mesai harcamalı ve hatalının affını Hak Teâlâ'dan temennî etmelidir.¹¹⁴⁹

İstihzâ

İstihzâ, alay etmek, biri hakkında maddî veya manevî bir eksikliğinden dolayı küçük düşürücü, rûh izzetini zedeleyici söz söyleme veya yazma anlamına gelir.¹¹⁵⁰

Âbidin Paşa, Peygamberimizin (s.a.v) ism-i şerifini istihzâ ederek okuyan birsinin ağzının

¹¹⁴³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 251.

¹¹⁴⁴ Age., VI, 94.

¹¹⁴⁵ Age., IV, 90.

¹¹⁴⁶ Age., VI, 37.

¹¹⁴⁷ Age., VI, 51-52; Daha geniş bilgi için bakınız: Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 437vd.

¹¹⁴⁸ Age., VI, 64.

¹¹⁴⁹ Age., VI, 65.

¹¹⁵⁰ Akay, Age., s.233.

eğilmesini hikâye eden *Mesnevî* beytinin şerhinde şu değerlendirmeyi yapmaktadır: İstihzâ eden için, istihzâ her zaman pişmanlık ve eziyeti gerektirir. Bilhassa mahbûb-i Hudâ Muhammed Mustafa aleyh-i efdalü't-tahiyya efendimiz hazretlerini maâzallah-i Teâlâ istihzâyâ cüret edenin ağzı yalnız sûrî değil manen de eğri olur. O ağızdan her ne çıkarsa ateş gibi yakıcı ve sahibi ise, hadsiz hüsrana layık olur. İstihzâ edenin ağzının dünyada iken eğri olması, bazen affa mazhar olduğuna delalet eder. Zira ağzını eğri görünce hatasını anlayıp kusurunun affolunması için o sınırsız merhamete ilticâ eder. En ziyade bedbaht onlardır ki, cüretleri üzerine dünyada bir zahirî mazarrat, elem ve maddî meşakkat görmez ve şekavet yolunda koşar ve ilelebed muazzeb olup, âh u figan ederler.¹¹⁵¹

Zinâ

Zinâ, nikah olmaksızın yapılan cinsler arasındaki cinsel ilişkidir.¹¹⁵² Kur'ân-ı Kerîm'de isim ve fiil olarak yedi yerde geçer.¹¹⁵³ Âbidin Paşa bu konu ile alâkalı olarak şunları ifade eder: Zinâ eden şahıs, zinânın vehâmetini, başlangıçta hiç anlamaz iken sonra kendisinden hasıl olan veled-i zinâları önünde mahzun ve gamlı görüp, zinâ ettiği kadının namus ve iffetten yoksun halini müşahede edince, halkın tan ve ayıbını tefekkür edip, rabbânî gazabı düşününce, ciğeri yanar ve dünyanın lezzetleri bile kendisi için tat vermez olur.¹¹⁵⁴

Sıradan insanlarda aklî incelikler aranmaz. Onlardan her zaman işitmiş oldukları emir ve nehiy dairesi içinde hareket etmeleri beklenir. Adam öldürme, zinâ ve işret gibi günahlardan sakınırlar, bunlar ilimsiz bilinebilecek hallerdendir. Binaenaleyh emir ve yasakları kabul etmeyip aksi bir halde bulunan ve itaat etmemekle insanlara zarar vermeğe kalkışan kimsenin ilminin olmaması kendisine özür olmayıp mutlaka ceza görür.¹¹⁵⁵

Zulüm

Zulüm, bir şeyi ait olduğu yerin dışında bir yere koymak, başkasının mülkünde tasarruf etmek ve haddi aşmaktır.¹¹⁵⁶ Başkasının mülkünde tasarruf etmek, şahsın vücûduna ve manevî değerlerine olabileceği gibi, malına karşı da olabilir.¹¹⁵⁷ Zulüm, kişinin yaratanına, diğer insanlara ve nefesine karşı olmak üzere üç çeşittir.¹¹⁵⁸

¹¹⁵¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 38-39; Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız: Mevlevî, Age., II, 808vd; İstihzâ için bakınız: Kınalı-zâde, Age., Haz., Hüseyin Algül, s.195-196; Rifat, *Tasvir-i Ahlâk*, s.153; 172-173.

¹¹⁵² İsfahânî, Age., s.315.

¹¹⁵³ Abdülbâkî, Age., s.332.

¹¹⁵⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 230.

¹¹⁵⁵ Age., VI, 49; Daha fazla bilgi için bakınız: Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s.664-675; Akay, Age., s.517-518; Ali Bardakoğlu, "Zinâ", *İslâmî Kavramlar*, s.748-750.

¹¹⁵⁶ Cürcânî, Age., s.144; Bursevî, *Kırk Hadîs Şerhi*, s.263.

¹¹⁵⁷ Ali Toksarı, "Zulüm", *İslâmî Kavramlar*, s.754.

¹¹⁵⁸ İsfahânî, Age., s.471.

Müellifimiz bu konu ile ilgili olarak şöyle der: Bir kimseyi düşman ittihaz etmek, ondan zuhur etmiş ve edecek olan fenâlığın fikir ve mülâhazasından neşet eder. Zâlim, sair insanlara ettiği fenâlıktan başka zulmü bile hakikatte kendine eder. İnsan, nefsinin kötülüklerine vakıf ve fenâ huyunu ârif olsa, en büyük düşmanın kendinde olduğunu anlar da ahlâkını tebdîl ile adalet etmeğe çalışır. Ancak bu hakikatleri görmek, basar-ı basîret ister.¹¹⁵⁹ Ahlâk-ı zemîme ashâbının gittikçe fenâlığı artar. Zâlim, bir vakit anlayacak ki, sair insanlarda zannettiği aşağılık ve noksanlıklar kendi sıfatıdır.¹¹⁶⁰

Hülâsa, bu günkü beşeriyetin bütün ıstırabı, içine düştüğü bütün çile ve felaketlere sebep manevî boşluk, ahlâk ve edep düşüklüğüdür. İlâhî disiplin ve vicdanî mesuliyet tanımayan kitle ve toplulukların geleceğinden saâdet ve terakki beklemek hayâl peşinde koşmak olur. Ahlâkı yıkılmış bir milletin hiçbir değeri kalmamıştır demektir.¹¹⁶¹

İslâm dininin gayesi, güzel ahlâkı tamamlamaktır. Onun bütün hükümlerinin amacı, güzel ahlâklı ve erdemli insanlardan oluşmuş bir toplum meydana getirerek, yaşanılabilir bir dünya hayatını tesis etmektir. Çünkü, bu şekildeki bir yaşam kişiye ahiret hayatında da cenneti kazandıracaktır.

Kanaatimize göre, insanın aklı vasıtasıyla bile şahsı, içerisinde yaşadığı toplumu ve devleti için nelerin iyi nelerin kötü olabileceğini kısmen de olsa kavraması ve hareketlerini ona göre ayarlaması söz konusudur. Allah Teâlâ'nın insana verdiği bu ilâhî lütuf ahlâkın önemini ortaya koymaktadır. Kaynağını Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerden alan İslâm ahlâkı bir diğer tabirle tasavvufun, cemiyetteki huzur ve sükunun sağlanmasındaki katkısı inkâr edilemez bir hakikattir.

3.2.2. Aşk

Arapça "İşk" kökünden gelen aşk, lügatte, sevda, aşırı ve şiddetli sevgi; bir kimsenin kendisini bütünüyle sevdiğine vermesi, sevgilisinden başka güzel görmeyecek kadar ona bağlanması, yakınlık duyması ve düşkünlük göstermesi mânalarına gelir. Yine aynı kökten olup, "sarmaşık" anlamına gelen "aşeka" da aşk kelimesi ile ilgilidir. Nasıl ki, sarmaşık kuşattığı ağacın suyunu emer, yaprağını soldurur bazen de kurutursa, sevgi de sevenin sevgilisinden başka şeylerden ilgisini, alâkasını kestirir ve onu soldurur.¹¹⁶² Bu kelimenin eşanlamlısı olarak

¹¹⁵⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 263.

¹¹⁶⁰ Age., II, 264.

¹¹⁶¹ Büyükkörükçü, *İslâm'da Edeb*, s.12; Daha fazla bilgi için bakınız: İsfahânî, Age., s.470vd; Rıfat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.377-378; Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, s.676-681; Bursevî, *Kırk Hadîs Şerhi*, s.263vd; Akay, Age., s.519; Ali Toksarı, "Zulüm", *İslâmî Kavramlar*, s.754-755.

¹¹⁶² İbn Manzur, Age., X, 251-252; İbn Arabî, *İlâhî Aşk*, Çev., Mahmut Kanık, İnsan Yay., İst., 1998, s.71; Tehânevî, Age., II,

lisanımızda sevgi, muhabbet, gönül vermek ve sevda gibi kelimeler kullanılır.¹¹⁶³

Aşk-ı ilâhî, aşk-ı lahûtî, aşk-ı hakikî, aşk-ı manevî ve muhabbetullâh gibi deyimlerle ifade edilen şekilleriyle, maksadı rûhânî ve rahmanî olan aşk-ı hakikî anlatılır. Bunlar Allah aşkını ifade eden deyimlerdir.¹¹⁶⁴ Bir başka deyişle aşk-ı rûhânî, ilim, hayır, vazife gibi yüksek ve manevî konulara karşı duyulan muhabbetir.¹¹⁶⁵ Aşk, bir şuur halidir;¹¹⁶⁶ sevginin son mertebesi, sevginin insanı tam olarak hükmü altına almasıdır. Sûfiler sevgiyi çeşitli kısımlara ayırırlar, umumiyetle de en son mertebeye aşkı koyarlar. Aşk sevginin en mükemmel şekli sayarlar.¹¹⁶⁷ Tasavvufta olgun insan olma yollarından biri de aşk yoludur ve bu, yolların en kısa olanıdır.¹¹⁶⁸

“Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeye muhabbet ettiğim için mahlûkatı yarattım”¹¹⁶⁹ hadîs-i kutsîsindeki, ilâhî sevgi, taayyunât içinde yalnız sevenlerde, yani âşık olanlarda meydana gelir. Âşkın sevgilisine âşık olması da işte bu sevgi sebebiyledir.¹¹⁷⁰ Kur’ân-ı Kerîm’de “aşk” kavramı mevcut değilse de mefhum olarak vardır.¹¹⁷¹ Kur’ân-ı Kerîm muhabbeti imanla birlikte değerlendirmiş, Allah’ı sevmeyi, onun muhabbeti ile iyi işler yapmayı mü’min olmanın ayırıcı niteliklerinden saymıştır.¹¹⁷²

Mesnevî’nin ana teması aşktır. Bu sebeple aşk, tafsilatlı bir şekilde işlenmiştir. Dolayısıyla müellifimiz de bu konu ile ilgili olarak tafsilatlı izahlar yapmıştır. Âbidin Paşa’ya göre, hikmeti gereği Cenâb-ı Hudâ, insanı talip ve matlup, râğbet eden ve râğbet edilen, âşık ve mâşuk olarak ve yer yüzünde malum olan mahlukât içinde en istidatlı, eşsiz ve benzersiz olarak yaratmıştır. İnsan Cenâb-ı Hakk’ın fermanına tabi olunca manen cihan mülkünün varisi olur.¹¹⁷³

Aşk ve muhabbet nev-i beşerin yüce bir mirasıdır. İnsan rûhu, kâinatın canıdır. Dünya ve içindekilerin bütün lezzet ve sevinçleri, aşkın lezzet ve sevincine muadil olmak şöyle dursun, muhabbetin eleminden hasıl olan zevk ve lezzeti bile vermeğe muktedir olamazlar. Zira sair lezzetler, maddî ve cismânî; aşk ise, rûhânî ve manevî bir cilvedir. Aşk, kalp ve rûhun şiidir.

1012; Âsım Efendi, Age., III, 952-953; Mevlevî, Age., I, 63; Şeyh Fahreddin İbrahim b. Şehriyâr, “Tstîlâhât-ı Ehl-i Tasavvuf,” Çev., Nurettin Bayburtluğil, MÜİFD., Sayı: 3, İst., 1985, s.347, ss.345-361; Özön, Age., s.49; Akay, Age., s.41; M. Kemâl Atik, “Ârif”, *İslâmî Kavramlar*, s.68; Mithat Enç, *Râhbilim Terimleri Sözlüğü*, Karatepe Yay., Ank., 1990, s.132.

¹¹⁶³ Pazarlı, Age., s.164; Bu kelimenin İngilizce karşılığı ise “Love” sözcüğüdür. (*Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük*, I, 171.)

¹¹⁶⁴ Ali Seydî, Age., I, 684; Kuyumcu, Agm., s.41; Aşk’ın neveleri için bakınız: Affî, *İbn Arabî’de Tasavvuf Felsefesi*, s.165-166.

¹¹⁶⁵ Pazarlı, Age., s.165.

¹¹⁶⁶ Nurettin Topçu, “Aşkın Halleri”, *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 77, (Mayıs 1972), s.16, ss.16-19.

¹¹⁶⁷ Uluğ, *Tasavvuf Terimleri*, s.59vd.

¹¹⁶⁸ Mehmet Demirci, *Yâmus Emre’de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi*, Selçuk Yay., Ank., 1991, s.16.

¹¹⁶⁹ Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, Age., II, 132.

¹¹⁷⁰ Seyyid Muhammed Nûr, *Vâridat Şerhi*, Haz., M. Sadettin Bilginer-Mustafa Varlı, Esmâ Yay., İst., 1994, s.39.

¹¹⁷¹ Bkz: Bakara, 2/165.

¹¹⁷² Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur’ân’da İman Psikolojisi*, Yalnızkurt Yay., İst., 1997, s.73.

Yalnız aşk kandilinin nurları ile kalplerin derinlikleri nurlanır. Aşkın zahirî yönü âlem-i şuhudda, bâtinî hakikati ise, cihan-ı lahûttadır.¹¹⁷⁴ Bu sebeple, âşıklar cennetin güzel kokusunu daha dünyada iken alarak mutlu olurlar. Aşksız mutlak saâdet beklemek kansız bedende sıhhat aramak gibidir.¹¹⁷⁵

Aşk insanın en büyük alâmeti, en azîz nimeti, en leziz rûhânî gıdasıdır. Aşk hangi neviden olursa olsun rûhâniyet ve ulviyete delâlet eder. Cisim ve maddenin aşka tesirleri cüz'îdir, zira aşk cisimden âlîdir. Aşkın büyük kısmı rûhânî ve pek az bir kısmı ise cismânîdir. İnsanın dili, hikmetler bahşeden bir feyz-i rabbânîdir. Mamafih aşk, dil ve nutuktan bağımsız ve maneviyât ile süslenmiştir. Lisanın vazifesi aklın hissiyâtını anlatmaktır. Olabilir ki, işiten yeterli bulmasın ve aşkın yüce derecesini sözle yakinen kavrayamasın. Ancak dilsiz olan aşkın döktüğü gözyaşı, bedeninin zayıflaması, yüzünün solgunluğu, ve nice nice muhabbet alâmetleri aşkın vücûduna şüphe bırakmayacak surette şehadet eder. Akıl, aşkın hallerini şerhe cesaret edince, balçığa batmış bir merkep gibi aciz kalır. Aşk, rûhânî ve manevî ulvî bir hâl olduğundan onun hakikat ve mahiyeti yalnız ona nail olanlara malum olur. Yoksa aklî deliller, o hakikatin binde birini bile tarife gayri kafidir.¹¹⁷⁶

Âbidin Paşa, aşkın ve âşığın özellikleri ile ilgili olarak şunları ifade eder: Her hangi bir kalp ve dimağda aşk ve muhabbet boy gösterdi ise, o kalp ve dimağa göre servet ve şöret âdi kuklalardan ibaret kalır. Kan, hayat-ı hayvânî; aşk, hayat-ı insanîdir. Aşkın ateşi her ateşten şiddetlidir. Zira zâhirî ateş yalnız cismi yakar, aşk ateşi ise, kalp, akıl ve beden her birini yakar. Aşkın kemâli, zâhirî cennettir. Sadık olmayan aşk sahibi o hilekâr tacire benzer ki, nihâyet iflasını ilan eder ve kendisini ayıplamış ve pişman etmiş olur.¹¹⁷⁷

Ayrılık zamanında çaresiz âşıkların feryat ve âhlarına benzer hiçbir yakıcı seda bulunmaz.¹¹⁷⁸ Ayrılığa duçar olan, kalbi yanan birisi, yetim kalmış bir hasta çocuğa benzer ki ona gösterilecek rıfk ve muhabbet insaniyete yaraşır. Âşıktan akan göz yaşı âb-ı hayat-ı rûhânîdir. Aşkın sevinci hayatın ilk baharıdır. Bedenin devasını tabipten, kalbin hayatını sevgiliden aramalı. Zerreler ve bütün cihan aşk ile raks ve deveran eder. Zerrelerin birleşmesindeki irtibat ve kâinatın hareketindeki intizam aşkın yüce neticesidir. Muhabbeti doğuran sebep, ayrılık ve hicran illeti;

¹¹⁷³ Âbidin Paşa, *Sâadet-i Dünya*, s.33-34.

¹¹⁷⁴ Age., s.122.

¹¹⁷⁵ Age., s.123.

¹¹⁷⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 97.

¹¹⁷⁷ *Sâadet-i Dünya*, s.125.

¹¹⁷⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 307.

gayesi ise, yakınlaşma ve vuslattır. Cisim ve rûhun meyyal olduğu şeyde bir feyiz bulunur ki onun elde edilmesiyle istenilen saâdet elde edilir. İşte maddî ve manevî çekim kuvveti, bu büyük esasa dayanır.¹¹⁷⁹

Akıl bazen hakikatten nişan ve eser gösterir ise de, aşk-ı ilâhî, nebevî tebliğlerde ve bilhassa Kur'ân-ı azîmü's-şân ile âriflerin kalplerinde bulunur. Aşk, manevî âlemde her zaman nihâyetsiz nurlar neşreder.¹¹⁸⁰ Allah Teâlâ'nın aşk nurundan feyizyab ol ki, basîretin açılsın ve kalbindeki zan ve vesveselerden kurtulmuş olasın.¹¹⁸¹ Ancak ilâhî aşka gark olmaya ve Hakk'ın rızâsını elde etmeye çalışan insan mesuttur.¹¹⁸² Yanıp tutuşan âşık, sevdiği cananı uzun bir müddet kalbinde saklamağa mecbur ve biçarenin kalbi terk olunmuş ve unutulmuş iken ansızın mâşukun halleri beyan olunca tabi olarak rengi değişir, göz yaşı akmağa başlar, bedeni titrer, kalbi dermansız olur.¹¹⁸³

Hakikî Aşk

Allah aşkı, ilâhî irâde için bütün değerleri feda etmek demektir. Bu aşk, Allah uğruna rahat, huzur, servet, şöhret, itibar ve nihâyet hayatî değerlerin terk edilmesiyle gerçekleşir.¹¹⁸⁴ Aşk, âşığa her şeyi yaptırma, en kutsî ve ulvî inançları bile terk ettirme gücüne sahiptir. Aşk, âşığın hem din ve imanına, hem de akıl ve mantığına meydan okur. Bunların hepsine galip gelir. Âşık her şeyini seve seve aşkı uğruna feda eder. Aşk her şey olduğundan ondan başkası hiçtir. Âşık, aşka esir düşmüş, onun kulu ve kölesi olmuş, irâdesini aşka teslim etmiştir. Bu yönden beşerî aşkla ilâhî aşk arasında fazlaca bir fark yoktur.¹¹⁸⁵

Büyük mutasavvıflar çoğu zaman ilâhî aşkla beşerî aşkı iç içe görmüşler, ikincisini ilkinin ulaşmanın bir yolu, bir aracı olarak kullanmışlardır. Büyük bir velî iken, Ruzbihân Baklî'nin şarkıcı bir cariyyeye nasıl âşık olduğunu Camî, *Nefâhâtü'l-Üns*'te anlatır.¹¹⁸⁶ İbn Arabî de "Nizâm" isimli bir kıza âşık olmuştur. Onun "*Tercümânü'l-Eşvâk*" isimli eserindeki aşk şiirlerini kadın aşkının ürünü sananlar bile olmuş, İbn Arabî de durumun öyle olmadığını göstermek için sözü edilen eserine "*Fethü'z-Zahire*" adıyla bir şerh yazarak maksadını açıklamıştı. Benzeri bir hâl İbn Farız için de anlatılır. Samimi ve mükemmel beşerî aşk için duydukları hayret duygularını gözlemleyen mutasavvıflar bu aşk yoluyla da Hakk'a ermenin ve ilâhî aşka ulaşmanın mümkün

¹¹⁷⁹ Âbidin Paşa, *Saâdet-i Dînya*, s. 126.

¹¹⁸⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 98.

¹¹⁸¹ Age., III, 259.

¹¹⁸² Age., IV, 58.

¹¹⁸³ Age., I, 121.

¹¹⁸⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Diyanet Vakfı Yay., Ank., 1993, s.167-168.

¹¹⁸⁵ Süleyman Uludağ, *Süfî Gözüyle Kadın*, 2.bs., İnsan Yay., İst., 1998, s.115.

¹¹⁸⁶ Camî, Age., s.535.

olduğunu ifade ederler. Nitekim Mecnun Leyla'nın aşkından Mevlâ'nın aşkına ulaşmıştı.¹¹⁸⁷

Âbidin Paşa'ya göre, Âşk-ı rabbânî, manevî hastalıkların tabibi ve istidadın zuhuru için bulunmaz bir iksirdir.¹¹⁸⁸ Aşk lezzeti unutulamaz, unutanlar bulunur ise, onlar asıl vatanlarından ayrılmış manevî serserilerdir. Ölüm ve yok oluş, her şeyi titrettiği ve kendisine râm eylediği âşikâr iken, belki hakikî âşik, zâhirî ölümü meşru surette araştırır. Ta ki, hicranı vuslata, narı nura tebdîl eylesin. Aşkın hakikatini bilmek, vücûdunu eritip, berrak su misali saffet kazanmakla ve âşik olduğu şeye ulaşmakla hasıl olur. Aşk misilsiz ve benzersiz olduğundan gereği gibi tariften âlî ve berîdir.¹¹⁸⁹

Hak Teâlâ'ya bir insan âşik olunca kendi benliğini manen yok eder ve Cenâbı Hak'tan maada her şey o âşıkın nazarında yok olur. Âşıkın sûrî varlığı ve namı bile vahdaniyet ve hakikate karşı perdedir. Hayy-ı ebedî, hakikî mâşuk olan Allah Teâlâ hazretleri olup, âşik ise, mânada meyyit gibidir. Zira âşik, fenâfillah olduktan sonra Cenâb-ı Hakk'ın her emrine tabi olup, nefsin arzu ve gazabını tamamen yok etmiş ve saâdet-i hakikîye nail olmuştur.¹¹⁹⁰ Bu sebeple, aşk-ı rabbânînin neşesi daimî ve ondan hasıl olan saâdet ise, ebedidir.¹¹⁹¹

Hakikî âşıkın her ân düşüneceği, aşkının devam ve kemâl bulmasıdır. Eğer bu yüce maksada kendini hasretmez ise, kanatsız kuş gibi kalıp âlî olan mâşuku cihetine manen yükselmez.¹¹⁹² Âşik-ı hakikînin fikri ve ümidi, ebedî ve bâkî olan Allah Teâlâ'ya gönülden bağlı olup, adî insanların ise, muhabbetleri kendileriyle şeytana racîdir.¹¹⁹³ Aşk ve muhabbet kemalde ise, bedende cismanî hastalık olmaz veya cüz'i olur. Aşktan yanmış ve yârin fikri ile bahtiyar olmuş âşik, bedenî ıstırabı unutup, sevgilisinin hayâliyle hoş hâl olur.¹¹⁹⁴

Müellifimiz ilahî aşka ulaşmanın metodunun ne olduğu hususunda ise şunları söylemektedir: Enbiyâ (s.a.v) Hazretleri, Hudâ'nın pak aşkı ile yüce kalplerini ihya ve hikmet nuru ile basar-ı basîretlerini bina ettiler ve dünya ve ukbânın şerefine nail oldular. Sen de ârif isen bu muhterem zümrenin yoluna uy ve kendini ihya et. Ey insan, ye'se düşme, korkma. "Ben nasıl adamım ki, aşk-ı ilâhîye nail ve saâdet menziline sırımına vasıl olayım" deme, çalış. İnsanların içinde bile bir şeylere sahip olanların lütfu geniş olduğu halde, keremleri halkeden Cenâb-ı

¹¹⁸⁷ Uludağ, *Sûfi Gözüyle Kadın*, s.119.

¹¹⁸⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 51.

¹¹⁸⁹ Âbidin Paşa, *Saâdet-i Dünya*, s.124.

¹¹⁹⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 57.

¹¹⁹¹ Age., I, 191.

¹¹⁹² Age., I, 58.

¹¹⁹³ Age., I, 188.

¹¹⁹⁴ Age., I, 94.

Hudâ'nın ne derece merhamet sahibi olduğu âşikârdır.¹¹⁹⁵

Viranelerde hazine bulunduğu gibi, ilâhî aşktan ve hakikatleri izhâr etmekten viran olan kalp içinde de hatır ve hayâle gelmez manevî hazineler vardır.¹¹⁹⁶ Gerçeği araştıran bir zât, zahiren haber alır ki, hanesinde vaktiyle bir çok altın saklanmış, o altını buluncaya kadar hanesinin duvarlarını yıkar. Bu muâmele zahiren tahrip, ancak hakikatte gömülü olan altını bulup hanesini yeniden daha iyi surette inşa ve yenilemedir. Beden ve akılda dahi gömülmüş hazine gibi bir çok yüce hasletler ve bilhassa aşk-ı rabbânî ve yüce hisler vardır. Bu yüce hususiyetleri meydana çıkarmak ve rabbânî aşkın lezzetine nail olmak için insan akıl ve bedenine meşru surette zahmet ve meşakkat verince, o zahmet gerçi zahirde meşakkat ve tahrip görünür ancak hakikatte sahibini saâdete ulaştırır ve mamur eder.¹¹⁹⁷ Bağ ve bostan ter-ü taze olmak için ateş ve su istediği gibi, hakikî âşık da aşk ateşi ve gözyaşı gibi manevî hallere muhtaçtır.¹¹⁹⁸

Âbidin Paşa'ya göre ilahî aşkın bir takım hususiyetleri bulunmaktadır: İlâhî aşk deryasında müstağrak olan zât muhabbetinin artmasını arzu eder. İster ki, fânî olan âdi şeylerden kurtulup, rûhânî deryaların tecelli dalgaları içinde feyizlere nail olsun.¹¹⁹⁹ Fakir olanlara tasadduk etmek mürüvvet ehlinin şanındandır. Bundan daha yüce bir hâl, bütün malını sarf ettikten sonra Hak Teâlâ'nın yolunda canını feda etmektir. Bu hâl ise, hakikî âşık olan kemâl ashâbına mahsustur ki, onlar Hakk'ın rızâsı için riyâzet meşakkatine katlanır, şehadet şerbetini içmeyi en büyük lezzet, en büyük saâdet ve en yüce nimet bilir.¹²⁰⁰

Enbiyâ ve evliyâ ilâhî nefhâ ile şereflenmiştir. Onların feyiz ve himmeti yücedir. Bu nefha ilâhî emanettir. Bu emaneti Yüce Hak zemin ve âsumâna teklif buyurduğu vakit onun azametini hissederek en sağlam dağlar bile mânen korkarak dehşet içinde kaldı. Arz ve sema bu rabbânî emaneti kabul ve yüklenme hususunda acizliklerini izhâr etti. Ama cismen küçük, manen büyük olan insan, o emaneti çekinmeden kabul etti. Bunun üzerine Allah Teâlâ bunu zulüm ve cehalet olarak isimlendirdi. Kısaca denebilir ki, emanetten maksat cismanî ibâdet değildir. Büyük emanetten maksadın rabbânî ibâdet olmadığı, yerler, gökler ve dağların emaneti kabul etmediği ve bunların diğer yaratıklar gibi şu ân yaratılışları üzere, Allah Teâlâyı tesbih ve ona ibâdet etmekte olduğu âyet-i kerîme ile sabittir. Emanetten maksat, Mevlânâ'nın (k.s) dediği gibi "ilâhî nefha" yani insandaki rûh-i manevîdir. Onun manen bir kanadı ilâhî aşk, diğer kanadı ise, ilâhî

¹¹⁹⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 144.

¹¹⁹⁶ Age., III, 155.

¹¹⁹⁷ Age., I, 184.

¹¹⁹⁸ Age., III, 111.

¹¹⁹⁹ Age., III, 156.

¹²⁰⁰ Age., IV, 87.

ma'rifettir.¹²⁰¹

Hayy olan Allah Teâlâ'nın aşkı daima mevcut olup, kemâl-i letafetle her zaman tazelenir. Zira kudret ve merhamet-i ilâhiyye gibi yüce ilâhî isimler hatırlanınca, insan gözleriyle bunca mahlûkatı, bunca cansız olan cisimleri ve rabbânî eserleri görünce, aşk-ı ilâhî daima akıllara letâfet ve kalplere hayat bahşeden bir iksir olur. Fenâ olan şeylere kalbini raptedip onlara âşık olma. Allah Teâlâ'nın sana vereceği muhabbet şarabı, lezzet deryasıdır. Zira o zât-ı pâk, muhabbetlerin yaratıcısı ve lezzetlerin kaynağıdır.¹²⁰²

Kendini aşk deryasına gark olmuş zanneden sâlike, harfsiz ve sözsüz olarak Cenâb-ı Hak buyurur ki: Âşık olma iddiasında bulunuyorsun, halbuki kendini unutmadın ve nefsinin mevcut bir şahsiyet ve beni senden ayrı farz ettin; sen bu şekilde biri iki gören bir şaşı olunca hakikî dostu bildim ve buldum diye nasıl iddia edebilirsin? Hakikî âşık, mecazi varlığını tamamen yok etmeli ve Cenâb-ı Hak'tan başka hiçbir şey görmemelidir.¹²⁰³ Bir gönül belâ ve musibetten gam çeker ve dünya ile ilgili ferah bahşedecek olan hallerden memnun olup gülerse, böyle değişikliklere bağlı olan gönül sahibi hakikî âşık olamaz. Hakikî âşık olmak ister ise, safâ ve gam gibi fânî kayıtlardan kendini kurtarmalı, manevî zatı Hak sevgisi ile bekâ bulmalıdır.¹²⁰⁴ Eserde şöyle gelmiştir: "Allah Teâlâ'nın emirlerini icra etmek için her kim kendini vakfetmiş ve hakikî âşık olmuş ise, Allah Teâlâ o kula yardımcı olur."¹²⁰⁵

Cüzi akıl her ne kadar zeki olsa da, ilâhî aşkı anlayamaz. Zira cüz'i aklın sahası maddiyât, ilâhî aşkın sahası ise, nihâyetsiz rûhaniyet âlemidir. İnsan için en büyük ve en yüksek mertebe aşk ve ilâhî rızânın elde edilmesinde kendinin varlık, emel ve arzusunu yok etmesidir. Ondan sonra kalbi subhânî aşk ve zevk ile dopdolu olur. Kendi emelini Hakk'ın emrine tabi etmeyen melek dahi olsa yine şeytandır.¹²⁰⁶ İlahi aşka ulaşabilmek için rûhen çokça fedakarlıkta bulunmak ve insanda yüz bin can olmuş olsa onları can-ı gönülden feda edebilecek bir teslimiyet göstermek icab eder.¹²⁰⁷ Dünyaya, bazı isim ve sebeplere veya mahub ve mahubeye iştiyaklı olan kimseler rabbânî aşk ve hakikî saâdetten mahrum olurlar. Zira ebedî saâdet ve selâmet ilâhî aşkta mevcut olup, sair yaratıklarda bulunmamaktadır. Binaenaleyh Hakk'a âşık olan ehl-i irfân mahlûkâta kalbi bağlamaktan uzak olurlar.¹²⁰⁸

¹²⁰¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 241.

¹²⁰² Age., I, 143.

¹²⁰³ Age., III, 159.

¹²⁰⁴ Age., III, 173-174.

¹²⁰⁵ Age., III, 232.

¹²⁰⁶ Age., III, 250.

¹²⁰⁷ Age., IV, 79.

¹²⁰⁸ Age., V, 79.

Âbidin Paşa'ya göre, güzelliğin derecesi âşığın aşkı derecesine göre hissedilir. Her âşığın nazarında sevgilisi benzersizdir. Bununla beraber ondan daha güzellerinin bulunmasının mümkün olması cihetiyle, âşığın sevgilisine benzersiz demesi diğer sevgililere hakaret sayılmaz.¹²⁰⁹ Gönlünü sevgilisine veren âşıklar, dilberlerini candan sever. Mâşukların nazlanmaları ve ağır davranmaları, âşıkların muhabbetini celbetmesine hikmetle bakılınca mâşukların da âşığı istemiş oldukları anlaşılır. Her kim Hak Teâlâ'yı çok severse, Cenâb-ı Hak da onu çok sevmiş olur. Bir sadık âşığı, manen mâşuku da sever, çünkü muhabbet karşılıklıdır. Bu sebeple âşık da mâşuk olmuş olur.¹²¹⁰ Allah Teâlâ bir kuluna merhamet edip tecellilere mazhar kıldıktan sonra, eğer o kul aşk ve muhabbeti Allah Teâlâ'dan gayri bir şeye hasredek olsa, ilâhî gayret onu belâ ve eziyetlere giriftar ederek yine onu Hak yoluna döndürür ve yüce mertebeler ihsân eder.¹²¹¹

Âbidin Paşa'nın, tecellî ve feyzin aşırılığı sebebiyle aşk-ı ilahî sahibi velilerden zuhur eden ve şerîatin zahiri ile bağdaşmaz gibi görünen sözler anlamına gelen şatahât¹²¹² hakkındaki değerlendirmeleri ise şöyledir: Hakikî bir âşık, cezbe halinde iken zahiren küfür sayılabilecek bir kelâm söyleyecek olsa, onda dahi din kokusu hissedilir. Nitekim Allah dostlarının “Kendimi tesbih ederim, şanımlı ne yücedir”, “Cübbemin altında Allah'tan başkası yoktur”, “Ben Hakk'ım” gibi istiğrak halinde işitilen sözlerinden şek ve şüphe yerine dine karşı yakîn ve kuvvet doğar.¹²¹³

Zahiren makbul görünmeyen bazı kelimeler hakikî âşık olmayan bir insan tarafından söylenirse, sırf inat ve belki de fesat çıkarmak içindir. Ama bu nevi ifadeler cezbe halinde bulunan bir Hudâ âşığı tarafından beyan olunursa o âşığın kalbi, pak olan derya gibi saf olduğundan ondan zuhur edecek haller ve kelimeler makbul olur. Zira onun kalbi asıl; zahiren uygunsuz görünen kelâmı ise, ikinci derecede ehemmiyet arzeder.¹²¹⁴ Üzerine put resmi nakşolunmuş bir altını, yahut altından yapılmış bir putu akıllı bir mü'min bulunca, “bu altında put resmi vardır alamam” diyerek hiçbir vakit terk edemeyeceği gibi, zâhiren makul olmayan ama hakikati makbul olan bir keyfiyeti dahi akıllı mü'min terk edemez. Belki alarak makbul olmayan yönünü izale ederek diğer cihetinden istifade eder. Aynı şekilde kâfirler tarafından icat edilmiş veya telif olunmuş bir sanat, harp aleti veya bir kitabı mü'min terk etmeyip, onda şeran makbul olmayan şeyler var ise, onları almaz, faydalı cihetini kabul etmek suretiyle istifade eder.¹²¹⁵

¹²⁰⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 137.

¹²¹⁰ Age., III, 153-154.

¹²¹¹ Age., III, 165-166.

¹²¹² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.660.

¹²¹³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 111.

¹²¹⁴ Age., V, 112.

Mecazî Aşk

Tasavvufta fânî şeylere, maddî, nefsanî ve bedenî hazlar üzerine kurulu olan aşka mecaz veya mecazî aşk denilir.¹²¹⁶

Âbidin Paşa bu konuda şöyle der: Bir insan fenâ olacak olan şeylere âşık olsa, zarurî olarak mâşukundan mahrum, manen ve cismen yaralı ve gamlı kalması şüphesiz olduğundan, akıllı ve mert olan zât fânîlere gönül bağlamaktan ve onlara iltifat etmekten sakınır. Mâşuk olan mahluk bir müddet sonra yok olunca, Allah Teâlâ'nın tayin ettiği yere dönünce, âşığın kararsız kalacağı ve inleyeceği âşikârdır. Mahluk olan mâşukta bulunan lezzet ve letafet eğretidir. Rûh ve letafet bedenden ayrılınca beden lezzetsiz ve kefeneye layık olur.¹²¹⁷

Mecazî aşklar, temelsiz, bekâsı olmayan ve fânî olan şeylerdir ki, zarurî olarak onlara muhabbetin de neticesi, fânîdir ve seven, pişman olmuş ve gönlü harabeye dönmüştür. Fânî şeylere başlangıçta gösterilen muhabbetin, yapılan ahitlerin, çekilen zahmetlerin, tahayyül olunan sefalardan mahvî ile yerlerinde dev nedamet yüz gösterir, yeis ve tasa meydana getirir. Akıllı insan, muhabbetini Cenâb-ı Yezdan'a raptederek Hz. İbrahim gibi "yok olanlardan" uzak olur.¹²¹⁸

Müellifimiz, aşk-ı mecazî ve aşk-ı hakikîyi şu şekilde mukayese etmektedir: Aşk iki nevidir: Biri her bir güzelliğin her nimetin, her muhabbetin hâliki olan Allah Teâlâ'ya âşık olmaktır. Bu aşk insanîyet ve lezzetin en yüksek, en âlî, en azîm derecesidir ki, kalem ve söz ile tarifi mümkün değildir. Beş yaşında olan ufak bir çocuk yirmi-otuz yaşlarında bulunan bir gencin aşkını sözle anlamağa kabiliyetsiz olduğu gibi aşk-ı mecazî ashâbı da aşk-ı ilâhîyi anlamağa o derece muktedir değildir. Aşk-ı ilâhî tabirler ile anlaşılmaz. Zira emsalsizdir. Bir insanda aşk-ı rabbânî artınca manevî feyzi de o nispette artar, kalp ve akli elem ve şüphelerden uzak olur. Hiçbir korku ve cismânî düşünce bırakmaz ve âşık, azîm hissiyât ile doldurarak ona ulvîlik bahşeder. Aşk-ı mecazî bile insanı her nevi hayvanattan tamamen ayırır ve bazen hakikaten manevî ilerleme sağlar. Fakat aşk-ı mecazî'nin bekâsı olmadığından ve sahibinin harama düşmesi muhtemel olduğundan tehlikesi ve ıstırapı çoktur. Ama aşk, aşk-ı ilâhî ise, insan her anda aşk-ı ilâhîden yüz bin defa feda-yı can etse herkesten daha bahtiyar ve cihan-ı bâkîde mesut ve kararlı olur.

Aşk illetlere tabiptir. Zira hem rûhânî hem de cismanî hastalıklara çare ve âb-ı hayatır.

¹²¹⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 113-114.

¹²¹⁶ Ali Seydî, *Age.*, I, 684; Kuyuncu, *Agm.*, s.41.

¹²¹⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 81-82.

¹²¹⁸ *Age.*, I, 137-138.

Âşık-ı hakikî, Hakk'a muhabbet ve ibâdet eder, ahlâk-ı hamîde ashâbından olur. Kimseye fenâlık, garaz ve haset etmez. Mâşuku olan Cenâb-ı Hakk'ın mahlûkatının tamamını ve bilhassa akıl ve his sahibi olan insanları gerçekten sever, hallerine acır ve merhamet eder. Aşk-ı mecazîde bile âşık, meselâ sevdiğinin mektubunu alsa veya elbisesini ve belki bastığı toprağı görse, o mektup, o elbise, o toprak âşıka bir saâdet hatırası olur. Âşık-ı ilâhî bütün mahlûkata muhabbet gösterir. Kürre-i arzda cemiyet-i beşeriyenin ve hayvanat, nebatât, arz ve semavâtın tamamı aşk ile dolu, aşk ile hayat bulmuştur. Her hissin her fikrin varlığının sebebi, ülfet ve muhabbettir.¹²¹⁹

Âşıklık gerek hakikî, gerek mecazî olsun neticede insanı hakikat mertebesine ve yüce vahdet sarayına ulaştırır ve manevî yüceliklere mazhar eder. Aşk o kimseyi vahdet mertebesine ulaştırır ki, ilâhî aşkın ulviyetini anlamış, şerîat ve hakikatin ahkâmına tabi olmuştur. Yoksa aşk-ı mecazî, bir münkire ne fayda verebilir? Hakîm-i meşhur Eflatun'a göre, "her nevi intizam aşktan zuhur eder." İnsan evvela eşyaya, sonra güzel bedene, daha sonra yüce fikirlere ve a'yân-ı sâbîteye¹²²⁰ âşık olur; en nihâyet muhabbet Allah Teâlâ'ya münhasır kalır. Makbul olan aşk-ı mecazî'nin de birinci alâmeti kemâl-i iffettir. İffetten uzak olan muhabbete aşk tabir olunmaz.

Bu çeşit muhabbetin ismi şehvettir ki, hayvanlarda da görülür.¹²²¹

Sûfinin Allah'a olan aşkı hararetili bir aşktır; bu aşk kişinin nefsinin yok edilerek Rab'la birleşmesini amaçlar; bu gerçekleşinceye kadar sûfi feryat eder, ağlar, ah eder ve nefsini imhaya ve sekre götüren müzik ve sema gibi şeylerle meşgul olur. Nübüvvet makamının aşkı ise, tümüyle farklı bir aşktır. Bu aşk ayrılık figanlarına, cem hali için ah edişlere, sekr haline ve nefsi yok edişe yabancıdır.¹²²²

"Eşrefoğlu Rûmî senin, Aşk oduna yansın canın
Aşk oduna yanmayanın, Kalbi safi olmaz imiş"

Ateşe dayanmak, aşka inanmak ancak imanladır. İman yoksa ne aşk ne âşık, ne nebi, ne vefî ve ne de hakikî insan vardır. Kâinatta her şey bir dönüş halinde, zerreden yıldızlara kadar bir cezbe tutulmuş, bir aşka yakalanmış, suretâ sarhoş gibidir. İnsan, nasıl olur bir şeye inanır bağlanır da ona âşık olmaz? Öyle sakin, bomboş duruyorsa o, inançsız, aşksız kupkurudur,

¹²¹⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 51-52.

¹²²⁰ Eşyanın Allah Teâlâ'nın indindeki suretleri, bir şeyin ilâhî ilimdeki hakikatı. (Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.68-69.) Bkz: Konuk, Age., I, 17vd; Davûd el-Kayserî, *Mukaddemât*, Çev., Hasan Şahin ve Arkadaşları, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Kayseri, 1997, s.30vd; Titus Burckhardt, *İslâm Tasavvuf Doktrinine Giriş*, 2.bs., Kitabevi, İst., 1995, s.78-80; Affîfî, *İbn Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, s.69-70; Ebu'l-Alâ Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, İz Yay., İst., 2000, s.379vd; Sunar, *Tasavvuf Felsefesi*, s.349.

¹²²¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 95-96.

¹²²² Ahmed b. Abdülhad el-Fârûkî es-Serhendî İmam-ı Rabbânî, *el-Mektûbât*, I-III, Demir Kitabevi, İst., 1963, I, 796, (Mektup: 302); Abdülhak Ensarî, *Şerîat ve Tasavvuf*, Çev., Yûsuf Yazar, Rehber Yay., Ank., 1991, s.101.

ölüdür. O, ateşle irtibat kurduysa, nasıl olur da coşmadan, haykırmadan durabilir?¹²²³

Aşk tecrübesi, yoğun bir acı ve sevilen kişiden ayrı kalmakla elde edilir. Bu, tüm nedenlerin ötesinde bir özlemle tutuşan arzudur. Bu yolda sûfi, aşkın değişik şekillerini algılamayı ve aşk için daha fazla boşluk yaratmayı öğrenmektedir. Sûfi yolunda gerçek anlayış sadece aşkla kazanılır. St. Augustine, aynen şöyle der: “Bir şeyi yalnızca onu sevdiğiniz derecede anlayabilirsiniz.”¹²²⁴ Mevlânâ, aşk bahsinde “Bizim medresemiz aşktır. Müderrisimiz Yüce Rabbimiz. Biz bu medresenin talebeleriyiz, dersimizi her dem tekrar eder dururuz” buyurmuşlardır.

Yûnus hemen hemen aynı şeyleri söyleyerek şöyle der:

“Biz tâlib-i ilimiz, aşk kitabın okuruz

Çalap müderris bize aşk hod medresemizdür.”

Mevlânâ, “Ey âşıklar, bizim dinimiz, mezhebimiz aşktır. Biz aşk çocuklarıyız” derken, Yûnus,

“Ey âşıklar, ey âşıklar, aşk mezheb-i dindir bana

Gördü gözüm dost yüzünü, yas, kamu düğündür bana,” demektedir.¹²²⁵

Mevlânâ Celaledin-i Rumî'nin ifadesiyle: “Aşk öyle bir alevdir ki, parladığında, mâşuktan başka her şeyi yakar.”¹²²⁶ İnsan yaratılışında mevcut en güçlü duygulardan biri olan sevgi ve aşkın yöneltileceği en büyük hedef, bu duyguyu mayamıza koyan Allah Teâlâ olmalıdır.¹²²⁷ Mevlânâ'ya göre gerçek aşk, insân-ı kâmile karşı duyulan bağlılık yahut kendi olgunluğunu onda müşahede etmektir ki, cezbe hali geçince bu sevgi, dünyaya yayılır. Bütün insanlara hatta bütün canlılara taalluk eder. Hayrı, iyiyi, güzeli, doğruluğu ve birliği hedef edinir ki, Mevlânâ, hayatının her safhasında bu yüksek ve âlemşümul neşeye sahip olmuştur.¹²²⁸

Aşkın melcei, gönüldür. Aşk olmayan yerde kemâl ve visal de olmaz. Kemâl ve vahdete giden yol aşk yoludur. Aşk, dertsiz olmaz. O ham kişiyi olgunlaştıran bir vasıtaadır. Gönlü derde düşen, belâyâ mübtela olan, bunun lezzetini alan, artık istese de istemese de ilâhî aşk ile yanar.¹²²⁹

Tasavvufî hayattaki makamlarla ilgili çok çeşitli tasnifler yapılmıştır: Bu tasniflerden birisi şu şekildedir: 1. Fenâ fi'ş-şeyh 2. Fenâ fi'r-resul 3. Fenâfillâh. Fenâfillâh'dan önce yer alan

¹²²³ Âmil Çelebioğlu, Age., s.27.

¹²²⁴ Dorst, Agm., s.30-31.

¹²²⁵ Mehmet Önder, “Mevlânâ'nın Yûnus'a Etkisi” *Uluslararası Yûnus Emre Sempozyumu Bildirileri*, s.249-255, s.254-255.

¹²²⁶ Veled İzbudak, Age., V, 51, beyit: 588.

¹²²⁷ Mehmet Demirci, “Yûnus'ta Aşkın Dinamizmi,” *Uluslararası Yûnus Emre Sempozyumu Bildirileri*, s.405, ss.405-410.

¹²²⁸ Abdülbüki Gölpınarlı, *Mevlânâ Hayatı Eserlerinden Seçmeler*, 2.bs., Varlık Yay., İst., 1958, s.29-30.

¹²²⁹ Âmil Çelebioğlu, *Muhammedîye I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İst., 1996, s.143.

Fenâ fi'r-resul makamı, Hz. Peygamber'e duyulan aşk, sevgi ve muhabbetin doruk noktasıdır.¹²³⁰

Yaşar Nuri Öztürk de bu konu ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir: "İlâhî aşkın vuslat noktasında, Son Resûlü sevmeyi görmek gerekir. Gerçek sevgiye, gerçek sevgiliye vardırıan aşkı elde etmek için Muhammed Mustafa (s.a.v)'de erimeli, kısaca fenâ fi'r-resûl olmalıyız. Varlıkların aydınlığı Peygamberler sultanına sevgi, aşk yolunun hem başlangıcı hem de sonudur. Yani âşık olabilmek, sevebilmek için O'nun eteğine yapışmak nasıl şartsa, aşkı hedefine vardırırmak için de onun sevgisiyle dolmak şarttır. Aslında bütün sevgiler farkında olalım veya olmayalım Muhammed Mustafa'yı arayan çırpınışlardır."¹²³¹

Esrâr Dede, her kim ki, aşk derdinden dolayı ıstıraplar çekerse, yarın âlem-i bekâda yüzünün güleceği ve kurtuluşa ereceğini şu beyitle anlatır:

Subh-ı bahâr-ı bahtı gülistân-ı handedür

Her kim ki derd-i aşk ile âh u zâr eder.¹²³²

Niyazî-i Mısrî ise, şöyle demektedir:

Ey gönül gel gayrıdan geç aşka eyle iktidâ

Zümre-i ehl-i hakikat anı kılmış muktedâ.¹²³³

Hülâsa aşk, insanı yaşama bağlayan yegane güçtür. Kâinattaki dinamizmin kaynağı aşktır. İnsanlar aşkla bağlandıkları varlıklar için yaşar, onlar için çalışır, onlarla yaşamlarını devam ettirirler. Kanaatimiz şudur ki, o halde kişi, Rabbinin kendisine vermiş olduğu bu hususiyeti boşa harcamamalı, ilâhî merkezle olan alâkasını sağlamlaştırmak için ilâhî aşkla yaşama gayreti içinde olmalıdır.

¹²³⁰ Mustafa Kara, "Hz. Peygamber'in Tasavvufî Düşüncedeki Yeri", *Diyanet Dergisi (Peygamberimiz Özel Sayısı)*, (Ekim-Kasım-Aralık 1989), Ank., 1989, s.235, ss.221-237.

¹²³¹ Yaşar Nuri Öztürk, *Kendi Dilinden Son Peygamber*, Fatih Yay., İst., 1984, s.39-40.

¹²³² Kavalcı, Agt., s.199.

¹²³³ Erdoğan, Agt., s.140; Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Tüsi, *el-Luma'*, s.86-88; (Trc., s.56-57); Kuşeyri, Age., II, 610-625; (Trc., Arslan, s.363-374); İmam Gazali, *İhyâ*, Çev., Ahmed Serdaroğlu, IV, 580vd; İbn Arabî, *İlâhî Aşk*, s.24vd; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, I-III, Dâru'l-Küttübi'l-Arabiyye, Beyrut, ts., III, 24vd; Tehânevî, Age., II, 1012-1014; Muhammed Ebû Said el-Hâdimî, *Şerhu Tarîkati'l-Muhammediyye*, Yazma, Nesih, vr.306; es-Sufürî, Age., I, 48-59; Sarı Abdullah, *Semerâtu'l-Fuad*, s.36-43; Erzurûmî, Age, s. 605-653; İkbâl, *Cavitrnâme*, s.37-41; Nicholson, *İslâm Sâfîleri*, s.87-102; Ömer Rıza Doğrul, *İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf*, Ahmet Halit itabevi, İst., 1948, s.54-57, 107-109; Raynold Allin Nicholson, *es-Sâfiyyetu fi'l-İslâm*, Arapçaya Terc., Nureddin Şerîbe, Mektebetü'l-Hâncî, Mısır, 1951, s.100-115; Asaf Halet Çelebi, *Mevlânâ'nın Rubailerî*, Ahmet Sait Matb., İst., 1944, s.15-22; Zeki Mübarek, *et-Tasavvufu'l-İslâmî fi'l-Edebi ve'l-Ahlâk*, Dâru Cil, Beyrut, ts., II, 166-188; J. Bruce Long, "Love", *The Ancylopedia of Religion*, IX, ss.31-40; Cavit Sunar, "Aşkın Terbiyede Rolü", *AÜİFD.*, Cilt: XXV, Ank., 1981, ss.95-128; Kehribar, Age., s.44-47; Selçuk Aytan, "Mevlânâ ve Aşk", *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci*, Haz., Fevzi Halıcı, ss.161-162; Celâleddin Çelebi, "Mevlânâ'da Aşkın Mânası", *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci*, Haz., Fevzi Halıcı, ss.269-278; Süleyman Uludağ, "Tasavvufî Ulûhiyyet Telakkisinde Mertebeler III", *Hareket*, Sayı: 23, (Mart 1981), s.14-15, ss.3-15; Saâdettin Kocatürk, "Mevlânâ'da Aşk Kavramı", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 4, s.93vd; Süleyman Uludağ, "Aşk", *DİA*, Güzel Sanatlar Matb., İst., 1991, IV, 11-17; Gazzâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb*, s.48-53; Mustafa Usta, *Dvân-ı Kebirde Mevlânâ'nın Eğitim Görüşü*, İFAV Yay., İst., 1995, s.151-205; Mehmet Demirci, *Mevlânâ'dan Düşünceler*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1997, s.35-41; Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.145-150; Büyükkörükçü, *Mevlânâ*, s.207-218; İskender Pala, *Âh Mine'l-Aşk*, Ötügen Yay., İst., 1999; A. Reza Arasteh, *Aşkta ve Yaraticılıkta Yeniden Doğuş*, Çev., Bekir Demirkol-İbrahim Özdemir, Kitâbiyât, Ank.,

3.2.3. Sabır

Sabır, tahammül, dayanma, acıya katlanma, birini bir şeyden alıkoymak ve hapsedmek¹²³⁴ nefse acılığı içirmek ve Allah Teâlâ'dan başkasına şikâyeti terk etmektir.¹²³⁵ Sabır, kişinin nefsinin bayağı isteklerine meyletmeyip, hevâ'ya mukavemet edip kendisini faydasız şeylere karşı müdâfaya kadir olmasıdır.¹²³⁶

Sabır, nefsin lüks yaşama, feverân etme, şehveti giderme, şımarıklık etme, sırrı ifşa etme ve sevgiyi yok etme gibi isteklere karşı sebat göstermesi ve bu tür arzulara boyun eğmemesidir.¹²³⁷ Bir başka deyişle sabır, hoş gitmeyen olaylar, nefse ağır gelen şeyler karşısında dünya ve ahiret menfaatlerini düşünerek, rûhî dengeyi bozmamak için insanın kalbinde yer tutan sükûnet ve dayanma kuvvetine verilen isimdir.¹²³⁸ Allah dostlarının en yüce makamlarından birisi olan sabır,¹²³⁹ rûhun meziyetlerinin de en büyüklerindedir. Arzular onunla gerçekleşir ve insan onunla gayesine ulaşır. Sabır, kini yenmek ve kötülüğü öldürmektir.¹²⁴⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de sabır, müştaklarıyla birlikte 103 yerde geçmektedir.¹²⁴¹ Kur'ân-ı Kerîm sabrı; ahdi yerine getirme, sözden dönmeme, yakın akraba ve komşularla ilişkiyi sürdürme, her iş ve niyette Allah Teâlâ'dan korkma, onun yolunda gizli ve açık olarak mal harcama, namaz kılma, kötülüğü iyilik ve güzellikle uzaklaştırma hasletleriyle eşit seviyede tutmuş bunları ilâhî rızâyı kazanma vesilesi saymıştır. Bu sıfatları taşıyan ve alışkanlık haline getirenleri, tutum ve davranışlarında, akıl ve hikmet sahibi kişiler olarak kabul etmiştir.¹²⁴²

“Muhakkak ki, biz sabredenlerin mükafatını, yapmakta olduklarının daha güzeliyle vereceğiz.” (Neml, 17/96) “İşte bunlara sabrettiklerinden dolayı yaptıklarının mükafatı iki defa verilecektir.” (Kasas, 27/54) “Ancak sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir.” Zümer, 39/10.

Hadîs-i şerîfte ise şöyle buyrulmaktadır: “Peygamberler, insanlar içinde en şiddetli belâyâ uğrayanlardır. Sonra derece derece insanlar belâyâ uğrarlar.”¹²⁴³

Mekkî'ye göre sabır, nefsin istekleri peşine koşmaktan, Rabbinin rızâsına karşı

2000, s.61-71.

¹²³⁴ İsfahanî, Age., s.403; İbn Manzur, Age., IV, 437-438; İbn Kayyım, Age., II, 155; Âsım Efendi, Age., II, 458; İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s.146; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.446; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.605; Safer Baba, 240.

¹²³⁵ Tehânevî, Age., I, 823; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s.190; Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofiyye*, s.31; Rifat, *Tasvir-i Ahlâk*, s.285.

¹²³⁶ Kınalı-zâde, Age., Haz., Hüseyin Algül, s.105; Bkz: Pakalın, Age., III, 74.

¹²³⁷ Dehlevî, Age., Çev., Mehmet Erdoğan, II, 265.

¹²³⁸ Ali Toksan, “Sabır”, *İslâmî Kavramlar*, s.616.

¹²³⁹ eş-Şarkavî, Age., s.187.

¹²⁴⁰ Üiken, *Aşk Ahlâkı*, s.46.

¹²⁴¹ Abdülbakî, Age., s.399-401.

¹²⁴² el-Behiy, Age., s.240-241; Krş., Kur'ân-ı Kerîm: Ra'd, 13/19-22.

gelmekten, onun yüce huzurunda kötü davranışların işlenmesine sebep olan aç gözlülük tabiatından men ederek, itaatten kaçıştan alıkoyarak Rabbine itaate devamlılık ve davranışlarında edebe riâyet üzere tutulmasıdır.¹²⁴⁴ Nisâbü'rî belâyı, Allah Teâlâ'ya doğru seyreden kimseleri Allah'a götüren bir binek olarak tarif eder.¹²⁴⁵ Muhasibî sabrı, ilâhî emirlerin okları karşısında kıpırdamadan durmaktır diye tarif eder. Sûfiler sabırlı kişileri üç sınıfa ayırmışlardır:

- a. Mütasabbir: Sabırlı olmaya çalışanlar.
- b. Sâbir: Mihnetlere katlananlar.
- c. Sabûr: Şartlar ne olursa olsun sabrı tam olarak yerine getirenlere denir.¹²⁴⁶

İmam Gazzâlî şöyle demektedir: Sabır, dinin makamlarından bir makamdır. Mahlûkat içerisinde yalnız insana mahsus olan hususiyetlerden birisi de sabırdır. Şehvî arzuları terk etmek bir ameldir. Bu ameli meydana getiren bir kuvvet vardır. İşte o kuvvet sabırdır. Demek ki sabır, şehvete zorlayan kuvvet karşısında dinin icaplarını yerine getirmede gösterilen gayretten ibarettir.¹²⁴⁷

Abdülkadir-i Geylânî'ye göre sabır, kaza ve kaderde Allah Teâlâ'ya muvafakât etmektir. Sabır, nusret bulmanın, kadri yüce olmanın ve şerefli yaşamının sebep ve anahtarıdır. Muttakî, mütevekkil ve güvenilir bir kimse olmak isteyen kimse sabırlı olsun. Çünkü dünyanın hepsi afet ve musibettir. Hiçbir nimet yoktur ki, yanı başında bir nikmet bulunmasın. Hiçbir ferahlık yoktur ki, beraberinde sıkıntı bulunmasın ve hiçbir genişlik yoktur ki, onunla birlikte bir darlık olmasın.¹²⁴⁸

Sabır ile ilgili olarak Âbidin Paşa şunları söylemektedir: Sabır, insan için büyük bir nimet ve selâmet sebebidir. Sabır sürûrun anahtarıdır. Sabır lafzı beş mâna için kullanılır.

1. İnsana gelen her nevi musibet ve meşakatlere tahammül edip kalben, fikren, lisanen ve tavren şikâyet ve esef etmemesi ve rabbânî merhamete dayanarak musibetlere rızâ göstermesi.
2. İbâdet ve vazifelerin icrasında vuku bulacak zahmetlere katlanıp kemâl-i sebat ile devam edilmesi.
3. Hak Teâlâ'nın enbiyâ-i zi-şân vasıtasıyla haram buyurmuş olduğu keyfiyetlerin ekserisi

¹²⁴³ Buhârî, *Mardâ*, 3; Tirmizî, *Zühd*, 57; İbn Mace, *Fiten*, 23; Dârimî, *Rikâk*, 67.

¹²⁴⁴ Certel, *Agt.*, s.213.

¹²⁴⁵ Nizamüddîn b. Muhammed b. Hüseyin en-Nisâbü'rî, *Ğarâibü'l-Kurân ve Reğâibü'l-Furkân*, I-XXX, Mektebetü ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1962, VIII, 14; Gökçen Kalkan, "*Ğarâibü'l-Kurân ve Reğâibü'l-Furkân'da İşari Tefsir*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1998, s.73.

¹²⁴⁶ Tûsî, *el-Luma'*, s.76-77; (Trc., s.48-49); Geylânî, *el-Gunye*, s.1146; Schimmel, *Age.*, s.114-115; Gtrrer, *Age.*, s.209.

¹²⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, (Trc., IV, 119-120).

¹²⁴⁸ Geylânî, *Gönül İncileri*, s.40.

nefsine leziz görünürken, meşru olmayan lezzetleri feda ederek haram işlemeden uzak bulunması.

4. Muharebede hissedilecek korkuya ve çeşitli sefer meşakkatlerine ehemmiyet vermemekle beraber mü'minlerin harp zamanında düşmanın şiddetli hücumuna karşı havf ve fütur getirmeyip sebat ve mukavemet etmesi.

5. Tamamen hayır ve hak olan bir fikri, insan beyan etmişken, korku, o doğru fikrin terk edilmesini faydalı gösterdiği halde bile terk etmeyip kemâl-i terbiye ile doğru fikrin muhafazasında sebat göstermesidir.¹²⁴⁹

Âbidin Paşa'ya göre, sabrın en âlî derecesi, musibet, hastalık ve kederlerden ne kalben, ne aklen, ne şifâhen, ne yazı ve ne de işaret yolu ile şikâyet etmemek ve rabbânî merhametten asla ümit kesmeyerek cesurâne tahammül etmek; musibet, hastalık ve kederlerden vaki olan şeyin defî için meşru ve makbul tedbirleri icradan geri durmamak ve zamanında cihad, ferâiz ve meşru insanî vazifeleri ifa ederek onlardan hissedilecek müşkilât ve yorgunluktan usanmayıp sebat etmektir. Sabır, hikmet şehrinin ve meserret kapısının anahtarıdır. Sabırsız insan, rûhsuz ceset ve yağsız kandil gibidir. Sabır, hikmet, selâmet ve saâdetin reisidir.

Sabır ile gecenin karanlığından gündüzün nuruna; kışın gamından baharın letafetine; dalgalı ve fırtınalı denizden sahil-i selâmete; hüznün ve kederden meserret ve müjdeye; zorluktan kolaylığa; hastalıktan sıhhate; zaaftan kuvvete; fakirlikten servete; küçüklükten büyüklüğe; hamlıktan olgunluğa; cehaletten ilme; adavetten muhabbete; zorluktan kolaylığa; gurbetten memlekete; ayrılıktan kavuşmaya; dünyevî sıkıntılardan uhrevî sevinçlere varılır ve onunla vuslat müyesser olur. Sabrın zahir kanatları, ümit ve selâmettir. Bâtın kanatları ise nihâyetsizdir. Sabır, en uzun seferleri ve en zor işleri kolaylaştırır ve istenilen neticeye ulaştırır. Sabır, sahibini, makbul ederek bir çok nimete nail eder. Sabır, çalışkanlara anne, baba ve kardeş gibi bir yakın ve yardımcıdır. Sabır, muharebelerin zafer sancağıdır. Sabır, sebat ve gayretli çalışmadan hiçbir müşkil iş kurtulamaz. Yine sabır şahini, her bir ümit kuşunu rencide etmeden der-dest ederek sahibine getirir.¹²⁵⁰

Âbidin Paşa, *Mesnevî*'nin 3187. beytinin şerhinde Hz. Yûsuf'un kendisine sorulan "zindanda iken ne halde idin?" sorusuna verdiği cevabı şerh ederken şöyle demektedir: Basîretli bir nazar bu yüce tasavvufî hakikatleri bir ibret aynasından şöyle temaşa eder: Hz. Yûsuf kardeşlerinin hasetleri neticesinde günlerce kuyuda kalmış, nihâyet bir köle gibi satılarak kaderin cilvesi onu imtihan için zindana atmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın bu imtihan ve sitemini Hz. Yûsuf,

¹²⁴⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 88.

¹²⁵⁰ Age., VI, 379-380.

kemâl-i sabır ve sükun ile kabul etmiştir. Akl-ı selim sahibi, memleket-i insaniyenin Azîz-i Mısırlı olan rûh Yûsuf'unu, nefsânî, zâhirî ve bâtinî beş duyu muktezasınca ittifakla cefâ ve sitem zincirine bağlamış ve imtihan kuyusuna atmış olduğu halde bunu da bir nimet sayıp tahammül ederek yine Rabbine mutîâne şükrettiğini düşünür.

İşte rûh Yusufu der ki, ey merhametli akıl, zâhirî ve bâtinî beş duyunun hayâlî hücumları gerçi bana bir zincir gibidir. Nazargâh-ı ilâhî olan kalbim ve metanetim bir aslan gibidir. Hislerimin zincir ve bukağlarıyla bağlanırsam, ne ar ve hicap vardır? Belki cemâl nurunun tecellisinin artması ve tezyini için yüce nakışlar bahşeder. Gözlerine dolan hakikat nuru ile uyanmak için birkaç gün karanlık kuyuda kalmağa katlanan vücûdum kazanın hükmüne karşı boynunu bükmüş ve ilâhî emre itaat göstermiştir. İşte herkesin taayyûn-ı mevcudiyeti, ebedî bir feyzin aksetmiş nurları olmaktan ibaret olduğunu gösteren bu büyük ubudiyet levhası tertemiz bir rûhun lisana gelmiş bir ma'rifet eseridir.¹²⁵¹

“Ya Rabbî, dünya ve ahirette bu kuluna lütfet. Çünkü bu kulun, başına belâ ve musibetler gelince tahammül ve sabredemiyor.” Müellifimiz İmam Bûsîrî'nin *Kaside-i Bürde*'sindeki manası verilen 158. beytini şu şekilde şerh etmektedir: Ya Rabbî, sadece, ricamın kabulü de yetmez. Bunun yanında senin lütuf ve merhametine de muhtacım. Çünkü belâ ve musibetlerle karşı karşıyayım. Onlara karşı sabretmem lazım. Ama şunu da itiraf edeyim ki, ne zaman, bir belâ ordusunun saldırısına uğrasam, sabrım hemen firar ediyor, tahammül edemiyorum. Binaenaleyh bu kulunu, böyle imtihan ve denemelerden kurtar. Lütuf ve merhametini ondan esirgeme. Çok kimse, musibetlerden önce, sabır ve tahammüllerine güvenip gurûrlanır. Halbuki musibet denilen dev, boy gösterince, her insan buna karşı koyamaz ve Mecnun gibi perişan olur.

Gerçekte, çoğu zaman sabır, cüz'î irâdeye tabi olmaz. Bu sırf Allah'ın merhametine kalmış bir iştir. Bu sebeptendir ki, Kur'ân-ı Kerîm'de “*Ey Habibim, sabret. Mamefih, senin sabrın da Allah'ın yardımıyla.*” (Nahl, 16/127) buyruluyor. Yani Cenâb-ı Hak isterse sen sabır edebilirsin. Eğer istemezse sabredemezsin demektir. Bütün bunlara rağmen musibetler karşısında sabretmeğe çalışmak, en büyük bahtiyarlıktır. Buna dair *Mesnevî*'de şu hikâye anlatılır: Mü'minlerden biri işlediği günahlardan korkar. Gizlice Cenâb-ı Hakk'a şöyle dua eder: “İlahî, ahirette azaptan kurtulabilmek, kusurlarımı giderebilmek için, günahlarımın cezasını, bana dünyada ver” der. Duası kabul edilir ve adam hastalanır. Durumu kötüleşir. Peygamber Efendimiz (s.a.v), o hastayı ziyaret edip hâl ve hatırını sorar. O esnada, hasta adamın başından geçenler, Cenâb-ı Hak tarafından vahiyle, Hz. Peygamber'e bildirilir. Bunun üzerine Peygamber

(s.a.v) ona serzenişte bulunur ve şöyle der: “Kardeşim, sen ettiğin duanın vehâmetini bilmediğinden, cahilliğinden dolayı zehiri içerek, kendine çok büyük zulüm eyledin.” İnsan, hiçbir zaman tamamıyla sabrına güvenmemeli, ezâ ve cefayı aramamalı, her zaman Allah’ın merhametine sığınmalıdır.¹²⁵²

Ârifler ve nefislerini temizleyenler, dünya ve ukbâ nimetini nefsânî lezzetlerden kaçınmak suretiyle sabretmekte bulduklarından, sabır manen râğbet edilmiş bir istek ve hayat bahşeden bir gıdadır. Sabır ve kanaat insan için saâdet ve selâmete erdirecek bir kanattır ki, onlar ile bu âlem-i süflîden terakki edip melekût âlemine geçerek saâdet-i ebediye ile nimetlenirler. Bilakis hırs ve tamah zilleti artıran bir belâdır ki, her kim onlarla mukayyet olursa insaniyet mertebesinden düşer.¹²⁵³ Gayretli ve sabırlı olan insan, hasbelkader mal ve mülkten mahrum olunca sabır ve himmeti daha parlak ve daha güzel olur.¹²⁵⁴

Hakîmler bu dünya âlemindeki hadiseleri ikiye taksim etmişlerdir:

a. Çare ve tedbirin hiçbir etkisi olmayanlar, bunlara çare ancak sabırdır.

b. Çare ve tedbirin etki ettiği hadiseler ki, buna da eserin meydana gelmesine kadar yine sabır gereklidir. Bundan anlaşıldığına göre hakîmler, insanı hiçbir hadisede sabırdan müstağni görmemişlerdir.¹²⁵⁵

Sabır, insanın imanı nisbetinde, zorluklara dayanmasını sağlayan manevî bir güç kaynağıdır. Bu gücü insan, ibâdetlerin yerine getirilmesi, yasakardan sakınılması, kaza ve belâlara tahammül, insanî vazifelerin ifası gibi hususlarda kullanmalı, sabrın imanın şubelerinden birisi olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

¹²⁵¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, V, 226-227.

¹²⁵² İmam Bûsîrî, *Age.*, s.165; A.mlf., *Age.*, Sad., Harman, s.152-153.

¹²⁵³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, III, 95.

¹²⁵⁴ *Age.*, IV, 132.

¹²⁵⁵ Rıfat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.286; Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: İbn Meserre, *Age.*, s.133-136; Tûsî, *el-Luma'*, s.76-77; (Trc., s.48-49); Kelâbâzî, *Age.*, s.112-113; (Trc., s.143-144); Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, Dâru'l- Fikr, 1310/1892, I-II, I, 193-213; Kuşeyrî, *Age.*, I, 453-462; (Trc., Arslan, s.232-238); Herevî, *Age.*, s.49-51; Gazzâlî, *Ravzatu'l-Tâlibîn*, s.203-205; Geylânî, *el-Fethu'r-Rabbânî*, s.29-31; (Trc., s.64-66); Sühreverdî, *Age.*, s.491-494; (Trc., s.610-614); İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkîyye*, II, 206-207; İbn Kayyım, *Age.*, II, 155vd; Tehânevî, *Age.*, I, 823-825; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s.190-194; Kınalı-zâde, *Age.*, Haz., Hüseyn Algül, s.105-106; Üstün, *Age.*, s.152-160; Ramazanoğlu, *Musâhabe* II, 143-148; Yazır, *Age.*, I, 340vd, 544vd; Dahlân, *Age.*, II, 150-167; Kotku, *Tasavvufi Ahlâk*, I, 165-189; Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofiyye*, s.31-34; Cyprian Rice. O. P, *The Persian Sûfis*, George Allen Unwin Ltd, London, 1964, p.45-47; Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s.300-308; Büyükkörükçü, *Mevlânâ*, s.193-196; J. Ruska, “Sabır”, *İslâm Ansiklopedisi*, X, 3-6; el-Behiy, *Age.*, s.240-244; Rıfat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.285-287; İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s.146-150; Öngüt, *Age.*, II, 181-182; Yüce, *Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf*, s.245-250; Harun Yahya, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, 3.bs., Vural Yay., İst., 2000, s.85-86; Akay, *Age.*, s.358; Ali Toksarı, “Sabır”, *İslâmî Kavramlar*, s.616-617; Gürer, *Age.*, s.205-210.

3.3. Vahdet-i Vücûd İle İlgili Görüşleri

Tevhid, Allah Teâlâ'nın birliğine iman etmektir.¹²⁵⁶ Allah Teâlâ'nın bir ve tek oluşu¹²⁵⁷ anlamına gelen vahdet tasavvufun temel felsefesinin dile getirildiği bir terimdir.¹²⁵⁸ Cüneyd-i Bağdadî'ye, tevhid nedir? diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "Tevhid, mahlukâtın hareket ve sükûnunu, Allah Teâlâ'nın fiili olarak bilmendir."¹²⁵⁹

Tevhid ile ilgili bir çok değerlendirmeler yapılmıştır.¹²⁶⁰ Bunlardan birisi şu şekildedir:

a. Kusûdî tevhid (vahdet-i kusûd): Kulun irâdesini Allah Teâlâ'nın irâdesine bağlaması, her şeyde onun irâdesini görmesidir.

b. Şuhûdî tevhid (vahdet-i şuhûd): Psikolojik bir hâl olarak âlemde mevcut olan her şeyde Allah Teâlâ'yı müşahede etmektir. Her iki tevhid çeşidinde de Allah-âlem ikiliği mevcuttur.

c. Vücûdî tevhid (vahdet-i vücûd): İrâde ve müşahedede olduğu gibi, varlık bakımından da birliğin kabul edildiği bu safhada Allah'ın dışında hiçbir varlığın hakikatte mevcut olmadığı esası benimsenmiştir.¹²⁶¹

Vahdet-i vücûd, İslâm tasavvufunun "varlığın birliğini" esas kabul eden hususî bir şekli olup, İbn Arabî'de zirveye ulaşmıştır. Burada tasavvur, irâde ve varlık bakımından birlik kabul edilmiştir. Allah'ın her sıfatı bir varlıkta tecelli eder. Tek ve mutlak varlık olan Allah, bütün mevcutların aslıdır. O'nun her bir sıfatının meydana çıkmasıyla eşyâ ve hadiselerden biri de meydana çıkmış olur.¹²⁶²

Vahdet-i vücûd ve varlığın birliği mefhumundan açıkça anlaşıldığı gibi, bu temel felsefe "vücûd" üzerinde odaklaşmaktadır. Vücûd, insanın tecrübî idrâk boyutundan tecrübe ötesi idrâk boyutuna geçtiğinde sezinlediği vücûttur. Vahdet-i vücûd ehli açısından "çiçek" gerçekte özne değildir. Asıl nihâî özne vücûttur. Çiçek ya da konumuz açısından her hangi bir nesne ise, ezelfî ve nihâî özne olan vücûd'u çeşitli şekillerde sınırlayan nitelik yahut sıfatlardan başka bir şey

¹²⁵⁶ İsfahanî, Age., s.12; İbn Manzûr, Age., III, 450-451.

¹²⁵⁷ Akay, Age., s.492; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.552; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.740.

¹²⁵⁸ Hançerlioğlu, Age., VII, 124-125.

¹²⁵⁹ Afifi, *Tasavvuf*, s.90.

¹²⁶⁰ Tûsî, *el-Luma'*, s.50-51; (Trc., s.29-30); Kuşeyrî, Age., I, 582; İbn Arabî, *el-Fitûhâtü'l-Mekkiyye*, II, 288-292; Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s.278-280; Bursevî, *Kitabu'l-Hitâb*, s.57-61; Dehlevî, Age., II, 93; A.mlf., Age., Çev., Mehmet Erdoğan, II, 286-287; Arvasî, *er-Riyâzu'l-Tasavvufiyye*, s.132vd; Cavit Sunar, *Tasavvuf Tarihi*, AÜB. Ank., 1975, s.192-193; A. mlf., *Mistisizmin Ana Hatları*, s.121-122; Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd*, s.38; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ank., 1974, s.258; Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s.205; A. mlf., *Cüneyd-i Bağdadî*, s.156; Süleyman Uludağ, "Tasavvufî Ulûhiyyet Telakkisinde Mertebeler III", *Hareket*, Sayı: 23, s.3-5, ss.3-15; Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofiyye*, s.71; Süleyman Uludağ, "Tasavvuf Karşıtı Akımlar ve İbn Teymiyye'nin Tasavvuf Felsefesi", *İslâmiyât*, Cilt: 2, Sayı: 3, (Temmuz-Eylül 1999), s.56-57, ss.39-66; Selvi, *Kur'an ve Tasavvuf*, s.440-442; Gündoğdu, Age., s.374vd.

¹²⁶¹ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, Mabaa-i Âmire, İst., 1340-1343, II, 173-180; Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Râhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, 2.bs., Töre-Devlet Yay., 1979, s.171-172.

¹²⁶² Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, 4. bs., Akçağ Yay., Ank., 1987, s.293.

değildir.¹²⁶³ Vahdet-i vücûdu benimseyen mutasavvıflar, Allah-âlem münasebetini izah ederken mükevvenâtın ne şekilde yaratıldığı hakkında “vahdet-i vücûd” nazariyesine uygun tarzda açıklamalar getirmişlerdir. Onlara göre âlemin yaratılışı birçok mertebelerden geçerek gerçekleşmiştir. Bu yaratılış mertebeleri “hazerât-ı hamse” (beş ilâhî hazret), “tenezzülât-ı seb’a” (yedî rûhsal iniş) gibi isimler altında teferruatlı olarak izah edilmiştir.¹²⁶⁴

Vahdet-i vücûdcu¹²⁶⁵ mutasavvıflara ve bilhassa Şeyh-i Ekber’e göre, vücûd birdir ve o da Hakk’ın vücûdu ve zâtıdır. Eşyanın başkaca vücûdu yoktur. Eşya kendisine zahir olan suretlerden ibarettir. Allah eşyanın kendisi değildir. Ancak vücûd itibariyle mevcûdâtın ve zuhurda her şeyin aynıdır. Allah Allah’tır ve eşya eşyadır. Zât-ı mutlak kendisini eşya ve âlem suretinde zahire vurmuştur. Eşya ve mükevvenât Allah’ın zâhiri, Allah da eşya ve mükevvenâtın bâtını ve rûhu mesabesinde olup, onun varlığı haricinde hiçbir varlık tasavvur olunamaz.¹²⁶⁶ Vahdet-i vücûd, Allah Teâlâ’dan başka varlık olmadığının idrak ve şuuruna sahip olmaktır. Vahdet-i şuhutta sâlikin her şeyi bir görmesi geçicidir. Birlik sadece görmededir. Vahdet-i vücûtta ise birlik bilgidedir. Yani sâlik gerçek varlığın bir tane olduğunu, bunun da Hakk’ın varlığından ibaret bulunduğunu, Hak ve onun tecellilerinden başka hiçbir şeyin hakikî bir varlığı olmadığını bilir. Ancak vahdet-i vücûd ehli bu bilgiye nazârî olarak değil, yaşayarak ve manevî tecrübe ile ulaşır.¹²⁶⁷

Vücûd iki nevidir: Birisi vücûd-i hakikî, diğeri vücûd-i izafîdir. Vücûd-i hakikî bilcümle kuyûd ve izâfâttan münezze olup, Hak Teâlâ’nın kühnüdür. Vücûd-i hakikîyi idrak mümkün değildir. Vücûd-i izâfî ise, vücûd-i hakikînin esmâsı ve sıfâtı hasebiyle taayyün ve takayyudundan ibaret olup, bu vücûd idrak olunur. Âlemin ve âlemdeki eşyanın vücûdu gibi.¹²⁶⁸ İnsan üç kısımdır: 1. İnsân-ı hayvan: Tevhid-e ayak basmayanlardır. 2. İnsân-ı nâkıs: Tevhid-i efâl ve tevhid-i sıfâtı gerçekleştirip henüz tevhid-i zâta vasıl olmayanlardır. 3. İnsân-ı kâmil: Tevhid-i zata vasıl olanlardır.¹²⁶⁹

¹²⁶³ Toshihiko Izutsu, *İslâm’da Varlık Düşüncesi*, Çev. İbrahim Kalın, İnsan Yay., İst., 1995, s.62, 65; Vücûd’un anlamı için bakınız: Affifî, *İbn Arabî’de Tasavvuf Felsefesi*, s.27vd.

¹²⁶⁴ Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.249. “Hazerât-ı hamse” ile ilgili olarak bakınız: Frithjof Schuon, *İslâm’ın Metâfizik Boyutları*, Çev. Mahmut Kanık, İz Yay., İst., 1996, s.143-165; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, ss.221-238; Öztürk, *Kur’ân-ı Kerim ve Sünnete göre Tasavvuf*, s.286-301.

¹²⁶⁵ Vücûd kavramı için bakınız: Toshihiko Izutsu, *İslâda Varlık Düşüncesi*, s.115-127; Vahdet-i vücûd için bakınız: A.mlf., Age., s.59-85.

¹²⁶⁶ İbnü’t-Tayyar Semahaddin Cem, “İnsân-ı Kâmil ve Tasavvuf”, *Din Yolu*, Cilt: 1, Sayı: 12, (10 Haziran 1956), Ank., 1956, s.14; Krş., Muhammed Akil, *Selefi Tasavvuf*, Çev., Mustafa Kılıçlı, Birey Yay., İst., 1998, s.49.

¹²⁶⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.553; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.741; Daha geniş bilgi için bakınız: Bekri Alaaddin, *Abdülganî Nablûsî Hayatı ve Fikirleri*, Çev., Veysel Uysal, İnsan Yay., İst., 1995, s.183-192.

¹²⁶⁸ İbn Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlahiyye*, s.27; Chittick, *Hayâl Âlemleri*, s.30-31; Bkz: İmam Gazzâlî, *Mışkâtü'l-Envâr Nurlar Feneri*, Çev., Süleşman Ateş, Bedir Yay., İst., 1994, s.29vd.

¹²⁶⁹ Muhammed Nûr, Age., s.98.

Osmanlı dönemi mutasavvıfları arasında vahdet-i vücûd anlayışının hakim olduğu dikkate alındığında Âbidin Paşa'nın da Mevlânâ aşığı olarak bundan uzak kalmaması tabiidir. Ancak, şunu belirtmek gerekir ki, müellifimiz, diğer tasavvufî terimlerde olduğu gibi bu konu ile ilgili olarak da sistematik bir bilgi vermemiş, alâkalı olan *Mesnevî* beyitlerini şerh ederken kendi fikirlerini açıklamıştır. O vücûd terimiyle ilgili olarak şunları ifade etmektedir:

Vücûd-u mutlak tabirinden maksat, zatiyla kaim yani başkasının vücûduna muhtaç olmayıp ne zamanın geçmesi ve ne sair değişimlere muhtaç olmayan Vacibü'l-vücûd hazretleridir ki, mevcudât, zaman ve mesafelere yani mahlûkata muhtaç değil, her nevi mahlûkatın yoktan yaratılışı, muhafazası ve mîâdı o kadir-i mutlak'ın rabbânî emrine bağlı olup, her şey onunla maksadına ulaşır. Hâl böyle iken, Allah Teâlâ'nın hakikatini kimse idrak edemez. Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'da beyan buyrulur ki, "*Allah Teâlâ'nın misli gibi bir şey yoktur.*" (Şûrâ, 42/11) Bir şeyin misli olmayınca hakikati bilinemez. Tathî acıdan, hararet soğuktan, safa belâdan hasılı her şey zıddından bilinir. Allah Teâlâ'nın zıt ve misli olmadığından zatının hakkıyla bilinmesi mümkün değildir. Ancak mahlûkatta görülen fiiller ve rabbânî tesirler her ân malum ve ayan olur. Mahlûkatın vücûduna mukayyet vücûd tabir olunur ki, Vücûd-u mutlak gibi zatlarıyla kaim olmayıp başka bir vücûda muhtaçtırlar. Vücûd-u mutlak olmasa, vücûd-u mukayyet olamaz. Meselâ bir ayna farz olunsun. Aynanın karşısındaki adam bir vücuttur. Lakin o adamın aynada görünen sureti, nisbeten vücûdu mukayyettir. İnsan aynanın karşısından çekilince aynadaki suret o anda yok olur. Allah Teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsına göre mahlûkat aynadaki suretlere benzer. Mahlûkatta lütuf görülünce rabbânî lütfun ve gazap müşahede olununca samedânî kahrın aksidir. Bunun için Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'da ferman buyrulur ki, "*Her şey helak olucudur, ancak Allah Teâlâ'nın vechi yani zatı bâkîdir.*" (Kasas, 28/88) Her hangi bir insan, Allah Teâlâ'nın aşk ve rızâsı içinde kendini fânî ederse, o fânî değil bâkîdir.¹²⁷⁰

Seda, her ne kadar zahiren ney'den çıkar ise de, hakikatte üfleyenindir; dağlar arasındaki sesin yansıması ise, bir rûh sahibinindir. Bizden her ne zuhur ederse, bizden değil Allah Teâlâ'dandır. Satranç oyununda hareket zahiren satranç aletinde ise de, asıl hüner oynayanındır. Dünya satrancında hareket edenler sûretâ insanlardır ama gerçek hareket ettirici Allah Teâlâ'dır. İlâhî, söylediğimiz sözlerde kendimizi "biz" diye tabir ederiz. Lakin bu tabir beyhude bir enâniyettir. Zira canımızın canı ve feyyâzı sensin. Fiil ve hallerde senden başkasını görmek hakikati görmemektir.¹²⁷¹

¹²⁷⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 310.

¹²⁷¹ Age., I, 309.

Allah Teâlâ'nın vücûd-u mutlak-ı ulûhiyyetlerine göre, mahlûkat ademdir. Ancak kudret-i rabbânîyye, hiç mesabesinde olan mahlûkata varlık lezzetini göstermiş ve aşk nimeti ile yüceltmiştir. “Âdemi kendine âşik etmek” tabirinden iki mâna anlaşılabilir; biri, yaratılmadan, vücûda gelmeden evvel, yani yüce rûhlar, a'yân-ı sâbite halinde iken onları zât-ı ulûhiyyetine âşik etmesi ve o aşkın devam ettirilmesi. Diğer mâna, âdemi kendi kendine âşik edip, ademden zuhur etmesiyle mahlûkatın birbirlerine muhabbet etmesidir.¹²⁷²

Latife-i rûh, tasavvuf ıstılâhında, bir rûhânî halete derler ki, ibareler ile tarifi mümkün değildir. Zira ona dair ne lisanın lafızları ve ne de zahir aklın kuvveti vardır.¹²⁷³ Allah Teâlâ'nın iki azîm vücûdu vardır: biri ademden kâinatı halk ve icat buyurmasıdır ki, buna tasavvuf lisanında “feyz-i akdes”; ve diğeri halk ve icattan sonra mahlûkatın fakr ve ihtiyaçları malum iken hacetlerini ziyadesiyle birlikte ihsân ve ita etmektir ki, buna da “feyz-i mukaddes” derler.¹²⁷⁴

Âbidin Paşa, Enfâl, 8/17. âyet-i kerîmesini şu şekilde yorumlamaktadır: “*Sonra, onları siz öldürmediniz ve lakin Allah öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın Allah attı.*” Bu vaka Bedir gününde vuku bulup Muhammed Mustafa (s.a.v) Efendimiz ve Ashâb-ı kirâm, müşriklerle ettikleri muharebenin en şiddetli anlarında o Resûl-i müctebâ, mübarek ellerine bir avuç toprak alıp düşmana karşı atınca müşriklerin gözlerine bir çok toprak dolmuş tamamen târumâr olmuştur. Muvahhidîn-i kirâmın nail oldukları bu büyük galibiyetten nefislerine ucub ve gurûr gelmemesi için galibiyet ve nusretin Cenâb-ı Hak'tan olduğu ferman buyuruldu. Bu âyet-i kerîme, Fahr-i âleme, Bedir gazasında bulunmuş ashâb-ı kirâma ve bütün mü'minlere bir tembih ve uyarıdır.¹²⁷⁵

Peygamberimiz'in (s.a.v) mübarek elleriyle kâfirlere attığı taş ve toprak için Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de buyurdu ki: “*Ey Habibim, attığın zaman sen atmadın Allah attı.*” Enfâl, 8/17 Müstakim bir elden ne çıkar ise, Allah Teâlâ'ya nisbet edilmesi, o yed-i kudreti Allah Teâlâ'nın icraat vasıtası edindiğindedir. Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabî buyururlar ki: “Bizzat kulun, fenâfillah derecesinde bulunduğunu isbat için lazımdır ki, o kulun, işitmesi, görmesi, lisanı, eli, bütün kuvveleri ve azaları O'nun için ola. Bu da Allah Teâlâ'nın hüviyet ve varlığına layık olan mâna üzerinedir. Ancak bu takdirde fenâfillah sahîh olur. Beyan olunan netice nafileler ile hasıl

¹²⁷² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, I, 312.

¹²⁷³ Age., III, 171.

¹²⁷⁴ Age., V, 57.

¹²⁷⁵ Age., I, 316; Daha geniş bilgi için bakınız: Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb Tefsîr-i Kebîr*, Çev., Suat Yıldırım ve Arkadaşları, I-XXIII, Akçağ Yay., Ank., 1991, XI, 277-280; İbn Kayyım, Age., III, 426-427; İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*, I-X, Eser Neriyât, İst., 1389, III, 325-326; A.mif., *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, I-X, Çev., Abdullah Öz ve Arkadaşları, Damla Yay., İst., 1995, III, 315-316; Kırîmî, Age., vr.4a; Şihabuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985, IX, 184-187; Yazır, Age., IV,

olan ilâhî yakınlıktandır (kurb-ı nevâfil). Ama farzlarla yakınlığın (kurb-ı ferâiz) neticesi şudur ki, Allah Teâlâ seninle işitir, yani kendin ve başkaları için senin duanı kabul eder. Sen Hak Teâlâ'nın vasıtası ve icraat aleti olursun.¹²⁷⁶

Enfâl, 8/17. âyetinin tefsirinde mutasavvıflar bu atış keyfiyetini derinleştirerek: “Biz Hakk’ın irâdesi olmaksızın parmağımızı bile oynatmayız; her şeyi yapan odur” diyor ve “Hak’ta fânî olunca bizden sudur eden her şey Halîk’tandır” diyerek toprağı atanın da Allah Teâlâ olduğunu ifade ediyorlar.¹²⁷⁷

Sultan Veled de bu konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir: Allah Teâlâ'nın Peygamberi (ve evliyâsı), O'nun makbulü ve sevgilisidir. Allah Teâlâ bu gibi kimselerin istediğini verir. Meselâ, sen birisini sevsen, ona her zaman: “Canın ne istiyor? diye sorarsın; onun ekşi, tatlı sevdiği her şey, senin dileğın olur, bunları onun için hazırlamaya çalışırsın. İşte Yüce Allah da, Peygamberin arzu ettiği şeyle ilgilidir. Çünkü: “Onlar O’nu, O da onları sever” (Mâide, 5/54) buyrulmuştur. Onun irâdesi Allah’ın irâdesidir. Hatta böyle bir kimse kendi rengini bırakmış, tamamıyla Rabbinin rengine bürünmüştür. Onun rengi yok olmuş, Rabbinin bir aleti haline gelmiştir; onun işi Rabbinin işi, istediğı de Rabbinin istediğidir. “Attığın zaman sen atmadın. Lakin Allah attı.” (Enfâl Sûresi, 8/17) buyrulduğu gibi. Ey Habibim, sen ölmeden evvel öldün ve yok oldun; binaenaleyh senden zuhur eden her şey, hakikatte bizdendir.¹²⁷⁸

Peygamberler, Allah Teâlâ'nın mazharı ve aletidirler. Hakk’ın önünde fânî ve yok olmuşlardır. İşi yapan Allah Teâlâ’dır. Onlar katibin elindeki kalem gibidirler. Kalemin çizdiği her şeyi, hakikatte katip çizmiştir. Veya bir insanın elindeki ok ve yaya benzerler. Okun fırlaması yaydan değil, insandandır. Bunun için Yüce Allah, “Attığın zaman sen atmadın. Onu atan biziz. Biz ki, Rabbiz, yaptığın her şey bizim istek ve buyruğumuzladır. Çünkü işi biz yürütüyoruz ve bizim isteğımız yerine geliyor. O halde her kim seninle savaşırsa bunu bizimle yapmış olur ve her kim sana uyar, senin buyruğunu yerine getirir ve seninle dost geçinirse bu dostluğu bizimle yapmış olur” buyurmuşlardır.¹²⁷⁹

Âbidin Paşa’ya göre, hayâl gibi mahvolan istidatlar, kadın ve erkeklerin bedenleri ve sair görünen ve değişen şeylerin şekilleri hakikatte helak olmuş gibidir. Binaenaleyh âkıl ve kâmil olan insan kalben ve lisanen der ki, ey Hâlik-i lemyezel, hakikî bâkî olan yalnız sensin. Bunun

2380-2381; Gurâb, Age., s. 105-107; Çelik, Agt., s.70-71 .

¹²⁷⁶ Âbidin Paşa, Şerh-i Mesnevi., III, 99-100.

¹²⁷⁷ Koner, Age., s.XVIII.

¹²⁷⁸ Sultan Veled, Age., s.374-375.

dile getirilmesi, aşk muhabbetinin kemalinden âşıkane bir sedadır. Bu zahiren görünen şeyler tamamen fanî ve belki hayâlîdir. Bu kâinatı kudret ve rabbânî hikmetinle senin meydana getirişin “Gizli bir hazine idim. Bilinmeği istedim”¹²⁸⁰ hikmetini yerine getirmek ve insan, cin ve sair bütün mahlûkatı ibâdetinle ihya etmek içindir.¹²⁸¹

Eziyet ve cefâ, sıkıntı ve sefa yok olurlar. Bunlara hasr-ı muhabbet, ahmaklık ve cehalettir. Çünkü, Kasas, 28/88. âyet-i kerîmesinde: “Allah Teâlâ ile beraber başka ilâha dua ve ibâdet etmeyiniz. Allah’ın vechinden gayrı her şey helak olucudur. Hüküm Allah Teâlâ’ya mahsus olup, siz ona döndürüleceksiniz” buyurulmuştur. Sen dahi ey insan, bekâ istersen, mevhum ve sûratle helak olacak olan vücûdunu Hak yolunda ve Hudâ’nın aşkında yok et. “Ancak o’nun vechi bâkî kalır” (Rahmân, 55/27) emir ve fermanı dairesine gir, rızâ-i bâriyi elde etmeğe gayret et. Bu âyet-i kerîme’de “hâlik” buyuruldu “yehliku” buyrulmadı. İsim cümlesinde devam ve sebat kaydı olduğundan bu helak her zaman için geçerlidir. “Ezel’de Hak Teâlâ vardı ve kendisiyle beraber başka bir şey yoktu”¹²⁸² hadîs-i şerîfîni Cenâb-ı Cüneyd-i Bağdadî işittiğinde kemâl-i zarâfet ve hikmetle “şu ân dahi böyledir” buyurmuşlardır.¹²⁸³

Mevhum şahsiyetim ve benlik hayâlîm Cenâb-ı vacibü’l-vücûd’un hakikî varlığından ân be ân zuhur eder. Şu kadar ki, bu zuhur bana bir nevi cezadır. Zira hakikat-i uzma’nın görülmesini engeller. Eğer benlik perdesi manevî gözümden izale olunursa, Cenâb-ı kibriyâ’nın eser ve rabbânî hikmetlerini perdesiz olarak görür ve gayb âleminin sırlarına muttali olurum.¹²⁸⁴ Eğer benlik zulmeti ve perdesi ortadan kalkarsa Cenâb-ı Hak’tan bir ân bile basîret gözünü ayırmazsın. Bu hakikati maddî bir misal ile anlatmak gerekirse, bir kimse sana altın sayarken kendini unuttur, ona bakarsın. Ya âdi altın değil belki her nimetinin en ufak zerresi bile, dünyanın bütün altın ve gümüşünden çok daha yüce olan Allah Teâlâ’nın samedânî hakikatine birazcık muttali olursan, suver-i Cenâb-ı vehhab’dan hiçbir vakit ayrılmazsın.¹²⁸⁵ Dünya ehli katında yok zannedilen hakikat âlemi, cihân-ı lahût ve a’yân-ı sâbite gâyet geniş ve nihâyetsiz olup, akîf tasavvurlar ise, onlardan farklı bir surette zuhura gelmiş ve sûrî fikir, onun hakikatini olduğu gibi idrak etmeye kafi gelmediğinden dünyada etraflıca düşünüp taşınma, zarurî olarak gam ve elemi

¹²⁷⁹ Sultan Veled, Age., s.4-5.

¹²⁸⁰ Sıhhati için bakınız: Aclûnî, Age., II, 132.

¹²⁸¹ Âbidin Paşa, Şerh-i Mesnevî., III, 171-172.

¹²⁸² Sıhhati için bakınız: Aclûnî, Age., II, 130.

¹²⁸³ Âbidin Paşa, Şerh-i Mesnevî., III, 179; V, 178-179.

¹²⁸⁴ Age., IV, 70.

¹²⁸⁵ Age., IV, 71.

davet eder.¹²⁸⁶

Müellifimiz vahdet-i vücûd nazariyesinin önemli unsurlarından olan cüz' ve küll terimleri için şu açıklamaları yapmak zuretinin duymuştur: Sûflerin ıstılâhında cüz'den murat, ilâhî esmâ, sıfatlar ve zâhirî olarak görünen varlıklar; küll'den maksat ise, mertebe-i ulûhiyyet ve Cenâb-ı Hudâ'dır.¹²⁸⁷ Burada beyan edilen cüz öyle cüzlerden değildir ki, küll'e nisbeti olsun ve o cüzler bir araya getirilecek olsa küll'ü terkip etsin ve meselâ, gülün kokusu gibi kendisinin bir cüzü olmuş olsun. Hâşâ, öyle değildir. Bütün cüzler yani bilcümle kâinat ve mahlûkat, ulûhiyyet esmâ ve sıfatını terkip etmez. Uluhiyyet, kıyas ve cüzlerden münezzehtir.¹²⁸⁸ Cüz küll'e ve diğer bir tabirle mahluk Hâlik'a yaratılış ve itaat etme cihetinden bağlıdır. Yoksa Hâlik başka ve mahluk başka olduğu âşikârdır. Böyle olmamış ve hâşâ cüz', küll ve mahluk Hâlik menzilesinde olmuş olsaydı, Rusûl-i kirâm ve enbiyâ-i izâm'ın gönderilmesi abes olurdu. Zira küll ve Hâlik yanılma ve azaptan uzak olması sebebiyle enbiyâ zümresinin tebliğleri faidesiz kalırdı. Bu ise, akıl ve hakikattan uzaktır ve böyle iddialar hamakat ve dalalet eseridir.¹²⁸⁹

Rusûl-i kirâm ve enbiyâ-i izâm hazerâtı benî beşer nevîni Cenâb-ı Hakk'ın hikmet ve rahmetine raptederek saâdet ve selâmete nail etmek için gönderildi. Eğer bazı kimselerin ifadesi gibi cüz'-küll ve Hâlik-mahlûk bir ise, vahid olan kendi kendine nasıl rapt ve ta'lîka lüzum görür ve o takdirde enbiyâyâ ne hacet kalırdı. Hakikî âşıkların bazı mertebe ve hallerde mutlak vahdaniyet nuru kalplerini ihata ederse de o hikmet, mahlûkat ve maddiyât ile meşgul olanlardan uzak ve rûhânîlere ait bir keyfiyettir.¹²⁹⁰

*"Ben gizil bir hazine idim. Bilinmeyi istedim. Beni bilmeleri için mahlûkatı yarattım"*¹²⁹¹ hadîs-i kutsîsini müellifimiz şu şekilde değerlendirmektedir: Bu hadîsin hakikatine muttali olmak, rûhânî kuvvelere bağlıdır. Zâhirî yönü ise, Hak Teâlâ, mahlûkatı yaratmadan evvel sıfat ve isim cevherleri ile dopdolu gizli bir hazine idi. Fakat esmâ-i hüsnâ'nın mazharları olmadığından, mahlûkatın tamamı yaratılmış ve bunca hazine ve hakikatler görünür olmuş ve Hz. Âdem ile sair enbiyâ-i zi-şân'ın ve bilhassa kâinatın hocası ahir zaman Peygamberimiz'in vücûduyla Hak Teâlâ, yer yüzünü gök yüzünden daha parlak bir irfân mahalli kılmıştır. Cenâb-ı Hak, gayb-i hüvviyyet ve mertebe-i ehadiyyette "Kenz-i mahfî"nin misali idi. Fakat esmâ ve sıfat, nihâyetsiz samedânîyesi hasebiyle kâinatın halk ve zuhurunu irâde buyurup bunca mahlûkatı yoktan var etti

¹²⁸⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 197.

¹²⁸⁷ Age., V, 79, 120.

¹²⁸⁸ Age., V, 121.

¹²⁸⁹ Age., V, 84.

¹²⁹⁰ Age., V, 84-85.

¹²⁹¹ Sihhati için bakınız: Aclûnî, Age., II, 132.

ve insanı, irfân atlasını giyen manevî sultan eyledi.¹²⁹²

Ervâh-ı muhtelif, mütenevvî ve çok olan ilâhî esmâ ve sıfatları izhâra alet olduklarından cümlesi bir emir üzere halk olundular. Bir harf, şekil, seda ve mahalli hasebiyle diğerine muhtelif ise de, aslî maksada gelince birbiriyle birlik halindedirler. Harflerin birkaçı intizâmsız olarak bir araya getirilecek olsa, ciddiyetsiz ve beyhude görünür. Fakat düzenli olarak tertip olursa ciddiyet ve hakikate dönüşür. Rûhlar, bedenler ve cinsler dahi böyledir. Bir nokta-i nazardan muhtelif, diğer noktadan aslî ledünnî maksada göre birlik halindedirler.¹²⁹³

Gerçekte Allah, mutlak gerçek ve hakikî bağımsız varlıktır. Zira âlem Allah'ın bir ihsânı olarak varlık sahibidir. Hakikaten âlemin varlığı, hakikî gerçekliği olmayan görüntüden daha ziyade bir şey değildir. Henüz görüntü hayâl gücümüze veya hayâlimize bağlanmış değildir. O, bizden bağımsız olarak var olur. Âlemin gerçekliği veya varlığı bunun gibi bir şeydir. Farz edelim ki, bir sihirbaz sihriyle bir bahçe görüntüsü oluşturuyor ve bahçe meyve veriyor. Hemen ilk anda sihirbazın icra ettiği bu hile usullerini seyreden kişi; sihirbazın bahçeyi bir ân yok etmesinden sonra da, gerçek bir bahçe olarak varlığını devam ettireceğine inanır. Şimdi âlemin mevcudiyeti o bahçenin varlığı gibidir. O, kendinde gerçek değildir. Gerçeklik her nasılsa ona ihsân edilmiştir. O, gerçekliğin hayâlî bir şeklidir.¹²⁹⁴

XVI. yüzyıl mutasavvıf halk şâirlerinden Ümmi Sinan, vahdet-i vücûdu öğrenmek için bir mürşîdin irşâdının şart olduğu kanaatindedir. Mürşid yol gösterir. Kıymetli bir taşın değerinin ortaya çıkması için sarraf gerekir. Bir pınarın başında bir testi kırk yıl kalsa kendiliğinden dolmaz. Bunun gibi bir tarîkate girip erenlerin sohbetinde bulunanlar ancak yollarını bulurlar.¹²⁹⁵

XVII. asırda Hindistan'da İmam Rabbânî adıyla maruf olan Ahmed-i Serhendî, "*Mektûbât*"ında İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd görüşüne en şiddetli itirazı yaptı. İbn Arabî'nin tamamen aksine olarak ona göre, eşyada asıl olan yokluktur. Yalnız Allah vardır ve Allah'tan başka bir şey yoktur. Benim varlığım aynada görülen hayâlden farksızdır. İbn Arabî'nin mesleğini tamamen red için ortaya atılan bu görüş, neticede onunla birleşmektedir. Zira İbn Arabî, Allah ve kâinat ikiliğini ortadan kaldırarak varlığı bire irca ediyordu. İmam Rabbânî de eşyayı hayâl ile vehme irca etmekle gerçek varlık olarak yalnız Allah'ı kabul ediyor ve neticede varlık yine bire irca

¹²⁹² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 104-105.

¹²⁹³ Age., V, 125.

¹²⁹⁴ Burhân Ahmed Fârûkî, "Ahmed Fârûkî Sirhindî (Müceddid-i Elf-i Sâni İmam-ı Rabbânî)'nin Tevhid Anlayışı," Çev., H. İbrahim Şimşek, *EKEV Akademi Dergisi*, Cilt: I, Sayı.3, (Kasım 1998), s.181-188, s.186; İmam-ı Rabbânî, *el-Mektûbât*, II, 8, Mektup No, II; III, 74-75, Mektup No, 58; III, 76-77, Mektup No, 60.

¹²⁹⁵ Seyidoğlu, Agm., s.121.

edilmiş oluyor. Vahdet-i vücûd, bu neticeden zaruret halinde doğmaktadır.¹²⁹⁶

Hüsameddin Erdem de bu konuda Nurettin Topçu ile aynı görüşü paylaşmaktadır. “Vahdet-i vücûda bir cephe olarak ortaya çıkmış olan İmam Rabbânî'nin vahdet-i şühudu, Tanrı-Âlem ilişkisini kurmaya çalışırken -bazı farklılıklar dikkate alınmazsa- esasta vahdet-i vücûd ile birleşmektedir. Zira vahdet-i şühûd, bir çok noktalarda vahdet-i vücûd ile ayniyet gösterir. Hatta fazla mübalağa sayılmazsa, İmam Rabbânî, İbn Arabî'den bazı farklı lafızlar kullanarak bu doktrini aynen almıştır denilebilir.¹²⁹⁷ Vahdet-i vücûd, yaşanan bir haldir. Fikir halinde anlatılmaz. İkna ve isbatı kabil değildir. Karşı tezi olan bir dava da zannedilmemelidir. O, aşkın insanı alıp götürdüğü dünyalarda keşfolunan sırdır. O hali yaşamayanlara anlatılması kabil olmadığı gibi, yaşayanın bu halini red ve inkâr da kabil değildir. Aklın şüphesi var, aşkın şüphesi yoktur. Yerin altında defineler saklı, gökler sonsuzluğun kabristanı değil midir? Fânî varlığımız gibi aklımız da fânî ve acizdir. Vahdet-i vücûd sonsuzluğun sırrını fâş eden bir halvet olduğu halde, varsın zahir ulemâsı onu itham ve inkâr etsinler.¹²⁹⁸

Neccar-zâde Rızâ, aşk yolunun başlangıcının fenâ fillâh, sununun ise, fenâ ile birlikte bekâ'ya ulaşma olduğunu şu şekilde dile getirir.

Fenâdır rah'ı aşkın ibtidası ya Resûlallah

Fenâ içre bekâdır intihası ya Resûlallah¹²⁹⁹

Vahdet-i vücûd'a ilk temas edenler Bayezîd-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdadî ve Hallâc-ı Mansûr gibi mutasavvıflar ise de, bu anlayışı sistemleştiren İbn Arabî olmuştur. Vahdet-i vücûd'un temelinde “tevhid” anlayışı bulunmaktadır. Allah Teâlâ'nın birliğini ikrar etmek anlamına gelen tevhid, zamanla varlıkların da bir olduğunu kapsayacak şekilde bir anlam genişlemesine maruz kalmıştır. Neticede vücûd birdir, büründüğü örtüler ve mazharları çeşitli ve sonsuzdur, tek olan vücûd bütün mevcudâtın hakikati ve bătınıdır, bütün kâinat ve hatta bir zerre bile bu vücûddan halî değildir, anlayışı ortaya çıkmıştır.¹³⁰⁰

¹²⁹⁶ Topçu, *Mevlânâ ve Tasavvuf*, s.28.

¹²⁹⁷ Hüsameddin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücud Mukayasesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ank., 1990, s.80; İbn Arabî ile İmam Rabbânî'nin ittifak ettiği noktalar için bakınız: Ülken, *İslâm Düşüncesi*, s.146; Ethem Cebecioğlu, *İmâm-ı Rabbânî Hareketi ve Tesirleri*, Erkam Yay., İst., 1999, s.100-103.

¹²⁹⁸ Topçu, *Mevlânâ ve Tasavvuf*, s.34.

¹²⁹⁹ Kavalcı, *Agt.*, s.208.

¹³⁰⁰ Celal Kırcı, “Vahdet-i Vücûd”, *İslâmî Kavramlar*, s.718; ; Varlığın mertebeleri hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Muhyiddin İbn Arabî, *Lübbü'l-Lüb*, Çev., İsmail Hakkı Bursevî, Sad., Abdülkâdir Akçipek, Eskin Matb., İst., 1984, s.42-52; İbn Haldun, *Şifâu's-Sâil li-Tehzîbi'l-Mesâil: Tasavvufun Mahiyeti*, Haz. Süleyman Uludağ, 2. bs., Dergâh Yay., İst., 1984, s.158vd; Camî, *Age.*, s.879-892; Paul Janet-Gabriel Séailles, *Historie de la Philosophie Métâlib ve Mezâhib*, Çev., Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Haz., Muhtar Yazır-Ayhan Yalçın, Eser Neşriyat, İst., 1978, s.392-304; Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Haz., Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, 2.bs., İFAV Yay., İst., 1994, I, ss.1-87; İzmirli, *Age.*, II, 180-182; İsmail Fenni Ertuğrul, *Hakikat Nurları*, Sebül Yay., İst., 1975, s.335-338; İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, Haz., Mustafa Kara, İnsan Yay., İst., 1991, s.9-64; en-Nedvî, *Age.*, s.321-356; Şemseddin Yeşil,

3.4. Tasavvuf İle İlgili Görüşleri

Mistisizm, duyu ve akıl dışı bir yolla ulaşılan idrak biçimini, bâtinî tecrübe ve şuur hallerini, bilgilenmenin vasıtasız şeklini ifade eden genel bir kavramdır.¹³⁰¹ Diğer bir deyişle mistisizm, insan aklının mantık ve muhakeme yoluyla erişemediği ilâhî ve tabiatüstü hakikatleri kalp yoluyla tanınması veya derin bir sezgiyle bulması demektir.¹³⁰² Tasavvufun dinî-İslâmî bir mistisizm olduğunu ifade etmek de mümkündür.¹³⁰³

Tasavvufun bir çok tarifi yapılmıştır. Bu tariflerden birkaçını şu şekilde sıralayabiliriz: Tasavvuf, şeriyât ve itikadâtı îhamlı ve rumuzlu bir şekilde beyan eden ilim ve meslek ki, bunun erbabı zâhirî ve bâtinî nebevî edeple tahliye-i zât ve iktisâb-ı füyuzât etmiş bulunanlardır.¹³⁰⁴ Bir başka deyişle tasavvuf, kişinin zahiren ve bâtinen şerîat edebiyiyle edeplenmesi¹³⁰⁵ ve ilâhî ahlâk ile ahlâklanmasıdır.¹³⁰⁶ Tasavvuf, Hakk'a karşı sadakatli, halka karşı güzel ahlâklı olmaktır.¹³⁰⁷ Tasavvuf, şerîat'ın, en üst düzey olan ihsân makamında yaşanmasına verilen isimdir.¹³⁰⁸ Ebu'l-Hüseyin en-Nürî, tasavvuf, nefsin bütün zevklerini terk etmektir.¹³⁰⁹ Ebû Amr Dîmeşkî, tasavvuf, varlığın noksanlığını görebilmek, noksanlardan münezzehe olanı müşahede edebilmek için eksik olan her şeyden yüz çevirmektir.¹³¹⁰ Tasavvufun özü, Allah Teâlâ'ya sıdk ile teveccühtür.¹³¹¹

İsmail b. Nüceyd der ki, bana göre tasavvuf, şerîatin emir ve yasakları altında

Kitabu't-Tasavvuf, Yaylacık Matb., İst., 1986, s.75-90; Pakalın, Age., III, 563-572; Schuon, Age., s.143-165; Gölpınarlı, *Mevlânâ Dîvân*, s.XII-XVI; Sunar, *Tasavvuf Felsefesi*, s.37-75; Mustafa Tahralı, "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık", *Fusûsu'l-Hikem*, III, ss.9-63; Mustafa Tahralı, "Fusûsu'l-Hikem'de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücûd", *Fusûsu'l-Hikem*, II, 27-38; Mustafa Tahralı, "Fusûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alâkalı Bazı Meseleler", *Fusûsu'l-Hikem*, I, ss.44-62; Chittick, Age., s.193-275; Affî, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları*, s. 160-161; Affî, *Tasavvuf*, s.177-197; Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s.213-216; Keklik, *İbnü'l-Arabî'nin Eserleri*, II, 405vd; Süleyman Uludağ, *İbn Arabî*, Diyanet Vakfı Yay., Ank., 1995, s.114-131; Erdem, Age., s.34-56; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.232, 552-554; Mehmet Demirci, "Tevhiddin Vahdet-i Vücûda", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 10, Sayı: 1, (Ocak 1982), ss.23-32; Sâbir Taime, Age., s.205vd; Mehmet Bayraktar, "İbn Arabî'de Oluş ve Varoluşsal Çeşitlenme", *AÜİFD.*, Cilt: 25, Ank., 1981, s.249-368; Hamza Tanyaş, *Mevlânâ'dan Rubailer*, Türkiye İş Bankası Yay., Ank., 1987, s.23-36; Öztürk, *Kur'an-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s.287-289; Mustafa Aşkar, *Niyâzi-i Mısrî ve Tasavvuf Anlayışı*, KB. Yay., Ank., 1998, s.255-267; Abamüslim Akdemir, *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası*, Başbakanlık Basımevi, Ank., 1997, s.46-74; Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri*, s.339.

¹³⁰¹ Hökelekli, Age., s.314; Ayrıca Mistisizm için bakınız: Ebû'l-Vefâ et-Taftazânî, "İslâm Tasavvufuna Giriş", Çev., Mehmet Demirci, *DEÜİFD.*, Cilt: 3, İzmir, 1986, s.215vd, ss.215-234; Hâlis Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, Şule Yay., İst., 1993, s.42vd.

¹³⁰² Pazarlı, Age., s.158.

¹³⁰³ Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, s.263; Öztürk, *Kur'an-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s.69; Hökelekli, Age., s.315; Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, 2.bs., Aksiseda Matb., Samsun, 2000, s.179; Bu konu ile ilgili olarak bakınız: Hülya Küçük, *Tasavvuf Tarihine Giriş*, Esra Yay., Konya, 1997, s.10vd.

¹³⁰⁴ Muhammed Salâhî, *Kâmûs-i Osmani*, Kanaat Matb., İst., 1329/1911, s.102.

¹³⁰⁵ İbn Arabî, *Mu'cemu Istilâhâtî's-Sâfiyye*, s.71; el-Gurâb, Age., s.326; Ali Seydî, Age., I, 287.

¹³⁰⁶ Tehânevî, Age., I, 840.

¹³⁰⁷ Geylânî, *el-Gunye*, s.1052; Gürer, Age., s.186.

¹³⁰⁸ S. Nakib Attas, *İslâm Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, Çev., Mahmut Erol Kılıç, 2.bs., İnsan Yay., İst., 1995, s.233.

¹³⁰⁹ Sülemî, *Tabakâtü's-Sâfiyye*, s.166.

¹³¹⁰ Hucvirî, *Kesfû'l-Mahcûb*, s.117-118; Yaşar Nuri Öztürk, "Tasavvuf (Tarifler)", *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 79, (Temmuz 1972), s.23-25, ss.23-26; Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.24-25.

¹³¹¹ İbn Arabî, et-Tedbirâtü'l-İlahiyye, s.24.

sabretmektir. Kettanî şöyle demiştir: Tasavvuf ahlâktır. Ahlâkı senden güzel olanın tasavvufu da senden üstündür.¹³¹² Tasavvuf, hallerin, işlerin ve huyların en iyisini alıp uygulamaktır. Sûfî, gelenin ve gidenin kendisini meşgul ve rahatsız etmediği insandır. Sûfî, yakın görünen fakat erişilmesi güç olan insandır.¹³¹³ Cüneyd-i Bağdâdî, tasavvuf, içinde sulh ve sükûn olmayan bir harptir demektedir.¹³¹⁴ Mevlânâ'ya göre, tasavvuf, billurlaşmış belli kaideler ve akideler mecmuası değil, duyulan, yaşanılan bir vakıdır ki, öyle aklî ve hissî muhakemelerle değil, keşif, ilham ve aşk ile anlaşılabilir.¹³¹⁵

Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn* isimli eserinde tasavvufu şöyle tarif etmektedir: “İnsan nevînden kemâl ehlinin yücelmesinin neye bağlı bulunduğunu ve insanların nasıl yüceleceğini açıklayan bir ilimdir.¹³¹⁶ Tasavvufun başı, Allah Teâlâ'nın verdiği başarı, gaflet uykusundan uyanmak, nefsin alışkanlıklarını ve arzularını bırakmak, kötü arkadaşlardan kaçmak, Yüce Allah'ın buyruğuna aykırı hareket edilen yerlerden ayrılmak ve salâh erbabının yollarına dönmektir.¹³¹⁷

İlm-i tasavvuf, kâlden ziyade hâl ile ifade edilen yüce hakikat ilimlerinden bahseden bir ilimdir.¹³¹⁸ Tasavvuf ilmine, ilmü'l-kulûb, ilm-i maârif, ilm-i esrâr, ilm-i bâtın, ilm-i ahvâl ve ilm-i muamelât da denilir.¹³¹⁹ Tasavvuf genel olarak iki unsur ile açıklanabilir: Birisi, vahdet-i vücûd felsefesi, diğeri ise, dinin yüzeysel yaşamı ile yetinmeyerek onun derinliklerine inme eğilimidir.¹³²⁰

İslâm dini ile başlamış, İslâm uluları tarafından her yönüyle geliştirilmiş ve yüzyıllar boyunca fikir ve sanat hayatına ışık tutmuş olan tasavvuf, ince sezgisi ve pek derin ve renkli ilâhî hayat görüşü ve yaşayışı ile İslâm düşüncesinin sanat halini aldığı yönüdür. İnsanı Allah'a ulaştıran, dolayısıyla ilâhî hüvviyetine ve hürriyetine kavuşturan yol odur. Tasavvufun ne olduğu hakkında bir çok söz söylenmiş ve iki binden fazla tanım yapılmışsa da Muhyiddîn İbn Arabî, bütün bu tanımları: “Tasavvuf, Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmaktır” diyerek özetlemiştir.¹³²¹ Tasavvuf tarifleri, sûfî ve mutasavvıfların durumlarına göre yapılmıştır. Bu tarifler sûfinin 1.

¹³¹² Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.27; İmam Gazalî, *el-Munkizü mine'd-Dalâl*, Şerh eden: Abdulhalîm Mahmûd, Trc., Salih Uçan, 2.bs., Kayihan Yay., İst., 1997, s.229.

¹³¹³ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.27.

¹³¹⁴ Kuşeyrî, Age., II, 553; (Trc., Arslan, s.326).

¹³¹⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.191.

¹³¹⁶ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, Haz., Şerafettin Yaltkaya-Rifat Bilge, I-II, MEB., İst., 1971, I, 413-414.

¹³¹⁷ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.7.

¹³¹⁸ Ali Seydî, Age., I, 287.

¹³¹⁹ Tûsî, *el-Lumâ'*, s.457; (Trc., s.372); Mahmûd Abdurrauf el-Kâsım, *el-Keşfü an Hakikati's-Sûfiyye*, 2.bs., el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Amman, 1413, s.9.

¹³²⁰ Hançerlioğlu, Age., VI, 254.

¹³²¹ Sunar, *Tasavvuf Tarihi*, s.164.

Mertebesinden. 2. Mizaç ve meşrebinden. 3. İctimaî durumundan. 4. Tasavvufî hayata girmeden önceki yaşayışlarının tesirlerinden kaynaklanmaktadır.¹³²²

Tasavvuf kaynağını, Kur'ân'ın rûhundan ve bizzat Peygamberimiz'in (s.a.v) hayatından almaktadır.¹³²³ İmam Rabbânî'ye göre, insanı Allah Teâlâ'ya kavuşturan tasavvufî yollar ikidir. 1. Nübüvvet yolu. 2. Velâyet yolu. Nübüvvet yolu Peygamberlerin yakınlığı gibi olup, insanı aslın da aslına kavuşturur. Peygamberler ve ashâbı bu yoldan kavuşmuşlardır. Ümmetlerinden sahabî olmayanlar arasından dilediklerini de bu yoldan kavuştururlar. Fakat bunlar pek azdır. Bu yoldaki ilerlemeye seyr-i murâdî ve bu yola rah-i ictibâ yahut tarîk-i cezbe denir ki, seçilmişlerin yolu demektir. Bu yolda elde edilen yakınlığa kurb-i nübüvvet denir. Cezbe yolunda Allah Teâlâ'ya çekildiği ve çokça ihsânlara kavuştuğu için vesile ve vasıtaya ihtiyaç yoktur. Velâyet yolu ise, evtâd, büdelâ ve nücebâ gibi velîlerin yolu olup, bu yola, sülûk yolu, tarîk-i sülûk da denir. Bu yolun önderi Hz. Ali (r.a), bu yoldan gelen feyizlerin kaynağı hep odur. Bu yoldan elde edilen yakınlığa kurb-i velâyet denir. Bu yolda bulunan mürîd, ilerlemeye çalıştığı için, vasıta lüzumludur. Bu yola tarîk-i inâbet de denir.¹³²⁴

Tasavvuf tarihinde üç ayrı terim, üç ayrı tasavvuf yolcusuna alem olmuştur:

- a. Sûfî
- b. Mutasavvıf
- c. Mustasvıf

Birincilere, vusûl sahibi derler; bunların maksatları visâldir. İkincilere, usûl sahibi derler; bunlar aslına uygun olarak bu yolun halleri ile uğraşırlar. Üçüncülere de fodulluk sahibi derler; bunlar mânâyı anlamayan, gerçeği de göremeyenlerdir.¹³²⁵

Kalbi küfürden, dimağı da menfî düşüncelerden tasfiye etmek anlamına gelen tasavvuf eğitimi üç kısımdır:

1. Allah Teâlâ'nın yasaklarını tesbit ve onlardan sakınma.
2. Allah Teâlâ'nın emirlerini tesbit ve onlarla yaşama.
3. Bunların semeresini kendi vücûdunda hissetme.

Böylece seyr ü sülûk diye tabir edilen, önce büyük ve küçük günahları terk; sonra farz, vacib ve sünnetleri ikmal, bunların neticesinde de vücûdunda "burhân"ı görmektir. Burhân, kalp dilinin konuşmasıdır. Mevlânâ'nın dediği gibi, "Hakk'a ibâdet etmeğe muvaffak olan kalp,

¹³²² Yaşar Nuri Öztürk, "Tasavvuf (Tarifler)", *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 79, (Temmuz, 1972), s.23-25, ss.23-26; Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.24-25; Bkz: Afifi, *Tasavvuf*, s.42-43.

¹³²³ Emin İşık, "Tasavvuf", *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 75-76, (Mart-Nisan, 1972), s.8; Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, s.263.

¹³²⁴ İmam-ı Rabbânî, *Mektûbât*, III, 184-185, Mektup No, 122; (Trc., II, 1674vd, Mektup No, 534).

bedenin her hangi bir azası harama yanaştığı vakit rahatsız olur.”¹³²⁶

Sülemî, tasavvufun şartlarını şu şekilde özetlemiştir: Dünyaya rağbet etmemek, zikir ve ibâdetle meşgul olmak, kanaat sahibi olmak, yiyecek, içecek, ve giyecek gibi şeylerde az ile yetinmek, fakirleri gözetmek, şehvetleri bırakmak, mücâhede etmek, takvâ sahibi olmak, az uyumak, az konuşmak, fikri Hak üzerinde toplamak, murakabe etmek, halktan ayrılıp yalnız yaşamak, gurbete çıkmak, şeyhlerle görüşmek, ihtiyaç duyulduğunda yemek, zaruret halinde konuşmak, iyice uyku bastırıldığı zaman uyumak, mescitlerde oturmak, yamalı hırka giymek ve Yüce Kitabımızın emirlerini yerine getirmektir.¹³²⁷

İslâm'daki manevî hayatın ve ahlâkî değerlerin ismi olan¹³²⁸ tasavvuf kelimesi dört harften ibarettir. “Ta, sad, vav, fâ”. “Ta”, tevbeyi ifade eder. Bu da ikiye ayrılır: Zahirî ve bâtinî tevbe. Zahirî tevbe, sözde ve işte, bütün zahirî duyguların, günahtan ve kötü işlerden beri alınıp taata sevk edilmesidir. Bâtinî tevbe ise, kalbin tasfiyesidir. “Sad”, safâ halini ifade eder. Bu da iki nevidir. Kalbin safası beşerî kederlerden uzak olmaktır. Çok yemek, çok içmek, çok uyumak ve çok konuşmak kalbi dünyaya çeker. Dünyalık işleri düşünmek ise, kişiyi yorar. Sırrın safası ise, masivâdan uzak durup, Allah Teâlâ'nın sevgisini kalbe yerleştirmektir. “Vav”, velâyet halidir. Bu halde kul beşerî sıfatlardan sıyrılıp ilâhî sıfatlara bürünür. “Fa” ise, fenâ, yokluk makamıdır. İlâhî sıfatlar arasında eriyip gitmektir.¹³²⁹

Tarikatlarında sadık olan sûfiler ya tahalluk veya tahakkuk ehli sûfilerdir. Tahalluk sûfilere, kalbi tasfiyeyi ve ahlâkî tezhibi; tahakkuk sûfilere ise, hakikat, esrâr ve keşfi takip ederler. Birincilerin ilimleri ahlâk ve muâmele; ikincilerin ilimleri tevhid ve müşahededir. Tasavvuf, kitap ve sünnet üzere amel edip, zühd-i küllîden başlayarak kalb-i tasfiyeye oradan da mükâşefeye varıştır.¹³³⁰ Tasavvuf yazılmaz yaşanır. Onun engin muhtevası kelimelerin zavallı kalıplarına sığmaktan uzaktır. O, yaşandıkça sözlü dünyadan sıyrılan ve kemâl halinde yaşandığı ân, mekânla alâkası büsbütün kesilen sırdır. Tasavvuf bir müessese olarak Hz. Peygamberin vahiy yoluyla erdiği inceliklere, beşerî imkanlar nispetinde ulaşmayı hedefler. O halde tasavvuf Hz. Peygamberin vahiy delaletiyle yaşadığı vahdet anlarını, Hz. Peygamber'e gerektiği şekilde uymak suretiyle elde etmeye çalışma cehdinden doğmuştur. Tasavvufsuz bir insan düşünmek,

¹³²⁵ Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s.115-116; Sunar, *Tasavvuf Tarihi*, s.165-166.

¹³²⁶ A. İnan, “İsmail Çetin İle Seyr u Sülûk Üzerine”, *Maverâ Tasavvuf Özel Sayısı*, s.83, ss.83-86.

¹³²⁷ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.106-107.

¹³²⁸ Süleyman Uludağ, “İslâm (Ehl-i Sünnet) Düşüncesinde Üç Yol Selefiyye Kelâmîyye Sûfiyye, Sûfiyye III”, *Hareket*, Sayı: 3, (Mayıs 1979), s.13, ss.13-23.

¹³²⁹ Geylânî, *Sırrü'l-Esrâr*, s.56-58.

psikolojisi insan düşünmeye benzer.¹³³¹

Tasavvuf kelimesinin iştikakı hususunda bir takım görüşler ileri sürülmüştür. Sûfi kelimesinin hangi kökten türediği hususunda değişik ihtimallerden söz edilmiştir. Bu hususta kaynaklarda zikredilen başlıca görüşler şunlardır: Ashâb-ı suffe'nin suffesi, saff, Benû sûfe, safevî, safâ veya safvet, savf, saff-ı evvel, sufâne, sûfetü'l-kafâ, Yunanca'da hikmet anlamına gelen Sofos-sophia ve sûf.¹³³² Kanaatimize göre, sûfi ve tasavvuf terimlerinin etimolojisi ile ilgili görüşlerin tarihî hakikatler ve dil kaidelerine en uygun olanı, sûfi kelimesinin yün mânasına gelen sûf'tan türetilmiş olmasıdır. Binaenaleyh bu yolu benimseyenlere sûfi, takip ettikleri yola ise tasavvuf denilmiştir. Tasavvuf yolunu benimseyenler, kendilerine sûfi lakabı verilmeden önceki devirlerde "zâhid",¹³³³ "âbid",¹³³⁴ "nâsik",¹³³⁵ "kurrâ",¹³³⁶ "şikeftiyye",¹³³⁷ gibi isimlerle anılmalarının yanı sıra, "bekkâûn",¹³³⁸ "seyyâhûn",¹³³⁹ "gurabâ",¹³⁴⁰ "fukarâ",¹³⁴¹ "cu'iyye"¹³⁴² diye de

¹³³⁰ *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, I, 22.

¹³³¹ Yaşar Nuri Öztürk, "Tasavvuf", *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 74, (Şubat 1972), s.22, ss.22-24.

¹³³² Tôsi, *el-Luma'*, s.40-41; (Trc., s.22-23); Kelâbâzî, Age., s.28vd; (Trc., s.53vd); Kuşeyrî, Age., II, 550-557; (Trc., Arslan, s.324-328); Ebû Nuaym, Age., I, 17-20; Hucvirî, Age., s.39-40; (Trc., s.111-112); Cemâleddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblis*, 4.bs., Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1410/1990, s.201vd; Sühreverdi, Age., s.59vd; (Trc., s.72vd); Fahrüddin İrakî, *Lemâat Parîlular*, Çev., Saffet Yetkin, MEB., İst., 1988, s.V-VII, (Saffet Yetkin'in çevirinin baş tarafına yazdığı bazı tasavvufî terimler hakkındaki açıklamaları bölümü); İbn Manzûr, Age., IX, 199vd; İbn Teymiyye, Age., XI, 6-7; İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti*, s.99-100; Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s.137vd; Arvasî, *er-Riyâzu't-Tasavvufiyye*, s.13-15; Sârnî, Age., s.411; Louis Massignon-Mustafa Abdürrezzâk, *el-İslâm ve't-Tasavvuf*, Haz., İbrahim Zeki Hurşîd ve Arkadaşları, Matâbiu Dâri'sh-Şa'b, Kahire, 1399/1979, s.14-15; Semih Âtîf, *es-Sıfîyye fî Nazari'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbu'l-Lübânî, Beyrut, 1980, s.17vd; Mustafa Hilmi, *İbn Teymiyye ve't-Tasavvuf*, Dâru'd-Da'veh, Mısır, 1403/1982, s.33; Felah b. İsmail b. Ahmed, *"el-Alâkatu Beyne't-Teşeyyu" ve't-Tasavvuf*, (Basılmamış Doktora Tezi, Câmîatu'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'n-Nebeviyye Külliyyeti'd-Daveh ve Usûli'd-Dîn Kısmü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ Şu'betü'l-Akîde), Medine, 1411/1990, s.63-70; Abdülkâdir b. Habîbullah es-Sindî, *Dirâsât fî't-Tasavvuf*, I-IV, Mektebetü İbn Kayyum, 1410/1990, I, 32vd; Affî, *Tasavvuf*, s.34vd; Aynî, *İslâm Tasavvuf Tarihi*, s.36; Ferid Kam, *İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi Vahdet-i Vücûd ve Panteizm*, 71-72; De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Çev., Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, 2.bs., AÜB. Ank., 1971, s.114; H. R. Yananlı, "Tasavvuf Kelimesinin Asıl ve Anlamı", ss.188-205, Yananlı'nın bu incelemesinde, tasavvuf kelimesinin "başka şeylerden arınıp sırf kendi asıl mahiyetinden ibaret kalmak" mânasına gelen "saf" kelimesinden türetildiğine dair bilgiler vermekte ve incelemesini mutasavvıfların şiirleriyle süslemektedir. Bu inceleme, kendisinin sadeleştirdiği, Aynî'nin *Tasavvuf Tarihi* kitabının sonunda bulunmaktadır, Doğrul, Age., s.62-64; İz, Age., s.41-48; Mahmûd, *Munkiz Şerhi*, s.219vd; Kâsum, Age., s.737; Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s.5-8; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s.11-12; Şar, *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, s.241; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.26; Mir Veliyyüddin Munshi Fazil, "Sûfilik Yahut Tasavvuf", Çev., Mübahat Türker-Küyel, *Erdem*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi Hoca Ahmet Yesevî Özel Sayısı, Cilt: 7, Sayı: 21, TTK. Basımevi, İst., 1995, s.919vd, ss.919-940; Selvi, *Kur'an ve Tasavvuf*, s.16-22; Türer, *Tasavvuf Tarihi*, 29-31; Yıldırım, Age., s.7-10; Zengin, Agm., s.367-368; M. Kernâl Atik, "Tasavvuf", *İslâmî Kavramlar*, s.671-672; Süleyman Derin, "The Origins of the Term Sûfi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, (Eylül 2000), ss.107-114.

¹³³³ Kuşeyrî, Age., I, 52; (Trc., Arslan, s.41); Louis Massignon, "Tasavvuf", *İA*, 12/1, 27; Doğrul, Age., s.48; Sunar, *Tasavvuf Tarihi*, 170.

¹³³⁴ Kuşeyrî, Age., I, 52; (Trc., Arslan, s.41).

¹³³⁵ İbn Teymiyye, Age., XI, 6; Louis Massignon, "Tasavvuf", *İA*, 12/1, 27; Sunar, Doğrul, Age., s.48; *Tasavvuf Tarihi*, 170.

¹³³⁶ İbnü'l-Cevzî, Age., s.137.

¹³³⁷ Kelâbâzî, Age., s.29; (Trc., s.54); Sühreverdi, Age., s.63; (Trc., s.79).

¹³³⁸ Louis Massignon, "Tasavvuf", *İA*, 12/1, 27; Doğrul, Age., s.48.

¹³³⁹ Kelâbâzî, Age., s.29; (Trc., s.53).

¹³⁴⁰ Kelâbâzî, Age., s.29; (Trc., s.53).

¹³⁴¹ Kelâbâzî, Age., s.30; (Trc., s.54).

¹³⁴² Kelâbâzî, Age., s.29; (Trc., s.54).

adlandırılmışlardır.¹³⁴³

Tasavvuf kelimesi, Hz. Peygamber (s.a.v) devrinde kullanılmıyordu. Zühd ve takvâda sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiîn yolunu izleyen, nefeslerini Allah'ı anmakla geçiren, kalp temizliğini her şeyin üstünde tutan, bunun için kalplerini gafletten koruyan, dünyadan el-etek çekip zahirî âleme aldırış etmeden iç kuvvetlerini, rûhî kabiliyetlerini geliştirmeğe çalışan zâhid ve âbidler zümresinin yoluna tasavvuf adı verilmiştir.¹³⁴⁴ Tasavvufun gayesi, Peygamber varisi insan ve Peygamberden (s.a.v) boşalan liderlik makamına aday yetiştirmektir. Peygamberimiz (s.a.v) şahsında devlet, din ve rûhsal liderliği toplamıştı. Fakat onun aramızdan ayrılışıyla durum değişmiştir. Artık ortada vahiy ile desteklenen insan yoktur. O halde onun şahsında topladığı üç yetki bölünecektir. Devlet reisliği yetkisini Müslüman devlet reisi, fikhî yetkiyi ulemâ veya fukahâ dediğimiz kadro, rûhsal ve mistik eğitim yetkisini de bir başka grup elinde tutacaktır. İşte bu son grup, velîler ve sûfîler dediğimiz irşâd kadrosunu oluştururlar.¹³⁴⁵

Daha önce de belirttiğimiz gibi, müellifimiz diğer tasavvufî terimlerde olduğu gibi bu konu ile ilgili olarak da sistematik bir bilgi vermemiş, ilgili *Mesnevî* beyitlerini şerh ederken kendi fikirlerini açıklamıştır. Âbidin Paşa'nın bu konu ile alakalı görüşleri şu şekildedir: "Muharebeye tahta kılıç götürme! Mücâhedeye gitmezden evvel dikkat et ki, işin figan ve zâr olmasın." *Mesnevî*'nin, tercümesini verdiğimiz bu 716. beyt-i şerîfinden üç mâna anlaşılır: Birincisi, sâlih amellere sahip olmadan ahirete göç ederek hüsrana giriftar olma. İkincisi, tedariksiz ve cesaretsiz olduğun halde dünyada bile muharebeye gitme. Zira perişan olursun. Son mâna ise, dirayet ve iktidarın yoksa muharebenin misli olan tasavvufun tetkikine ve güç meselelerinin çözümüne girişme. Zira neticesine mağlup ve ayıplanmış olursun.¹³⁴⁶

Âbidin Paşa, Nûr, 24/26. âyet-i kerîmesinin meâlinden sonra, tasavvufî mânasını şöyle izah etmektedir: Ehl-i edep ve sâlih amel ashâbı için yüce mükâfâtlar, bî-edep ve ashâb-ı seyyiât olanlar için ise, şiddetli cezalar vardır. Rûha layık olan meşru ibâdetler ve makbul çalışmalar yapar isen rûh senden memnun ve mesrur olur ve böyle olmaz ise, iş tamamen aksi olur.¹³⁴⁷

"Bir kimse Allah Teâlâ ile oturmak isterse, ehl-i tasavvuf ile otursun" beytinin izahında

¹³⁴³ Sühreverdî, *Age.*, s.63; (Trc., s.79); S. Ahmed Arvasî, *Hasbihâl*, IV, Burak Yay., İst., 1990, s.171-173; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.43-45; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.29; Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.32; Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, Seha Neşriyat, İst., 1986, s.31.

¹³⁴⁴ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s.5.

¹³⁴⁵ Abdülhakim Arvasî, *Rabûta-i Şerife*, Büyük Doğu Yay., İst., ts., s.129; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 5. bs., Yeni Boyut Yay., İst., 1993, s.27.

¹³⁴⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 358.

¹³⁴⁷ *Age.*, III, 52; "Kötü kadınlar, kötü erkeklere, kötü erkekler kötü kadınlara yakışırlar. İyi kadınlar, iyi erkeklere, iyi erkekler de iyi kadınlara yakışırlar. Bunlar, onların söylediklerinden uzaktırlar. İşte bunlara mağfiret ve cömertçe verilmiş rızık vardır." (Nûr, 24/26)

şunları söylüyor: Yani rabbânî irâdenin hakikatine tamamıyla muttali olmak isteyen, ehl-i tasavvuf ile bulunsun. Onların eserlerine ve hikmete işaret eden kelâmlarına dikkat etsin.¹³⁴⁸ Mü'minûn, 23/110. âyet-i kerîmesinin meâlîni verdikten sonra diyor ki; Ehl-i tasavvuf kabul eder ki, bu mâna daha dakiktir. Şöyle ki, "Ey kâfirler siz mü'minleri şayan-ı istihzâ ittihaz eylediniz. Hatta o mü'minler size zikrimi unutturdular. Yani mü'minlerin manevî tesirleri kâfirlerin zihninden "ilâh" fikrini bütünüyle izale etti ve alay edenler dünya ve ukbâda mahrum olup, azap ve istihzâya layık oldular."¹³⁴⁹

Âbidin Paşa'nın sûfilerin özellikleri hususundaki görüşleri de şu şekildedir: Sûfilerin ilimleri, tahsil ile, zâhirî ve maddî olmayıp, hibe edilen, kalbî ve manevî ilimlerdir.¹³⁵⁰ Sûfiler zümre-i celfesi, gerçi zâhirî ilimden fariğ olmuş iseler de Cenâb-ı Hakk'a doğru mahv ve fakr göstermiş ve o yüce ilimle meşgul olduklarından manevî mertebeleri sonsuz ve âlî olmuştur.¹³⁵¹ Keşfedilmesi gereken şeyleri keşfetmek için fikir ve vehim gibi insanların kullandıkları tasavvurlara sûfiler hazerâtı muhtaç olmayıp hakikat nehrinde lazım gelen şeyi bulup o umman içinde seyahat ederler ve uyanıklık haline dönünce yüksek manevî makamlara çıkarlar.¹³⁵² Ledün sırrı herkese açıklansaydı, zihnin güç ve tahammülü olmadığından dolayı bir çok kıl u kâl ve belki cidâl vuku bulurdu. Hem de feyiz tohumu, istidadı olmayan bir mezrada israf edilmiş olacağından, ledün sırrının doksan dokuzu gizli ve yalnız yüzde biri hikâyeler arasında izhâr edilmek suretiyle iktifa edilmiştir.¹³⁵³

"Fakat o sûfiler sinelerini cilalayıp, tamah, cimrilik, hürs ve kinlerden pak ve saf eylediler." *Mesnevî*'nin tercümesini verdiğimiz 3510. beytinin şerhinde Âbidin Paşa, şunları ifade etmektedir: Biri diyebilir ki, sûfilerin zahiren işlerini, memuriyetlerini görmüyoruz. Onların işleri nedir? Bu mukadder suale cevaben denilebilir ki, evet onların zahiren işleri ve bilhassa nümâyişleri yok ise de, kendilerini ahlâk-ı zemîmeden pak etmişler ve Cenâb-ı Kibriyânın rızâsını tahsil için, kalplerini saflaştırmış ve Hudâ'nın nurlarının tecellilerine mahal etmişlerdir.¹³⁵⁴

Sûfiler kalplerini kin, hile ve ahlâk-ı zemîmeden temizleyerek cilalarlar.¹³⁵⁵ Sûfiler hazerâtının kalpleri öyle kalplerdir ki, sekiz cennette olan hikmet nakışları ve sonsuz zevklerin

¹³⁴⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 67.

¹³⁴⁹ Age., III, 127.

¹³⁵⁰ Age., VI, 127.

¹³⁵¹ Age., VI, 134.

¹³⁵² Age., VI, 133.

¹³⁵³ Age., III, 162.

¹³⁵⁴ Age., VI, 127-128.

¹³⁵⁵ Age., VI, 128.

gönüllerine doğmasıyla onlar o hüküm ve zevkleri ve cümle pak ahlâkları kabulden aciz kalmayıp tamamını kabul ve kendilerini son derece makbul ettiler.¹³⁵⁶ Sûfiler zümresi, arş ve kürsî gibi makamlardan ve feleklerden daha âlîdirler. Onlar rabbânî merhamete ilticâ eylemiş, feyiz ve selâmet bulmuş evliyâullâhtır.¹³⁵⁷

İslâm felsefesinin en orijinal cephesi tasavvuttur. İslâm felsefesi ancak sûfilik iledir ki, içinde ince, sanatkârane bir kültüre, derin bir dünya görüşüne, kendi karakterine en uygun bir ahlâk sistemine ulaşmıştır. Tasavvuf yalnız bir nazariye değildir. Aynı zamanda bir hayat şekli ve aksiyondur.¹³⁵⁸ Nurettin Topçu'nun tasaavvuf ile ilgili değerlendirmesi şu şekildedir: Esası itibariyle tasavvuf yani İslâm mistisizmi de evvelki mistiklerden farksızdır. Hepsinde mistik esas, dinî tecrübedir. Dinin özü içsel yaşayış olduğuna göre, mistisizmin dinin temeli olduğunu kabul etmek lazım gelir. Mistisizm sonuna kadar yaşanmış metafiziktir. Mistisizm, İslâm'daki adı ile tasavvuf, her şeyden önce dinî bir yaşayış olduğu gibi aynı zamanda bir metafizik görüştür. İslâm tasavvufu, Kur'ândan kalp ilmini çıkararak felsefedir. İlâhî varlığa iştirak denemesini yaparak ahlâklanma yoludur. İlâhî tecrübeyi kalp yolundan geçerek yapmak İslâm'ın gerçeğini yaşamaktır. İslâm'da şerîatı, yani mü'minin hareketlerini dışardan idare eden kanunu, ferdin içsel denemesine üstün tutanlara şerîatçılar denildi. Bunlar dini, hayat olarak değil, kanun ve disiplin olarak aldılar; ferdi yapan hamura hiç dokunmadılar.

Mutasavvıflar için şerîatı inkâr meselesi yoktu. Sadece onun, kabuğu teşkil ettiğini ve dinin özünün içsel deneme ile yaşandığını kabul ettiler. Tasavvufun diliyle kâl ehli olanların hâl ehli olan mutasavvıfları anlaması imkansızdı. Çünkü tasavvuf tecrübesi, bu tecrübeyi yaşamayanların anlayışına kapalı bir sahadır. Şerîat ulemâsı, tasavvufun cehalet eseri ve bidat olduğunu iddia edebilir. İlâhî tecrübeye yabancı olanların onu itham etmeleri tabîî karşılanmalıdır. Görülüyor ki, tasavvuf dinin özü ve çekirdeği, şerîat ise, onun meyveyi muhafaza eden kabuğudur.¹³⁵⁹ Tasavvuf bir cevize benzetilir. Dıştaki soyulup atılan acı kabuklar, hazırlık devresinin riyâzetleri ile feragâtleridir. İçteki katı kabuk vecdi düşündürür. Asıl meyve olan huzur, en içte barınan cevizin kendisidir. Bu kabukları kırıp attıktan sonra meyveyi yiyebilenler, bahtiyarlardır.¹³⁶⁰

Tasavvuf, bütün hakikî felsefî çabalar gibi, genel kuralları, emirleri, yasakları aşarak, daima doğru olana, hakikî olana yönelen onu arayan bir bilgelik çabası olmuştur. Bundan dolayı

¹³⁵⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 134-135.

¹³⁵⁷ Age., VI, 135.

¹³⁵⁸ Ülken, *İslâm Düşüncesi*, s.26-27.

¹³⁵⁹ Topçu, *Mevlânâ ve Tasavvuf*, s.23-24.

tasavvuf, bir yerde insana güvenme, insana inanma ve insanı yüceltmedir. Tasavvuf felsefi düşüncenin ve davranışın özüne uygun olarak kuralların ve dogmaların ve sadece şekille ilgili düşüncelerin ötesinde, insanoğlunun hayatı, rûh yapısı, iyilik özlemi, daha adil ve doğru bir düzen isteğine getirilmiş, aklî ve mantıkî bir cevaptır. Tüm bu düşünce ve inançlarla insan fiili arasında bir köprü kurduğu, bir bütünlük aradığı için de, bir fantezi değil, pratik değeri olan bir sistemdir. Kısaca söylemek gerekirse, tasavvuf, gerçek bir hümanizmanın yani yalnız insanı kurtarmakla yetinmeyip, daha âdil ve daha güzel bir dünyayı yaratmaya yönelecek bir çabanın bütün fikrî temellerini kendinde taşımaktadır.¹³⁶¹

İmam Gazali, “Şüphe götürmeyecek bir şekilde anladım ki, mutasavvıflar hakikaten Allah yolunu bulan kimselerdir. Onların gidişleri gidişlerin en güzeli. Gittikleri yol yolların en doğrusu, ahlâkları ahlâkların en temizidir. Daha doğrusu, bütün akıllı insanlar, bütün hakîmlerin hikmeti, şerâtin sırlarını kavramış âlimler, onların hayat tarzlarından ve ahlâklarından bir şey değiştirmek veya yerine daha iyisini koymak üzere, bir araya gelseler buna imkan bulamazlar.¹³⁶² Tasavvuf, görülmeyen âlemlerle rûhî bir temas mânâsında, insanlığın her devrinde vardır¹³⁶³ ve bundan sonra da var olmaya devam edecektir.

¹³⁶⁰ Topçu, Age, s.42.

¹³⁶¹ Irene Melikoff, “Batı Hümanizmasının Karşısında Mevlânâ’nın Hümanizması,” *Mevlânâ Yirmi Altı Bilim Adamının Mevlânâ Üzerine Araştırmaları*, Haz., Feyzi Halıcı, s.64-65, ss.64-67.

¹³⁶² Mahmûd, *Munkiz Şerhi*, s.184; A.mf., Age., *Dalâletten Hidâyete*, Haz., Ahmet Subhi Furat, Şimil Yay., İst., 1978, s.74-75.

¹³⁶³ Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, s.157; Tasavvuf ve Tarikatlerle ilgili geniş bilgi için bakınız: Hucvirî, Age., s.39-54; (Trc., s.111-124); Sühreverdî, Age., s.53vd; (Trc., s.64vd); İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, II, 266-267; Cürçânî, Age., s.59-60; Şîrvânî, Age., s.57-67; Tehânevî, Age., I, 840-847; Abdurrahman Sâmî, Age., s.55; İsmail Fenni Ertuğrul, *Lügatçe-i Felsefe*, Matbaa-i Amire, İst., 1341/1922, s.444-446; Hilmi Ziyâ Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Matbaa-i Ebûzziyâ, İst., 1933, s.145-162; Koner, Age., s.XX-XXII, L-LXVII; Helen C. White, “Mysticism”, *Encyclopedia Americana*, I-XXX, 1.bs., Americana Corporation, New York, 1829, cXIX, s.672-675a; B. Groethuysen, “Mysticism”, *Encyclopedia of the Social Sciences*, I-XV, 12.bs., The Macmillan Company, New York, 1957, XI, 175-178; Raynold Allin Nicholson, *Fî't-Tasavvufi'l-İslâmî ve Tarihi*, Arapçaya Çev., Ebu'l-Alâ Affî, Matbaatu Lecneti't-Telifi ve't-Tercemeti ve'n-Neşri, Kahire, 1375/1955, s.1-41; E. Royston Pike, “Mysticism”, *Encyclopedia of Religion and Religions*, Meridian Books Inc., New York, 1958, s.268-269; Lawrence Krader, “Mysticism”, *Encyclopedia International*, I-XX, Grolier Incorporated, New York, 1963, XII, 403-404; Ninian Smart, “Mysticism”, *The Encyclopedia of Philosophy*, I-VIII, Macmillan Publishing Co., New York, 1967, V, 419-429; Louis Dupre, “Mysticism”, *The Encyclopedia of Religion*, X, ss.245-261; Pazarlı, Age., s.158-168; Gölpınarlı, *Mevlânâ Divânı*, s.XII-XVI; Louis Massignon, “Tarikat”, *İslâm Ansiklopedisi*, XII/I, 1-17, Bu madde Tahsin Yazıcı tarafından tadil ve ikmal edilmiştir; Louis Massignon, “Tasavvuf”, *İslâm Ansiklopedisi*, XII/I, 26-31; M. Orhan Soysal, *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, Sevinç Matb., Ank., 1978, s.95-108; Hasan Küçük, *Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, 2.bs., Türdav, İst., 1980, s.27-130; Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, s.93-166; René Guénon (Abdulvahid Yahya), “İslâm Tasavvufü”, Çev., Mustafa Tahrah, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 14, Sayı: 1, (Ocak 1985), ss.8-16; İbrahim Mehmet Emin Er, “Tasavvuf Dinin Özüdür”, *İslâm*, Sayı: 123, (Kasım 1993), ss.41-43; Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 3.bs., Dergah Yay., İst., 1994, s.123-172.

SONUÇ

Bu çalışma, hakkında günümüze kadar Nuri Şimşekler tarafından yapılan “Âbidin Paşa ve “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*” (I. Cilt)” isimli Yüksek Lisans tezi ve “Devlet Adamı ve Mesnevî Şârihi Âbidin Paşa Hayatı İdareciliği Eserleri” konulu makalenin haricinde kapsamlı bir çalışma yapılmamış olan, XIX. asır *Mesnevî* şârihi ve mutasavvıfı Âbidin Paşa’nın en önemli eseri *Mesnevî Şerhi* ve tasavvufî düşünceleri ile ilgili bilgi vermeyi hedeflemiştir.

Âbidin Paşa, 63 yıllık ömrü boyunca, İstanbul Borsa Komiserliği; Adana, Sivas, Ankara, Selânik ve Bahr-i Sefid Vilâyeti (Akdeniz adaları)’nda valilik görevlerinin yanı sıra, Hariciye Nazırlığına kadar yükselmiş; Arapça, Farsça, Arnavutça, Fransızca ve Yunanca dillerine vakıf bir devlet adamıdır.

Telif ettiği eserlerin yanı sıra Yunan lisanına aşina olması sebebiyle de bu dilde yazılmış bir hayli manzumesi bulunmaktadır. Bunlar Dersââdette Yunanca olarak neşrolunan “Neologos” isimli gazete tarafından büyük övgüyle neşredilmiştir. Üzülerek kaydedelim ki, Yunanca bilmememiz nedeniyle adı geçen manzumelerin mahiyeti ile ilgili bilgiler veremedik. Ayrıca edebî eserleri Paris’te (Sîlogos) tabir edilen ilmî cemiyet tarafından meth ve takdir edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid’in emriyle mebusların halk tarafından iki aşamalı olarak seçilmesi ile ilgili “Nizamnâme” taslağını da hazırlamıştır. Müellifimiz bu görev yoğunluğunun yanı sıra manevî yönünü de ihmal etmemiş, Halvetiyye Tarikatı şeyhlerinden Merkez Efendi dergâhı Post-nişini Nureddîn Efendi’ye intisâp etmiştir.

Valilikleri sırasında vilâyetlerde yapılması gereken işleri hızlandırmak için yardım kampanyaları açmış ve halkın bu işlerde gönüllü olarak çalışmasını sağlamıştır. Âbidin Paşa, ilme ve edebiyata yatkın bir kişiliktir ve bu nedenle ikisi tercüme ve şerh olmak üzere, yedi eser kaleme almıştır.

“*Konsolid, Hava Oyunları, İstikrazât*” isimli eseri, konsolide, hava oyunları ile ilgili muâmelât ve müstekrazât-ı maliyeye dair risâledir. Eserde vadesi belli olmayan ve yalnızca faizi ödenen devlet tahvilleri, faizle borç para alma ve Osmanlı borçlarıyla ilgili bilgiler yer almaktadır.

Müellifimizin diğer bir eseri olan “*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*”, İmam Bûsîrînin’ nin meşhur *Kasîde-i Bürde* ’sinin tercüme ve şerhidir.

Âlem-i İslâmiyye (Müdâfaa) adıyla neşredilen kırk sayfalık küçük eseri ise, Mısır’da bir papaz tarafından neşredilen bir risâleye reddiyedir. Bu eserin ismi *Müdâfaa an-Âlemi’l-İslâm* olarak da geçmektedir.

“*Meâlî-i İslâmiyye*” 1316/1898 yılında İstanbul’da Tahir Bey Matbaasında basılan 356

sayfalık bir eser olup, âyet-i kerîmelerin ışığı altında İslâmiyet'in üstünlüklerini anlatan "Hikmet" başlıklı küçük pasajlardan meydana gelmiştir.

"*Saâdet-i Dünya*" isimli eseri ise, ahlâka dairdir. Âbidin Paşa'nın Cezayir-i Bahr-i Sefid valisi iken yazdığı bu eserin birisi 1312/1894 yılında Rodos Vilâyet Matbaası tarafından 160 sayfa; diğeri ise, İstanbul'da Kitapçı Arakel Matbaası tarafından 1317/1899 yılında "*Külliyât-ı Âbidin Paşa I. Kitap*" adı ile 96 sayfa olarak basılmıştır.

"*Ber Tarz-ı Nevîn-i Nahv-ı Arabî*" isimli eserini müellifimiz yine Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliği sırasında yazmış olup, 1312/1894 yılında Rodos Vilâyeti Matbaasında 61 sayfa olarak basılmıştır. Baş ve son tarafında her hangi bir açıklama bulunmayan bu eser bir Arapça nahiv kitabıdır.

Âbidin Paşa'nın en önemli eseri ise, Mevlânâ'nın *Mesnevî*sinin birinci cildini altı cilt olarak tercüme ve şerh ettiği "*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*" isimli eseridir. Toplam 1619 sayfadır. Âbidin Paşa şerhinde *Mesnevî*'den her bir beytin Farsça metnini almış, "Tercüme" başlığı ile beyti Türkçe'ye çevirmiş ve "Şerh" başlığı ile de beytin izahını yapmıştır. Beyitleri bazen kelime kelime tercüme etmiştir. Bazen anlaşılması güç olan bir takım kelimelerin anlamlarını ayrıca vermiştir. Ara sıra da açıklama ihtiyacı duyduğu kelimeleri şerh kısmında izah etmiştir. Bazen de tercümeyi verirken, meâl gibi geniş bir açıklama yapmayı uygun bulmuştur. Şerh yaparken yaşanan hayattan örnekler vererek konuları açıklamaya çalışmıştır.

Âbidin Paşa, "*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*" isimli eserinde *Mesnevî*'nin I. cildinin beyitlerinin hemen hemen tamamına yakını şerh etmiş olmasına rağmen çok az da olsa şerh etmediği beyitler de bulunmaktadır. Müellifimiz şerh etmediği beyitlerde tercümeden sonra bazı açıklama cümleleri kullanmıştır. Bunlardan bazıları şu şekildedir: "Âzâde-i şerhtir", "vâreste-i şerhtir", "şerhten müstağnidir", "şerhe muhtaç değildir". Müellifimiz şerhinde hem dinî ve tasavvufî duygu ve düşüncelere, hem de genel konulara yer vermiştir. Bu çok çeşitli konuların başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz: Tasavvuf, aşk, ârif, mürşid-i kâmil, ahlâk-ı hamîde, ahlâk-ı zemîme, dünya, nefis, şeyh, sahte şeyh, vahdet-i vücûd, fenâ, sabır, kalp, rûh, akıl, sâlikin yapması gerekenler, evliyâ, sâlik-mürîd, mü'min-münafık, kibir-şöhret, havf-recâ, hased, tevbe, zikir, şükür, tevekkül, cebriye, irâde-i cüz'iyeye, ahkâmın değişmesi, kısas, dünya-ahiret dengesi, mücâhede, mertebe-i ehâdiyet ve âlem-i rûhaniyet, tarihî hadiseler, zulüm, mal ve servet, devlet, emre muhalefet, rüşvet, riyâ, basîret, edep, inşaallah sözünün önemi, zekat ve sadaka, zinâ.

Başta Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîfler olmak üzere, İsmail-i Ankaravî, Sarı Abdullah Efendi ve İsmail Hakkı Bursevî'nin *Mesnevî* Şerhlerinden, Fahrüddin Razi'nin "*Tefsir-i Kebir*"i, Hafız-ı Şirazi'nin "*Dîvân*"ı, Feridüddin Attâr'ın "*Mantikü't-Tayr*"ı, Abdürrezzak Kâşânî'nin

“Te’vilâtü’l-Kur’ân” isimli tefsiri, Seyyid Şerîf Cürçânî’nin “Ta’rifât”; “Mesâbih”, “Tenvîrû’l-Mesâbih”, “Mecelle”, “Kasîde-i Bürde” gibi eserlerden istifade etmiştir. Ayrıca İbn Arabî, Ebû Yezîd Bistamî, Fuzûlî-i Bağdâdî, Mevlânâ Camî, Necmüddin-i Kübrâ, Lebîd ve İbrahim Hakkî gibi sûfî ve düşünürlerden de faydalanmıştır.

Müellifimiz *Mesnevî*’yi, yaşadığı yüzyılın lisanına uygun bir şekilde, kendi devrinin neşesi, fikrî ve içtimaî hususiyetleri ve özel istilâhları ile şerh etmiştir. Bu nedenle O’nun şerh’i, devrinin özelliklerine ışık tutma vasfına sahip kıymetli bir eserdir.

Âbidin Paşa’nın tasavvufî düşüncelerini “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli eserinde en çok yer verdiği ve fikirlerini açıklamak için kullandığı tasavvufî kavramlar ışığında izah etmeye çalıştık. Bu kavramların başlıcaları şunlardır: Sâlik, velî, ârif, mürşîd-i kâmil, sahte şeyh, şeytan, nefis, dünya, kalp, ahlâk-ı hamîde, ahlâk-ı zemîme, aşk, sabır, vahdet-i vücûd ve tasavvuf. O, bu kavramları izah ederken klasik tasavvufî eserlerde çizilen çerçeveye uygun olarak hareket etmiştir. Adı geçen kavramlara, kendisinden önceki mutasavvıflara göre, bir yenilik getirmemiştir. Onun tasavvufî terimleri izahında bilhassa Mevlânâ ve İbn Arabî’nin tesirleri hissedilmekle birlikte, diğer mutasavvıfların görüşlerinden de istifade ettiği müşahede edilmektedir.

Âbidin Paşa’nın tasavvufî düşünceleri hakkında kısa da olsa bir fikir verebilmesi için şunlar zikredilebilir: Evliyâ, Peygamber Efendimizin manevî terbiyesinden geçerek kemâle ermiş, kendisinden sonra hidâyet önderleri olarak insanlığa doğru yolu gösteren yüce zatlardır. Onlar, her işte rabbânî irâdeye dayanan, kalp ve akılları vasıtasıyla devamlı mücadele halinde olan, Cenâb-ı Hakk’ın tecellilerinin aynası haline gelen, gönülleri ilâhî muhabbet ve tam teslimiyet ile dopdolu, kalplerinde gazap, kin ve haset gibi kötü hasletlerden hiçbiri bulunmayan, safa ve cefaya şükreden muazzez insanlar zümresidir.

Müellifimize göre, Allah yolunda nefse karşı verilen mücadelenin manevî komutanı durumundaki şeyh, bir takım vasıflara haiz olmalıdır. Bu vasıflardan bir kısmı şunlardır: Manevî hastalıkların tabibi durumundadırlar; Allah Teâlâ’nın muhabbetlerine mazhar olmaları sebebiyle nefis ve şeytanın etkilerini yok etme hassasına sahiptirler; sabır ve metanet abidesidirler; ve ahlâk-ı zemîmenin ahlâk-ı hamîdeye dönüştürülmesinde büyük rolleri bulunan mahir insanlardır.

Nefis, süflî âlemin âşığı, şerrin kaynağı, rûhu Rabbine ulaşmaktan alıkoyan, hevâ’nın etkisiyle hareket eden negatif bir unsurdur. Nefsin ıslah ve terbiyesi tarîkat eğitiminin temelini oluşturmaktadır.

Eserlerinde sâliklerin görevlerine çokça yer veren Âbidin Paşa’nın sâliklere tavsiyeleri arasında şunlar zikredilebilir: Akıl, mevki ve iktidara itimat edilmemesi, aşırı beşerî hevâ ve

heveslerden uzak durulması, kötü arkadaşlardan kaçınılması, münâcât ve niyazı itiyat edininp, Allah Teâlâ'nın tevbeleri kabil edici olduğunun şuurunda olarak günahların affı için göz yaşı döküp istiğfar edilmesi.

Âbidin Paşa, çalışmamızın ilgili bölümünde görüldüğü üzere, tasavvufî düşüncelerini âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîfler ışığında ve önceki mutasavvıfların görüşlerinden de istifade ederek kendisine özgü yorumlarla temellendirmeye çalışmıştır. Belki de en önemli eserinin bir şerh olması dolayısıyla tasavvufî konuları sistematik bir şekilde işleyememiştir. Ancak, bunlardan felsefî özellik arzetmeyenleri, daha çok pratik hayattaki uygulamalarıyla izah etmeye çalışmıştır. Yine o, eserlerinde, Ehl-i Sünnet itikadına bağlı, şerâat ahkâmına riâyet hususunda azamî hassasiyet gösteren ve vahdet-i vücûd anlayışına sahip bir mutasavvıf kimliği ortaya koymaktadır. Eserlerine bakıldığında, O'nun tasavvuf kültürüne hâkim ve vahdet-i vücûd felsefesinin inceliklerine vâkıf olduğu kolaylıkla anlaşılabilir.

Hülâsa, böyle bir şahsiyetin Türk tasavvuf ve tefekkür tarihimiz açısından değerlendirilmesi ve ihmal edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- A. Cour. "Şeyh", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., İst., 1979, XI, ss.461-462.
- A. Inan. "İsmail Çetin İle Seyr u Sülûk Üzerine", *Maverâ Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984), ss.83-86.
- Abdullah İbnü'l-Mübarek. *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Tah., Habîbü'r-rahman el-A'zamî, Beyrut, ts.
- _____, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik Zahidlik ve İncelikleri*, Çev., M. Adil Teymur, Seha Neşriyat, İst., 1992.
- Abdülbakî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İst, 1984.
- Abdülhâlik, Abdurrahman. *el-Fikru's-Sûfi fi Dav'i'l-Kitabi ve's-Sünneti*, 4.bs., Dâru'l-Harameyn Littibaa, Kahire, 1410/1989.
- Abdülkâdiroğlu, Abdülkerim. *Halvetîlik'in Şabânîyye Kolu Şeyh Şabân-ı Veli ve Külliyesi*, Türk Hava Kurumu Basımevi, İst, 1991.
- Âbidin Paşa. *Âlem-i İslâmiyye (Müdâfaa)*, Matbaa-i Tahir Bey, 1315.
- _____, *Mealî-i İslâmiyye*, Tahir Bey Matb., Kostantiniyye, 1316/1898.
- _____, *Saâdet-i Dünya*, Vilayet Matb., Rodos. 1312/1894.
- _____, *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*, Mahmut Bey Matb., İst., 1324.
- _____, *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*, Tercüme ve Şerheden: Âbidin Paşa, Sad., Ömer Faruk Harman, Gençlik Basımevi, İst., 1977.
- _____, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, c, I-VI, Mahmud Bey Matb., İst., 1324/1906.
- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlî'l-İlbâs ammâ 'šteherâ alâ Elsineti'n-Nâs*, 4. bs., el-Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1405.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Dâru Sâdır, Beyrut, 1313.
- Ahmed Cevdet Paşa, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Âbidin Paşa'ya Yazdığı Mektup", *Mekteb*, Cilt: 3, Yıl: 4, Sayı: 33, (8 Haziran 1311/27 Zilhicce 1312), ss.308-313.
- Akay, Hasan. *İslâmî Terimler Sözlüğü*, 2.bs., İşaret Yay., İst., 1995.
- Akdemir, Abamüslim. *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası*, Başbakanlık Basımevi, Ank., 1997.
- Akil, Muhammed. *Selefî Tasavvuf*, Çev., Mustafa Kılıçlı, Birey Yay., İst., 1998.
- Akkuş, Mehmet. *Abdullah Salahaddin-i Uşşakî (Salahî)'nin Hayatı ve Eserleri*, MEB., İst., 1998.

- Aksu, Cemal. "Âbidin Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I-III, Yapı Kredi Yay., İst., 1999.
- Akyüz, K. "Yeni Türk Edebiyatı", *Türk Ansiklopedisi*, I-XXXIII, MEB., Ank., 1983, XXXII, 134.
- Albayrak, Hâlis. *Kur 'ân 'da İnsan-Gayb İlişkisi*, Şule Yay., İst., 1993.
- Albayrak, Nurettin. "Hiciv", *DİA*, Güzel Sanatlar Matb., İst., 1998, XVII, ss.452.
- Altıntaş, Hayrani. *Tasavvuf Tarihi*, 2.bs., AÜİF. Yay., Ank., 1991.
- Altıparmak, Ömer Faruk. "Şehrezûrî'de Tasavvuf ve Felsefe İlişkisi", (Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şanlıurfa, 1999.
- el-Âlûsî, Şihabuddîn Mahmûd. *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985.
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyılın Siyasî Tarihi (1914-1980)*, 6.bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ank., 1989.
- Arvasî, Abdülhakim. *Rabîta-i Şerife*, Sad., Necip Fazıl Kısakürek, Büyük Doğu Yay., İst., ts. _____, *er-Riyâzu't-Tasavvufiyye*, Mekteb-i Harbiyye Matb., İst., 1341/1922.
- Arvasî, S. Ahmed. *Hasbihâl*, IV, Burak Yay., İst., 1990.
- Aşkar, Mustafa. *Niyazi-i Mısrî ve Tasavvuf Anlayışı*, KB. Yay., Ank., 1998.
- Atar, Ahmet. "Kalp Temizliği", *Hakses*, Sayı: 294, Haziran 1989, ss.12.
- Atay, Tayfun. *Batı'da Bir Nakşi Cemaati Şeyh Nazım Kıbrısı Örneği*, İletişim Yay., İst., 1996.
- Ateş, Ahmed. "Mesnevî'nin 18 Beytinin Manası", *Fuat Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Matb., İst., 1953, ss.37-50.
- Ateş, Süleyman. *Cüneyd-i Bağdâdî (k.s) Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, Sönmez Neşriyat, İst., 1969.
- _____, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ank., 1974.
- _____, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Neşriyat, İst., 1969.
- Atik, M. Kemal. "Ârif", *İslâmî Kavramlar*, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ank., 1997, s.68.
- _____, "Nefis", *İslâmî Kavramlar*, s.575.
- _____, "Sâlik", *İslâmî Kavramlar*, ss.622-623.
- _____, "Tasavvuf", *İslâmî Kavramlar*, ss.671-672.
- Attar, Feridüddîn. *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Çev., Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yay., Bursa, 1984.
- Aydın, Hüseyin. *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Pars Matb., Ank., 1976.
- Aydın, Mehmet. "Ahlâk", *DİA*, II, ss.10-14.

- _____, "Yunus'tan Mesajlar," *Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 7-10 Ekim 1991), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 69, Ank., 1995, ss.69-77.
- Aydınlı, Abdullah. *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, Seha Neşriyat, İst., 1986.
- Aynî, Mehmed Ali. *Ahlak Dersleri*, Evkaf-ı İslâmiyye Matb., İst., 1343/1924.
- _____, "Nefs Kelimesinin Manaları", *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Yıl: 4, Sayı:14, Şubat-1930, ss.48-52.
- Aytan, Selçuk. "Mevlânâ ve Aşk", *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci*, Haz., Fevzi Halıcı, ss.161-162.
- Ayverdi, Sâmiha. *Millî Kültür Meseleleri ve Maârif Davamız*, MEB., İst., 1976.
- Azamat, Nihat. "Çerkeşi Mustafa Efendi", *DİA*, VIII, 272-275.
- B. Groethuysen. "Mysticism", *Encyclopedia of the Social Sciences*, I-XV, 12.bs., The Macmillan Company, New York, 1957, XI, ss.175-178.
- Bahadıroğlu, Mustafa. *Celvetiye'nin Piri Hz. Üftâde ve Dîvân'ı*, Üftâde Kur'ân Kursu Öğrencilerini Koruma Derneği, Bursa, 1995.
- Baltacı, Cahid. "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, I-VII, Ağaç Yay., İst., 1993, II, ss.5-145.
- Banarlı, Nihad Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, I-II, MEB., İst., 1987.
- _____, *Tarih ve Tasavvuf Sohbetleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İst., 1984.
- Bardakçı, M. Necmettin. "Osmanlı Devletinin İmparatorluğa Geçiş Sürecinde Tasavvuf ve Tarikatlar," *İslâmiyât*, Cilt: II, Sayı: 4, (Ekim-Aralık-1999), Ank., 1999, ss.75-89.
- _____, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Sürecinde Tasavvuf ve Tarikatlar" *Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl:1, Sayı: 2, 1999/2, ss.1-16.
- Bardakoğlu, Ali. "Haram", *İslâmî Kavramlar*, ss.289-290.
- _____, "Zina", *İslâmî Kavramlar*, ss.748-750.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler," *Vakıflar Dergisi*, Cilt: II, İst., 1974, ss.279-304.
- Başkurt, İrfan. "Kur'ân'da Eğitim Açısından Tarîk (Yol) Kavramı", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, ss.349-379.
- Bayındır, Abdülaziz. "Haram", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, I-IV, Risale Basın Yayın, İst., 1990, II, ss.140-141.
- Bayrak, M. Orhan. *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, Aksüt Matb., İst., 1979.
- Bayraktar, Mehmet. "İbn Arabî'de Oluş ve Varoluşsal Çeşitlenme", *AÜİFD.*, cilt: 25, Ank., 1981, ss.249-368.

- Bayram, Ali-Sadi Çöğenli. *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu (Kitap Adına Göre)*, I-VI, Atatürk Üni. Basımevi, Erzurum, 1980.
- Bayramoğlu, Fuat. *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı Soyü Vakfı*, I-II, 2.bs., TTK. Basımevi, Ank., 1989.
- _____, "Molla-yı Rum ve Şeyhü'r-Rum Gönüldaşlar," *Mevlanâ Yirmi Altı Bilim Adamının Mevlânâ Üzerine Araştırmaları*, Haz., Feyzi Halıcı, Ülkü Basımevi, Konya, 1983, ss.143-159.
- Behçet, Osman. *Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî*, Evkaf Matb., İst., 1336/1918.
- Bekrî, Alaaddîn. *Abdülganî Nablûsî Hayatı ve Fikirleri*, Çev., Veysel Uysal, İnsan Yay., İst., 1995.
- Beyhakî, Ebûbekr Ahmed b. Huseyn. *Şuabü'l-İmân*, I-IX, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Bilgegil, M. Kaya. "Marifetnâme Sahibi İbrahim Hakkı'ya Göre İnsan Kalbi", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Sayı: 1, Yıl: 6, Ocak-1997, İst., ss.13-23.
- Bilgin, Orhan. "Bedüzzaman Fûrûzanfer", *DİA.*, V, 327-328.
- Bolat, Ali. "Muhâsibî'ye Göre Marifetin Unsurları". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 1, Sayı:4, Eylül 2000, ss.127-154.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, 4. bs., Akçağ Yay., Ank., 1987.
- _____, *Türkiye 'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, 2.bs., Töre-Devlet Yay., 1979.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîh-i Buhârî*, I-VI, 5. bs., Dâru İbni Kesîr, Dımeşk, 1414.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, I-II, Matbaa-i Amire, İst., 1333-1915.
- Bursalı, Mustafa Necati. *İstanbul ve Anadolu Evliyalari*, I-II, Tuğra Neşriyat, İst., 1996.
- Büyükkaksoy, Kazım. *Hak Yolunun Önderleri Yüce Veliler*, Kit-san, İst., 1979.
- Büyükkörükçü, Tahir. *İslâmda Edeb*, Bedir Yay., İst., ts.
- _____, *Mevlânâ ve Mesnevi*, Bedir Yay., İst., 1997.
- Caesar E. Farah. "Rules Governing The Sayh-Mursid's Conduct", (Mürşîdin İrşadında Terbiye Kuralları), *Numen*, Cilt: XXI, Fasikül:2, Leiden, 1974, pp.81-96.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefâhâtü'l-Üns*, Trc. ve Şerh: Lâmiî Çelebî, Marifet Yay., İst., 1980.
- _____, *Nefâhatu'l-Üns min Hazarâti'l- Kud's Evliyâ Menkibeleri*, Çev., Lamiî Çelebî, Haz., Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Marifet Yay., İst., 1995.
- Can, Şefik. "Hz. Mevlânâ'nın Sûreti ve Sîreti", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 23, Sayı: 1, Ocak 1994, ss.36-44.

- _____, *Mevlânâ Hayatı Şahsiyeti Fikirleri*, Ötüken Neşriyat, İst., 1995.
- Carib, Ali. "Ankaravî İsmail Efendi", *Hayat*, Cilt: I, Sayı:21, 23 Nisan 1927, Ank., 1927, ss.3-5.
- _____, "XVII. Asır Edebiyatının Meşhur Simalarından Süleyman Nahifî", *Hayat*, Cilt: I, Sayı: 22, ss.3-6, 28 Nisan 1927, Ank., 1927.
- Carra De Vaux. "Ahlak", *İslâm Ansiklopedisi*, I, ss.157-160.
- Cebecioğlu, Ethem. "Ankaravî İsmail Rusûhî", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, I-X, Şule Yay., 1995, VIII, ss.219-222.
- _____, *İmâm-ı Rabbânî Hareketi ve Tesirleri*, Erkam Yay., İst., 1999.
- _____, "Nefs", *İslâm*, (Haziran 1994), Sayı: 130, s.54.
- _____, "Nefs", *Bizim Dergah*, (Ocak-1993), Yıl: 5, Sayı: 57, ss.40-43.
- _____, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ank., 1997.
- Celâleddin Çelebi. "Mevlânâ'da Aşkın Manası", *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci*, Haz., Fevzi Halıcı, ss.269-278.
- Ceran, M. Ziya. *İlâhî Yakınlık*, Bilmen Basım ve Yay., İst., 1988.
- Certel, Hüseyin. "Ebû Talib el-Mekkî'de Tassavvufî Yaşayış", (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1993.
- Coşan, Esat. "İslâm'da Nefis Terbiyesi", *Kutlu Doğum Haftası 12-17 Ekim 1989*, TDV., Ank., 1990, ss.163-169.
- Cumbur, Müjgan. "Mevlânâ'nın İlk Mütercimi Gülşehri," *Mevlânâ Yirmi Altı Bilim Adamının Mevlânâ Üzerine Araştırmaları*, Haz., Feyzi Halıcı, ss.31-35.
- Cürcanî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed. *Kitabü't-Târifât*, Basım yeri ve tarihi yok.
- Cyprian Rice. O. P. *The Persian Sûfis*, George Allen Unwin Ltd, London, 1964.
- Çağırıcı, Mustafa. *Anahatlarıyla İslâm Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İst., 1985.
- _____, "Ahlâk", *DİA*, II, ss.1-9.
- _____, "Cömertlik", *DİA*, VIII, ss.72-73.
- _____, "Edep", *DİA*, X, ss.412-414.
- _____, "Gazap", *DİA*, XIII, ss.436-437.
- _____, "Hilim", *DİA*, XVIII, ss.33-36.
- Çakmak, Muharrem. "Tasavvufî Düşüncede Şeytan", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1994.
- _____, "Cemâl-i Halvetî Hayatı Eserleri Tasavvufî Düşüncesi ve Cemâliyye Kolu", (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum 2000.

- Çelebi, Asaf Halet. *Mevlânâ'nın Rubaileri*, Ahmet Sait Matb., İst., 1944.
- Çelebioğlu, Amil. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB., İst., 1998.
- _____, *Muhammediye I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İst., 1996.
- Çelik, Ahmet. “*el-Âlûsî'nin Ruhu'l-Meânî İsimli Eserinde İşarî Tefsir*”, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1996.
- Çetin, İsmail. *Edeple Varış Lütufı Dönüş*, 2.bs., Coşkun Ofset, İst., 1984.
- _____, *İnsan ve Vazifesi*, 3.bs., Dilârâ Yay., İsparta, 1992.
- _____, *Teklîfî Hükümler Ölçüler*, Dilârâ Yay., İsparta, 1992.
- Çetiner, Bedrettin. “*Ebu'l-Berekât Abdullah İbn Ahmed en-Neseî ve Medâriku't-Tenzil ve Hakaiku't-Tevîl Adlı Eseri*”, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1984.
- Çiçek, Yakup. “Harîrî-zâde Muhammed Kemaleddin Efendi,” *MÜİFD.*, Sayı: 7-10, İst., 1995, ss.407-451.
- _____, “Harîrî-zâde”, *DİA*, XVI, ss.192-193.
- Çubukçu, İbrahim Agah. *Türk-İslâm Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler*, AÜİF. Yay., Ank., 1987.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-IV, 2.bs., Türkiye Yay., İst., 1961.
- Dahlân, İhsan Muhammed. *Sirâcu't-Talibîn Şerhu Minhâcu'l-Âbidin*, I-II, Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1955.
- Dânâ, Sâdık. *Tasavvuf ve Marifetullah*, Erkam Yay., İst., 1995.
- Davûd el-Kayserî. *Mukaddemât*, Çev., Hasan Şahin ve Arkadaşları, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Kayseri, 1997.
- ed-Debbâğ, Abdülazîz. *el-İbriz*, Çev., Celal Yıldırım, I-II, Demir Kitabevi, İst., 1979.
- De Lacy O'leary. *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Çev., Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, 2.bs., AÜB., Ank., 1971.
- Demirci, Kürşat. “Haram”, *DİA*, XVI, ss.97-100.
- Demirci, Mehmet. *Mevlânâ'dan Düşünceler*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1997.
- _____, “Tevhîdden Vahdet-i Vücûda”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 10, Sayı: 1, Ocak-1982, ss.23-32.
- _____, *Yunus Emre'de İlahî Aşk ve İnsan Sevgisi*, Selçuk Yay., Ank., 1991.
- _____, “Yunus'ta Aşkın Dinamizmi,” *Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 7-10 Ekim 1991) Ank., 1995, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 69, ss.405-410.

- _____, "Zahidlik Nedir, Dünya Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?" *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, DEÜ Yay., İzmir, 1987, ss.105-126.
- Derin, Süleyman. "The Origins of the Term Sufi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, (Eylül 2000), ss.107-114.
- Destgayb, Hüseyin. *Nefs-i Mutmainne*, Çev., Aziz Çınar-Şefik Onar, İnsan Yay., İst., 1998.
- Develioğlu, Abdullah. *Büyük İnsanlar: 3000 Türk ve İslâm Müellifi*, Yaylacık Matb., İst., 1973.
- _____, *Gülzâr-ı Sofiyye Kasîde-i Taiyye Şerhi*, Ahmed Sait Matb., İst., 1961.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 15.bs., Aydın Kitabevi Yay., Ank., 1998.
- Diclehan, Şakir. *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Er-Tu Matb., İst., 1980.
- Dino, Âbidin. *Verese Kel*, Adam Yay., İst, 1996.
- Diriöz, Haydar Ali. "Sünbüliyye", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, s.135
- Dodurgalı, Abdurrahman. "Nefs ve Eğitimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, İst., 1998, ss.75-82.
- Doğan, Lütfi. *Toplumun Temelini Sarsan Belli Başlı Problemler*, 4.bs., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ank., 1995.
- Doğanay, Ekrem. "Dünya Sevgisi Her Günahın Başıdır.", *Hakses*, Sayı: 250, Ekim 1985, ss.24-25.
- Doğrul, Ömer Rıza. *İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf*, Ahmet Halit Kitabevi, İst., 1948.
- E. E. Calverley. "Nefis", *İslâm Ansiklopedisi*, IX, ss.178-183.
- E. Royston Pike. "Mysticism", *Encyclopedia of Religion and Religions*, Meridian Books Inc., Nex York, 1958, ss.268-269.
- Ebû Tâlib el-Mekkî. *Kûtü'l-Kulûb*, I-II, Matbaatü'l-Meymene, Mısır, 1310.
- Ebû Dâvûd. Süleyman İbnü'l-Esâs. *es-Sünen*, I-V, Dâru'l-Hadîs, Beyrut, 1394.
- Ebu'l-Alâ Afîfî. *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, Çev., Ekrem Demirli, İz Yay., İst., 2000.
- _____, *Muhyiddin İbn Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, Çev., Mehmet Dağ, Kırkambar Yay., İst., 1998.
- _____, *Tasavvuf (İslâm'da Manevi Devrim)*, Çev., H. İbrahim Kaçar-Murat Sülün, Risale Yay., 1996.
- Ebû'l-Vefâ et-Taftazânî. "İslâm Tasavvufuna Giriş", Çev., Mehmet Demirci, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, DEÜ Yay., İzmir, 1986, ss.215-234.

- el-Ensari, Abdülhak. *Şeriat ve Tasavvuf*, Çev., Yusuf Yazar, Rehber Yay., Ank., 1991.
- Enç, Mithat. *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, Karatepe Yay., Ank., 1990.
- Er, Mehmet Emin. "Tasavvuf Dinin Özüdür", *İslâm*, Sayı: 123, Kasım-1993, ss.41-43.
- Eraydın, Selçuk. "Cemâl Halvetî (Çelebi Halife)" *SGAD.*, VIII, ss.15-19.
- _____, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *SGAD.*, VII, ss.160-173.
- _____, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 4.bs., İFAV. Yay., İst., 1994.
- Erdem, Hüsameddin. *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ank., 1990.
- Erdoğan, Kenan. "Niyazî-i Mısırî Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri ve Divânının Tenkitli Metni", (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1993.
- Erdoğdu, Şeref. *Ankaram*, Alkan Matb., Ank., 1965.
- _____, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, KB., Ank., 1999.
- Eren, Sıddık Naci. *Allah ve Resûlüne En Yakın Yol*, Demir Kitabevi, İst., 1985.
- Ergül, Adem. "Kalp Cevherini Tanımak", *Altınoluk*, Sayı:151, Eylül 1998, ss.31-32
- _____, *Kur'ân ve Sünnette Kalbî Hayat*, Altınoluk Yay., İst., 2000.
- Erkan, Arif. *İslâm Dini Açısından Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sağlam Yay., ts.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Hakikat Nurları*, Sebil Yay., İst., 1975.
- _____, *Lügatçe-i Felsefe*, Matbaa-i Âmire, İst., 1341/1922.
- _____, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, Haz., Mustaf Kara, İnsan Yay., İst., 1991.
- Eşrefoğlu Rûmî. *Müzekki'n-Nüfûs*, Haz., Abdullah Uçman, İnsan Yay., İst., 1996.
- Etik, Arif. "Mevlânâ'da Hakk'a Yakarış ve Yalvarış," *Mevlânâ Yirmi Altı Bilim Adamının Mevlânâ Üzerine Araştırmaları*, Haz., Feyzi Halıcı, ss.50-55.
- _____, *Şems ve Mevlânâ*, Sebat Ofset Matbaa, Konya, 1982
- Fahrüddîn Irakî. *Lemâat Parıltılar*, Çev., Saffet Yetkin, MEB., İst., 1988.
- Fârûkî, Burhan Ahmed. "Ahmed Fârûkî Sirhindî (Müceddid-i Elf-i Sâni İmam-ı Rabbânî)'nin Tevhid Anlayışı," Çev., H. İbrahim Şimşek, *EKEV Akademi Dergisi*, Cilt: I, Sayı:3, (Kasım-1998), ss.181-188.
- Fazlur Rahman. *Ana Komularıyla Kur'ân*, Çev., Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay., Ank., 1999.
- _____, "İslam", *The Encyclopedia of Religion*, Collier Macmillan Publishers, London, VII, ss.303-322.
- Felah b. İsmail b. Ahmed. "*el-Alakâtu Beyne't-Teşeyyu' ve't-Tasavvuf*", (Basılmamış Doktora Tezi, Câmîiatu'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'n-Nebeviyye Külliyyetü'd-Daveh ve

- Usûli'd-Dîn Kısmü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ Şu'betü'l-Akîde), Medine, 1411/1990.
- Frithjof Schuon. *İslâm'ın Metâfizik Boyutları*, Çev. Mahmut Kanık, İz Yay., İst., 1996.
- Fürûzanfer, Bedüzzaman. *Meâhiz-i Kasas ve Temsîlât-ı Mesnevî*, 4.bs., Muesseset-i İntişarât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1370.
- _____, *Mevlânâ Celâleddîn*, Çev., F. Nafiz Uzluk, MEB., İst., 1986.
- Galanti, Avram. *Ankara Tarihi*, Tan Matb., İst., 1950.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Dalâletten Hidayete*, Haz., Ahmet Subhi Furat, Şamil Yay., İst., 1978.
- _____, *Eyyühe'l-Veled*, Trc., Yaman Arıkan, 2.bs., Elifbe Yay., İst., 1980.
- _____, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l- Arabiyye, Mısır, ts.
- _____, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Çev., Ahmed Serdaroğlu, I-IV, Bedir Yay., İst., 1977.
- _____, *Kimyâ-i Saâdet*, Çev., Ali Arslan, Arslan Yay., İst., 1976.
- _____, *Mişkâtü'l-Envâr Nurlar Feneri*, Çev., Süleşman Ateş, Bedir Yay., İst., 1994.
- _____, *el-Munkizu mine'd-Dalâl*, Şerh eden: Abdulhalîm Mahmûd, Trc., Salih Uçan, 2.bs., Kayıhan Yay., İst., 1997.
- _____, *Mükâşefetü'l-Kulûb*, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1414/1994.
- _____, *Mükâşefetü'l-Kulûb Kalplerin Keşfi*, Çev., Salih Uçan, Çelik Yay., İst., 1993.
- _____, *Ravzatu't-Talibîn ve Umdetu's-Salikîn Tasavvufun.Prensipleri*, Çev., Remzi Barışık, Kılıç Kitapevi, İst., ts.
- Gedik, Ali. "Tasavvuf", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984, İst.,), ss.2-10.
- Gençosman, M. Nuri. *Mevlânâ'dan Seçme Rubailer*, Türkiye İş Bankası Yay., Ank., 1964.
- Geylanî, Abdülkâdir. *ed-Dürerü's-Seniyye Gönül İncileri*, Çev., Celal Yıldırım, Bahar Yay., İst., 1996.
- _____, *el-Fethu'r-Rabbânî ve'l-Feyzu'r-Rahmânî*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1973.
- _____, *el-Füyûzâtu'r-Rabbâniyye*, Çev., Celal Yıldırım, Beyda Yay., İst., 1995.
- _____, *el-Gunye li-Tâlibî Tarîki'l-Hak Hakkı Arayanların Kitabı*, Çev., Abdülkâdir Akçiçek, Sağlam Kitabevi, İst., 1991.
- Gölcük, Şerafeddin-Süleyman Toprak. *Kelam*, 3.bs., Tekin Yay., Konya, 1996.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. "Halvetiyye", *Türk Ansiklopedisi*, XVIII, ss.420-423.
- _____, *Mesnevî ve Şerhi*, I-VI, MEB., İst., 1985.
- _____, *Mevlânâ Celâleddîn*, 4.bs., İnkılap Kitabevi, İst., 1985.
- _____, *Mevlânâ Hayatı Eserlerinden Seçmeler*, 2.bs., Varlık Yay., İst., 1958.

- _____, "Mevlânâ'nın Mesnevîsi", *Mevlânâ İle İlgili Yazılardan Seçmeler*, Haz., Vedat Genç, MEB., İst., 1994, ss.159-165.
- _____, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, 2.bs., İnkılap ve Aka Kitabevleri, İst., 1983.
- Gövsâ, İbrahim Alâettin. *Meşhur Adamlar*, I-IV, Sedat Simavî Yay., İst., 1933-1935.
- _____, *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi (Ansiklopedik Sözlük)*, I-V, Tan Matb., Basım yeri ve tarihi yok.
- el-Gurâb, Mahmûd. *Şerhu Kelimâti's-Sûfiyye er-Reddu alâ İbn Teymiyye*, Matbaatu Zeyd b. Sâbit, 1402/1981.
- Güç, Ahmet. "İnsan'ın En Büyük Düşmanı Şeytan", *Yeni Dünya*, Yıl: 7, Sayı: 83, Eylül 2000, ss.38-40.
- Gülek, Kasım. "Dünya Literatüründe Mevlânâ ve Mesnevî Tercümelere" (Konuşma Hülasası)", *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci*, Haz., Fevzi Halıcı, Turizm Derneği, Konya, 1978.
- Güler, İlhami. "Osmanlı Popüler Dinî Edebiyatında Dünyaya Karşı Mesafe Bilinci", *İslâmiyât*, Cilt: 2, Sayı: 4, (Ekim-Aralık-1999), Ank., ss.33-49.
- Güllüce, Hüseyin. "*Mevlânâ ve Kur'ân Tefsir-i Açısından Mesnevî*", (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1998.
- Gümüşhanevî, Ahmed Ziyaüddîn. *Câmiü'l-Usûl*, Basım yeri ve yılı yok.
- Gündoğdu, Cengiz. *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecîd Sivâsî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, KB. Yay., Ank., 2000.
- _____, "*Tasavvufî Velâyet Kavramı*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1992.
- Gündüz, İrfan. *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddîn*, Seha Neşriyat, İst., 1984.
- _____, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, 3.bs., Seha Neşriyat, İst., 1989.
- Güngör, Erol. *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 2.bs., Ötüken Neşriyat, İst., 1887.
- _____, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, 3.bs., Ötüken Neşriyat, İst., 1989.
- Gürer, Dilaver. *Abdülkâdir Geylânî Hayatı Eserleri Görüşleri*, İnsan Yay., İst., 1999.
- Güzel, Abdurrahman. "Türk-İslâm Edebiyatının Orijinalitesi ve Zenginliği" (Dinî-Tâsavvufî Halk Edebiyatı), *Millî Kültür ve Gençlik Sempozyumu*, (13-14-15 Kasım-1985), Gazi Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ank., 1985, ss.174-203.
- H. Ritter, "Celâleddîn-i Rûmî", *İslâm Ansiklopedisi*, III, ss.53-59.
- Hacı Reşid Paşa. *Tasavvuf Tarikatler Silsilesi ve İslâm Ahlakı*, Salâh Bilici Kitabevi, İst., 1965.
- Hacıtahiroğlu, Abdullah Öztemiz. *Mesnevî-Mevlânâ Kendi Vezni İle Manzum Tercüme*,

Ötüken Yay., İst., 1972.

el-Hâdimî, Muhammed Ebû Said. *Şerhu Tarîkati'l-Muhammediyye*, Yazma, Nesih, ts.,

el-Hafenî, Abdülmümîn. *Mu'cemu Mustalâhâti's-Sûfiyye*, Dârü'l-Mesîre, Beyrut, 1987.

Halıcı, Fevzi. *Mevlânâ Celâleddîn*, Doğuş Ofset Matbaa, Konya, 1986.

“Mevlânâ Seminerini Açış Konuşması”, *Uluslararası İkinci Mevlânâ Semineri Bildirileri (15-17 Aralık 1976)*, Güven Matb., Ank., 1977, ss.1-2.

el-Halvetî, Muhammed b. Hasan. *el-Âdâbü's-Seniyye Limen Yüridü Tarîka Sadâti'l-Halvetiyye*, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, No: 218.

Hamdî, İçelli Abdullah Şevket b. Mahmut. *Ahlak-ı Dinî*, Hürriyet Matb., İst., 1328/1910.

Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, Remzi Kitapevi, İst., 1977.

Harîrî-zâde, Muhammed Kemaleddîn. *Tibyânü Vesâili'l-Hakâyık fî Beyâni Selâsili't- Tarâik*, Süleymâniye Ktp., İbrahim Efendî, No: 430-432.

Harman, Ömer Faruk. “Ahd-i Atîk”, *DİA*, I, ss.494-501.

Helen C. White. “Mysticism”, *Encyclopedia Americana*, I-XXX, Americana Corporation, New York, 1829, Cilt: XIX, ss.672-675.

el-Herevî, Abdullah el-Ensârî. *Menâzilü's-Sâirîn*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988.

Heyet. *Ansiklopedik Sözlük Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-III, Milliyet, 1967.

Heyet. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ank., 1992.

Heyet. *Başlangıçtan Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri: Tarih-Antoloji- Ansiklopedi*, I-XII, Ötüken Neşriyat, İst., 1985.

Heyet. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XV, Çağ Yay., İst., 1993.

Heyet. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I-VIII, KB. ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İst., 1993-1995.

Heyet. *İslâmî Kavramlar*, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ank., 1997.

Heyet. *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, Asâr-ı İlmiyye Ktp. Neşriyatı, İst., 1360/1941.

Heyet. *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, I-X, Şule Yay., 1995.

Heyet. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, I-IV, Risale Basın Yayın, İst., 1990.

Heyet. *The Ancylopedia of Religion*, I-XVI, Collier Macmillan Publishers, London, 1987.

Heyet. *Türk Ansiklopedisi*, I-XXXIII, MEB., Ank., 1983.

Heyet. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler, İsimler, Eserler, Terimler)*, I-VIII, Dergah Yay., İst., 1977-1990.

el-Hindî, Ali el-Muttakî. *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Efâl*, 2. bs., Müessesetü'r-

Risâle, Beyrut, 1986.

Hoca-zâde Ahmed Hilmi. *Ziyâret-i Evliyâ*, Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye, İst., 1325.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*, Diyanet Vakfı Yay., Ank., 1993.

el-Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Kesfû'l-Mahcûb*, İngilizce'den Arapça'ya tercüme: İsmâîl Mâzî Ebu'l-Ğarâim, Tahkîk: İbrahim Düsûkî, Dâru't-Turâsî'l-Arabî, Kahire, 1974.

_____, *Kesfû'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*: Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İst., 1982.

el-Hulvî, Mahmud Cemaleddîn. *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Ulviyye (Büyük Velîlerin Tatlı Halleri)*, Haz., Mehmet Serhan Taysî, İFAV Yay., İst., 1993.

Hüseyin Vâiz. *Ahlâk-ı Ahmedî*, Çev., Tâib, Matbaa-i Dâri'l-Hilafeti'l-Aliyye, İst., 1256/1840.

Hüseyin Vassaf. *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, I-V, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Bölümü, Numara: 2305-2309.

_____, *Sefîne-i Evliyâ*, Osmanlıca'dan Çev., Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, I-II, Seha Neşriyat, İst., 1990.

Işık, Emin. "Mevlânâ'nın Sevgi Dünyası", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 14, Sayı: 1, Ocak-1985, ss.17vd.

_____, "Tasavvuf", *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 75-76, Mart-Nisan, 1972, s.8.

Işın, Ekrem. "Mevlevîlik", *DBİA*, V, ss.422-430.

_____, "Yusuf Sinan Efendi", *DBİA*, VII, s.537.

İbn Arabî, Muhyiddîn. *İlahî Aşk*, Çev., Mahmut Kanık, İnsan Yay., İst., 1998.

_____, *Lübbü'l-Lüb*, ilâvelerle Türkçe'ye Çev. İsmail Hakkı Bursevî, Sad., Abdülkâdir Akçiçek, 3. bs., Kamer Neşriyat, İst., 1984.

_____, *Mu'cemu Istılâhâtî's-Sûfiyye*, Trc., Seyfullah Sevim, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Kayseri, 1997.

_____, *et-Tedbîrâtü'l-İlahiyye fi Islâhı Memleketi'l-İnsaniyye, Tedbîrât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, Tercüme ve Şerh: Ahmed Awni Konuk, Haz., Mustafa Tahralı, İz Yay., İst., 1992.

İbn Ebî Dünya el-Kureşî. *Kitabü'l-Evliyâ*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sakafiyye, Beyrut, 1992.

İbn Haldun. *Şifâu's-Sâil li-Tehzîbi'l-Mesâil Tasavvufun Mahiyeti*, Haz. Süleyman Uludağ, 2. bs., Dergâh Yay., İst., 1984.

İbn Kayyim el-Cevziyye. *Kitabu'r-Rûh*, Çev., Şaban Hakkı, İz Yay., İst., 1993.

_____, *Medâricu's-Salikîn*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, ts.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd. *Sünen*, Daru İhyâi't-Turâsîl Arabî, I-II, Basım yeri yok, 1395.

- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- İbn Meserre. *el-Müntekâ Muttakilerin Yolu*, Çev., M. Necmettin Bardakçı, İnsan Yay., İst., 1999.
- İbn Teymiyye. *Emrâzü'l-Kulûb*, 2.bs., el-Mektebetü's-Selefiyye, Kahire, 1399/1979.
- _____, *Mecmû'u Fetâvâ*, I-XXXV+II, Tertib: Abdurrahman b. Muhammed el-Âsımî, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1991.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâleddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman. *Telbîsu İblis*, 4.bs., Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1410/1990.
- İbnü's-Seyyid Gâlib. *Mesnevî-i Şerîf Tercümesi*, Asır Matb., İst., 1315.
- İbnü't-Tayyar Semahaddin Cem. "İnsân-ı Kâmil ve Tasavvuf", *Din Yolu*, Cilt: 1, Sayı: 12, 10 Haziran 1956, Ank., 1956.
- İbrahim Hakkı Erzurûmî. *Marifetname*, Sad., Faruk Meyan, Bedir Yay., İst., 1980.
- İbrahim Mustafa ve Arkadaşları. *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Çağrı Yay., İst., 1992.
- İbrahimhakkıoğlu, Belkıs. "Kadın ve Aşk," *Türk Edebiyatı*, Sayı. 311, Yıl: 27, ss.32-33.
- İdris Şah. *Yolun Yolu*, Çev., M. Ali Özkan, İnsan Yay., İst., 1996.
- İkbal, Muhammed. *Cavitrâme*, Çev., Annemarie Schimmel, KB. Yay., Ank., 1989.
- _____, *Esrar ve Rumuz Benlik ve Toplum*, Çev., Ali Yüksel, 2.bs., Birleşik Yay., İst., 1996.
- İmam Nevevî. *Nübüvvet Pınarından Kırk Hadis*, Ter. ve Şerh: A. Lütfi Kazancı, Şamil Yay., İst., 1978.
- _____, *Şerhu Müslim*, I-XVIII, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1411.
- İmam-ı Rabbânî, Ahmed b. Abdülahad el-Fârûkî es-Serhendî. *el-Mektûbât*, Demir Kitapevi, İst., 1963.
- İnal, Mahmud Kemal. *Ahlak*, Mahmut Bey Matb., İst., 1308/1890.
- _____, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, I-IV, 4.bs., MEB., İst., 1969.
- _____, *Son Asır Türk Şairleri*, I, MEB., İst., 1969.
- el-İsfehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I-X, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrût, ts.,
- el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed Rağîb. *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Dâru Kahraman, İst., 1986.
- İsmail Hakkı Bursevî. *Kitabü'l-Hitap Manevî Ufuklar II*, Sad., İ. Turgut Ulusoy, Hisar Yay., İst., ts.
- _____, *Ruhu'l-Mesnevî*, I-II, Matbaa-i Âmire, İst., 1287/1870.
- _____, *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*, I-X, Eser Neriyyat, İst., 1389.

İsmail-i Ankaravî. *Mecmûatü'l-Letâif Metmûrâtü'l-Meârif (Şerhu'l-Mesnevî)*, I, Taşbasma, Basım yeri ve yılı yok.

_____, *Minhâcu'l-Fukarâ*, Rızâ Efendi Matb., İst., 1286/1869.

İşler, Mehmet Hulûsi. *Manevi Bünyemizin İki Mikrobu Nefis ve Şeytan*, 4.bs., İşler Kitabevi, Konya, 1980.

İz, Mahir. *Din ve Cemiyet*, Kitabevi, İst., 1990.

_____, *Tasavvuf Mahiyeti Büyükleri ve Tarikatlar*, Türdav, İst., ts.

İzbudak, Veled. *Mesnevî*, (Gözden Geçiren: A. Gölpınarlı), MEB., İst., 1991.

İzmirli, İsmail Hakkı. "Ârif", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, ss.473-483.

_____, *Yeni İlm-i Kelâm*, Mabaa-i Âmire, İst., 1340-1343.

J. Bruce Long. "Love" (Aşk), *The Ancylopedia of Religion*, IX, ss.31-40.

J. Marvin Spiegelman-Pir Vilayet İnyet Han-Tasnim Fernandez. *Jung Psikolojisi ve Tasavvuf*, Çev., Kemal Yazıcı-Ramazan Kutlu, 2.bs., İnsan Yay., İst., 1997.

J. Ruska. "Sabır", *İslâm Ansiklopedisi*, X, ss.3-6.

J. Spencer Trimingham. *The Sufi Order in Islam*, Oxford University Press, London, 1971.

Jeffery Burton Russel. *İblis*, Çev., Ahmet Fethi, Kabalcı Yay., İst., 2000.

Kabaklı, Ahmet. *Türk Edebiyatı*, I-V, Türkiye Yay., İst, 1973.

Kadri, Hüseyin Kazım. *Türk Lügati Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lügatları*, I-IV, Maarif Matabası, İst., 1943.

Kahraman, Bahattin. "Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürde'si Etrafında Yazılmış Türkçe Eserler", *SÜEF. Edebiyat Dergisi*, Konya, 1991, Sayı: 6, ss.167-174.

Kalkan, Gökçen. "*Ğarâibü'l-Kurân ve Reğâibü'l-Furkân'da İşari Tefsir*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1998.

Kam, Ferit. *Vahdet-i Vücûd ve Panteizm*, Haz. Mustaf Kara, İnsan Yay., 1992.

Kandemir, M. Yaşar. *Örneklerle İslâm Ahlakı*, 2.bs., Nesil Yay., İst., 1980.

Kaplan, Mehmet. "Bursalı İsmail Hakkı'nın Mesnevî'nin Birinci Beytini Şerhi," *Bildiriler Mevlânâ'nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ Semineri (15-17 Aralık 1973)*, ss.33-41.

Kara, Mustafa. *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, I-II, Uludağ Yay., Bursa, 1990.

_____, "Hz. Peygamber'in Tasavvufî Düşüncedeki Yeri", *Diyanet Dergisi (Peygamberimiz Özel Sayısı)*, (Ekim-Kasım-Aralık, Ankara, 1989), ss.221-237.

_____, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 3.bs., Dergah Yay., İst., 1990.

_____, *Eşrefoğlu Rûmî*, TDV. Yay., Ank., 1995.

- _____, *Metinlerle Gümümüz Tasavvuf Hareketleri*, Yayınlanmamış Ders Notları.
- _____, "XIV ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *UÜİFD.*, Cilt: VIII, Sayı: 8, Yıl: 8, Bursa, 1999, ss.29-58.
- _____, "Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, I, s.171vd.
- _____, "Tarikatlar Dünyasına Genel Bakış", *İslâmiyât*, Cilt: 2, Sayı: 3, (Temmuz-Eylül 1999), ss.67-78.
- _____, "Tasavvuf," *DGBİT.*, XIV, ss.309-440.
- _____, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yay., İst., 1985.
- Karaaliöglü, Seyit Kemal. *Edebiyatımızda Şair ve Yazarlar*, 3.bs., İnkılâp ve Aka Basımevi, İst., 1973.
- Karabulut, Osman. *İslâm 'da Gerçek Tasavvuf ve Edepleri*, Şems Yay., Konya, 1994.
- el-Kârî, Nureddin Ali b. Muhammed b. Ali. *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâril Mevzûa*, Tah: Muhammed es-Sebbâğ, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1391.
- Kasapoöglü, Abdurrahman. *Kur 'ân 'da İman Psikolojisi*, Yalnızkurt Yay., İst., 1997.
- el-Kâsım, Mahmûd Abdurrauf. *el-Keşfu an Hakikati's-Sûfiyye*, 2.bs., el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Amman, 1413.
- Kassim, E. Motala. *Islam and Tasawwuf*, 2.bs., Karachi-Pakistan, 1986.
- Kâşânî, Abdürrezzâk b. Ahmed. *Mu'cemu Istilahâti's-Sûfiyye*, Kahire, 1992.
- Kâtib Çelebî. *Keşfü'z-Zünûn*, Haz., Şerafettin Yaltkaya-Rifat Bilge, I-II, MEB., İst., 1971.
- Kavalcı, Osman. "Divan Şiirindeki Na'nlarda Dinî ve Tasavvufî Unsurlar", (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1992.
- Kazgan, Haydar. "Galata Borsası", *DBİA*, KB. ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, I-VIII, İst., 1993-1995, III, ss.356.
- Kehribar, Mehmet Sadık. *Tasavvufun İncelikleri*, Salâh Bilici Kitabevi, İst., 1974.
- Keklik, Nihat. *İbnü'l-Arabî'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak el-Fütûhât el-Mekkiyye*, II/B, Edebiyat Fakültesi Matb., İst., 1980.
- Kelâbâzî, Ebûbekir Muhammed. *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Tahkîk, Mahmut en-Nevâvî, 2. bs., Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, Kahire, 1400/1980.
- _____, *Ta'arruf Doöuş Devrinde Tasavvuf*, Çev., S. Uludağ, 2.bs., Dergah Yay., İst., 1992.
- Kenan Rifaî. *Şerhli Mesnevî-i Şerif*, Hülbe Yay., İst., 1973.
- Keskioöglü, Osman. "Kâmil İnsan Olmanın Yolu", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 4, Sayı: 7-8, Temmuz-Ağustos, 1965, ss.99-103.
- Kıllıoöglü, İsmail. *Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, İFAV Yay., İst., 1988.

- Kınalı-zâde Ali Efendi. *Ahlâk-ı Âlâî*, Bulak Matb., Mısır, 1248/1832.
- Kırboğa, Mehmet Ali. *Kâmûsu'l- Kütüb ve Mevzuâtı'l-Müellefât*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1974.
- Kırca, Celal. "Dünya", *İslâmî Kavramlar*, ss.195-198.
- _____, "Evliyâ", *İslâmî Kavramlar*, ss.230-231.
- _____, "Fark-Fakir", *İslâmî Kavramlar*, ss.236.
- _____, "Şehvet", *İslâmî Kavramlar*, ss.648.
- _____, "Şeytan", *İslâmî Kavramlar*, ss.654-656.
- _____, "Vahdet-i Vücûd", *İslâmî Kavramlar*, ss.718.
- Kırkinci, Mehmed. *Bediüzzaman ve Tasavvuf*, EKEV Yay., Erzurum, 1998.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu*, Büyük Doğu Yay., İst., 1982.
- el-Kindî, Yakûb b. İshak. *Felsefî Risâleler*, Çev., Mahmut Kaya, İz Yayancılık, İst., 1994.
- Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*, Zafer Matb., İst., 1991.
- Koca, Ferhat. "Haram", *DİA*, XVI, ss.100-104.
- Kocatürk, Saadettin. "Mevlâna'da Aşk Kavramı", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, s.93vd.
- Kocatürk, Vasfi Mahir. *Osmanlı Padişahları*, 3.bs., Buluş Yay., Ank., 1957.
- _____, *Şah Eserler Antolojisi*, Rüzgârlı Matbaa, Ank., 1958.
- _____, *Tekke Şiri Antolojisi*, Edebiyat Yay., Ank., 1968.
- Koçu, Reşat Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul Yay., İst., 1946, I, ss.34-35.
- _____, *Osmanlı Padişahları*, Ana Yay., İst., 1981.
- Koçyiğit, Talat. "Tarikat", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, ss.462-464.
- _____, "Tasavvuf", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, ss.471-473.
- Kodaman, Bayram. "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi" *DGBİT.*, XII, ss.201vd.
- Koner, M. Muhlis. *Mesnevî'nin Özü*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1957.
- Konuk, Ahmed Avni. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I-IV, Haz., Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, 2.bs., İFAV Yay., İst., 1994.
- Kotku, Mehmed Zahid. *Nefsin Terbiyesi*, Seha Neşriyat, İst., 1984.
- _____, *Tasavvufî Ahlak*, I-V, 6.bs., Seha Neşriyat, İst., 1991.
- Köprülü, Fuad. "Arif", *İslâm Ansiklopedisi* MEB, I, ss.563-564.
- _____, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, 5.bs., TTK. Basımevi, Ank., 1994.
- _____, *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, 2.bs., AÜB., Ank., 1976.
- Kul Sadi. *Mevlânâ'yı Anlamak*, Vahdet Yay., İst., 1984.

- Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Maarif Basımevi, İst., 1956.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerîm. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Tahkîk: Abdülhalim Mahmûd- Mahmûd b. eş-Şerif, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs, I-II, Basım yeri ve tarihi yok.
- Kuyumcu, Fehmi. "Tasavvufun Başlıca Deyim ve Terimleri Üzerine Bir Deneme", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, ss.31-63.
- Kuzgun, Şaban. *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 2.bs., Ertem Matbaa, Ank., 1996.
- Küçük, Hülya. *Tasavvuf Tarihine Giriş*, Esra Yay., Konya, 1997.
- Küçükkalay, Hüseyin. "Kur'ân-ı Kerîm ve Fakirlik Problemi", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 31, Sayı: 4, Ekim-Aralık 1995, ss.27-47.
- Kürkçüoğlu, Kemal Edip. *Şeyh Muhammed Nasûhî Hayatı Eserleri Divânı Mektupları*, Âlem Ticaret ve Yay., İst., 1996.
- L. W. Carp. "Uluslararası Rûmî Derneğinin Çalışmaları", *Uluslararası İkinci Mevlânâ Semineri Bildirileri*, ss.88-91.
- Lawrence Krader. "Mysticism", *Encyclopedia International*, I-XX, Grolier Incorporated, New York, 1963, XII, ss.403-404.
- Lermioğlu, Ayten. *H. Mevlânâ ve Yakınları*, Redhouse Yay., İst., 1969.
- Levend, Agah Sırrı. *Şemsettin Sami*, AÜB., Ank., 1969.
- _____, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2.bs., TTK. Basımevi, Ank., 1984.
- Louis Dupre. "Mysticism", *The Ancylopedia of Religion*, X, ss.245-261.
- Louis Massignon. "Tarikat", *İslâm Ansiklopedisi*, XII/I, ss.1-17.
- Louis Massignon-Mustafa Abdürrezzâk. *el-İslâm ve 't-Tasavvuf*, Haz., İbrahim Zeki Hurşîd ve Arkadaşları, Matâbiu Dâri'ş-Şa'b, Kahire, 1399/1979.
- M. Kemal. *Muhyiddîn-i Arabî Hazretleri*, Otağ Matb., İst., 1979.
- M. Panagotopulos. *Benzersiz Mevlânâ*, Yunanca Aslından Çev., Kriton Dinçmen, Scala Yay., İst., 2000.
- Mazıoğlu, Hasibe. "Mesnevî'nin Türkçe Manzum Şerhleri," *Bildiriler Mevlânâ'nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ Semineri (15-17 Aralık 1973)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ank., 1973.
- Medkûr, Abdülhamîd. "İslâm'da Tasavvuf", Çev., M. Necmettin Bardakçı, *Süleyman Demirel Üni., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Isparta, 1994, ss.277-317.
- Mehmed Sâmi Sünbülî. *Esmâr-ı Esrâr*, Cemal Efendi Matb., İst., 1316/1898.
- Mehmed Süreyyâ. *Sicill-i Osmanî Yahut Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye*, I-IV, Matbaa-i

Âmire, İst., 1308/1090.

Mehmet Mecdî Efendi. *Hadâiku'sh-Şakayık*, Tabhane-i Âmire, İst., 1269.

Mehmet Raif Efendi. *Mekâsidü't-Talibîn İlmihal Tasavvuf Meviza*, Sad., Abdülkâdir Dedeoğlu, Osmanlı Yay., İst., ts.

Melikoff, Irène. "Mevlânâ'nın Yaşadığı Yüzyılda İslâm Araştırmaları", *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci*, Haz., Feyzi Halıcı, Turizm Derneği, Konya, 1978.

_____, "Batı Hümerizmasının Karşısında Mevlânâ'nın Hümerizması," *Mevlânâ Yirmi Altı Bilim Adamının Mevlânâ Üzerine Araştırmaları*, Haz., Feyzi Halıcı, ss.64-67.

Mesnevîhan Ali Fuad. "Selâmet-i Kalbiyye", Haz., Halim Gül, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 1, Sayı:3, Nisan 2000, ss.179-183.

Mevlânâ Celaledin-i Rûmî. *Mecâlis-i Seb'a Mevlânâ'nın Yedi Öğüdü*, Çev., Rizeli Hasan Efendioğlu M. Hulûsi, Bozkurt Basımevi, İst., 1937.

_____, *Mesnevî (Tıpkıbasım)*, I-VI, (Konya Mevlânâ Müzesinde 677/1278 Tarihli, 51 Numarada Kayıtlı Bulunan Aslı Nüsha), KB. Yay., Ank., 1993.

_____, *Mesnevî-i Şerif Aslı ve Sadeleştirilmişiyile Manzum Nahifî Tercümesi*, I-IV, Haz., A. Çelebioğlu, Sönmez Neşriyat, İst, 1967-1872.

Mevlânâ Halid-i Bağdâdî. *Mecd-i Talid Büyük Doğuş*, Haz., Yakup Çiçek, Umran Yay., İst., 1994.

Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi, I-XIII, Meydan Yay., İst., 1969-1976.

Michael E. Marmura. "Soul" (Nefis), *The Ancylopedia of Religion*, I-XVI, Collier Macmillan Publshers, London, 1987, XIII, ss.460-465.

Michel Meslin. "Heart" (Kalp), *The Ancylopedia of Religion*, VI, ss.234-237.

Mir Veliyyüddîn Munshi Fazil. "Sûfilik Yahut Tasavvuf, Çev., Mübahat Türker-Küyel, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi Hoca Ahmet Yesevî Özel Sayısı*, Cilt: 7, Sayı: 21, TTK. Basımevi, İst., 1995 ss.,919-940.

Muhammed Ali Taberî. *Zübdetü'l-Âsâr*, Müesseset-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran, 1372.

Muhammed el-Behiy. *İnanç ve Amelde Kur'ânî Kavramlar*, Çev., Ali Turgut, Yöneliş Yay., İst., 1988.

Muhammed Hilmi Efendi. *Mizânu'sh-Şeriat Burhanu't-Tarikat*, Sad., A. Remzi Eser, Kamer Neşriyat, İst., 1995.

Muhammed İzzet. *Rehber-i Umûr-i Beytiyye*, III, Mahmut Bey Matb., İst., 1326.

Muhammed Şucâî. *Makâlât-I Ne İdik Ne Olduk Ne Olabiliriz (Nefis Terbiyesinin Nazarî Esasları)*, Çev., Ali Eren, İnsan Yay., İst., 1999.

el-Muhasibî, Ebu Abdullah Haris b. Esed. *Âdabu'n-Nufûs*, Tah., Abdülkâdir Ahmed Atâ, Müessesetu'l- Kütübi's-Sakâfiyye, Beyrut, 1988.

_____, *er-Riâye li-Hukukillah*, Tah., Abdülkâdir Ahmed Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

_____, *Kalp Hayatı (er-Riâye)*, Çev., Abdülhakim Yüce, Çağlayan Yay., İzmir, 1997.

_____, *Risâletü'l-Müstersidîn*, Tah., Abdülfettah Ebu Gudde, Mektebetü'l-Matbaati'l-İslâmiyyeti, Halep, 1964.

Murtaza Mutahharî. *İnsan-ı Kâmil*, Trc., İsmail Bendiderya, Tashih., Cafer Bayar, Kevser Yay., İst., 1999.

Mustafa Hilmî. *İbn Teymiyye ve 't-Tasavvuf*, Dâru'd-Da'veh, Mısır, 1403/1982.

Mustafa Namık. *Ahlak*, 2bs., Devlet Matb., İst., 1928.

Münevver, Muhammed. *İkbal ve Kur'ânî Hikmet*, İnsan Yay., İst., 1995.

Mütercim Âsım Efendi. *Kâmûs Tercümesi*, I-IV, Matbaa-i Osmaniyye, İst., 1304-1305/1886-1887.

N.A. Galoch. "Mesnevî'nin Hint Yarımadasında Kaydettiği Gelişme," *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci*, Haz., Fevzi Halıcı, ss.282-283.

Namlı, Ali. "İsmail Hakkı Bursevî", *SGAD.*, VIII, ss.308-318.

Nar, Ali. "İslâmî Edebiyât Açısından Mizah ve Hiciv", *İslâmî Edebiyât*, Dönem: 2, Sayı: 1, (Temmuz-Eylül 1989), ss.46-49.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslâm Sanatı ve Maneviyatı*, Çev., Ahmet Demirhan, İnsan Yay., İst., 1992.

_____, "Mevlânâ ve Tasavvuf Geleneği", Çev., Ethem Cebecioğlu, *İlim ve Sanat*, Sayı: 38, Mayıs 1995, ss.50-56.

Necmüddîn-i Kübrâ. *Tasavvufî Hayat (Risâle ile'l-Hâimi'l-Hâif min Levmeti'l-Lâim)*, Çev., Mustafa Kara, Dergah Yay., İst., 1980.

en-Nedvî, Abdülbârî. *Tasavvuf ve Hayat*, Çev., Mustafa Ateş, İrfan Yay., İst., 1974.

en-Nedvî, Ebu'l-Hasan Ali. *İslâm Önderleri Tarihi*, I-V, Çev., Yusuf Karaca, Kayhan Yay., İst., 1992.

en-Nedvî, Ebu'l-Hasan. "el-İnsânü'l-Kâmil fî Nazari Muhammed İkbâl", *Mecelletü'l-Ezher*, Cilt: 1, Yıl: 51, Eylül 1978, ss.1-3.

en-Neseî, Azizüddîn. *İnsân-ı Kâmil Tasavvufta İnsan Meselesi*, Haz., Mehmet Kanar, Dergâh Yay., İst., 1990.

en-Neseî, Ebu'l-Berekât Abdullah İbn Ahmed. *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevil*

(*Tefsîru'n-Nesefî*), I-IV, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1988.

Nicholson, Raynold Allin. *Fi't-Tasavvufi'l-İslâmî ve Tarihi*, Arapçaya Çev., Ebu'l-Alâ Affî, Matbaatu Lecneti't-Telifi ve't-Tercemeti ve'n-Neşri, Kahire, 1375/1955.

_____, *es-Sûfiyyetu fi'l-İslâm*, Arapçaya Trc., Nureddin Şerîbe, Mektebetü'l-Hâncî, Mısır, 1951.

_____, *The Mystics of Islam (İslâm Sûfileri)*, Çev., Mehmet Dağ ve Arkadaşları, KB. Yay., Ank., 1978.

Ninian Smart. "Mysticism", *The Encyclopedia of Philosophy*, I-VIII, Macmillan Publishing Co., Nex York, 1967, V, ss.419-429.

en-Nisâbüri, Nizamüddîn b. Muhammed b. Hüseyin. *Ğarâibü'l-Kurân ve Reğâibü'l-Furkân*, I-XXX, Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1962.

Niyazî-i Mısırî. *Mevâidü'l-İrfan*, Çev., Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst., ts.

Nurbaki, Haluk. *Veliler Dergahından Katreler*, Damla Yay., İst., 2000.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Babaîler İsyanı*, 2.bs., Dergah Yay., İst., 1996.

_____, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 2. bs., İletişim Yay., İst., 1996.

Okay, M. Orhan. "Hiciv", *DİA*, XVII, ss.444, 452-454.

Okçu, Naci. *Tasavvuf Edebiyatı (Ders Notları)*, AÜİF Yay., Erzurum, 1997.

Orhun, Hayri ve Arkadaşları. *Meşhur Valiler*, İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yay., Ank., 1969.

Öke, M. Kemal. "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", *DGBİT*, XII, ss.201-281.

Önder, Mehmet. *Gömüller Sultanı Hazret-i Mevlânâ*, Atlas Kitabevi, İst., 1961.

_____, "Mevlânâ'nın Yunus'a Etkisi" *Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri*, (7-10 Ekim 1991), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 69, Ank., 1995, ss.249-255.

Önder, Mehmet ve Arkadaşları. *Mevlânâ Bibliyografyası*, I-II, Türkiye İş Bankası Yay., Ank., 1974.

Öngör, Sami. *Coğrafya Sözlüğü*, MEB., İst., 1961.

Öngören, Reşat. *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İz Yay., İst., 2000

Öngüt, Ömer. *Kalplerin Anahtarı Sözler ve Notlar*, I-IV, Hakikat Neşriyat, İst., 1990.

Özdamar, Mustafa. *Dersaadet Dergahları*, Kırk Kandil, İst., 1994.

Özege, M. Seyfettin. "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu", I-V, Fatih Yayınevi Matb., İst., 1971-1977.

Özgür, Hafız Mustafa. *Kadirî Yolunu Gerçekte Yaşayanlar ve Yaşatanlar*, Hidayet Yay., İst.,

1996.

- Özön, Mustafa Nihat. *Büyük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, 3.bs., İnkılap Kitapevi, İst., 1959.
- Öztuna, Yılmaz. *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, I-XIV, Ötüken Yay., İst., 1977-1979.
- _____, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, I-V, KB. Yay., İst., 1996.
- _____, "Mesnevî", *Türk Ansiklopedisi*, XXIV, s.46.
- _____, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I-II, Faisal F. Kurumu Yayını, İst., 1986.
- Öztürk, Abdülvehhab. *Ansiklopedik Kur'an-ı Kerim Sözlüğü*, Şamil Yay., İst., 1995.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Bosnalı Muhammed Tefik Halvetî*, 2.bs., Yeni Boyut, İst., 1992.
- _____, *Din ve Fıtrat*, Yeni Boyut Yay., İst., 1990.
- _____, "İnsân-ı Kâmil Olarak Hz. Muhammed (s.a.v)", *Kutlu Doğum Haftası (12-17 Ekim 1989)*, TDV., Ank., 1990, ss.101-106.
- _____, *Kendi Dilinden Son Peygamber*, Fatih Yay., İst., 1984.
- _____, *Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf: İslâm'da Rûhî Hayat*, 3. bs., İFAV Yay., İst., 1989.
- _____, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 3.bs., Yeni Boyut Yay., İst., 1994.
- _____, *Kuşadalı İbrahim Halvetî Hayatı Düşünceleri Mektupları*, Fatih Yay., İst, 1982.
- _____, *Mevlânâ ve İnsan*, Yeni Boyut Yay., İst., 1993.
- _____, "Tasavvuf", *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 74, Şubat 1972, ss.22-24.
- _____, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, 3.bs., Yeni Boyut, İst., 1992.
- _____, "Tasavvuf Batınî Kuvvetler II", *Hareket*, Cilt: 8, Sayı: 87, Mart 1973, ss.33-40.
- _____, "Tasavvuf Tarifler", *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 79, Temmuz, 1972, ss.23-26.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, 2. bs., MEB., İst., 1971.
- Pala, İskerder. "Âbidin Paşa", *DİA*, İst., 1988, I, 310.
- _____, *Âh Mine'l-Aşk*, Ötüken Yay., İst., 1999.
- Pala, İskerder-Metin Akkuş. "Hiciv", *DİA*, XVII, ss.450-452.
- Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*, 2.bs., Remzi Kitabevi, İst., 1972.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*, 2.bs., Aksiseda Matb., Samsun, 2000.
- Pekolcay, Necla. *İslâmî Türk Edebiyatı*, I, Fatih Matb., İst., 1967.
- _____, "Mevlânâ'nın İslâm Dininden Aldığı Genişleyen Tesir Gücü", *İslâmî Edebiyât*, Dönem: 3, Sayı: 2, (Ekim-Aralık 1990), ss.10-12.
- Polat, Selâhattin. "Riya", *İslâmî Kavramlar*, s.606.
- Ramazanoğlu, Mahmud Sâmi. *Musâhabe*, I-VI, Erkam Yay., İst., ts.

- er-Razî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-Gayb Tefsîr-i Kebîr*, Çev., Suat Yıldırım ve Arkadaşları, I-XXIII, Akçağ Yay., Ank., 1991.
- er-Razî, Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtarı's-Sıhah*, Çağrı Yay., İst., 1980.
- René Guénon (Abdulvahid Yahya). "İslâm Tasavvufu", Çev., Mustafa Tahralı, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 14, Sayı: 1, (Ocak-1985), ss.8-16.
- Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük İngilizce Fransızca Almanca Karşılıklar Terimler Deyimler Atasözleri*, I-X, Ansiklopedik Yay., İst., 1982.
- Reza Arasteh. *Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş*, Çev., Bekir Demirkol-İbrahim Özdemir, Kitâbiyât, Ank., 2000.
- Rıfat, Ahmet. *Tasvîr-i Ahlâk Ahlak Sözlüğü*, Haz., Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, ts.
- Robert L. Cohn. "Sainthood" (Evliyâ), *The Ancylopedia of Religion*, XIII, ss.1-6.
- Ronald M. Gren. "Morality and Religion" (Ahlak ve Din), *The Ancylopedia of Religion*, X, ss.92-106.
- S. Nakib Attas. *İslâm Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, Çev., Mahmut Erol Kılıç, 2.bs., İnsan Yay., İst., 1995.
- Sâbir Taime. *es-Sufiyye Mu'tekaden ve Mesleken*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1406/1985.
- Safer Baba. *Tasavvuf Terimleri Istılâhât-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye*, Heten Keten Yay., İst., 1998.
- Said Havva. *Terbiyetunâ er-Rûh Ruh Terbiyemiz İslâm Tasavvufu*, Çev., İbrahim Sarmış-M. Sait Şimşek, Davet Yay., Konya, 1980.
- Salâhî, Muhammed. *Kâmûs-i Osmanî*, Kanaat Matb., İst., 1329/1911.
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Salnâme-i Umûmî Takvîm-i Evkât ve Şuhûr 1319/1901 Sene-i Hicriyye*, Tahir Bey Matb.
- Sarı Abdullah Efendi. *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, I-VI, Matbaa-i Âmire, İst., 1288/1871.
- _____, *Semerâtu'l-Fuad fî'l-Mebde-i ve'l Me'ad*, Matbaa-i Amire, İst., 1288/1871.
- Sarı, Nil. "Beden ve Nefis Terbiyesi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, ss.188-193.
- Schimmel, Annemarie. "Garbın Mevlânâ Görüşü", *AÜİFD.*, Sayı: 3-4, Ank., 1954, ss.27-29.
- _____, "Rumi Calal Al-Din (604-672/1207-1273)", *The Ancylopedia of Religion*, XII, ss.482-486.
- _____, *Sind Halk Şiirinde Hallâc-ı Mansûr*, Trc., Sofi Huri, Çeltüt Matb., İst., 1969.
- _____, *Tasavvufun Boyutları*, Çev., Ender Gürol, Adam Yay., İst., 1982.
- Selim Kırımî. *Burhânu'l-Ârifîn*, Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, No: 2679.

- Selvi, Dilaver. *Mürşid-i Kâmil İntisab ve Cemaat*, Umran Yay., İst., 1415/1995.
- _____, *Kur'ân ve Tasavvuf: Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı*, Şule Yay., İst., 1997
- _____, "Rabitasız Hayat Olmaz," *Semer kand*, Yıl, 1, Sayı: IX, (Eylül-1999), ss.,28-29.
- Semih Âtîf. *es-Sûfiyye fî Nazari'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbü'l-Lübânî, Beyrut, 1980.
- Serin, Rahmi. *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, Petek Yay., İst., 1984.
- Sevim, Seyfullah. *İslâm Düşüncesinde Marifet ve İbn Arabî*, İnsan Yay., İst., 1997.
- Sevük, İsmail Habib. *Mevlânâ*, Sel Yay., İst., 1954.
- Seydî, Ali. *Ahlak-ı Dinî*, Kanaat Matb., İst., 1329/1911.
- _____, *Resimli Kâmûs-i Osmânî*, I-II, Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, İst., 1330/1912.
- Seyidoğlu, Bilge. "Halk Şairlerinde Tasavvuf", *Düşünce ve Sanatta Adım*, 20. Yüzyıl, Sayı: 2-3, (Ocak-Mayıs 2000) Erzurum, ss.118-123.
- Seyyid Burhaneddîn Tirmizî. *Maârif*, Çev., Ail Rıza Karabulut, Mektebe Yay., Ank., 1995.
- Seyyid Muhammed Nur. *Niyazî-i Mısırî Divanı Şerhi*, Haz., Mahmut Sadettin Bilginer, Baha Matb., İst., 1976.
- _____, *Vâridat Şerhi*, Haz., M. Sadettin Bilginer-Mustafa Varlı, Esmâ Yay., İst., 1994.
- Seyyid Yahya Şirvanî. *Esrâru't-Talibîn ve Vird-i Settâr Tercümesi*, Çev., Ahsen Batur, Âlem Ticaret ve Yay., İst., ts.
- Sharma, Arvind. "Satan" (Şeytan), *The Ancylopedia of Religion*, XIII, ss.81-84.
- es-Sindî, Abdülkâdir b. Habibullah. *Dirâsât fî't-Tasavvuf*, I-IV, Mektebetu İbn Kayyum, 1410/1990.
- es-Sinobî, Abdü'l-Bârî b. Turhan (Şeyh Nebî). *Hayâtü'l-Kulûb*, Müstensih: Şeyh İsmail b. Eş-Şeyh Alâuddîn, Yazı: Talik, ts.
- Sipehsâlâr Ferîdun b. Ahmed. *Mevlânâ ve Etrafındakiler*, Çev., Tahsin Yazıcı, Tercüman 1001 Temel Eser, İst., 1977.
- Soysal, M. Orhan. *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, Sevinç Matb., Ank., 1978.
- Sözen, Metin -Uğur Tanyeli. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 3.bs., Remzi Kitabevi, İst., 1994.
- es-Sufî, Abdülkâdir. *Yüz Basamak*, Yeryüzü Yay., İst., 1982.
- Sultan Veled. *Maârif*, Çev., Meliha Abarcıoğlu, MEB., İst., 1991.
- Sunar, Cavit. "Aşkın Terbiyede Rolü", *AÜİFD.*, AÜB., Cilt: XXV, Ank., 1981, ss.95-128.
- _____, *Mistisizm Nedir*, Kılıç Kitabevi, İst., 1979.
- _____, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, AÜB., Ank., 1974.
- _____, *Tasavvuf Tarihi*, AÜB., Ank., 1975.

es-Sühreverdi, Ebû Hafs Şihabüddin Ömer. *Avârifü'l-Maârif*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1983.

_____, *Tasavvufun Esasları: Âvârifü'l-Maârif Tercümesi*, Haz., H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, Erkam Yay., İst., 1993.

es-Sülemî, Ebû Abdîrrahman. *Tabaktu's-Sûfiyye*, Dâru'l-Kitâbi'n-Nefis, Halep, 1986.

_____, *Sülemî'nin Risaleleri: Tasavvufun Ana İlkeleri*, Çev., Süleyman Ateş, AÜB., Ank., 1981.

_____, "Uyubu'n-Nefsi ve Mudâvâtuhâ (Nefsin Kusurları ve Bunların Tedavisi)", Çev., Süleyman Ateş, *AÜİFD.*, Cilt: XVI, Ank., 1970, ss.233-238.

Sülün, Murat. *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman Amel İlişkisi*, Ekin Yay., İst., 2000.

Sümer, Ali. "Hacı Bayram-ı Veli'nin Hayatı", *Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildirileri (16 Kasım 1999)*, KB. Yay., Ank., 2000, ss.73-83.

Sünbül Sinan. *Kitâb-ı Tarikatnâme-i Sünbül Efendi*, İstanbul Üniversitesi Ktp., İbnü'l-Emin M. Kemal Bölümü, No: 2956/2.

eş-Şafî, eş-Şeyh Abdurrahman es-Sufürî. *Nüzhetü'l-Mecâlis ve Müntahabâtu'n-Nefâis*, Mektebetu ve Matbaatu Ali Sabîh, I-II, Basım yeri ve tarihi yok.

Şah Veliyyullah Dehlevî. *Hüccetullâh'l-Bâliğâ*, I-II, Dâru't-Turâs, Kahire, ts.

_____, *Hüccetullâh'l-Bâliğâ*, I-II, Çev., Mehmet Erdoğan, İz Yay., İst., 1994.

Şahinler, Necmettin. *Kâmil Mürşidin Portresi Ahmet Yüksel Özemre İle Sohbetler*, Furkan Yay., İst., 1998.

Şair Hayrî Bey. *Mesnevî-i Şerîf Tercümesi*, Mahmut Bey Matb., İst., 1308.

Şapolyo, Enver Behnan. *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, Türkiye Yay., İst., 1964.

Şar, Selahaddîn. *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, Çelikkilt Matb., İst., 1964.

_____, *Tasavvuf'un Temel İlkeleri: İslâm Tasavvufu*, Toker Yay., İst., 1991.

eş-Şarânî, Abdülvehhab b. Ahmed . *Tenbihü'l-Muğterrîn (Gerçek Şeyhler ve Sahteleri)*, Çev., Sıtkı Gülle, Bedir Yay., İst., 1418/1997.

Şardağ, Rüştü. "Mevlânâ ve Mesnevî'deki Üslup," *Mevlanâ Yirmi Altı Bilim Adamının Mevlânâ Üzerine Araştırmaları*, Haz., Feyzi Halıcı, ss.125-129.

eş-Şarkavî, Hasan. *Mu'cemu Elfâzi's-Sûfiyye*, Müessesetü Muhtâr, Kahire, 1987.

Şemsettin Sâmî. *Kâmûs-i Türkî*, Dersaâdet, İst., 1317/1899.

Şen, Muharrem. "Eva de Vitray Meyorovitch'e Göre Mevânâ", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, Sayı:2, Ocak 1988, Konya, ss.1-11.

Şerîfî'l-Hasan. "Mevlânâ ve İkbâl", *Bildiriler Mevlânâ'nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla*

Uluslararası Mevlânâ Semineri (15-17 Aralık 1973), ss.125-137.

Şeyh Abdurrahman Sâmî. *Miyâru'l-Evliyâ*, Necm-i İstiklal Matb., 1339/1920.

Şeyh Fahreddîn İbrahim b. Şehriyar. "İstilahât-ı Ehl-i Tasavvuf," Çev., Nurettin Bayburtlugil, *MÜİFD.*, Sayı: 3, İst., 1985, ss.345-361.

Şeyh Hüseyin Sadeddîn. *İlm-i Tasavvuf*, Kader Matbaası, İst., 1341.

Şeyh-i Köstendilli Süleyman Efendi. *Bahru'l-Velâye*, Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa 579/1.

Şimşek, M. Sait. *Kur'ân'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., 1999.

Şimşekler, Nuri. "*Âbidin Paşa ve Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf (I. Cilt)*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE.), Konya, 1992.

_____, "Devlet Adamı ve Mesnevî Şarihi Âbidin Paşa Hayatı İdareciliği Eserleri," *SÜFEFD*, Sayı: 9-10, 1994-1995, Konya-1995, ss.117-126.

et-Tahânevî, Muhammed A'la b. Ali. *Kitabu Keşşâfi Istilahâti'l-Fünûn*, I-II, Tashih, Muhammed Vecîh-Abdulhak-Gulam Kadir, ez-İntişarât-ı Hayyam ve Şurekâu, Kalkûta, 1862.

Tahirü'l-Mevlevî. *Şerh-i Mesnevî*, I-XIV, 2.bs., Şamil Yay., İst., ts.

Tahrallı, Mustafa. "Dâvûd-i Kayserî'nin Fusûsu'l-Hikem Şerhi Mukaddimesi", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 27, Sayı: 1, (Ocak 1998), ss.28-35.

_____, "Fusûsu'l-Hikem'de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücûd", *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, İFAV Yay., İst., 1989, II, ss.27-38.

_____, "Fusûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alâkalı Bazı Meseleler", *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, İFAV Yay., İst., 1994, I, ss.44-62.

_____, "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık", *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, İFAV Yay., İst., 1990, III, ss.9-63.

Tanman, M. Baha. "Âbidin Paşa Türbesi", *DBİA*, I, 59.

_____, "Koruk Tekkesi", *DBİA*, V, ss.70-71.

_____, "Merkez Efendi Külliyesi", *DBİA*, V, s.397.

Tanyaş, Hamza. *Mevlânâ'dan Rubailer*, Türkiye İş Bankası Yay., Ank., 1987.

Tanyu, Hikmet. "Ahd-i Cedîd", *DİA*, I, ss.501-507.

Tarık Yüksel, Murat. *Âriflerin Menkabeleri*, I-III, Demir Kitabevi, İst., 1977.

Tarlan, Ali Nihad. *Mevlânâ*, Hareket Yay., İst., 1974.

Tayşi, M. Serhan. "Musihüddîn Mûsâ Merkez Efendi", *SGAD.*, VIII, ss.73-78.

_____, "Sünbül Efendi", *SGAD.*, I-X, Şule Yay., 1995, VIII, ss.41-45.

Temren, Belkis. *Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu*, TTK. Basımevi, Ank., 1995.

- _____, *Tasavvuf Düşüncesinde Demokrasi*, KB. Yay., Ank., 1995.
- Tıblâvî, Mahmûd Sa'd. *İbn Teymiyye'de Tasavvuf*, Çev., Ali Durusoy, İnsan Yay., İst., 1989.
- Timurtaş, Faruk Kadri. "Muîni'nin Manevî'si (Muradiyye) -Mesnevî'nin İlk Manzum Çevirisi-
*Bildiriler Mevlânâ'nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ
Semineri (15-17 Aralık 1973)*, ss.258-267.
- _____, *Yumus Emre Divanı*, KB. Yay., Ank., 1980.
- et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hakîm. *Nevâdiru'l-Usûl fi Ma'rifeti Ehadîsi'r-Rasûl*,
Daru Sâdır, Beyrut, ts.
- et-Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Serve. *el-Câmiü's-Sahîh*, Tahkik: Ahmed Muhammed
Fakih, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Toksarı, Ali. "Ahlâk", *İslâmî Kavramlar*, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ank., 1997.
- _____, "Hilm", *İslâmî Kavramlar*, ss.313-314.
- _____, "Sabır", *İslâmî Kavramlar*, ss.616-617.
- _____, "Zulüm", *İslâmî Kavramlar*, ss.754-755.
- Topbaş, Osman Nuri. *Abide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle Osmanlı*, Erkam Yay., İst., 1999.
- Topçu, Nurettin. "Aşkın Halleri", *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 77, Mayıs, 1972, ss.16-19.
- _____, *Mevlânâ ve Tasavvuf*, Hareket Yay., İst., 1974.
- Toros, Taha. "Âbidin Dino", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 121, Ocak-1994, ss.28-34.
- Toshihiko Izutsu. "İbn Al-'Arabi (560-638/1165-1240)", *The Ancylopedia of Religion*, VI,
ss.552-557.
- _____, *İslâda Varlık Düşüncesi*, Çev., İbrahim Kalın, İnsan Yay., İst., 1995.
- _____, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, Çev., Süleyman Ateş, AÜB., Ank., 1975.
- _____, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, Çev., Selahattin Ayaz, 3.bs., Pınar Yay., İst.,
1997.
- et-Tûsî, Ebu'n-Nasr es-Serrâc. *el-Luma' fi't-Tasavvuf*, Tah., Abdulhalim Mahmud-Abdûlbakî
Surûr, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs, Mısır, 1380/1960.
- _____, *İslâm Tasavvufu*, Çev., H. Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yay., İst., 1996/1417.
- Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İst., 1995.
- _____, "Mesnevî Şarihi İsmail-i Ankaravî'nin Tasavvufî Hayata Dair İkaz ve Tavsiyeleri", 9.
Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler) (15-16 Aralık- 1997), Konya, ss.93-102.
- _____, "*Şeyh Mehmed Nazmî Hayatı Eserleri ve Hediyyetü'l-İhvân'ı*", (Basılmamış Doktora
Tezi I-II Kısım, AÜİF.), Ank., 1982.
- _____, *Türk Mutasavvıf ve Şairi Muhammed Nazmî*, Başkent Yay., Ank., 1988.

- Türkmen, Erkan. *The Essence of Rumi's Masnevi*, Misket Ltd., Konya, 1992.
- Uçman, Abdullah. "Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı," *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, XIV, ss.534-548.
- Uludağ, Süleyman. "Aşk", *DİA*, Güzel Sanatlar Matb., İst., 1991, IV, ss.11-17.
- _____, "Basîret", *DİA*, V, s.103.
- _____, "Dünya", *DİA*, X, ss.22-25
- _____, "Edep", *DİA*, X, ss.414-415.
- _____, "Halvetiyye", *DİA*, XV, s.394.
- _____, *İbn Arabî*, Diyanet Vakfı Yay., Ank., 1995.
- _____, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 3.bs., Dergah Yay., İst., 1994.
- _____, "İslâm (Ehl-i Sünnet) Düşüncesinde Üç Yol Selefiyye Kelâmiyye Sûfiyye, Sûfiyye III", *Hareket*, Sayı: 3, Mayıs 1979, ss.13-23.
- _____, *İslâm'da Mürşid ve İrşad Faaliyetleri*, İrfan Yay., İst., 1975.
- _____, *Sûfi Gözüyle Kadın*, 2.bs., İnsan Yay., İst., 1998.
- _____, "Şiilikte Tasavvuf", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu (Tebliğler ve Müzakereler)*, (13-15 Şubat 1993), İlmî Neşriyat, İst., 1993, ss.513-553.
- _____, "Tasavvuf", *Nesil*, Yıl: 4, Sayı: 37-38, (Ekim-Kasım 1979), ss.82-86.
- _____, "Tasavvuf Karşısı Akımlar ve İbn Teymiyye'nin Tasavvuf Felsefesi", *İslâmiyât*, Cilt: 2, Sayı: 3, (Temmuz-Eylül 1999), ss.39-66.
- _____, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2.bs., Marifet Yay., İst., 1996.
- _____, "Tasavvufî Ulûhiyyet Telakkisinde Mertebeler III", *Hareket*, Sayı: 23, Mart 1981, ss.3-15.
- Usta, Mustafa . *Divan-ı Kebirde Mevlânâ'nın Eğitim Görüşü*, İFAV Yay., İst., 1995.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, I-XI, 2. bs., TTK. Basımevi, Ank., 1983.
- Ülgener, Sabri F. *Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Der Yay., İst., 1981.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Aşk Ahlakı*, 3.bs., Demirbaş Yay., Ank., 1971.
- _____, *İslâm Düşüncesi Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*, 2.bs., Ülken Yay., İst., 1995.
- _____, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Matbaa-i Ebüzziya, İst., 1933.
- Ünver, İsmail. "Mesnevî", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II*, Sayı: 215-216-217 (Temmuz-Ağustos 1986), ss.439-563.
- Üstün, Ahmed Kemâleddin. *54 Farz Şerhi*, 2.bs., Bedir Yay., İst., ts.

- Üzüm, İlyas. "Gazap", *DİA*, XIII, ss.434-435.
- Velikahyaoğlu, Nazif. *Sümbüliyye Tarikatı ve Kocamustafapaşa Külliyesi*, Çağrı Yay., İst., 2000.
- Vicdanî, Muhammed Sadık. *Tomâr-ı Turuk-ı Aliyyeden Halvetiyye Silsilenâmesi*, Evkâf-ı İslâmiyye Matb., İst., 1338/1341/1919.
- Wensinck, A. J. *Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, I-VIII, Çağrı Yay., İst., 1986.
- William Chittick. *Hayâl Âlemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, Trc., Mehmet Demirkaya, Kaknüs Yay., İst., 1999.
- _____, *Varolmanın Boyutları*, Çev., Turan Koç, İnsan Yay., İst., 1997.
- Yahya, Harun. *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, 3.bs., Vural Yay., İst., 2000.
- Yakıt, İsmail. *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*, Ötüken Neşriyat, İst., 1993.
- _____, "Mevlânâ ve İdeal İnsan", *Ülkü Ocağı Dergisi*, Şubat-1999, İst., ss.73-76
- Yavuz, Kemal. *Mevlânâ Mesnevî-i Muradiyye*, Muînî'nin çevirisinden, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ank., 1982.
- Yazıcı, Tahsin. "Fetih'ten Sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 2, İst., 1956.
- _____, "Merkez Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, ss.768-769.
- _____, "Sünbülüyye", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., İst., 1979, XI, ss.236-239.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*, I-X, Eser Neşriyat, İst., 1979.
- Yeniterzi, Emine. *Mevlânâ Celaleddin Rûmî*, TDV. Yay., Ank., 1995.
- Yeşil, Şemseddin. *Kitabu't-Tasavvuf*, Yaylacık Matb., İst., 1986.
- Yetik, Erhan. "Mevlânâ'nın Dünya Görüşü ve Toplum Bakışı", *19 Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: 6, 1992, ss.101-108.
- _____, *İsmail-i Ankaravî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İşaret Yay., İst., 1992.
- Yetik, Zübeyir. "Şeytan", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, I-IV, Risale Basın Yayın, İst., 1990, IV, ss.21-26.
- Yıldız, Ramazan. *Kırk Kudsî Hadisin Ashı ve Tercümesi*, Çile Yay., İst., 1981.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İst. 1994.
- _____, *Azîz Mahmûd Hüdâyî Hayatı Eserleri Tarikatı*, Erkam Yay., İst., 1990.
- _____, "Osmanlı Sultanları ve Mutasavvıflar", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, ss.92-100.
- _____, "Sarı Abdullah Efendi", *SGAD.*, VIII, ss.254-257.
- _____, "Şeyh veya Mürşîd", *Altınoluk Dergisi*, (Mayıs, 1995), Sayı: 111, ss.32-33.

- ___, *Tasavvuf Meseleleri*, Erkam Yay., İst., 1997.
- if Sinanüddîn. *Tezkire-i Halvetiyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Bölümü, No: 1372.
- ş, Abdülhakim. "Bir İlim Olarak Tasavvuf", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 4, Eylül 2000, ss.17-40.
- ___, *Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf*, Çağlayan Yay., İzmir, 1996.
- ir Şükrî. *Mecmu'a-i Tekâyâ Die Istanbuler Dervisch-Konvente Und Ihre Scheich*, Nşr: Klaus Kreiser, İst., 1980.
- Lebidi, Muhammed Murtaza. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kamûs*, I-X, Dâru Libyâ, Bingâzî, 1306.
- î Mübarek. *et-Tasavvufu'l-İslâmî fi'l-Edebi ve'l-Ahlak*, I-II, Dâru Cîl, Beyrut, ts.
- ıgın, Ahmet Yaşar. "Tasavvuf ve Mistisizm", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt: XII, Sayı: 3-4, 1999, ss.367-370.
- rrûk, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Kavâidüt'-Tasavvuf*, 3.bs., el-Mektebetü'l-Ezheriyyetu li't-Turâs, Kâhire, 1409/1989.
- ya Nur Aksun. *Osmanlı Tarihi*, I-VI, Ötüken Yay., İst., 1994.

ÖZGEÇMİŞ

1965 yılında Erzurum'un Narman ilçesinde dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini tamamladı. 1988 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdi. Manisa'nın T ilçesinin Urganlı Kasabasında beş yıl Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmeni olarak görev yaptı. Askerliğini Yedek Subay olarak yaptıktan sonra 1995 yılında İlahiyat Fakültesine Tarih dalında Araştırma Görevlisi olarak girdi. 1997 Yılında "Kırım'lı Selim Baba ve Burl Ârifin'i" isimli Yüksek Lisans tezini tamamladı. Evli olup halen adı geçen görevini ettirmektedir.

